Ministry of Science and Higher Education
of the Republic of Kazakhstan

ISSN 2959 - 4197 (Print)
ISSN 2959 - 4200 (Online)

EURASIAN SCIENTIFIC JOURNAL OF LAW

Scientific journal

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЗАҢ ЖУРНАЛЫ

Ғылыми журнал

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЗАҢ ЖУРНАЛЫ

Научный журнал

No. 3(16)
2026
Almaty

Certificate KZ81VPY00058517 dated 07.11.2022
Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan
Committee for Information

Owner: Establishment
Turan University

Released in December 2022.
once in quarter

EDITORIAL BOARD

Chief Editor
Akimzhanov Talgat Kurmanovich – Doctor of Law, Professor, Turan University (H-index 5)

Responsible Editor
Aldabergenova Nonna Aldabergenovna – PhD in Law, Associate Professor, Turan University (H-index 1)

Editor
Zhappar Karlygash Zinilabidinovna – c.ph.s., PhD, Associate Professor, Turan University

Website Editor
Skuratova Irina Mihajlovna

Members of the editorial board

1 Edward Yukhnevich – Doctor of Law, Professor, University of Gdansk, Poland (H-index 2)
2 Bukalerova Lyudmila Alexandrovna – Doctor of Law, Professor, Peoples' Friendship University of Russia, Russian Federation (H-index 4)
3 Zhanuzakova Leila Telmanovna – Doctor of Law, Professor, Turan University (H-index 1)
4 Suleymanov Akif Firudinovich – Doctor of Law, Professor, Turan University (H-index 3)
5 Alayeva Gulnaz Tursunovna – Candidate of Law, Professor, University Turan (H-index 3)
6 Koshkinbayeva Aliya Serzhanovna – PhD, Associate Professor, Turan University (H-index 2)
7 Kasymbek Aliya Orynbasarkyzy – PhD, Associate Professor, Turan University (H-index 3)
8 Karagusov Farkhad Sergeevich – Doctor of Law, Professor, Caspian University (H-index 3)
9 Baymakhanova Dina Muratovna – Doctor of Law, Professor, KazNU named after al-Farabi (H-index 4)
10 Bizhanova Aigul Rabkhanovna – Doctor of Law, Associate Professor, KazNPU named after Abaya (H-index 3)
11 Khanov Talgat Akhmatzievich – Doctor of Law, Professor, Research Institute of Economic and Legal Research at Kazpotrebsoyuz University (H-index 5)
12 Dilbarkhanova Zhanat Rahimzhanovna – Doctor of Law, Professor, M.Yesbulatov Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan (H-index 2)
13 Akimbekova Saida Aminovna – Doctor of Law, Professor, Caspian University (H-index 5)
14 Lapshin Valery Fedorovich – Doctor of Law, Professor, Yugorsky State University, Russian Federation (H-index 2)
15 Seliverstov Vyacheslav Ivanovich – Doctor of Law, Professor, Lomonosov Moscow State University, Russian Federation (H-index 3)

Turan University owns the exclusive rights to reprint
certain materials, publish and use the journal commercially

© Turan University, 2026

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министірлігі
Ақпарат комитетінің
07.11.2022 ж. KZ81VPY00058517 куәлігі

Меншіктенуші: «Тұран» университеті» мекемесі

2022 ж. желтоқсаннан бастап тоқсанына бір рет шығады

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Бас редактор
Акимжанов Талгат Курманович – з.ғ.д., профессор, «Тұран» университеті (H-index 5)

Жауапты редактор
Алдабергенова Нонна Алдабергеновна – з.ғ.к., қауымдастырылған профессор, «Тұран» университеті (H -index 1)

Редактор
Жаппар Карлыгаш Зинилабидиновна – ф.ғ.к., PhD, қауымдастырылған профессор, «Тұран» университеті

Сайт редакторы
Скуратова Ирина Михайловна

Редакциялық алқа мүшелері

1 Юхневич Эдвард – з.ғ.д., профессор, Гданьск университеті, Польша (H-index 2)
2 Букалерова Людмила Александровна – з.ғ.д., профессор, Ресей халықтар достығы университеті, РФ (H-index 4)
3 Жанузакова Лейла Тельмановна – з.ғ.д., профессор, «Тұран» университеті (H-index 1)
4 Сулейманов Акиф Фирудинович – з.ғ. д., профессор, «Тұран» университеті (H-index 3)
5 Алаева Гульназ Турсуновна – з.ғ.к., профессор, «Тұран» университеті (H-index 3)
6 Кошкинбаева Алия Сержановна – PhD, қауымдастырылған профессор, «Тұран» университеті (H-index 2)
7 Қасымбек Әлия Орынбасарқызы – PhD, қауымдастырылған профессор, «Тұран» университеті (H-index 3)
8 Карагусов Фархад Сергеевич – з.ғ.д., профессор, Caspian University (H-index 3)
9 Баймаханова Дина Муратовна – з.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (H-index 4)
10 Бижанова Айгуль Рабхановна – з.ғ.д., қауымдастырылған профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ (H-index 3)
11 Ханов Талгат Ахматзиевич – з.ғ.д., профессор, Қазтұтынуодағы университеті экономикалық және құқықтық зерттеулер ҒЗИ директоры (H-index 5)
12 Дильбарханова Жанат Рахимжановна – з.ғ.д., профессор, М. Есболатов атындағы ҚР ІІМ Академиясы (H-index 2)
13 Акимбекова Саида Аминовна – з.ғ.д., профессор, Caspian University (H-index 5)
14 Лапшин Валерий Федорович – з.ғ.д., профессор, Югор мемлекеттік университеті, РФ (H-index 2)
15 Селиверстов Вячеслав Иванович – з.ғ.д., профессор, М.В. Ломоносов атындағы ММУ, РФ (H-index 3)

«Тұран» университетінің жеке материалдарды қайта басуға, журналды басып шығаруға және коммерциялық пайдалануға айрықша құқығы бар

© «Тұран» университеті, 2026

Свидетельство № KZ81VPY00058517 от 07.11.2022 г.
Министерство информации и общественного развития Республики Казахстан
Комитет информаци

Собственник: учреждение «Университет «Туран»

Выходит с декабря 2022 г. один раз в квартал

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор
Акимжанов Талгат Курманович – д.ю.н., профессор, университет «Туран» (H-index 5)

Ответственный редактор
Алдабергенова Нонна Алдабергеновна – к.ю.н., ассоциированный профессор, университет «Туран» (H-index 1)

Редактор
Жаппар Карлыгаш Зинилабидиновна – к.ф.н., PhD, ассоциированный профессор, университет «Туран»

Редактор сайта
Скуратова Ирина Михайловна

Члены редакционной коллеги

1 Юхневич Эдвард – д.ю.н., профессор, Гданьский университет, Польша (H-index 2)
2 Букалерова Людмила Александровна – д.ю.н., профессор, Российский университет дружбы народов, РФ (H-index 4)
3 Жанузакова Лейла Тельмановна – д.ю.н., профессор, университет «Туран» (H-index 1)
4 Сулейманов Акиф Фирудинович – д.ю.н., профессор, университет «Туран» (H-index 3)
5 Алаева Гульназ Турсуновна – к.ю.н., профессор, университет «Туран» (H-index 3)
6 Кошкинбаева Алия Сержановна – PhD, ассоциированный профессор, университет «Туран» (H-index 2)
7 Қасымбек Алия Орынбасарқызы – PhD, ассоциированный профессор, университет «Туран» (H-index 3)
8 Карагусов Фархад Сергеевич – д.ю.н., профессор, Caspian University (H-index 3)
9 Баймаханова Дина Муратовна – д.ю.н., профессор, КазНУ им. аль-Фараби (H-index 4)
10 Бижанова Айгуль Рабхановна – д.ю.н., ассоциированный профессор, КазНПУ им. Абая (H-index 3)
11 Ханов Талгат Ахматзиевич – д.ю.н., профессор, НИИ экономических и правовых исследований университета Казпотребсоюз (H-index 5)
12 Дильбарханова Жанат Рахимжановна – д.ю.н., профессор, Академия МВД РК им. М. Есбулатова (H-index 2)
13 Акимбекова Саида Аминовна – д.ю.н., профессор, Caspian University (H-index 5)
14 Лапшин Валерий Федорович – д.ю.н., профессор, Югорский государственный университет, РФ (H-index 2)
15 Селиверстов Вячеслав Иванович – д.ю.н., профессор, МГУ им. М.В. Ломоносова, РФ (H-index 3)

Университету «Туран» принадлежат исключительные права на перепечатку отдельных материалов, издание и коммерческое использование журнала

© Университет «Туран», 2026

IN THE ISSUE

1 STATE LAW AND MANAGEMENT

Akimzhanov T.K., Faskhutdinova M.S., Zhugralina B.M.
Criminal law protection of citizens' digital identity: challenges in countering offenses involving electronic signatures in the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation 9
Allayarova N.I., Ramashov O.N., Toktybekov T.A., Blasheva M.T.
Legal support of application electronic (digital) signature in electronic document in the Republic of Kazakhstan 21
Turlykhankyzy K., Khamzina Zh.A.
Labor law reform in Kazakhstan: problems of social partnership and legal balance 37
Tolegenova D.K., Azhinurina D., Ibrayev Zh.G., Abdelrahman Q.S. Yaeesh
Constitutional and legal basis for the election of the deputy Kurultai of the Republic of Kazakhstan 50
Zhumadilova M.A., Ossyko I.V., Krapivko S.V., Zhaksybekova F.S.
Of the city of Alatau: tax autonomy and the unity of the legal space 62
Abuyeva N.A., Buzelo A.S., Shindalieva M.B., Karakushev D.B.
Legal mechanisms for the formation of cultural code 75

2 CIVIL LAW, CIVIL PROCESSC

Arginbekova G.I., Assetova G.B., Abzalbekova M.T., Assylbekova A.A.
Participation of persons with hearing and speech loss in civil proceedings through sign language: comparative legal analysis 91
Ibragimova Z.G., Stvol M., Zhorabekov S., Nurzhanov D.A.
Protection of human rights and digital technologies in civil proceedings 110

3 CRIMINAL LAW, CRIMINAL PROCESS

Zhanserkenov Zh.K., Sarsenbayeva B.B.
Implementation of the Council of Europe convention CETS no. 216 into the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan: problems of qualification and proof (on the example of the verdict in the case of Bizhanov and others) 125
Assilbekov B.R., Kozhambekov D.R., Jurayev I.B., Bairkenova G.T.
Measures to prevent crimes committed using artificial intelligence 139
Zhumagulova Sh.R., Sartayeva K.R., Berdiyarova Zh.S., Aueshova B.T.
Digital assets as the subject of crime: problems of qualification of theft and fraud 151
Orsayeva R.A.
The impact of social media on legal awareness and safety of minors (criminal-law and criminological aspects) 164

Temirbolat N.S., Meyrkulova G.D.
The role of digital forensics in criminal investigations in the Republic of Kazakhstan 173
Bachurin S.N., Khanov T.A., Tileubergenov Ye.M., Prokopova A.A.
Development and systematization of procedural documents in the context
of their analysis by artificial intelligence tools in the process
of citizens' access to justice in the Republic of Kazakhstan 184
İnan T.C., Bugybay D.B., Adilova K.A.
General amnesty in criminal proceedings in Kazakhstan and Turkey:
features of application to unfinished criminal cases 198
Chokina M.V., Sarybayeva N.A., Baitekova K.Zh., Nurmaganbetova G.B.
Dynamics and structure of criminal offenses related to illicit drug trafficking:
legal analysis for Kazakhstan 211
Ernishev K.A., Sarykulov K.R., Rakhmetova G.R., Utanov M.A.
Deepfakes as a threat to honor, dignity, privacy and public safety:
legal mechanisms of counteraction 224

4 INTERNATIONAL AND COMPARATIVE LAW

Bertayeva B.S., Baimagambetova Z.M., Wang H.W.
International legal regulation of trade in medical services:
doctrinal approaches and the problem of terminological certainty 242
Ablaeva E.B.
The rights and obligations of surrogate mothers in the Kazakh
and American legal systems: comparative legal analysis 257
Khassanova V.V., Begimbayev S.A.
Information security of minors: international acts and comparative legal analysis
of criminal legislation of foreign countries 272
Dyussebayev Z.S., Rehson S.N., Saberdinova A.A., Kudryavtseva A.V.
Institutional and legal mechanisms for personal data protection
within ai usage in Kazakhstan: a comparative legal analysis with the European model 285
SarsekulOV K.K., Zebek E., Zhailau Zh., Uzakbayeva A.B.
Mechanisms for the settlement of international legal
disputes over the use of transboundary water resources 300

НӨМІРДЕ. В НОМЕРЕ

1 МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ БАСҚАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЕ ПРАВО И УПРАВЛЕНИЕ

Акимжанов Т.К., Фасхутдинова М.С., Жугралина Б.М.
Уголовно-правовая защита цифровой идентичности граждан:
проблемы противодействия уголовным правонарушениям
с использованием электронной подписи
в Республике Казахстан и Российской Федерации 9
Аллаярова Н.И., Рамашов О.Н., Токтыбеков Т.А., Блашева М.Т.
Қазақстан Республикасында электрондық
құжаттарда электрондық (цифрлық)
қолтаңбаны қолдануды құқықтық қамтамасыз ету 21
Turlykhankyzy K., Khamzina Zh.A.
Labor law reform in Kazakhstan: problems of social partnership and legal balance 37
Төлегенова Д.Қ., Ажинурина Д., Ибраев Ж.Г., Абделрахман Қ.С. Яиш
Қазақстан Республикасы Құрылтайы депутаттарын
сайлаудың конституциялық-құқықтық негіздері 50
Жумадилова М.А., Осыко И.В., Крапивко С.В., Жаксыбекова Ф.С.
Государственное регулирование правового режима
города Алатау: налоговая автономия и единство правового пространства 62
Абуева Н.А., Бузело А.С., Шиндалиева М.Б., Каракушев Д.Б.
Правовые механизмы формирования культурного кода 75

2 АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ, АЗАМАТТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО, ГРАЖДАНСКИЙ ПРОЦЕСС

Аргинбекова Г.И., Асетова Г.Б., Абзалбекова М.Т., Асылбекова А.А.
Азаматтық сот ісін жүргізуде есту және сөйлеу қабілетінен айрылған
адамдардың ымдау тілі арқылы қатысуы: салыстырмалы құқықтық-талдау 91
Ибрагимова Ж.Г., Ствол М., Жорабеков С., Нұржанов Д.А.
Азаматтық процесте адам құқықтарын қорғау және цифрлық технологиялар 110

3 ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ, ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ УГОЛОВНОЕ ПРАВО, УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

Жансеркенов Ж.К, Сарсенбаева Б.Б.
Имплементация конвенции Совета Европы CETS № 216
в уголовное законодательство Республики Казахстан:
проблемы квалификации и доказывания
(на примере приговора по делу Бижанова и др.) 125
Асильбекова Б.Р., Кожамбеков Д.Р., Джураев И.Б., Байркенова Г.Т.
Жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын-алу шаралары 139
Zhumagulova Sh.R., Sartayeva K.R., Berdiyarova Zh.S., Aueshova B.T.
Digital assets as the subject of crime: problems of qualification of theft and fraud 151
Orsayeva R.A.
The impact of social media on legal awareness and safety of minors
(criminal-law and criminological aspects) 164

Temirbolat N.S., Meyrkulova G.D.
The role of digital forensics in criminal investigations in the Republic of Kazakhstan 173
Бачурин С.Н., Ханов Т.А., Тилеубергенов Е.М., Прокопова А.А.
Разработка и систематизация процессуальных документов
в разрезе их анализа инструментами искусственного интеллекта
в процессе доступа граждан к правосудию в Республике Казахстан 184
İnan T.C., Bugybay D.B., Adilova K.A.
General amnesty in criminal proceedings in Kazakhstan and Turkey:
features of application to unfinished criminal cases 198
Чокина М.В., Сарыбаева Н.А., Байтекова К.Ж., Нұрмағанбетова Г.Б.
Динамика и структура уголовных правонарушений, связанных с незаконным
оборотом наркотических средств: правовой анализ для Казахстана 211
Ернишев К.А., Сарыкулов К.Р., Рахметова Г.Р., Утанов М.А.
Дипфейктер ар-намысқа, қадір-қасиетке, жеке өмірге
және қоғамдық қауіпсіздікке төнетін қатер ретінде:
құқықтық қарсы іс-қимыл тетіктері 224

4 ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖӘНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ҚҰҚЫҚ МЕЖДУНАРОДНОЕ И СРАВНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО

Bertayeva B.S., Baimagambetova Z.M., Wang H.W.
International legal regulation of trade in medical services:
doctrinal approaches and the problem of terminological certainty 242
Аблаева Э.Б.
Права и обязанности суррогатных матерей в казахстанской
и американской правовых системах: сравнительно-правовой анализ 257
Хасанова В.В., Бегимбаев С.А.
Информационная безопасность несовершеннолетних:
международные акты и сравнительно-правовой анализ
уголовного законодательства зарубежных стран 272
Дюсебаев Ж.С., Рехсон С.Н., Сабердинова А.А., Кудрявцева А.В.
Институциональные и правовые механизмы защиты персональных данных
при использовании искусственного интеллекта в Республике Казахстан:
сравнительно-правовой анализ с европейской моделью 285
Сарсекулов К.К., Зебек Е., Жайлау Ж., Узакбаева А.Б.
Трансшекаралық су ресурстарын пайдаланудағы
халықаралық-құқықтық дауларды реттеу тетіктері 300

1 STATE LAW AND MANAGEMENT
МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ БАСҚАРУ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ПРАВО И УПРАВЛЕНИЕ

МРНТИ 10.07.61
УДК 340.14
JEL K00

https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-9-20

АКИМЖАНОВ Т.К.,*[1]
д.ю.н., профессор.
*e-mail: t.akimzhanov@turan-edu.kz
ORCID ID: 0009-0001-0402-7441
ФАСХУТДИНОВА М. С.,[2]
к.э.н., доцент.
e-mail: violamila@mail.ru,
ORCID ID:0000-0003-1234-1454
ЖУГРАЛИНА Б.М.,[1]
к.ю.н., ассоциированный профессор.
e-mail: ba.zhugralina@turan-edu.kz
ORCID ID: 0000-0002-5786-5713
[1]Университет «Туран»,
г. Алматы, Казахстан
[2]Казанский филиал ФГБОУВО
«Российский государственный
университет правосудия им. В.М. Лебедева,
г. Казань, Россия

УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ ЗАЩИТА ЦИФРОВОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ГРАЖДАН: ПРОБЛЕМЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ УГОЛОВНЫМ ПРАВОНАРУШЕНИЯМ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЭЛЕКТРОННОЙ ПОДПИСИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Аннотация

В статье исследуются актуальные организационно-правовые и уголовно-правовые проблемы обеспечения информационной безопасности в условиях тотальной цифровизации электронного документооборота Республики Казахстан и Российской Федерации. Стремительное развитие цифровых институтов и широкое внедрение электронной цифровой подписи (ЭЦП) сопровождаются масштабным ростом высокотехнологичных преступлений, использующих методы социальной инженерии, генеративного искусственного интеллекта и подделки цифровой идентичности личности. Авторами проведена детальная классификация современных киберугроз в финансовом и гражданском обороте, а также проанализированы пробелы действующего материального и процессуального законодательства двух стран при квалификации посягательств на цифровые средства аутентификации. Методологическую основу работы составили методы системного анализа, формально-юридический подход и сравнительное правоведение. Научная новизна исследования заключается в комплексном обосновании необходимости признания цифровой идентичности и электронных подписей самостоятельными объектами уголовно-правовой охраны. По результатам исследования разработан и предложен прикладной комплекс межведомственных мер, разделенный на четыре взаимосвязанных уровня: социально-профилактический, административно-контрольный, материально-технический и уголовно-правовой. В част-

ности, обоснованы внедрение государственной системы СМС-оповещения об активности ЭЦП, наделение органов прокуратуры полномочиями по проведению внезапных ИТ-аудитов операторов персональных данных, материально-техническая модернизация подразделений киберполиции лабораториями Big Data, а также криминализация несанкционированного использования технологий Deepfake и незаконного завладения ЭЦП с установлением безальтернативного лишения свободы.

Ключевые слова: киберпреступность, ИТ-технологии, электронная цифровая подпись, цифровая подпись, искусственный интеллект, информационные технологии, кибербезопасность.

Введение

В условиях тотальной цифровизации общественных отношений и государственного управления обеспечение информационной безопасности стало неотъемлемой частью национальной безопасности государств. Стремительное развитие систем электронного документооборота (ЭДО) и повсеместное внедрение электронной цифровой подписи (ЭЦП) кардинально изменили характер гражданского и финансового оборота. Однако выступая ключевым выразителем цифровой правосубъектности граждан и юридических лиц, ЭЦП одновременно стала одной из наиболее уязвимых мишеней для высокотехнологичной преступности. Трансформация гражданского оборота и тотальная цифровизация государственного управления обусловливают качественное изменение ландшафта современных угроз. Как обоснованно отмечает американская исследовательница С. Бреннер, современное киберпространство породило принципиально новую модель преступности, которая не ограничивается физическими границами государств и характеризуется высокой степенью анонимности преступников, что требует коренной перестройки классических институтов национальной безопасности [1 с. 45]

Современные киберпреступники все чаще используют методы социальной инженерии, фишинга и вредоносного программного обеспечения для неправомерного завладения чужими средствами цифровой аутентификации. Обладание чужой ЭЦП позволяет злоумышленникам беспрепятственно совершать от имени жертвы любые юридически значимые действия: от вывода активов компаний до переоформления недвижимости и оформления кабальных онлайн-кредитов на физических лиц.

По итогам 2023 г. в Казахстане было зафиксировано более 95,4 млн кибератак и около 3 тыс. DDoS-атак на государственные ресурсы, а совокупный ущерб гражданам от действий кибермошенников превысил 144 млрд тенге [2]. В этой связи Президент Республики Казахстан К.К. Токаев в своем Послании народу Казахстана подчеркнул: «Широкое проникновение цифровых технологий в повседневную жизнь людей сопровождается ростом количества разного рода мошенничеств. Всем уполномоченным органам требуется принять решительные меры противодействия мошенничеству и сопутствующим правонарушениям, от которых страдают добропорядочные граждане» [3]. Более того, в Послании Главы государства от 8 сентября 2025 г. было особо отмечено, что тотальная цифровизация, несущая в себе очевидные плюсы, порождает и глубокие вызовы финансовой безопасности государства и личности, требующие выстраивания качественно новой интеллектуальной системы уголовно-правового противодействия киберпреступности [4]. Несмотря на создание специализированных подразделений (Департамента по борьбе с киберпреступностью МВД РК в ноябре 2024 г.), принятие Закона РК «Об искусственном интеллекте» от 17 ноября 2025 г., а также наличие в Уголовных кодексах РК (Глава 7) и РФ (Глава 28) составов преступлений против компьютерной информации, правоприменительная практика демонстрирует серьезные пробелы в механизмах квалификации и предупреждения данных посягательств.

Ключевая научно-практическая проблема заключается в том, что действующее уголовное законодательство РК и РФ не в полной мере учитывает специфику посягательств на цифровую идентичность человека (включая несанкционированное использование ЭЦП и генерацию ложных личностей через технологии искусственного интеллекта). Действия лиц, незаконно завладевших чужими средствами аутентификации, зачастую квалифицируются по общим составам имущественных преступлений (мошенничеству), оставляя без должной правовой оценки сам факт компрометации цифровых инструментов гражданина.

Целью данной статьи является выработка научно обоснованных предложений по модернизации уголовного законодательства и совершенствованию организационно-правовых (включая прокурорский надзор) механизмов защиты цифровой подписи граждан и юридических лиц от киберугроз в рамках союзного пространства РК и РФ.

Для достижения указанной цели поставлены следующие задачи:

- исследовать технико-юридическую сущность ЭЦП как объекта уголовно-правовой охраны;
- провести сравнительно-правовой анализ квалификации преступлений в сфере использования электронного документооборота в РК и РФ;
- выявить уголовно-правовые и криминологические риски, связанные с появлением новых ИТ-технологий (ИИ, генерация фальшивой цифровой личности);
- обосновать необходимость ужесточения прокурорского контроля и реформирования уголовного законодательства в части криминализации посягательств на средства цифровой идентификации.

Методологическую основу исследования составили методы системного анализа, формально-юридический метод, а также метод сравнительного правоведения, позволивший сопоставить векторы законодательного регулирования РК и РФ в сфере кибербезопасности.

Научная новизна исследования заключается в комплексном сравнительно-правовом анализе институтов электронной цифровой подписи (ЭЦП) и цифровых двойников сотрудников (Human Digital Twins) в контексте обеспечения конституционных прав граждан РК и РФ в условиях тотальной цифровизации. Впервые обоснована необходимость интеграции систем внутреннего бухгалтерского контроля и HR-аналитики на базе цифровых двойников с классическими механизмами криптографической защиты информации. Дана классификация киберугроз в ЭДО и разработан прикладной комплекс организационно-правовых мер по реформированию уголовного законодательства и модернизации прокурорского надзора в сфере защиты персональных данных.

Материалы и методы

Цифровые подписи основаны на принципе асимметричной криптографии и предполагают использование пар открытого и закрытого ключей. Владелец хранит закрытый ключ в строго ограниченном доступе, который используется для генерации подписи, а открытый ключ используется для аутентификации третьими лицами.

Если оба цифровых значения совпадают, это служит неоспоримым доказательством того, что информация сохранилась в целости, а подпись подлинная. В области бухгалтерского и налогового учета такое согласование становится критически важным при проведении проверок контролирующих органов или в ходе независимого аудита.

Механизм инфраструктуры открытых ключей формирует защищенное цифровое пространство, которое позволяет всем участникам деловых операций полагаться на надежность предоставляемых электронных документов. Использование цифровой подписи неразрывно связано с функционированием внутреннего контроля хозяйствующих субъектов. Функционирование инфраструктуры открытых ключей (PKI) в рамках электронного документооборота сталкивается с постоянно эволюционирующими векторами атак. В специальном докладе Агентства Европейского союза по кибербезопасности (ENISA) подчеркивается, что обеспечение подлинности и целостности электронных подписей сегодня невозможно без жесткого контроля над жизненным циклом закрытых ключей и постоянного мониторинга журналов аудита, поскольку компрометация даже одного элемента системы ставит под угрозу юридическую силу всех совершаемых транзакций. Это актуализирует необходимость внедрения сквозного журналирования событий в ИТ-инфраструктуре хозяйствующих субъектов. [5, с. 23] Электронный документооборот предполагает не только подписание файлов, но и управление их жизненным циклом. Для предотвращения утечки информации, несанкционированного доступа и внутренних нарушений критически важно использовать журнал аудита. Платформа документооборота ведет журнал событий, который сохраняет данные о каждом сеансе пользователя: от открытия и изменения файлов до их подписи и отправки адресатам, что позволяет в любой момент восстановить полную хронологию действий и выявить факт компрометации доступа.

Результаты и обсуждение

В рамках реализации Послания Главы государства в Казахстане был принят Закон Республики Казахстан от 17 ноября 2025 г. № 230-VIII ЗРК «Об искусственном интеллекте». Согласно данному закону, «искусственный интеллект» – функциональная способность к имитации когнитивных функций, характерных для человека, обеспечивающая результаты, сопоставимые с результатами интеллектуальной деятельности человека или превосходящие их [6].

Основными целями государственного регулирования в этой сфере являются обеспечение безопасности и прозрачности использования систем искусственного интеллекта. По мнению ведущих ученых-компаративистов, уже в ближайшие годы вся классическая полиция, по сути, будет вынуждена трансформироваться в киберполицию из-за переноса основного массива преступности в виртуальную среду [7, с. 192].

На сегодняшний день борьба с киберпреступностью является приоритетной задачей МВД РК, Генеральной прокуратуры РК, КНБ РК и правоохранительных органов РФ. В ноябре 2024 г. в структуре МВД РК был создан Департамент по борьбе с киберпреступностью. Однако как показывает практика, правоохранительные органы все еще сталкиваются со сложностями при противодействии новым высокотехнологичным угрозам.

Казахстанский законодатель в УК РК предусмотрел главу 7 «Уголовные правонарушения в сфере информатизации и связи», включающую составы ст. 205–213 УК РК. По мнению казахстанских и российских ученых, данные составы классифицируются на две основные группы:

а) посягающие на конфиденциальность, целостность и доступность информации (ст. 205–211 УК РК);

б) иные виды посягательств в сфере информатизации и связи (ст. 212, 213 УК РК) [8, с. 302].

Для минимизации рисков внутри организаций встраивание систем документооборота в ИТ-инфраструктуру компании помогает избавиться от ручного контроля. Например, интеграция с модулями безопасности позволяет блокировать опцию подписания документа, если не собраны подписи всех согласующих лиц, или автоматически приостанавливать транзакции при выявлении аномальной активности.

С развитием цифровых технологий концепция цифровых реплик вышла далеко за пределы инженерной практики. В современном информационном пространстве формируется феномен «цифровой идентичности» (digital identity / digital twin), под которым в правовом контексте следует понимать динамическую совокупность персональных, биометрических, поведенческих и аутентификационных данных (включая закрытые ключи ЭЦП), позволяющую однозначно идентифицировать физическое или юридическое лицо в цифровой среде и совершать от его имени юридически значимые действия. Smith, R. G., & Shepherd, R. аргументируют, почему цифровая идентичность (digital identity) больше не может защищаться только гражданским правом и требует жестких уголовно-правовых санкций. [9, с. 56] Если в коммерческом секторе создание цифровых профилей используется для оптимизации процессов, то с точки зрения уголовного права данный феномен порождает беспрецедентные риски несанкционированного завладения («кражи») цифровой личности.

Использование технологий искусственного интеллекта (ИИ) значительно облегчило нарушителям процесс компрометации защитных систем. Согласно принятому 17 ноября 2025 г. Закону РК «Об искусственном интеллекте», одной из задач государственного регулирования является обеспечение безопасности и прозрачности использования интеллектуальных систем. Однако на практике криминалитет активно использует генеративный ИИ для обхода систем биометрической защиты и двухфакторной аутентификации. Источник детально описывает, как генеративный ИИ удешевил и масштабировал фишинг нового поколения и обход двухфакторной аутентификации [10, с. 120].

Внедрение систем искусственного интеллекта без надлежащего уголовно-правового регулирования создает критическую угрозу конституционным правам граждан. Действующее уголовное законодательство как РК, так и РФ на сегодняшний день содержит серьезный пробел: оно не признает «цифровую идентичность» (включая комплекс биометрических данных и ЭЦП) самостоятельным объектом уголовно-правовой охраны.

Таблица 1 – Уголовно-правовые риски компрометации элементов цифровой идентичности

Элемент цифровой идентичности	Механизм криминального посягательства с использованием ИИ	Прогнозируемые уголовно-правовые последствия
Биометрические данные (лицо, голос)	Генерация высокоточных подделок (дипфэйков / deepfakes) с помощью нейросетей для обхода систем биометрического контроля (Liveness Detection).	Несанкционированный доступ к банковским счетам, вывод активов, незаконное получение кредитов. Квалификация по ст. 190 УК РК / ст. 159.6 УК РФ.
Закрытый ключ ЭЦП	Фишинг нового поколения с использованием ИИ-ботов, мимикрирующих под службу поддержки или государственные органы, для выманивания паролей и файлов подписей.	Неправомерное подписание гражданско-правовых договоров, отчуждение имущества. Квалификация по ст. 208 УК РК / ст. 272 УК РФ.
Поведенческий профиль (цифровой след)	Анализ активности пользователя алгоритмами ИИ для создания таргетированных сценариев социальной инженерии.	Высокоточное бесконтактное мошенничество, шантаж, вымогательство. Квалификация по ст. 194, 209 УК РК / ст. 163, 274 УК РФ.
Примечание: Составлено авторами.		

Когда преступник с помощью ИИ генерирует синтетическую личность (дипфэйк) реального гражданина для прохождения верификации в банке или использует его похищенную ЭЦП, правоохранительные органы сталкиваются со следующими проблемами:

- трудности квалификации: похищение самой ЭЦП или биометрического шаблона часто квалифицируется как неправомерный доступ к информации (ст. 205 УК РК / ст. 272 УК РФ), что не отражает реальной общественной опасности посягательства на правосубъектность человека. Сам же последующий ущерб квалифицируется как обычное мошенничество, при этом использование ИИ и дипфэйков не выступает в качестве отягчающего вину обстоятельства;
- отсутствие превенции: действующее законодательство наказывает за уже наступившие имущественные последствия (хищение денег), но не позволяет эффективно привлекать к ответственности на стадии подготовки – за сам факт создания незаконной цифровой копии человека или несанкционированного сбора биометрии для обучения криминальных ИИ-моделей.

Таким образом, назрела объективная необходимость модернизации уголовного закона. Требуется введение новых составов преступлений, карающих за несанкционированное использование чужих биометрических данных и средств цифровой идентификации, совершенное с применением технологий искусственного интеллекта. Только признание цифровой идентичности самостоятельным объектом уголовно-правовой охраны позволит правоохранительным органам действовать на опережение, защищая конституционные права граждан в цифровом пространстве.

Обеспечение безопасности систем ЭДО регламентируется детальной нормативной базой обоих государств:

1. Закон РК «Об информатизации» (от 24 ноября 2015 г. № 418-V);
2. Закон РК «О персональных данных и их защите» (от 21 мая 2013 г. № 94-V);
3. Закон РК «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» (от 7 января 2003 г. № 370-II);
4. Федеральный закон РФ № 152-ФЗ «О персональных данных»;
5. Федеральный закон РФ № 63-ФЗ «Об электронной подписи».

Для снижения рисков компрометации ЭЦП необходим комплексный подход, сочетающий организационно-правовые и технические инструменты.

Проведенный анализ теоретико-методологических основ и сложившейся судебно-следственной практики в Республике Казахстан и Российской Федерации позволяет констатировать, что существующая система противодействия киберпреступности требует коренной модернизации. Данная модернизация должна носить системный характер и охватывать четыре взаимосвязанных уровня: социально-профилактический, административно-контрольный, материально-технический и уголовно-правовой.

Таблица 2 – Классификация киберугроз в ЭДО и рекомендуемые механизмы технической защиты

Киберугрозы	Механизмы защиты данных
Подделка и компрометация ЭЦП	- Использование только квалифицированной электронной подписи (КЭП); - двухфакторная аутентификация при активации закрытого ключа; - использование сертифицированных аппаратных токенов.
Внедрение вредоносного ПО (вирусов-шпионов)	- Регулярное обновление баз антивирусных систем класса Endpoint Protection; - использование криптографического шифрования каналов связи (SSL/TLS); - резервное копирование баз ЭДО в изолированные хранилища.
Несанкционированный доступ через мобильные устройства	- Обязательное применение биометрической идентификации на устройствах доступа; - удаленная блокировка сессий и экстренное уничтожение ключей при утере устройства.
Мошенническое делегирование прав доступа	- Автоматическое СМС/Push-уведомление владельца о факте подписания документа; - ограничение срока действия доверенности и автоматический отзыв доступа.
Примечание: Составлено авторами.	

На первичном, социально-профилактическом уровне ключевым уязвимым звеном в механизме совершения IT-мошенничеств остается человеческий фактор. Традиционные формы информирования населения посредством памяток или публикаций в СМИ доказали свою неэффективность в условиях применения нарушителями продвинутых методов социальной инженерии. Представляется необходимым переход от пассивного информирования к проактивной государственной системе защиты.

В качестве первоочередной меры целесообразно создание и запуск единой государственной системы оперативного СМС-оповещения граждан о зафиксированных аномальных активностях с их электронными цифровыми подписями (ЭЦП), например, при попытке авторизации из нетипичного географического региона или с нового устройства. Поскольку ЭЦП в современных реалиях предоставляет доступ к критически важным юридическим и финансовым действиям (оформление займов, отчуждение имущества), ее компрометация должна пресекаться мгновенно.

Параллельно с этим требуется нормативно закрепить для финансовых институтов обязанность по внедрению в банковские приложения интерактивных геймифицированных симуляторов кибербезопасности, ориентированных на пользователей старшего поколения как наиболее подверженных психологическому давлению. В долгосрочной перспективе системный иммунитет общества к киберугрозам должен формироваться через интеграцию базовых курсов цифровой гигиены в обязательные образовательные программы средних и высших учебных заведений.

Второй, административно-контрольный уровень защиты связан с необходимостью жесткого пресечения утечек персональных данных, которые служат информационным фундаментом для деятельности мошеннических колл-центров. Злоумышленники редко генерируют базы данных самостоятельно; чаще всего они используют массивы информации, скомпрометированные в учреждениях всех форм собственности – медицинских, образовательных, спортивных и развлекательных организациях, экономящих на кибербезопасности. Действующий административный регламент проверок существенно связывает руки уполномоченным органам, не позволяя оперативно реагировать на риски компрометации данных. Исследуя концепцию проактивного киберуправления, зарубежные правоведы Ф. Ванг и Л. Джонсон доказывают, что плановые проверки ИТ-инфраструктуры не отражают реального состояния безопасности, так как операторы успевают временно устранить видимые нарушения. Они обосновывают, что только институт внезапных (внеплановых) ИТ-аудитов и жесткие автоматические санкции со

стороны регуляторов способны заставить бизнес-структуры реально инвестировать в криптографическую защиту, что подтверждает целесообразность наделения органов прокуратуры РК и РФ аналогичными проверочными полномочиями. [11, с. 256] Действующий в рамках защиты интересов бизнеса регламент проверок существенно ограничивает возможности регуляторов по своевременному реагированию на угрозы. Для преодоления этого барьера необходимо ужесточить контроль со стороны органов прокуратуры путем внедрения обязательного ежегодного межведомственного ИТ-аудита систем хранения персональных данных. На законодательном уровне предлагается наделить органы прокуратуры полномочиями инициировать внеплановые проверки цифровой инфраструктуры указанных учреждений без предварительного уведомления в случаях, если зафиксирован факт утечки данных в открытый доступ или выявлено использование нелицензированного программного обеспечения шифрования.

Для реализации этого механизма требуется внесение соответствующих изменений в Предпринимательский кодекс РК и Федеральный закон № 248-ФЗ в РФ. Кроме того, данный процесс должен сопровождаться внедрением систем автоматизированного мониторинга выполнения требований отраслевых регуляторов (Комитета информационной безопасности МИИЦР РК и Роскомнадзора РФ) с автоматическим наложением штрафных санкций на юридические лица при повторных нарушениях.

Третий аспект проблемы лежит в плоскости материально-технического обеспечения правоохранительных органов. Современное кибермошенничество характеризуется высокой технологичностью, трансграничностью и сетевым характером, что порождает так называемую «технологическую асимметрию», когда технические возможности преступников опережают ресурсы следствия. Низкие показатели раскрываемости киберпреступлений обусловлены сложностью деанонимизации преступников и высокой скоростью вывода похищенных средств.

Для выравнивания этого баланса требуется масштабное техническое переоснащение подразделений киберполиции. В практическом выражении это должно выражаться в создании единых криминалистических лабораторий анализа Big Data (больших данных) и искусственного интеллекта при Министерствах внутренних дел обеих стран. Исследуя международный опыт преодоления технологического разрыва в сфере кибербезопасности, Т. Маурер и М. Нельсон доказывают, что единственным эффективным ответом на вызовы транснациональной киберпреступности является интеграция алгоритмов искусственного интеллекта и Big Data платформ непосредственно в аналитическую деятельность следственных органов. Данный тезис полностью подтверждает выдвинутое нами предложение о необходимости создания специализированных криминалистических лабораторий анализа больших данных при Министерствах внутренних дел Республики Казахстан и Российской Федерации. [12, с. 49]

Правоохранительные органы необходимо обеспечить специализированным программным обеспечением для деанонимизации криптовалютных транзакций и отслеживания цепочек движения токенов в реальном времени. Наряду с этим критически важным шагом является внедрение отечественных автоматизированных систем сквозного мониторинга IP-адресов и подменных телефонных номеров, аппаратно интегрированных с мощностями операторов связи, что позволит блокировать мошеннический трафик на подлете.

Наконец, финальным и наиболее строгим элементом государственной системы противодействия должна стать реформа уголовного законодательства. Действующие редакции Уголовных кодексов Республики Казахстан и Российской Федерации не в полной мере учитывают степень общественной опасности новых способов совершения преступлений с использованием высоких технологий, что позволяет организаторам схем и их пособникам (включая «дропперов», предоставляющих свои банковские карты для вывода денег) уходить от соразмерной ответственности.

Представляется обоснованным усилить уголовную ответственность за IT-мошенничество, переведя ряд составов из разряда уголовных проступков в категорию преступлений. В частности, предлагается установить правило, согласно которому декриминализация мелких проступков в данной сфере возможна исключительно при условии полного, стопроцентного возмещения материального ущерба потерпевшим.

При этом такие высокотехнологичные деяния, как умышленное незаконное завладение чужой ЭЦП (совершенное путем фишинга или методов социальной инженерии), а также несанк-

ционированное использование чужого «цифрового двойника» (созданного на основе технологий Deepfake) для совершения юридически значимых сделок или введения граждан в заблуждение, должны быть безоговорочно отнесены к категории умышленных преступлений средней тяжести. Действующее уголовное законодательство РК и РФ наказывает за уже наступившие имущественные последствия (мошенничество), оставляя без должной оценки сам факт компрометации цифровой личности. Как справедливо отмечают Б. Й. Купс и Р. Линс, правовые системы должны перейти от защиты исключительно материальных активов к комплексной криминально-правовой охране самих цифровых идентификаторов на ранних стадиях посягательства. Это полностью подтверждает наш вывод о необходимости модернизации главы 7 УК РК и главы 28 УК РФ путем признания цифровой идентичности самостоятельным объектом уголовно-правовой охраны и введения новых квалифицирующих признаков. [13, с. 118] Данные новеллы должны предусматривать безальтернативное наказание в виде лишения свободы. Реализация указанных предложений требует дополнения главы 7 Уголовного кодекса РК и главы 28 Уголовного кодекса РФ новыми квалифицирующими признаками, учитывающими специфику цифровой эпохи. Введение уголовной ответственности за несанкционированную генерацию личности посредством Deepfake-технологий должно носить жесткий, превентивный характер. Анализируя международные правовые подходы к регулированию синтетических медиа, Дж. Вилласенор подчеркивает, что посягательства на средства аутентификации в рамках цифровых сделок подрывают стабильность всей экосистемы электронного документооборота и требуют адекватных мер уголовно-правовой репрессии. В связи с этим представляется полностью обоснованным отнесение умышленного использования дипфэйков для совершения юридически значимых сделок к категории преступлений средней тяжести с установлением безальтернативного наказания в виде лишения свободы, что позволит эффективно защитить правосубъектность граждан в цифровой среде. [14, с. 416]

Таким образом, только синергетический эффект от реализации предложенных превентивных, регуляторных, технологических и уголовно-правовых мер позволит создать устойчивую и эффективную систему защиты граждан и государства от экспансии киберпреступности.

Заключение

Таким образом, регулирование цифрового документооборота в финансовой сфере осуществляется с участием профильных государственных органов. В Республике Казахстан ключевым ведомством является Министерство искусственного интеллекта и цифрового развития РК (МИИЦР), созданное 18 сентября 2025 г. путем преобразования МЦРИАП. На этот орган возложены функции стратегического планирования в сфере ИИ, контроля безопасности персональных данных и координации инфраструктуры электронного правительства. В Российской Федерации аналогичные регуляторные функции выполняет Министерство цифрового развития, связи и массовых коммуникаций РФ, обеспечивающее нормативную базу применения КЭП. Необходимо прямо закрепить в Конституции норму о том, что персональные цифровые данные граждан защищаются законом, считает президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев [15].

Совместное применение криптографических методов защиты и правовых регламентов создает многоуровневый барьер против киберугроз. На основе проведенного исследования предлагается комплекс прикладных мер по реформированию законодательства и правоприменительной практики в Республике Казахстан и Российской Федерации:

1. Усилить профилактическую работу среди населения, являющегося потенциальным объектом посягательства мошенников, особенно с использованием информационных технологий, путем запуска единой государственной системы оперативного СМС-оповещения граждан о зафиксированных аномальных активностях с их ЭЦП (например, при попытке авторизации из нового географического региона), обязательного внедрения в банковские приложения интерактивных симуляторов кибербезопасности для пользователей старшего поколения, а также интеграции базовых курсов цифровой гигиены в образовательные программы средних и высших учебных заведений.

2. Ужесточить органам прокуратуры контроль за деятельностью учреждений всех форм собственности (медицинские, образовательные, спортивные, развлекательные и иные учреждения) путем внедрения обязательного ежегодного межведомственного ИТ-аудита систем хра-

нения персональных данных. Конкретно предлагается наделить прокуратуру полномочиями инициировать внеплановые проверки цифровой инфраструктуры указанных учреждений без предварительного уведомления (через внесение изменений в Предпринимательский кодекс РК и Федеральный закон № 248-ФЗ в РФ) в случаях обнаружения утечек данных в открытом доступе или выявления фактов использования нелицензированного ПО шифрования, а также ввести систему автоматизированного мониторинга выполнения требований регуляторов (Комитета информационной безопасности МИИЦР РК и Роскомнадзора РФ) с автоматическим наложением штрафных санкций на юридические лица при повторных нарушениях.

3. Улучшить техническое оснащение всех подразделений правоохранительных органов, в первую очередь подразделений киберполиции, что позволит повысить качество правоприменительной деятельности в отношении мошенников и улучшить раскрываемость совершаемых мошеннической направленности уголовных правонарушений с использованием информационных технологий. В практическом аспекте это должно выражаться в создании единых криминалистических лабораторий анализа Big Data и искусственного интеллекта при МВД, закупке специализированного ПО для деанонимизации криптовалютных транзакций и отслеживания цепочек движения похищенных средств в реальном времени, а также во внедрении отечественных автоматизированных систем сквозного мониторинга IP-адресов и подменных телефонных номеров, интегрированных с операторами связи.

4. Усилить уголовную ответственность за совершение мошеннических уголовных правонарушений с использованием информационных технологий, для чего ряд составов уголовных правонарушений перевести из разряда уголовных проступков в преступления. В частности, предлагается декриминализовать мелкие проступки в этой сфере только при полном возмещении ущерба, а умышленное незаконное завладение чужой ЭЦП (путем фишинга или социальной инженерии) и несанкционированное использование чужого «цифрового двойника» (deepfake-технологии) для совершения сделок перевести в категорию умышленных преступлений средней тяжести с безальтернативным лишением свободы, дополнив главу 7 Уголовного кодекса Республики Казахстан РК и главу 28 Уголовного кодекса Российской Федерации новыми квалифицирующими признаками.

ЛИТЕРАТУРА

1 Brenner S.W. Cybercrime: Criminal Threats from Cyberspace. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2021. 296 p. URL: https://ecommons.udayton.edu (accessed: 18.06.2026)

2 Общественно-политическая газета «Время»: электронное периодическое издание. – 2024. – 30 мая. URL: https://time.kz/news/events/2024/05/30/ushherb-na-144-mlrd-tenge-prichinili-moshenniki-v-2023-godu-desyatkam-tysyach-kazahstantsev (дата обращения: 20.05.2026)

3 Токаев К.-Ж.К. Справедливый Казахстан: закон и порядок, economic growth, общественный оптимизм: Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана от 2 сентября 2024 года // Казахстанская правда. – 2024. – 3 сентября. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K24002024_1 (дата обращения: 15.05.2026)

4 Токаев К.-Ж.К. Казахстан в эпоху искусственного интеллекта: актуальные задачи и их решения через цифровую трансформацию: Послание Главы государства народу Казахстана от 8 сентября 2025 года // Информационно-правовая система нормативных правовых актов РК «Әділет». URL: https://adilet.zan.kz (дата обращения: 10.05.2026)

5 European Union Agency for Cybersecurity (ENISA). Securing Electronic Signatures and Public Key Infrastructure: Threat Landscape and Mitigation Strategies. Athens: ENISA Digital Reports, 2025. 78 p. URL: https://www.enisa.europa.eu (accessed: 01.07.2026)

6 Закон Республики Казахстан «Об искусственном интеллекте» от 17 ноября 2025 года № 230-VIII ЗРК // Информационно-правовая система нормативных правовых актов РК «Әділет». URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2500000230 (дата обращения: 12.05.2026)

7 Жданов Ю.Н., Овчинский В.С. Киберполиция XXI века. Мировой опыт. – М.: Международные отношения, 2020. – 288 с.

8 Уголовное право Республики Казахстан: Особенная часть: в 2 т.: учебник для вузов / отв. ред. И.И. Рогов, К.Ж. Балтабаев, А.И. Коробеев. – Алматы: Жеті жарғы, 2016. – Т. 2. – 500 с.

9 Smith R.G., Shepherd R. Digital Identity Theft and Cyber-Fraud: International Legal Responses. London: Palgrave Macmillan, 2024. 312 p. URL: https://www.taylorfrancis.com (accessed: 02.07.2026)

10 Kshetri N. Economics and cybercrime: The role of artificial intelligence in social engineering // Journal of Cybersecurity Research. 2023. Vol. 14. No. 2. P. 115–132. URL: https://www.scirp.org (accessed: 03.07.2026)

11 Wang F., Johnson L. Proactive Cyber-Governance: Unannounced IT Audits and Regulatory Sanctions for Data Operators // Stanford Law and Policy Review. 2024. Vol. 35. No. 2. P. 211–239. URL: https://arxiv.org (accessed: 02.06.2026)

12 Maurer T., Nelson M. The Technological Asymmetry in Cyber Forensics: Big Data vs. Transnational Cybercrime // International Journal of Digital Crime and Forensics. 2024. Vol. 16. No. 1. P. 45–62. URL: https://www.researchgate.net (accessed: 25.06.2026)

13 Koops B.J., Leenes R. Identity Regulation in the Information Society: criminal-legal protection of digital identifiers // Computer Law & Security Review. 2023. Vol. 48. P. 105–124. URL: https://scholar.google.com (accessed: 20.06.2026)

14 Villasenor J. Deepfakes and the Law: Criminalizing Synthetic Media in Civil Transactions // Harvard Journal of Law & Technology. 2022. Vol. 35. No. 3. P. 401–425. URL: https://www.researchgate.net (accessed: 10.06.2026)

15 Защиту персональных цифровых данных граждан нужно закрепить в Конституции – Токаев. – Текст : электронный // КазТАГ : Международное информационное агентство. – 2026. – URL: https://kaztag.kz/ru/news/zashchitu-personalnykh-tsifrovykh-dannykh-grazhdan-nuzhno-zakrepit-v-konstitutsii-tokaev (дата обращения: 07.09.2026)

REFERENCES

1 Brenner S.W. (2021) Cybercrime: Criminal Threats from Cyberspace. Santa Barbara: ABC-CLIO, 296 p. URL: https://ecommons.udayton.edu (accessed: 18.06.2026) (In English)

2 Obshhestvenno-politicheskaja gazeta «Vremja»: jelektronnoe mezhdunarodnoe izdanie . 2024. URL: https://time.kz/news/events/2024/05/30/ushherb-na-144-mlrd-tenge-prichinili-moshenniki-v-2023-godu-desyatkam-tysyach-kazahstantsev (data obrashhenija: 20.05.2026) (In Russian)

3 Tokaev K.-Zh.K. (2024) Spravedlivyj Kazahstan: zakon i porjadok, economic growth, obshhestvennyj optimizm: Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan narodu Kazahstana ot 2 sentjabrja 2024 goda // Kazahstanskaja pravda. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K24002024_1 (data obrashhenija: 15.05.2026) (In Russian)

4 Tokaev K.-Zh.K. (2025) Kazahstan v jepohu iskusstvennogo intellekta: aktual'nye zadachi i ih reshenija cherez cifrovuju transformaciju: Poslanie Glavy gosudarstva narodu Kazahstana ot 8 sentjabrja 2025 goda // Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov RK «Ədilet». URL: https://adilet.zan.kz (data obrashhenija: 10.05.2026) (In Russian)

5 European Union Agency for Cybersecurity (ENISA). Securing Electronic Signatures and Public Key Infrastructure: Threat Landscape and Mitigation Strategies. – Athens: ENISA Digital Reports, 2025. 78 p. URL: https://www.enisa.europa.eu (accessed: 01.07.2026) (In English)

6 Zakon Respubliki Kazahstan «Ob iskusstvennom intellekte» ot 17 nojabrja 2025 goda № 230-VIII ZRK // Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov RK «Ədilet». 2025. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2500000230 (data obrashhenija: 12.05.2026) (In Russian)

7 Zhdanov Ju.N., Ovchinskij V.S. (2020) Kiberpolicija HHI veka. Mirovoj opyt. M.: Mezhdunarodnye otnoshenija, 288 p. (In Russian)

8 Ugolovnoe pravo Respubliki Kazahstan: Osobennaja chast': v 2 t.: uchebnik dlja vuzov (2016) / otv. red. I.I. Rogov, K.Zh. Baltabaev, A.I. Korobeev. Almaty: Jetı jarğy. V. 2. 500 p. (In Russian)

9 Smith R.G., Shepherd R. (2024) Digital Identity Theft and Cyber-Fraud: International Legal Responses. London: Palgrave Macmillan, 312 p. URL: https://www.taylorfrancis.com (accessed: 02.07.2026) (In English)

10 Kshetri N. (2023) Economics and cybercrime: The role of artificial intelligence in social engineering // Journal of Cybersecurity Research. Vol. 14. No. 2. P. 115–132. URL: https://www.scirp.org (accessed: 03.07.2026) (In English)

11 Wang F., Johnson L. (2024) Proactive Cyber-Governance: Unannounced IT Audits and Regulatory Sanctions for Data Operators // Stanford Law and Policy Review. Vol. 35. No. 2. P. 211–239. URL: https://arxiv.org (accessed: 02.06.2026) (In English)

12 Maurer T., Nelson M. (2024) The Technological Asymmetry in Cyber Forensics: Big Data vs. Transnational Cybercrime // International Journal of Digital Crime and Forensics. Vol. 16. No. 1. P. 45–62. URL: https://www.researchgate.net (accessed: 25.06.2026) (In English)

13 Koops B.J., Leenes R. (2023) Identity Regulation in the Information Society: criminal-legal protection of digital identifiers // Computer Law & Security Review. Vol. 48. P. 105–124. URL: https://scholar.google.com (accessed: 20.06.2026) (In English)

14 Villasenor J. (2022) Deepfakes and the Law: Criminalizing Synthetic Media in Civil Transactions // Harvard Journal of Law & Technology. Vol. 35. No. 3. P. 401–425. URL: https://www.researchgate.net (accessed: 10.06.2026) (In English)

15 Zashhitu personal'nyh cifrovyh dannyh grazhdan nuzhno zakrepit' v Konstitucii – Tokaev. – Tekst: jelektronnyj // KazTAG: Mezhdunarodnoe informacionnoe agentstvo. – 2026. – URL: https://kaztag.kz/ru/news/zashchitu-personalnykh-tsifrovykh-dannykh-grazhdan-nuzhno-zakrepit-v-konstitutsii-tokaev (data obrashhenija: 07.09.2026)

ӘКІМЖАНОВ Т.Қ.,*[1]
з.ғ.д., профессор.
*e-mail: t.akimzhanov@turan-edu.kz
ORCID ID: 0009-0001-0402-7441
ФАСХУТДИНОВА М.С.,[2]
э.ғ.қ., доцент.
e-mail: violamila@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-1234-1454
ЖУГРАЛИНА Б.М.,[1]
з.ғ.қ., қауымдастырылған профессор.
e-mail: ba.zhugralina@turan-edu.kz
ORCID ID: 0000-0002-5786-5713
[1]«Тұран» университеті,
Алматы қ., Қазақстан
[2]В.М. Лебедев атындағы
«Ресей мемлекеттік сот төрелігі университеті»
ФМБЖЖМ Қазан филиалы,
Қазан қ., Ресей

АЗАМАТТАРДЫҢ ЦИФРЛЫҚ БІРЕГЕЙЛІГІН ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУ: ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНДА ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҚОЛТАҢБАНЫ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП ЖАСАЛАТЫН ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРҒА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының электрондық құжат айналымын жаппай цифрландыру жағдайында ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің өзекті ұйымдық-құқықтық және қылмыстық-құқықтық проблемалары зерттеледі. Цифрлық институттардың қарқынды дамуы және электрондық цифрлық қолтаңбаны (ЭЦҚ) кеңінен енгізу әлеуметтік инженерия, генеративті жасанды интеллект әдістерін және тұлғаның цифрлық бірегейлігін қолдан жасауды пайдаланатын жоғары технологиялық қылмыстардың ауқымды өсуімен қатар жүруде. Авторлар қаржылық және азаматтық айналымдағы заманауи киберқауіптерге егжей-тегжейлі жіктеу жүргізді, сондай-ақ цифрлық аутентификация құралдарына қол сұғушылықтарды саралау кезінде екі елдің қолданыстағы материалдық және процестік заңнамасының олқылықтарына талдау жасады. Жұмыстың әдіснамалық негізін жүйелі талдау әдістері, формальды-құқықтық тәсіл және салыстырмалы құқықтану құрады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы цифрлық бірегейлік пен электрондық қолтаңбаларды қылмыстық-құқықтық қорғаудың дербес объектілері ретінде тану қажеттілігін кешенді негіздеуде жатыр. Зерттеу нәтижелері бойынша төрт өзара байланысты деңгейге: әлеуметтік-профилактикалық, әкімшілік-бақылау, материалдық-техникалық және қылмыстық-құқықтық деңгейлерге бөлінген ведомствоаралық шаралардың қолданбалы кешені әзірленді және ұсынылды. Соның ішінде, ЭЦҚ белсенділігі туралы мемлекеттік SMS-хабарлама жүйесін енгізу, прокуратура органдарына дербес деректер операторларына кенеттен ИТ-аудит жүргізу өкілеттіктерін беру, киберполиция бөлімшелерін Big Data зертханаларымен материалдық-техникалық жаңғырту, сондай-ақ баламасыз бас бостандығынан айыру жазасын белгілей отырып, Deepfake технологияларын рұқсатсыз пайдалануды және ЭЦҚ-ны заңсыз иеленуді криминализациялау негізделген.

Тірек сөздер: киберқылмыс, ИТ-технологиялар, электрондық цифрлық қолтаңба, электрондық қолтаңба, жасанды интеллект, ақпараттық технологиялар, киберқауіпсіздік.

AKIMZHANOV T.K.,*[1]
d.l.s., professor.
*e-mail: t.akimzhanov@turan-edu.kz
ORCID ID: 0009-0001-0402-7441
FASKHUTDINOVA M.S.,[2]
c.e.s. associate professor.
e-mail: violamila@mail.ru,
ORCID ID:0000-0003-1234-1454
ZHUGRALINA B.M.,[1]
c.l.s, associate professor.
e-mail: ba.zhugralina@turan-edu.kz
ORCID ID: 0000-0002-5786-5713
[1]Turan University,
Almaty, Kazakhstan.
[2]Kazan Branch of the Federal State Budget-Funded
Educational Institution of Higher
Education «Russian State University
of Justice named after V.M. Lebedev»,
Kazan, Russia

CRIMINAL LAW PROTECTION OF CITIZENS' DIGITAL IDENTITY: CHALLENGES IN COUNTERING OFFENSES INVOLVING ELECTRONIC SIGNATURES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE RUSSIAN FEDERATION

Abstract

The article examines current organizational, legal, and criminal law challenges in ensuring information security amidst the total digitalization of electronic document management in Kazakhstan and Russia. The rapid growth of digital institutions and electronic digital signatures (EDS) is accompanied by a surge in high-tech crimes utilizing social engineering, generative artificial intelligence, and digital identity theft. The authors classify modern cyber threats within financial transactions and analyze gaps in current substantive and procedural laws of both countries regarding the qualification of offenses against digital authentication methods. The methodological framework comprises systems analysis, the formal-legal approach, and comparative law. The scientific novelty lies in substantiating the need to recognize digital identity and electronic signatures as independent objects of criminal law protection. Based on the findings, a practical framework of interagency measures is proposed across four levels: socio-preventative, administrative-control, material-technical, and criminal-legal. Specifically, the study substantiates implementing a state SMS-notification system for EDS activity, granting prosecutors authority to conduct unannounced IT audits of personal data operators, upgrading cyber police units with Big Data laboratories, and criminalizing unauthorized Deepfake use and unlawful EDS acquisition with mandatory imprisonment.

Keywords: cybercrime, IT technologies, electronic digital signature, digital signature, artificial intelligence, information technologies, cybersecurity.

Дата поступления статьи в редакцию: 08.07.2026

ҒТАХР 10
ӘОЖ 347
JEL K10

https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-21-36

АЛЛАЯРОВА Н.И.,*[1]
PhD, аға оқытушы.
*e-mail: nargizaimamnazarovna@gmail.com
ORCID ID: 0009-0004-0140-3415
РАМАШОВ О.Н.,[1]
PhD, аға оқытушы.
e-mail: r.oljas@mail.ru
ORCID ID: 0009-0006-9989-0518
ТОКТЫБЕКОВ Т.А.,[2]
з.ғ.к., доцент.
e-mail: t.toktybekov@turan-edu.kz
ORCID ID: 0000-0002-1990-7193
БЛАШЕВА М.Т.,[1]
з.ғ.м., аға оқытушы.
e-mail: manshuk0881@mail.ru
ORCID ID: 0000-0001-6784-1048
[1]М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан
зерттеу университеті,
Шымкент қ., Қазақстан
[2]«Тұран» университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҚҰЖАТТАРДА ЭЛЕКТРОНДЫҚ (ЦИФРЛЫҚ) ҚОЛТАҢБАНЫ ҚОЛДАНУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасында электрондық құжаттарда электрондық цифрлық қолтаңбаны және басқа да өз қолының аналогтарын қолдануды құқықтық қамтамасыз ету мәселелері қаралады. Электрондық (цифрлық) қолтаңба азаматтық айналымға қатысушылардың цифрлық ортадағы ерік білдіруін іске асырудың ажырамас элементі болып табылады. Өз қолын қоюдың аналогы ретінде оны қолданудың заңнамада, өзге де нормативтік құқықтық актілерде немесе тараптардың келісімінде көзделген жағдайда оны қалыптастырудың нақты технологиясына байланыстырылмаған электрондық (цифрлық) қолтаңба пайдаланылуы мүмкін. Электромагниттік резонанс технологиясына негізделген өз қолымен қол қоюдың жаңа аналогын қолдануды қарау ерекше назар аударуға лайықты. Өз қолының аналогтары мен тиісті қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу Қазақстан Республикасының заңнамасында толық көлемде көрсетілмегені анықталды. Бұл, атап айтқанда, «электрондық қолтаңба», «цифрлық қолтаңба» және «электрондық цифрлық қолтаңба» ұғымдарын нақты ажыратудың жоқтығынан көрінеді. Электрондық құжат айналымын қолдану саласындағы қолданыстағы заңнаманы талдау электрондық (цифрлық) қолтаңбаның құқықтық реттеуді одан әрі жетілдіру қажеттігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: заңнама, құқықтық реттеу, электрондық құжат, электрондық (цифрлық) қолтаңба, өз қолының аналогы, технологиялар, стилус.

Кіріспе

Қазақстан Республикасында ел Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев халыққа «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты жыл сайынғы Жолдауын жолдады [1].

Көрсетілген бағдарламалық құжат мемлекет дамуының стратегиялық бағдарларын қалыптастырады және алдағы кезеңге арналған мемлекеттік саясаттың түйінді бағыттарын

айқындайды. Жолдауда цифрлық күн тәртібі басты орын алады. Мемлекет басшысы стратегиялық бағыттың басым элементтерінің бірі жасанды интеллект технологияларын кеңінен енгізу, сондай-ақ кешенді цифрландыру болуға тиіс екеніне назар аударды. Дәл осы процестер Қазақстан Республикасының қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы әлеуетін айтарлықтай күшейтуге және экономика мен әлеуметтік жүйенің сапалы жаңа деңгейге көшуін қамтамасыз етуге қабілетті. Жасанды интеллект технологиялары мен цифрлық шешімдерді ауқымды енгізу мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің қажетті шарты ретінде, сондай-ақ орта мерзімді және ұзақ мерзімді перспективада орнықты дамуға кепілдік беретін фактор ретінде қарастырылады.

Қоғамдық қатынастарды ауқымды цифрландыру және цифрлық азаматтық айналымды қалыптастыру жағдайында электрондық (цифрлық) қолтаңбаны пайдаланудың маңызды мәні бар. Электрондық (цифрлық) қолтаңба азаматтық айналымға қатысушының ниеттерін виртуалды ортада, оның ішінде кәсіпкерлік субъектілері қатысатын қатынастарда іске асыру кезінде қажетті және құрамдас атрибут болып табылады.

Қазақстан Республикасы азаматтық заңнамасының талаптарын қарау кезінде мәміленің мазмұнын көрсететін құжаттың қарапайым жазбаша нысаны үшін осындай мәмілені жасаушы тұлғаның қолы міндетті деректеме болып табылатынын атап өткен жөн (Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 152-бабының 2-тармағы [2]). Электрондық құжаттың ең маңызды деректемесі электрондық мәміле жасаушы тұлғаның қолы болып табылатынын атап өткен жөн.

Біздің ойымызша, қазіргі уақытта өз қолының аналогтарын нақты құқықтық ажырату және оларды пайдалануға байланысты туындайтын қоғамдық қатынастарды тікелей құқықтық реттеу қажеттілігі пісіп-жетілді. Өйткені олар практикада, оның ішінде кәсіпкерлік қызметте кеңінен қолданылатыны анық байқалады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу процесінде формальды логика әдісі, талдау және синтез, индукция және дедукция, салыстырмалы-құқықтық әдіс, формальды-заңдық әдіс, заң мен құқықты түсіндіру және ғылыми танымның өзге де әдістері пайдаланылды.

Осы зерттеудің әдіснамалық негізін жалпы ғылыми және жеке ғылыми таным әдістерінің кешені құрады, оларды қолдану қоғамдық қатынастарды цифрландыру жағдайында электрондық цифрлық қолтаңбаны және өзге де өз қолының аналогтарын құқықтық реттеуді жан-жақты және жүйелі талдауды қамтамасыз етті. Базалық тәсіл ретінде құқықтық құрылымдардың ішкі келісімділігін анықтауға, нормативтік ұйғарымдар арасында қисынды байланыстар орнатуға, сондай-ақ зерттелетін құқықтық санаттардың мазмұны мен құрылымын айқындауға мүмкіндік берген формальды логика әдісі пайдаланылды.

Талдау және синтез арқылы зерттелетін құбылысты құрамдас элементтерге бөліп, кейіннен оларды тұтас жүйеге біріктіру жүзеге асырылды, бұл құқықтық және техникалық феномен ретінде электрондық (цифрлық) қолтаңбаның мәні сипаттамаларын ашуға мүмкіндік берді.

Индукция және дедукция әдістері құқық қолдану практикасының жеке жағдайлары негізінде жалпыланған қорытындыларды қалыптастыру үшін, сондай-ақ жалпы теориялық ережелерден электрондық (цифрлық) қолтаңбаны пайдаланумен байланысты нақты құқықтық жағдайларға көшу үшін қолданылды. Бұл тиісті құқықтық қатынастардың даму заңдылықтарын анықтау мүмкіндігін қамтамасыз етті.

Салыстырмалы-құқықтық әдіс Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасын шетелдік құқықтық тәсілдермен және халықаралық актілермен электрондық қолтаңбалар саласын реттейтін салыстыру кезінде пайдаланылды. Осы әдісті қолдану құқықтық реттеудің жалпы үрдістерін айқындауға, сондай-ақ отандық заңнаманың ерекшеліктері мен олқылықтарын анықтауға мүмкіндік берді.

Формальды-заңдық әдіс олардың заңдық техникасы, құрылымы мен мазмұны тұрғысынан электрондық (цифрлық) қолтаңбаны қолдануды реттейтін нормативтік құқықтық актілерді талдауды қамтамасыз етті. Осы әдіс шеңберінде азаматтық, еңбек және әкімшілік заңнаманың, сондай-ақ электрондық құжат айналымын регламенттейтін заңға тәуелді актілердің қолданыстағы нормаларына зерттеу жүргізілді.

Нормативтік ережелерді жүйелі, тілді және функционалдық түсіндіруді қамтитын құқықты түсіндіру әдісі зерттеуде ерекше маңызға ие болды. Бұл құқықтық нормалардың нақты мәнін анықтауға, олардың құқық жүйесіндегі орнын анықтауға және оларды цифрлық трансформация жағдайында қолданудың ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Бұдан басқа, жұмыста электрондық цифрлық қолтаңбаны пайдалануға байланысты нақты жағдайлар мен сот істерін қарауды қоса алғанда, құқық қолдану практикасын талдау элементтері пайдаланылды. Бұл зерттеудің практикалық бағыттылығын қамтамасыз етті және теориялық ережелерді оларды іске асыру тетіктерімен үйлестіруге мүмкіндік берді.

Көрсетілген әдістерді кешенді қолдану алынған нәтижелердің дұрыстығы мен негізділігін қамтамасыз етті, сондай-ақ электрондық (цифрлық) қолтаңбаның құқықтық табиғатын және оның қазіргі заманғы жағдайларда даму перспективаларын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылау

Электрондық (цифрлық) қолтаңбаның мәнін ашу үшін жеке қолтаңбаны және мөр бедерін қоса алғанда, нақты қолтаңба ұғымына, функциялары мен ерекшеліктеріне қысқаша жүгіну орынды болып табылады.

S. Crook физикалық қол қою әдетте белгілі бір белгіні немесе оны түсіру процесін білдіреді деп жазады. Мұндай қол қою екі негізгі функцияны орындайды, қол қоюшының жеке басын анықтауға мүмкіндік береді және оның қол қойылған құжаттың мазмұнына келісімін растайды [3].

Көрсетілген функциялар бірқатар жалпы қабылданған болжамдарға негізделеді. P. Dutta, T. Choi and R. Butala біріншіден, нақты қолтаңбаға немесе мөрге белгілі бір тұлға сәйкес келеді, бұл қолтаңба мен мөрдің даралығынан, сондай-ақ оларды өз бетінше қолдан жасаудың мүмкін еместігі презумпциясынан туындайды. Екіншіден, қағаз құжатта қолдың немесе мөрдің болуы адамның оның мазмұнымен танысқанын және онымен өз келісімін білдіргенін білдіреді. Бұл тәсіл айналымның ақылға қонымды қатысушысы онымен алдын ала таныспай құжатқа қол қоймайтынына негізделген. Үшіншіден, қол қойылған немесе мөрмен куәландырылған құжат өзгермейді деп болжанады, өйткені дәстүрлі түрде оның мазмұнына не қолдың өзіне немесе мөрдің бедеріне өзгерістер енгізу техникалық жағынан қиын немесе іс жүзінде мүмкін емес деп есептелетін қорытынды жасайды [4].

Физикалық қолтаңба сияқты электрондық (цифрлық) қолтаңба да екі аспектіде қаралуы мүмкін. Біріншіден, ол деректердің белгілі бір түрі ретінде түсініледі. Егер шетелдік тәжірибеге жүгінсек, 2005 ж. «Электрондық қолтаңба туралы» Қытай Халық Республикасы Заңының 2-бабында электрондық қолтаңба оның функциялары мен құқықтық мәні арқылы айқындалатынын атап өтуге болады. Ол деп хабарламада қамтылған не оған қосылған және қол қойған адамның жеке басын сәйкестендіру үшін, сондай-ақ қол қойған адамның тиісті хабарламаның мазмұнын танитынын растау үшін пайдаланылатын электрондық нысандағы деректер түсініледі. Бұл ретте аталған заңда деректерді хабарлау деп электрондық, оптикалық, магниттік не өзге де ұқсас құралдар арқылы жасалған, жіберілген, алынған немесе сақталған ақпарат түсініледі. Бұдан басқа, көрсетілген заңның 13-бабы сенімді электрондық қолтаңбаға қойылатын талаптарды бекітеді. Атап айтқанда, оны құру үшін пайдаланылатын деректер тек қана қол қоюшы тұлғаға тиесілі болуға тиіс. Сондай-ақ, қолтаңбаны қалыптастыру кезінде ол жасалғаннан кейін енгізілген кез келген өзгерісті дер кезінде анықтау үшін олар тек оның бақылауында болуға тиіс. Деректердің мазмұнына немесе хабарлама нысанына кез келген келесі қолданылатын түзету осындай жолмен табылуы және анықталуы тиіс. Сонымен қатар, 14-бапта дәйекті электрондық қолтаңбаның өзінің қолтаңбасы немесе мөрі сияқты заңды күші бар екені тікелей белгіленген [5].

Екіншіден, электрондық қолтаңба тиісті деректерді қалыптастыру және бекіту процесі не тәсілі ретінде қаралуы мүмкін. Электрондық қолтаңбаны жасау үшін пайдаланылатын деректер деп әдетте қол қою барысында қолданылатын және электрондық қолтаңбаның электрондық құжатпен сенімді байланысын қамтамасыз ететін белгілер, кодтар және өзге де құралдар түсініледі. АҚШ федералдық заңнамасында электрондық қолтаңба жазбаға қосылған

немесе онымен қисынды байланысты және осындай жазбаға қол қою ниетімен тұлға жасаған не қабылдаған электрондық дыбыс, символ не процесс ретінде айқындалады [6].

Еуропалық Парламент пен Еуропалық Одақ Кеңесінің 2014 ж. 23 шілдедегі № 910/2014 Регламентіне сәйкес ішкі нарықтағы электрондық транзакцияларға арналған электрондық сәйкестендіруге және куәландыру сервистеріне арналған басқа электрондық деректерге қосылған не олармен қисынды байланысқан және қол қоюшы тұлға қол қою үшін пайдаланатын электрондық нысандағы деректер электрондық қолтаңбамен танылады [7].

Таяу шетел аумағында электрондық (цифрлық) қолтаңбаны біркелкі қолдануды қамтамасыз ету мақсатында тиісті құқықтық қатынастарды реттейтін нормаларды біріздендіру қажеттігі туындады Осыған байланысты 2000 ж. 9 желтоқсанда ТМО-ға қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық Ассамблеясының XVI пленарлық отырысында «Электрондық цифрлық қолтаңба туралы» модельдік заң қабылданды [8]. Көрсетілген актіде электрондық цифрлық қолтаңба қол қоюдың жабық кілтін пайдалана отырып бастапқы электрондық ақпаратты түрлендіру нәтижесінде алынған электрондық деректер ретінде айқындалады. Тиісті рәсімді және ашық кілтті қолданған кезде мұндай деректер оларға қол қойылғаннан кейін бастапқы мәліметтердің өзгермейтінін растауға мүмкіндік береді, ашық кілтті жабық кілтіне сәйкес келетінін пайдалана отырып, қолтаңбаның жасалу фактісін анықталғаны, сондай-ақ, егер мұндай куәлік бар болса, электрондық цифрлық қолтаңбаның ашық кілтіне тіркеу куәлігінің иесін анықтауға міндетті.

2001 ж. 5 шілдедегі «Электрондық қолтаңбалар туралы» ЮНСИТРАЛ үлгі заңына сәйкес электрондық қолтаңба электрондық нысандағы деректерді білдіреді хабарламада қамтылған деректер оған қоса беріледі не онымен қисынды байланыста болады және қол қоюшыны сәйкестендіру үшін пайдаланылуы мүмкін, сондай-ақ оның осындай хабарламада қамтылған ақпаратпен келісімін растау үшін екендігі [9].

Әдебиетте электрондық қолтаңбаны цифрлық қолтаңбадан ажырататын зерттеулер [10] жиі кездеседі. Айталық, цифрлық қолтаңба – бұл электрондық қолтаңбаларды нақты техникалық іске асыру. Техникалық және құқықтық термин ретінде заңнамада цифрлық қолтаңба айқындалмаған. Бұл терминнің де екі мағынасы бар. Біріншіден, ол электрондық құжаттарға тіркелген деректер түрін білдіреді, бұл электрондық құжатты алушыға беру электрондық құжатқа енгізген кез келген өзгерістерді анықтауға мүмкіндік береді. Екіншіден, бұл осындай деректерді жасау үшін пайдаланылатын әдістер мен процестер жиынтығына қатысты болуы мүмкін.

«Цифрлық» және «электрондық» терминдері өзара алмастырылатындықтан, цифрлық қолтаңбалар мен электрондық қолтаңбаларды шатастыру да оңай. Цифрлық немесе электрондық нысанда қол қойылған келісімдердің заңды күшіне қатысты негізделген шешімдер қабылдау үшін олардың арасындағы айырмашылықты түсіну қажет.

Шын мәнінде, цифрлық қолтаңба құжаттың түпнұсқа екенін көрсетеді.

Электрондық цифрлық қолтаңба саласында ашық және жабық кілттер ұғымдары қолданылады. G.M. Abdulfattah, M.N. Ahmad и R.R.A. Asaad, олар белгілі бір өзара байланыста жұмыс істейді, атап айтқанда әрбір ашық кілтке белгілі бір жабық кілт сәйкес келеді. Бұл ретте бір кілтті пайдалана отырып шифрланған мәліметтер оған сәйкес келетін екінші кілттің көмегімен ғана ашып жазылуы мүмкін. Жабық кілт иесінде құпия тәртіпте сақталады, ал ашық кілт ашық қол жетімді пайдалану үшін арналған деп астын сызады [11].

Осылайша, электрондық цифрлық қолтаңбаның бірқатар өзіне тән ерекшеліктері бар. Ең алдымен, оны жасау үшін қажетті деректер, атап айтқанда жабық кілт қол қоятын тұлғада болады, бұл оның қол қою процесін бақылауды қамтамасыз етеді. Бұдан басқа, электрондық цифрлық қолтаңбаны жасағаннан кейін оған енгізілген кез келген өзгеріс анықталуы мүмкін, өйткені бұл тексеру нәтижесінде көрініс табады. Осыған ұқсас түрде хабарламаның өзіне қол қойылғаннан кейін енгізілген өзгерістер де анықталады.

Уақыт заңдық құралдар үшін елеулі мәнге ие (мысалы, шарттар үшін). Дәстүрлі қағаз құжат үшін қалыптастыру уақыты әдетте құжатта орындалу күнін көрсету жолымен көзделеді. Қол қойылған құжаттарды өзгерту қиын деп жалпыға бірдей қабылданғандықтан, орындалу күні немесе қағаз тасымалдағыштағы құжатта көрсетілген одан да ерте күн, егер бұл басқаша дәлелдемесе, пошта бөлімшесінің мөртабаны (сенім білдірілген үшінші тұлға ретінде) нақты орындалу күні болып есептеледі [12].

Уақыт белгісі бұл электрондық құжатты жасау сәтін сәйкестендіретін символдардың немесе кодталған ақпараттың бірізділігіне жататын информатика саласындағы термин. Жеке құрылғыда жасалған электрондық құжат үшін бұл уақыт осы құрылғының өзгертуге болатын жүйелік сағатына байланысты. Осылайша, жеке құрылғыларда жасалған электрондық құжаттардың уақытын белгілеу жарамды дәлелдеме болып танылмайды, өйткені оның бұзуға төзімділігін анықтау іс жүзінде мүмкіндік жоқ.

Осылайша, елдің уақыт қызметі орталығы басқаратын стандартты уақыт сенімді болып табылады. «Сенімді уақыт белгісі» – бұл электрондық құжатты жасау уақытын растау үшін уақыт белгісі бойынша сенімді орган берген электрондық сертификат [13].

Жалпы ереже бойынша электрондық цифрлық қолтаңба шартта немесе азаматтық-құқықтық қатынастардың басқа да құжаттарында пайдаланылуы мүмкін.

Қалыптасқан тәжірибеде электрондық цифрлық қолтаңбалар тең құқықты тараптар арасындағы коммерциялық шарттарда, жұмыс берушілер мен қызметкерлер арасындағы еңбек шарттарында және кейбір әкімшілік құжаттарда кеңінен қолданылады.

Сондай-ақ, іс жүзінде электрондық цифрлық қолтаңбаны қолданумен байланысты проблемалар кездеседі.

Қаралып отырған жағдайда «бизнесмен В» құрылтайшы болып табылады және сонымен бір мезгілде көлік-логистикалық қызметтер саласында қызметті жүзеге асыратын жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің бас директоры қызметін атқарады. Оның серіктесі өз үлесін иеліктен шығаруды жүзеге асырды, нәтижесінде қатысушылар құрамына жаңа бірлескен иесі кірді. Аталған тұлға өзін ұйымның бірінші басшысы лауазымына тағайындау туралы шешім қабылдады және электрондық үкімет порталы арқылы ЖШС бас директорының ауысқаны туралы хабарлама жіберді. Алайда, кейіннен осы хабарламаға екі құрылтайшы да өздерінің электрондық цифрлық қолтаңбаларын пайдалана отырып қол қоюға тиіс екені анықталды. «Бизнесмен В» тиісті шешімге қол қоюдан бас тартты, содан кейін жаңа серіктес иесі сот органдарына жүгінді. Істі қарау қорытындысы бойынша судья «бизнесменді В» өзінің электрондық цифрлық қолтаңбасын жаңадан тағайындалған бас директорға беруге міндеттейтін шешім шығарды.

Осыдан кейін «бизнесмен В» «Ұлттық ақпараттық технологиялар» АҚ-ға сұрау салып, электрондық цифрлық қолтаңбаның жабық кілттері үшінші тұлғаларға берілмейтіні туралы түсініктеме алды (атап айтқанда, заңды тұлғаның атынан ЭЦҚ кілттері ресімделген бірінші басшының оларды қызметкерлерге немесе өзге тұлғаларға беруге құқығы жоқ) [14].

Аталған сот актісімен келіспеген «бизнесмен В» Жоғарғы сотқа жүгінді. Алайда Жоғарғы соттың судьясы келтірілген дәлелдерді назарға алмады және ЭЦҚ-ны беру мәселесі бойынша «бизнесмен В»-ны түсіндіру үшін бірінші сатыдағы сотқа жіберді [15].

Жазылғанға сәйкес, ЭЦҚ пайдаланушыларда осындай жағдайларды болдырмау үшін, біздің ойымызша, ЭЦҚ пайдаланудың ішкі процестерін қайта қарау және құжат айналымының жаңа схемаларын әзірлеу қажет. Сондай-ақ, бөгде адамдардың ЭЦҚ-ны негізсіз қолданғаны үшін жауапкершілік көзделгенін ескеру қажет (ҚР ӘҚБтК 640-бабының 6-тармағы [16]). Өзінің емес ЭЦҚ жұмыс мақсатында пайдалануы қажет адамдар үшін жалғыз заңды тәсіл – нотариаттық сенімхатты ресімдеу қажеттілігі болып тур.

Көрсетілген проблемалардың алдын алу мақсатында бірнеше шараларды көздеу орынды болып табылады. Біріншіден, оны қолдану бойынша белгілі бір көлемдегі өкілеттіктері бар адамдар тобын көрсете отырып, осы қолды пайдалану тетігінің болуын көздеу мүмкіндігі. Екіншіден, оларды заңсыз қолданудан қорғау құралдары бар соңғы заманауи технологияларды көздей отырып, қорғалған цифрлық сенімхаттарды әзірлеу талап етіледі. Үшіншіден, бұған негізі жоқ тұлғалардың ықтимал теріс пайдалануларын болдырмауға мүмкіндік беретін жергілікті актілерді неғұрлым нақты тұжырымдау қажет.

Қазақстан Республикасы электрондық үкіметінің ресми мобильді қосымшасы арқылы «электрондық цифрлық қолтаңбаны» пайдаланудың заңды маңыздылығын бағалау кезінде ҚР қолданыстағы заңнамасына сәйкес ЭЦҚ-мен куәландырылған электрондық құжат заңды күші бойынша өз қолымен қол қойылған қағаз тасығыштағы құжатқа теңестірілетінін ескеру қажет. Бұдан басқа, ЭЦҚ қолдануға, заңда тікелей көзделген жағдайларды қоспағанда, құқықтық қатынастардың барлық түрлерінде жол беріледі. Осылайша, «электрондық цифрлық

қолтаңбаның» әмбебап заңдылығы болжанады. Ұлттық куәландыру орталығы (ҰКО) қалыптастырған және берген ЭЦҚ заңдық мәнге ие, бұл ретте eGov Mobile мобильдік қосымшасы дәл осы қол қою түрін пайдаланады.

eGov Mobile Қазақстан Республикасы Үкіметінің мемлекеттік қызметтерді алуға арналған мобильді қосымшасы болып табылады. Оның функционалына «электрондық цифрлық қолтаңба» тетігі интеграцияланған. eGov Mobile-да қолданылатын ЭЦҚ-ны осы қолдың дұрыстығын қамтамасыз ететін мемлекеттік ұйым болып әрекет ететін Ұлттық куәландырушы орталық береді. Әрбір қолтаңба дербестендірілген және нақты субъектімен оның ЖСН және биометриялық параметрлері арқылы байланысты.

ЭЦҚ-мен куәландырылған электрондық құжаттар заңды күшке ие болғандықтан, eGov Mobile арқылы көрсетілген қол қойылған құжаттарды соттар дәлелдемелер ретінде таниды.

Еңбек қатынастары саласында Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінің 33-бабына сәйкес ЭЦҚ-ны қолдана отырып, еңбек шарты электрондық нысанда жасалуы мүмкін екендігі тікелей көзделген. Аталған ереже өзге де кадрлық құжаттарға да қолданылады. Электрондық кадр құжаттары заңды күші бойынша қағаз тасығыштағы құжаттарға теңестіріледі және еңбек дауларын қарау кезінде соттар дәлелдемелер ретінде қабылдайды. Электрондық құжаттарда дербес деректерді өңдеуді реттейтін «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңына [17] сәйкес оларды өңдеуге келісім ЭЦҚ пайдалана отырып, электрондық нысанда көрсетілуі мүмкін. Кадрлық құжаттаманы электрондық түрде сақтауға ақпараттық қауіпсіздіктің белгіленген талаптары сақталған жағдайда жол беріледі. Барлық кадрлық құжаттар еңбек шартынан бастап жұмыстан босату туралы бұйрыққа дейін ЭЦҚ қолданыла отырып, электрондық нысанда ресімделуі мүмкін, бұл заңды болып табылады және тиісті заңдық салдарды қамтиды. Заңнамада міндетті қағаз нысаны тікелей көзделген құжаттар ғана оған жатады, алайда кадрлық есепте мұндай жағдайлар іс жүзінде бар деуге болмайды. Қызметкер құжатқа қол қою қажеттілігі туралы хабарламаны алады және сілтеме арқылы ұялы құрылғыдан немесе компьютерден өтеді, содан кейін кадр құжаты оның мазмұнымен алдын ала танысу мүмкіндігімен толық көлемде ашылады. Қол қоюды жүзеге асыру үшін қызметкер eGov Mobile ашады және құжат экранында көрсетілетін QR-кодты сканерлейді. Бұдан әрі қосымша биометриялық аутентификация (Face ID/Touch ID) немесе бір реттік парольді пайдалану арқылы жүзеге асырылатын операцияны растауды сұрайды.

Құжатты растау қорғаудың криптографиялық тетіктерімен қамтамасыз етуге негізделген қызметкердің ЭЦҚ арқылы жүзеге асырылады. Жүйе бірегей цифрлық мәнді білдіретін құжат хэшін қалыптастырады. Құжаттың бір таңбасына да өзгерістер енгізу кезінде тиісті хэш толығымен өзгереді. ЭЦҚ құрамына осы хэш, қол қоюші туралы мәліметтер және уақытша белгі енгізіледі, содан кейін көрсетілген элементтер қол қоюшының жабық кілтін пайдалана отырып шифрланады. Қолды тексеру кез келген сәтте жүзеге асырылуы мүмкін: жүйе құжатқа қол қойылғаннан кейін оның өзгермейтіндігін анықтайды, сондай-ақ қолдың нақты тұлғаға тиесілігін растайды.

Қағаз құжаттағы өз қолын қарау кезінде соңғысының бұрмалануды салыстырмалы түрде жоғары ықтималдығымен сипатталатынын атап өткен жөн. ЭЦҚ-ны қолдан жасау Ұлттық куәландыру орталығының қорғалған инфрақұрылымында сақталатын жеке кілтсіз мүмкін емес. Қағаз құжат оған қол қойылғаннан кейін түзетулер немесе толықтырулар енгізуді қоса алғанда өзгертілуі мүмкін. Бұдан айырмашылығы, ЭЦҚ-мен куәландырылған электрондық құжаттың кез келген өзгеруі қолдың жарамдылығын жоғалтуға әкеп соғады. Өз қолының түпнұсқалығын тексеру, әдетте, қолтаңбалық сараптама жүргізуді талап етеді, ал ЭЦҚ-ға қатысты мұндай тексеру автоматты түрде жүзеге асырылады және аз уақыт алады.

Еңбек қатынастары саласындағы электрондық құжаттарды пайдалануға байланысты сот практикасын талдау мынадай тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

Еңбек шартының мазмұны туралы дау аясында IT-компанияның қызметкері жұмыстан шығып, көзделген сыйлықтың төленбеуін айтып, талаппен сотқа жүгінді. Өз ұстанымын негіздеу үшін жұмыс беруші ЭЦҚ-ны пайдалана отырып қол қойылған еңбек шартын ұсынды, онда сыйлықақы беру шарттары тікелей белгіленген болатын. Қызметкер, өз кезегінде, осы құжатқа қол қою фактісін теріске шығарып, электрондық қолтаңбаны дәлелдеме ретінде қараудың мүмкін еместігін көрсетті. Сот Ұлттық куәландыру орталығы арқылы ЭЦҚ тексеруге

бастамашылық етті. Тексеру нәтижелері бойынша құжатқа қызметкерге тиесілі ЭЦҚ-мен қол қойылғаны, қолдың жарамды болып табылатыны, ал құжаттың өзі қол қойылғаннан кейін өзгерістерге ұшырамағаны анықталды. Анықталған мән-жайларды ескере отырып, сот дәлелдеме ретінде ЭЦҚ-мен куәландырылған құжаттың жарамдылығы мен заңдық маңыздылығы туралы қорытындыға келді, осыған байланысты қызметкердің мәлімделген талаптары қабылданбады.

Жұмыстан шығару дау айту шеңберінде логистикалық компанияның қызметкері еңбек тәртібін бұзу негізінде жұмыстан босатылып, хабарламалардың және тиісті құжаттармен танысу фактісінің жоқтығын көрсете отырып, сотқа жүгінді. Жұмыс беруші жауап ретінде Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасы талаптарының сақталуын растайтын құжаттардың жиынтығын ұсынды, оның ішінде: қызметкердің ЭЦҚ-мен еңбек тәртібін бұзғаны туралы оның хабардарлығын растайтын хабарлама; тікелей басшының ЭЦҚ-мен куәландырылған қызметтік жазба; директор мен қызметкердің ЭЦҚ-мен қол қойылған жұмыстан босату туралы бұйрық. Барлық көрсетілген құжаттар электрондық нысанда болды және eGov Mobile мен Doodocs HR пайдаланумен ресімделді. Қызметкер қолдар оның қатысуынсыз қалыптастырылғанын айтып, құжаттарға қол қою фактісін жоққа шығарды. Сот техникалық сараптама тағайындады, оның нәтижелері бойынша барлық ЭЦҚ жарамды болып табылатыны, құжаттар өзгертілмегені, ал қолтаңбалар тиісті тұлғаларға тиесілі екені анықталды. Ұсынылған дәлелдемелерді бағалап, сот жұмыстан босату рәсімін толық сақтау туралы қорытындыға келді және қызметкердің талап-арыздарын қанағаттандырудан бас тартты.

Жоспарлы тексеру барысында Еңбек инспекциясы компаниядан кадрлық құжаттарды талап етті. Оған жауап ретінде ұйым ЭЦҚ-мен куәландырылған электрондық нысандағы құжаттарды ұсынды. Инспектор олардың шынайылығына күмән келтіріп, қағаз жүзінде түпнұсқаларды өз қолымен беруді талап етті. Компания өкілі Қазақстан Республикасының заңнамасына сілтеме жасай отырып, ұсынылған материалдардың заңдылығын негіздеді, оған сәйкес ЭЦҚ-мен қол қойылған электрондық құжаттар түпнұсқа болып танылады және толық заңды күшіне иеленеді. Бұдан әрі инспекция Ұлттық куәландырушы орталық жүйесі арқылы қолтаңбаларды тексерді. ЭЦҚ жарамды болып табылатындығы анықталды, осыған байланысты ұсынылған құжаттар заңды деп танылды. Тексеру қорытындысы бойынша бұзушылықтар анықталмады, ал электрондық құжаттар еңбек заңнамасының талаптарын сақтаудың тиісті дәлелі ретінде қабылданды [18].

ЭЦҚ-мен куәландырылған электрондық құжаттар электрондық нысанда сақталуға жатады. Оларды «мұрағат үшін» басып шығару артық шара болып табылады және қосымша заңдық қорғауды қамтамасыз етпейді. Құжаттардың өзгеріссіз сақталуы маңызды талап болып табылады, бұл ЭЦҚ қолданумен кепілдендіріледі, кез келген өзгерістер енгізу қолтаңбаның жарамдылығын жоғалтуға әкеп соғатынын атап өткен жөн. Барлық сақтау мерзімі ішінде тиісті сертификаттар мен ілеспе метадеректерді сақтауды көздейтін ЭЦҚ-ны тексеру мүмкіндігі қамтамасыз етілуі тиіс. Бұдан басқа, электрондық құжаттарға қол жеткізу бөгде адамдардың рұқсатсыз қол жеткізуінен қорғалуға тиіс.

Құқық қолдану практикасын жинақтап қорыту ЭЦҚ-мен куәландырылған электрондық құжаттардың толық заңдық жағдайы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді, ол мыналардан көрінеді: мұндай құжаттарды соттар тиісті дәлелдемелер ретінде таниды; олардың заңды күші қағаз тасығыштағы құжаттарға теңестіріледі; қол қоюшының жеке басын анықтаудың дұрыстығы қамтамасыз етіледі; құжатқа қол қойылғаннан кейін оның мазмұнының өзгермейтіндігіне кепілдік беріледі; түпнұсқалығын тексеру автоматтандырылған тәртіппен жүзеге асырылады және арнайы сараптамалар жүргізуді талап етпейді; электрондық құжат айналымын пайдалану Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасының талаптарына сәйкес келеді.

Электрондық цифрлық қолтаңбаны қолдануды талдау кезінде оның электрондық құжатты жөнелтушіні кейіннен сәйкестендіруге, сондай-ақ оның мазмұнында бұрмалаушылықтардың болуын не болмауын анықтауға арналғанын негізге алу керек.

Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес электрондық цифрлық қолтаңба оның құралдарымен жасалатын және электрондық құжаттың түпнұсқалығын, оның нақты тұлғаға тиесілігін және өзгермейтіндігін, оның мазмұнының бұрмаланбауын растайтын электрондық цифрлық символдар жиынтығы ретінде айқындалады.

Біздің пікірімізше, электрондық құжаттарды заңнамалық деңгейде қорғауды қамтамасыз ету мақсатында электрондық цифрлық қолтаңбаны қолдануға басымдық берілді. Сонымен қатар, технологияларды дамыту бұрын қолданылмаған технологиялық негіздерде қалыптастырылатын, бірақ «өз қолының аналогтары» жалпы ұғымына жататын «электрондық қолтаңбалар» мен «цифрлық қолтаңбалардың» жаңа түрлерін құру және пайдалану мүмкіндігін көздейтін қолданыстағы құқықтық реттеуді есепке алу және қайта қарау қажеттілігін негіздейді. Мұндай құралдарды пайдаланудың құқықтық мүмкіндіктерін кеңейту мақсатында «электрондық цифрлық қолтаңбаны» ғана емес, сондай-ақ жасаудың нақты технологиясымен байланысты емес электрондық құжаттарға қол қою кезінде қолданылатын қолтаңбалардың өзге де түрлерін реттеуді заңнамалық деңгейде бекіту ұсынылады.

Әртүрлі байланыс түрлерін қолдану арқылы құжаттарды бір-біріне берген кезде контрагентті сәйкестендіру жүзеге асыруды, контрагенттер арасындағы ресімделген шарттың түріне жатады. Сондай-ақ сәйкестендіру процесін қолданылуы банк пен клиент арасындағы банктік шот шартына қатысты Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 747-бабында белгіленген кодтар мен парольдер (электрондық қолтаңба) жүзеге асыратынын атап өткен жөн.

2024 ж. (2-сурет) деректер бойынша пайдаланылған төлем карточкаларының жалпы саны 38,7 млн бірлікті құрады. 2023 ж. (1-сурет) әрбір белсенді төлем карточкасын пайдалана отырып, орта есеппен 3,9 млн тг сомасына 312-ден астам қолма-қол ақшасыз операциялар жүргізілді.

Тауарлар мен қызметтерге ақы төлеуді қабылдау үшін банктер желісі де едәуір кеңейді. POS-терминалдар желісі де кеңейді және 793,1 мың кәсіпорында (өсуі 25,3%) 1,04 млн бірлікті (өсуі 39,7%) құрады (3-сурет). 2023 ж. әрбір POS-терминал арқылы 15,2 млн тг сомасына орта есеппен 2,4 мың операция жүргізілді [19].

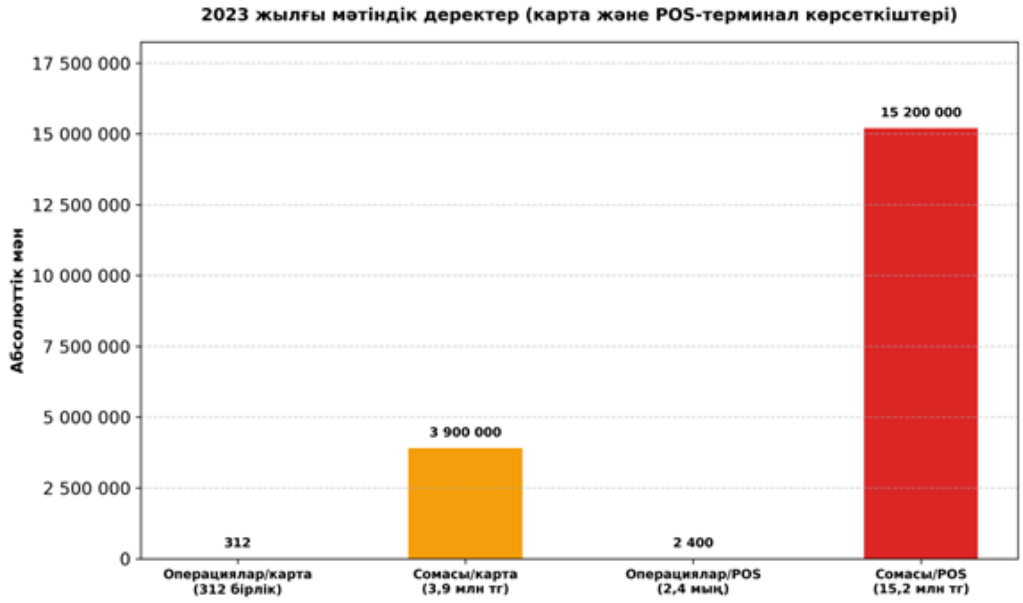

Сурет 1 – 2023 ж. мәтіндік деректер (карта және POS-терминал көрсеткіштері)

Ескертпе: Авторлармен [19] дереккөз негізінде құрастырылған.

Заңдарда, өзге де нормативтік құқықтық актілерде не контрагенттердің келісімінде көзделген жағдайларда электрондық құжаттың деректемесі ретінде өз қолының кез келген аналогы пайдаланылуы мүмкін. Әңгіме «электрондық қолтаңба» мен «цифрлық қолтаңба» оны жасаудың нақты технологиясымен байланысты емес жағдайлар туралы, оның ішінде түрлі шифрлар, парольдер, кілттер және өзге де құралдар онымен танысу үшін тиісті электрондық құжатты жіберген контрагентті анықтауға мүмкіндік беретіндігі туралы болып тур. Сонымен қатар, қазіргі уақытта заңнамада іс жүзінде практикада қолданылатын өз қолының аналогтарының құқықтық нақты бөлінісі жеткіліксіз көрсетілген.

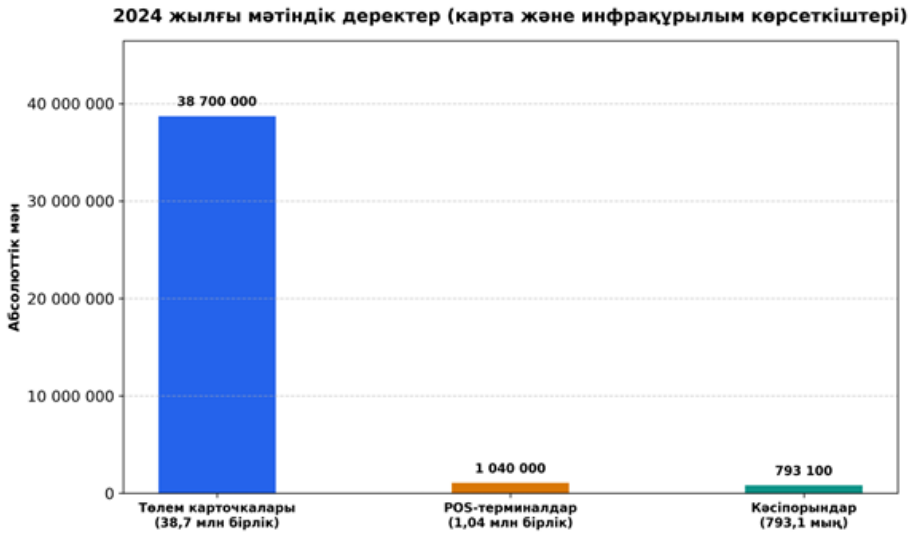

Сурет 2 – 2024 ж. мәтіндік деректер (карта және инфрақұрылым көрсеткіштері)

Ескертпе: Авторлармен [19] дереккөз негізінде құрастырылған.

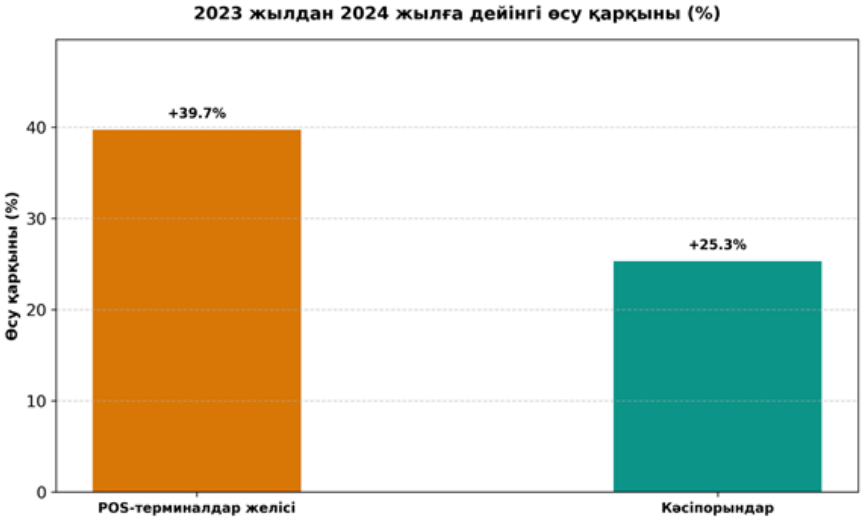

Сурет 3 – 2023 жылдан 2024 жылға дейінгі өсу қарқыны (%)

Ескертпе: Авторлармен [19] дереккөз негізінде құрастырылған.

Жоғарыда айтылғандай, Азаматтық кодекс өз қолының аналогтарын тек арнайы белгіленген жағдайларда ғана пайдалану мүмкіндігін көздейді. Олардың қатарына заңда, өзге де нормативтік құқықтық актілерде не контрагенттердің келісімінде тікелей көзделген, ұқсас аналогтарды қолдану шарттары мен тәртібі мынадай жағдайлар айқындалады. Қазіргі уақытта электромагниттік резонанс технологиясына негізделген мүлде жаңа өз қолының қолтаңба аналогын қолдану басталғанын атап өту қажет. Жоғарыда көрсетілген өз қолының қолтаңба аналогтары стилустың көмегімен қойылатынын айту керек. Стилустар ноутбуктер мен моноблоктар сияқты басқа да құрылғылармен пайдаланылады [20]. Осылайша, осы қолжазбалық цифрлық қолтаңбаны қолдану сенсорлық экраны бар құрылғының бетіне осы өз қолының қолтаңба аналогын енгізу арқылы жүзеге асырылады және адам қолының сау-сақтарына қарағанда анағұрлым жоғары дәлдікті қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы, сот органдары, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі іс жүргізу әрекеттерін жүзеге

асыру барысында «Сотқа дейінгі тергеп-тексерулердің бірыңғай тізілімі» ақпараттық жүйесінің жұмыс істеуі арқылы қылмыстық процеске қатысушылардың (күдіктілердің, қорғаушылардың) графикалық планшеттерді пайдалана отырып, электрондық іс жүргізу құжаттарына қол қою мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Көрсетілген жүйе жылдамдығын, жылдамдығын арттыруды және басудын күшін қоса алғанда, биометриялық сипаттамаларды тіркеуді жүзеге асырады, бұл кейіннен цифрлық қолтаңбаның жазбаша сараптамасын жүргізуге мүмкіндік береді.

Қылмыстық істерді электрондық форматта жүргізудің толық циклін қамтамасыз ету мақсатында «Сотқа дейінгі тергеудің бірыңғай тізілімі» қылмыстық кудалау органдарының ақпараттық жүйелерін, «Зандылық» прокуратура органдарының ақпараттық жүйесін, сондай-ақ «Төрелік» сот ақпараттық-талдау жүйесін интеграциялау іске асырылды. Сотқа дейінгі тергеу сатысында электрондық нысанда қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібін нормативтік реттеу Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2018 жылғы 3 қаңтардағы № 2 бұйрығымен бекітілген Электрондық форматта қылмыстық сот ісін жүргізу туралы нұсқаулыққа сәйкес жүзеге асырылады. Көрсетілген Нұсқаулықтың 5-тармағына сәйкес сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында электрондық форматта қылмыстық сот ісін жүргізу е-ҚІ модулінде, оның ішінде электрондық цифрлық қолтаңбаны немесе планшетке қол қою қолдана отырып, қылмыстық процеске қатысушылардың электрондық құжаттарға қол қоюы арқылы іске асырылады. Қылмыстық кудалаудың заңдылығын прокурорлық қадағалауды жүзеге асыру мақсатында прокурорға «Сотқа дейінгі тергеп-тексерулердің бірыңғай тізілімі» ақпараттық жүйесі арқылы электрондық қылмыстық істер материалдарына қол жеткізу мүмкіндігі беріледі.

Прокурордың не қылмыстық процесті жүзеге асыратын өзге адамның электрондық қылмыстық істі сотқа жіберуі, бұрын атап өтілгендей, «Төрелік» сот органдарының автоматтандырылған ақпараттық-талдау жүйесімен «Сотқа дейінгі тергеп-тексерулердің бірыңғай тізілімі» ақпараттық жүйесінің интеграциялық өзара іс-қимылы арқылы жүзеге асырылады.

Әкімшілік құқық бұзушылықтарды ресімдеуді Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің құрылымдық бөлімшелері жүзеге асырады, бұл ретте полиция қызметкерлері бұзушылық анықталған жерде тікелей электрондық хаттамалар жасау үшін планшет құрылғылары мен стилустарды пайдаланады. Планшеттер ҚР ІІМ бірыңғай дерекқорына қолжетімділікті қамтамасыз ететін мамандандырылған бағдарламалық қамтамасыз етумен жабдықталады.

Осылайша, көлік құралының жүргізушісі жасаған құқық бұзушылық кезінде жол полициясының қызметкері мамандандырылған бағдарлама арқылы ҚР ІІМ бірыңғай дерекқоры арқылы жүргізуші және көлік құралы туралы мәліметтерді алуға және олармен танысуға мүмкіндігі бар.

Жеке сәйкестендіру нөмірін (ЖСН) пайдалану жүргізуші бұрын жасаған құқық бұзушылықтар туралы ақпарат алуға мүмкіндік береді, ал шанақтың VIN-кодын енгізу көлік құралына бекітілген мемлекеттік тіркеу нөмірлік белгісін орнатуға мүмкіндік береді. Хаттамаға қол қоюды жүргізуші тікелей планшет экранында стилусты қолдана отырып жүзеге асырады.

Аталған технологияларды қолдану тікелей сол жерде әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс қозғауға, айыппұл салуға, сондай-ақ бұзушылықтарды тіркеу процесін автоматтандыруға мүмкіндік береді. Адам тіркелген құқық бұзушылықпен келіспеген жағдайда тиісті белгі хаттамаға енгізіледі. Одан әрі талқылау белгіленген тәртіппен материалдарды әкімшілік практика бөлімшесіне жібере отырып жүзеге асырылады.

Мысалы, Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының міндетін атқарушының 2020 ж. 10 шілдедегі № 85 бұйрығымен бекітілген Әкімшілік іс жүргізудің бірыңғай тізілімін жүргізу қағидаларының 8-тармағы іс жүргізу және электрондық нысанда ресімделген өзге де құжаттарды куәландыруды әкімшілік іс жүргізу қатысушылары оларды электрондық цифрлық қолтаңбамен куәландыру арқылы не планшетке қол қоюмен пайдалана отырып жүзеге асырады. Әкімшілік іс жүргізудің бірыңғай тізілімінің ұтқыр нұсқасын қолдана отырып, әкімшілік іс жүргізу кезінде құжаттарға қол қою планшеттік құрылғыны бағдарламалық қамтамасыз ету арқылы іске асырылады.

Аталған норма Әкімшілік іс жүргізудің бірыңғай тізілімі жүйесімен интеграцияланған полиция қызметкерінің планшетіне цифрлық қолтаңба қою арқылы әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша электрондық хаттамаға қол қоюға болатындығын бекітеді.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік қызметтер көрсету цифрлық стилус құралдарын пайдалана отырып, оның ішінде көшпелі сұхбат жүргізу және өмірлік қиын жағдайдағы (мүгедектік, егде жас, ауру, жұмыссыздық) азаматтарға көмек көрсетуге бағытталған мемлекеттік қолдау шараларын ұсыну кезінде де жүзеге асырылады. Мұндай жағдайларда ұсынылған мәліметтерді растауды азаматтар сауалнамаларға тікелей цифрлық құрылғының экранында қол қою арқылы жүзеге асырады.

Қазақстан Республикасының нотариаттық практикасында стилустар да белсенді қолданылады. Олар нотариаттық іс-әрекеттерді электрондық форматта жасау процесінде клиенттер құжаттарға (оның ішінде келісімдерге, сенімхаттарға және шарттарға) қол қойған кезде қолданылады. Жасалған нотариаттық іс-әрекеттер туралы мәліметтер дереу мемлекеттік дерекқорларда тіркеледі, бұл ретте рәсім SMS-верификация немесе бетті тану технологиясы сияқты қосымша растау тәсілдерімен сүйемелденуі мүмкін.

2021 ж. 1 шілдеден бастап «Нотариат туралы» Қазақстан Республикасының Заңына өзгерістер күшіне енді. Аталған өзгерістермен, атап айтқанда, «Нотариат туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 44-1-баппен толықтырылды, оған сәйкес нотариаттық іс-әрекет жасауға өтініш жасаған адамның өтініші бойынша нотариус нотариаттық іс-әрекетті электрондық нысанда нотариаттық құжатты ресімдеу арқылы жүзеге асыруға құқылы.

Егер электрондық нысанда жасалған нотариаттық құжатқа нотариаттық іс-әрекет жасауға жүгінген адам қол қоюға тиіс болса, осы адам мұндай құжатты нотариустың қатысуымен электрондық цифрлық қолтаңбаны пайдалана отырып куәландыруға не оған цифрлық қолтаңбаға арналған графикалық планшетті қолдана отырып қол қоюға міндетті.

Аталған норма мамандандырылған графикалық планшетке цифрлық қолтаңба қою арқылы электрондық нотариаттық құжаттарға қол қоюдың заңдылығын бекітеді (2021 ж. 30 маусымда Республикалық нотариаттық палата аумақтық палаталарға Wacom STU-430 қол қою үшін графикалық планшетті сатып алу туралы ұсынымдар жіберді).

Шетелдік тәжірибеде сенсорлық экранда стилусты (немесе саусақты) пайдалана отырып қол қою цифрлық қолтаңбаның (Digitized Handwritten Signature) бір түрі ретінде қарастырылады. Қолтаңбаның бұл түрі криптографиялық қорғауға ие емес, осыған байланысты оның заңдық маңыздылығы тиісті ақпараттық жүйеде қол қою процесін белгілеу жүзеге асырылатындығымен айқындалады.

Бұдан басқа, планшет құрылғысының бетінде цифрлық қолтаңбаны пайдаланған кезде электрондық құжатқа қол қоюды жүзеге асыратын адамның міндетті түрде жеке қатысуы талап етіледі.

Электрондық қолтаңба туралы АҚШ Федералдық заңы (ESIGN) [6] тараптар оны жасау ниетін білдірген жағдайда кез келген қолтаңбаның заңды күшін таниды. Бұл ретте электрондық құжаттар оларды сақтау және мәмілеге барлық қатысушылар үшін кейіннен жаңғырту мүмкіндігін қамтамасыз етуге тиіс.

Шетелде планшетте немесе мобильді құрылғыда стилуспен орындалған қолтаңбаны тану үшін сот практикасында (не тексеру жүргізу кезінде), әдетте, мынадай шарттарды бір мезгілде сақтау талап етіледі:

- ниетінің дәлелдемесінің болуы. Қол қоюды жүзеге асыратын тұлға мәміленің жасалу не құжатқа қол қою фактісін анық сезінуге тиіс;
- қолдың құжатпен байланысы және оның өзгермеуін қамтамасыз ету. Қолтаңба келісімнің мәтінімен тығыз байланысты болуы тиіс, бұл оны бұрмалау немесе өзге файлға көшіру мүмкіндігін болдырмайды;
- цифрлық ізі және биометриялық параметрлері. IP-мекенжайы, қол қою уақыты, стилусты жылжыту жылдамдығы, құрылғының геолокациясы сияқты метадеректерді тіркеуге мүмкіндік беретін мамандандырылған бағдарламалық қамтамасыз етуді (мысалы, Adobe Sign, DocuSign) қолдану. Жекелеген жағдайларда қол қоюшыны сәйкестендірудің дәлелі ретінде пайдаланылуы мүмкін биометриялық сипаттамалар (басу күші, еңіс бұрышы) қосымша тіркеледі;
- тараптардың келісімі. Мәмілеге қатысушылар құжаттарға қол қоюдың осы тәсілін пайдалануды алдын ала келісуге тиіс.

Өзінің құқықтық реттеу шеңберінде электрондық құжаттарға қол қоюдың бұл технологиясын қоғам қызметінің кез келген саласында пайдалану үшін барлық негіздер бар. Іс

жүзінде цифрлық қолтаңбаны пайдалану кең таралғанымен, осы өз қолының қолтаңба аналогының тиісті құқықтық реттеу әлі күнге дейін іске асырылмағанын атап өткен жөн.

Жоғарыда баяндалғанға сәйкес, құжатты электрондық нысанда қорғау мақсатында Қазақстан Республикасының заңнамасында электрондық цифрлық қолтаңбаны ғана емес, сондай-ақ өзге де өз қолының қолтаңбасы аналогтарды практикада қолдануды есепке алуды жүзеге асыру ұсынылады.

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 152-бабының 2-тармағы мынадай мазмұндағы сөйлеммен толықтыру ұсынылады:

«Мәміле электрондық нысанда жасалған кезде заңда, басқа да нормативтік құқықтық актілерде немесе тараптардың келісімінде көзделген жағдайларда және тәртіппен өз қолының қолтаңбасы аналогтармен пайдалануға жол беріледі».

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу барысында қоғамдық қатынастарды цифрландыру жағдайында электрондық (цифрлық) қолтаңба қол қоюшыны сәйкестендіруге, оның еркін білдіруін растауға және құжат мазмұнының өзгермейтіндігіне кепілдік беруге мүмкіндік бере отырып, электрондық құжаттардың заңдық маңыздылығын қамтамасыз етудің негізгі құқықтық құралы болып табылатыны анықталды. Электрондық цифрлық қолтаңбамен куәландырылған электрондық құжаттар қағаз тасығыштағы құжаттарға тең деп танылады және азаматтық-құқықтық, еңбек, әкімшілік және басқа да қоғамдық қатынастарда белсенді пайдаланылады.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасы мен құқық қолдану практикасына жүргізілген талдау электрондық (цифрлық) қолтаңбаның құқықтық реттелуі Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасында толық көлемде көрсетілмеген деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Ең алдымен, «электрондық қолтаңба», «цифрлық қолтаңба» және «электрондық цифрлық қолтаңба» ұғымдарын нақты нормативтік ажыратудың жоқтығы анықталды, бұл олардың теорияда да, құқық қолдану қызметінде де араласуына себепші болады. Бұл жағдай электрондық құжаттарға қол қоюдың әртүрлі тәсілдерінің заңдық күшін бағалау кезінде белгісіздікке әкеледі және оларды қолданудың біркелкі практикасын қалыптастыруды қиындатады.

Бұдан басқа, қолданыстағы заңнама көбінесе криптографиялық тетіктерге негізделген электрондық цифрлық қолтаңбаны пайдалануға бағдарланған, ал өзге де нақты қолданылатын өз қолының аналогтары (планшеттік құрылғылардағы қолтаңбаларды, биометриялық параметрлерді, цифрлық іздерді пайдалануды және өзге де технологиялық шешімдерді қоса алғанда) тиісті нормативтік бекітуді ала алмады.

Бұл ретте, қол қоюдың көрсетілген тәсілдері мемлекеттік органдардың, құқық қорғау органдарының, нотариаттың қызметінде, мемлекеттік қызметтер көрсету кезінде және т.б. белсенді қолданылады, бұл құқықтық реттеу мен нақты практика арасында алшақтық бар екенін куәландырады.

Осыған байланысты құқықтық реттеуді мынадай бағыттар бойынша жетілдіру қажет болып отыр.

Заңнамалық деңгейде «электрондық қолтаңба», «цифрлық қолтаңба» және «электрондық цифрлық қолтаңба» деген шектеу ұғымдарын көздеу, сондай-ақ олардың құқықтық табиғаты мен олардың арақатынасын айқындау ұсынылады.

Азаматтық кодекстің 152-бабының 2-тармағына өзгерістер мен толықтырулар енгізу, мәмілелерді электрондық нысанда жасау кезінде әртүрлі өз қолының аналогтарын пайдалануға жол беру туралы ережемен толықтыру, олардың сенімділігіне, тұлғаны сәйкестендіруге және деректердің өзгермеуін қамтамасыз етуге қойылатын талаптарды белгілей отырып, іс жүзінде қолданылатын электрондық құжаттарға қол қоюдың өзге де технологиялық тәсілдерін қолданудың негіздеуші мүмкіндігін ұсынады.

Көрсетілген шараларды іске асыру құқықтық айқындылық деңгейін арттыруға және электрондық құжат айналымының сенімділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, бұл тұтастай алғанда Қазақстан Республикасында цифрлық азаматтық айналымның тиімді дамуына ықпал ететін болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Тоқаев Қ.-Ж. «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – 2025. URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-zhasandy-intellekt-dauirindegi-kazakstan-ozekti-maseleler-zhane-ony-tubegeyli-cifrlyk-ozgerister-arkyly-sheshu-881957 (өтініш берілген күн: 02.01.2026)

2 Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім): 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-XIII. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000 (өтініш берілген күн: 02.01.2026)

3 Crook S. Get the full e-signature picture to avoid falling foul of the law // Computer Fraud & Security. 2018. Vol. 2018. No. 8. P. 12–14.

4 Dutta P., Choi T., Butala R. Blockchain technology in supply chain operations: Applications, challenges and research opportunities // Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review. 2020. Vol. 142. Article 102067.

5 He Fang, Wang Bo. A Comprehensive Guide to Electronic Signature, from a Legal Perspective // King & Wood Mallesons. 2019. URL: https://www.chinalawinsight.com/2019/01/articles/intellectual-property/a-comprehensive-guide-to-electronic-signature-from-a-legal-perspective/ (accessed: 02.01.2026)

6 Electronic signatures in global and national commerce Act. USA: Public Law 106–229. June 30, 2000.

7 Регламент Европейского Парламента и Совета Европейского Союза 910/2014 от 23 июля 2014 г. об электронной идентификации и удостоверительных сервисах для электронных трансакций на внутреннем рынке и об отмене Директивы 1999/93/EC. URL: http://base.garant.ru/70901572 (дата обращения: 02.01.2026)

8 Модельный закон «Об электронной цифровой подписи»: принят на шестнадцатом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ 9 декабря 2000 г. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1022916&pos=2;-127#pos=2;-127 (дата обращения: 02.01.2026)

9 Типовой закон ЮНСИТРАЛ «Об электронных подписях» от 5 июля 2001 г. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/ru/ml-elecsig-r.pdf (дата обращения: 02.01.2026)

10 Mason S. Documents signed or executed with electronic signatures in English law // Computer Law & Security Review. 2018. Vol. 34. No. 4. P. 933–945.

11 Abdulfattah G.M., Ahmad M.N., Asaad R.R.A. A reliable binarization method for offline signature system based on unique signer's profile // International Journal of Innovative Computing, Information and Control. 2018. Vol. 14. No. 2. P. 573–586.

12 Zhang L., Zhang H., Xian H. Blockchain-based two-party fair contract signing scheme // Information Sciences. 2020. Vol. 535. P. 142–155.

13 Gomila J.F., Hinarejos M.F. A 2020 perspective on a fair contract signing protocol with blockchain support // Electronic Commerce Research and Applications. 2020. Vol. 42. Article 100981.

14 Қазақстан Республикасының Цифрлық кодексі 2026 жылғы 9 қаңтардағы № 255-VIII ҚРЗ. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2600000255 (өтініш берілген күн: 26.05.2026)

15 Подчинился суду? Штраф. Не подчинился? Тоже штраф. Как судьи нарушают закон о передаче ЭЦП другому человеку и что с этим делать. URL: https://orda.kz/podchinilsja-sudu-shtraf-ne-podchinilsja-tozhe-shtraf-kak-sudi-narushajut-zakon-o-peredache-jecp-drugomu-cheloveku-i-chto-s-jetim-delat-399703/ (дата обращения: 02.01.2026)

16 Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі: 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235 (өтініш берілген күн: 26.05.2026)

17 Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы: 2013 жылғы 21 мамырдағы № 94-V. URL: https://prg.kz/document/?doc_id=31396173 (өтініш берілген күн: 31.07.2026)

18 Юридическая сила ЭЦП через eGov Mobile: разбираем законодательство. URL: https://doodocs.kz/blog/yuridicheskaya-sila-ecp-cherez-egov-mobile-razbiraem-zakonodatelstvo/ (дата обращения: 31.07.2026)

19 Количество POS-терминалов в Казахстане впервые превысило 1 млн единиц. URL: https://nationalbank.kz/ru/news/informacionnye-soobshcheniya/16446 (дата обращения: 02.01.2026)

20 Как работает стилус для смартфона и зачем он нужен. URL: https://club.dns-shop.ru/blog/t-88-drugie-mobilnyie-aksessuaryi/47931-kak-rabotaet-stilus-dlya-smartfona-i-zachem-on-nujen/ (дата обращения: 02.01.2026)

REFERENCES

1 Toqaev Q.-J. «Jasandy intelekt däuırındegı Qazaqstan: özektı mäseleler jäne ony tübegeilı sifrlyq özgerıster arqyly şeşu» atty Qazaqstan halqyna Joldauy. 2025. URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-zhasandy-intellekt-dauirindegi-kazakstan-ozekti-maseleler-zhane-ony-tubegeyli-cifrlyk-ozgerister-arkyly-sheshu-881957 (ötınış berılgen kün: 02.01.2026) (In Kazakh)

2 Qazaqstan Respublikasynyñ Azamattyq kodeksı (Jalpy bölım): 1994 jylğy 27 jeltoqsandağy № 268-XIII. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000 (ötınış berılgen kün: 02.01.2026) (In Kazakh)

3 Crook S. (2018) Get the full e-signature picture to avoid falling foul of the law // Computer Fraud & Security. Vol. 2018. No. 8. P. 12–14. (In English)

4 Dutta P., Choi T., Butala R. (2020) Blockchain technology in supply chain operations: Applications, challenges and research opportunities // Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review. Vol. 142. Article 102067. (In English)

5 He Fang, Wang Bo. (2019) A Comprehensive Guide to Electronic Signature, from a Legal Perspective // King & Wood Mallesons. URL: https://www.chinalawinsight.com/2019/01/articles/intellectual-property/a-comprehensive-guide-to-electronic-signature-from-a-legal-perspective/ (accessed: 02.01.2026) (In English)

6 Electronic signatures in global and national commerce Act. USA: Public Law 106–229. June 30, 2000. (In English)

7 Reglament Evropejskogo Parlamenta i Soveta Evropejskogo Sojuza 910/2014 ot 23 ijulja 2014 g. ob jelektronnoj identifikacii i udostoveritel'nyh servisah dlja jelektronnyh transakcij na vnutrennem rynke i ob otmene Direktivy 1999/93/ES. URL: http://base.garant.ru/70901572 (data obrashhenija: 02.01.2026)

8 Model'nyj zakon «Ob jelektronnoj cifrovoj podpisi»: prinjat na shestnadcatom plenarnom zasedanii Mezhparlamentskoj Assamblei gosudarstv – uchastnikov SNG 9 dekabrja 2000 g. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1022916&pos=2;-127#pos=2;-127 (data obrashhenija: 02.01.2026)

9 Tipovoj zakon JuNSITRAL «Ob jelektronnyh podpisjah» ot 5 ijulja 2001 g. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/ru/ml-elecsig-r.pdf (data obrashhenija: 02.01.2026)

10 Mason S. (2018) Documents signed or executed with electronic signatures in English law // Computer Law & Security Review. Vol. 34. No. 4. P. 933–945. (In English)

11 Abdulfattah G.M., Ahmad M.N., Asaad R.R.A. (2018) A reliable binarization method for offline signature system based on unique signer's profile // International Journal of Innovative Computing, Information and Control. Vol. 14. No. 2. P. 573–586. (In English)

12 Zhang L., Zhang H., Xian H. (2020) Blockchain-based two-party fair contract signing scheme // Information Sciences. Vol. 535. P. 142–155. (In English)

13 Gomila J.F., Hinarejos M.F. (2020) A 2020 perspective on a fair contract signing protocol with blockchain support // Electronic Commerce Research and Applications. Vol. 42. Article 100981. (In English)

14 Qazaqstan Respublikasynyñ Sifrlyq kodeksı 2026 jylğy 9 qañtardağy № 255-VIII QRZ. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2600000255 (ötınış berılgen kün: 26.05.2026) (In Kazakh)

15 Podchinilsja sudu? Shtraf. Ne podchinilsja? Tozhe shtraf. Kak sud'i narushajut zakon o peredache JeCP drugomu cheloveku i chto s jetim delat'. URL: https://orda.kz/podchinilsja-sudu-shtraf-ne-podchinilsja-tozhe-shtraf-kak-sudi-narushajut-zakon-o-peredache-jecp-drugomu-cheloveku-i-chto-s-jetim-delat-399703/ (data obrashhenija: 02.01.2026) (In Russian)

16 Qazaqstan Respublikasynyñ Äkımşılık qūqyq būzuşylyq turaly kodeksı: 2014 jylğy 5 şıldegı № 235-V QRZ. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235 (ötınış berılgen kün: 26.05.2026) (In Kazakh)

17 Derbes derekter jäne olardy qorğau turaly» Qazaqstan Respublikasynyñ Zañy: 2013 jylğy 21 mamyrdağy № 94-V. URL: https://prg.kz/document/?doc_id=31396173 (ötınış berılgen kün: 31.07.2026) (In Kazakh)

18 Juridicheskaja sila JeCP cherez eGov Mobile: razbiraem zakonodatel'stvo. URL: https://doodocs.kz/blog/yuridicheskaya-sila-ecp-cherez-egov-mobile-razbiraem-zakonodatelstvo/ (data obrashhenija: 31.07.2026) (In Russian)

19 Kolichestvo POS-terminalov v Kazahstane vpervye prevysilo 1 mln edinic. URL: https://nationalbank.kz/ru/news/informacionnye-soobshcheniya/16446 (data obrashhenija: 02.01.2026) (In Russian)

20 Kak rabotaet stilus dlja smartfona i zachem on nuzhen. URL: https://club.dns-shop.ru/blog/t-88-drugie-mobilnyie-aksessuaryi/47931-kak-rabotaet-stilus-dlya-smartfona-i-zachem-on-nujen/ (data obrashhenija: 02.01.2026) (In Russian)

АЛЛАЯРОВА Н.И.,*[1]
PhD, ст. преподаватель.
*e-mail: nargizaimamnazarovna@gmail.com
ORCID ID: 0009-0004-0140-3415
РАМАШОВ О.Н.,[1]
PhD, ст. преподаватель.
e-mail: r.oljas@mail.ru
ORCID ID: 0009-0006-9989-0518
ТОКТЫБЕКОВ Т.А.,[2]
к.ю.н., доцент.
e-mail: t.toktybekov@turan-edu.kz
ORCID ID: 0000-0002-1990-7193
БЛАШЕВА М.Т.,[1]
м.ю.н., аға оқытушы.
e-mail: manshuk0881@mail.ru
ORCID ID: 0000-0001-6784-1048
[1]Южно-Казахстанский исследовательский университет им. М. Ауэзова, г. Шымкент, Казахстан
[2]Университет «Туран», г. Алматы, Казахстан

ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ ЭЛЕКТРОННОЙ (ЦИФРОВОЙ) ПОДПИСИ В ЭЛЕКТРОННОМ ДОКУМЕНТЕ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы правового обеспечения применения электронной цифровой подписи и иных аналогов собственноручной подписи в электронных документах в Республике Казахстан. Электронная (цифровая) подпись является неотъемлемым элементом реализации волеизъявления участников гражданского оборота в цифровой среде. В качестве аналога собственноручной подписи может использоваться электронная (цифровая) подпись, не привязанная к конкретной технологии ее формирования, при условии, что ее применение предусмотрено законодательством, иными нормативными правовыми актами либо соглашением сторон. Отдельного внимания заслуживает рассмотрение применения нового аналога собственноручной подписи, основанного на технологии электромагнитного резонанса. Правовое регулирование аналогов собственноручной подписи и соответствующих общественных отношений в законодательстве Республики Казахстан отражено не в полной мере. Это, в частности, выражается в отсутствии четкого разграничения понятий «электронная подпись», «цифровая подпись» и «электронная цифровая подпись». Анализ действующего законодательства в сфере применения электронного документооборота позволяет сделать вывод о необходимости дальнейшего совершенствования правового регулирования электронной (цифровой) подписи.

Ключевые слова: законодательство, правовое регулирование, электронный документ, электронная (цифровая) подпись, аналог собственноручной подписи, технологии, стилус.

ALLAYAROVA N.I.,*[1]
PhD, senior lecturer.
*e-mail: nargizaimamnazarovna@gmail.com
ORCID ID: 0009-0004-0140-3415
RAMASHOV O.N.,[1]
PhD, senior lecturer.
e-mail: r.oljas@mail.ru
ORCID ID: 0009-0006-9989-0518
TOKTYBEKOV T.A.,[2]
c.l.s., associate professor.
e-mail: t.toktybekov@turan-edu.kz
ORCID ID: 0000-0002-1990-7193
BLASHEVA M.T.,[1]
master of laws, senior lecturer.
e-mail: manshuk0881@mail.ru
ORCID ID: 0000-0001-6784-1048
[1]M. Auezov South Kazakhstan
Research University,
Shymkent, Kazakhstan
[2]Turan University,
Almaty, Kazakhstan

LEGAL SUPPORT OF APPLICATION ELECTRONIC (DIGITAL) SIGNATURE IN ELECTRONIC DOCUMENT IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article discusses the issues of legal support for the use of electronic digital signatures and other analogues of handwritten signatures in electronic documents in the Republic of Kazakhstan. An electronic (digital) signature is an integral element of the implementation of the will of the participants in civil circulation in the digital environment. As an analogue of a handwritten signature, an electronic (digital) signature may be used that is not tied to a specific technology for its formation, provided that its use is provided for by law, other regulatory legal acts or an agreement of the parties. Special attention should be paid to the use of a new analogue of a handwritten signature based on electromagnetic resonance technology. The legal regulation of analogues of a handwritten signature and relevant public relations in the legislation of the Republic of Kazakhstan is not fully reflected. This, in particular, is expressed in the absence of a clear distinction between the concepts of «electronic signature», «digital signature» and «electronic digital signature». Analysis of the current legislation in the field of electronic document management allows us to conclude that it is necessary to further improve the legal regulation of electronic (digital) signatures.

Keywords: legislation, legal regulation, electronic document, electronic (digital) signature, analogue of a handwritten signature, technologies, stylus.

Мақаланың редакцияға түскен күні: 01.07.2026

IRSTI 10.63.01
UDC 349.22
JEL K31

https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-37-49

TURLYKHANKYZY K.,*[1]
PhD, senior lecturer.
*e-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-1075-6891
KHAMZINA Zh.A.,[1]
d.l.s., professor.
e-mail: mmmmp13@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-0913-2002
[1]Kazakh National Pedagogical
University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan

LABOR LAW REFORM IN KAZAKHSTAN: PROBLEMS OF SOCIAL PARTNERSHIP AND LEGAL BALANCE

Abstract

The article addresses the development of labour legislation in the Republic of Kazakhstan with particular attention to social partnership and the distribution of legal responsibilities between employees and employers. The analysis focuses on whether the existing legal framework provides sufficient conditions for effective interaction between the parties to employment relations and for the protection of their respective interests. Particular attention is given to shortcomings in the current regulation of social partnership, collective bargaining, and the settlement of labour disputes. The research relies on comparative legal analysis, a systematic examination of labour-law provisions, formal legal interpretation, and analytical assessment of the relevant regulatory framework. The results indicate that the existing legal mechanisms do not fully ensure an effective balance between the interests and obligations of employees and employers. On this basis, the article develops proposals aimed at improving collective bargaining procedures, reinforcing legal safeguards for the resolution of labour disputes, and further adapting Kazakhstan's labour legislation to contemporary requirements and internationally recognized approaches. The scientific value of the research lies in advancing theoretical approaches to labor law reform and improving legal mechanisms aimed at ensuring social justice. The findings may be applied in legislative development, law enforcement practice, and further academic research in the field of labor law.

Keywords: labor legislation, legislative reform, labor relations, labor law, social partnership, employee, employer, reform of labour legislation.

Introduction

Labour law in the Republic of Kazakhstan plays a significant role in the national legal framework by establishing the legal basis for protecting employees' rights and interests. However, changes in the socio-economic environment are creating new conditions for the regulation of employment relations. Globalization, the widespread use of digital technologies, and the growing variety of employment arrangements have altered the way work is organized and have exposed limitations in some traditional approaches to labour-law regulation. In these circumstances, further development of the existing legal framework is required to ensure that labour-law mechanisms remain effective in addressing changes in the nature of work and the evolving conditions of the labour market.

The current Labour Code of the Republic of Kazakhstan, adopted in 2015, remains the principal legislative framework governing labour relations. "At the same time, changes in employment relations have exposed a number of limitations in the current labour-law framework. These include the unequal legal position of employees and employers in certain areas, as well as shortcomings in the mechanisms designed to protect labour rights. Addressing these issues requires a closer examination of both the

existing legal provisions and the way they operate in practice. The analysis of current approaches to the regulation of social and labour relations also points to the need for a more flexible legal framework capable of responding to changes in the labour market. In this regard, attention should be given not only to the formal rules governing employment relations but also to the institutional and conceptual foundations on which their regulation is based. These issues have particular relevance in the context of the National Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2029 and the policy priorities associated with the "Just Kazakhstan" concept initiated by President Kassym-Jomart Tokayev, which identify the development of social protection and the strengthening of labour rights guarantees in accordance with international standards as important areas of state policy" [1].

"Moreover, the strategic policy documents adopted by the Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan for the period up to 2030 place particular emphasis on the development of contemporary social security standards in the labour market. These standards are viewed as an important means of reinforcing the state's responsibility for protecting citizens' social and labour rights, while also bringing national practices closer to internationally recognized labour principles. At the same time, their development is linked to the broader objective of creating a more inclusive model of socio-economic development" [2].

A significant direction of Kazakhstan's socio-economic development involves ensuring the effective realization of fundamental human rights and freedoms, including the elimination of discriminatory practices in employment relations and the establishment of fair and decent working conditions.

M.K. Suleimenov considers labour law as a complex legal formation characterized by the interaction between private interests of labour relations participants and public interests protected by the state [3]. V.M. Lebedev analyses labour law principles in the context of global socio-economic transformations, emphasizing their relevance to contemporary trends in the development of social and labour relations [4].

Among Kazakh scholars, V.N. Uvarov focuses on the practical and functional significance of labour law principles, arguing that they serve as regulatory guidelines that influence the behaviour of participants in social and labour relations in accordance with the objectives of state legal policy [5]. Zh.A. Khamzina "emphasizes that the content of labour law principles should develop in line with changing socio-economic conditions and the evolving requirements of social development" [6].

Taking these points of view into account, the principles of labor law should be based on social justice, legal equality and social partnership. The incorporation of the principle of "labour justice" into the legal framework represents an important step towards strengthening the social orientation of state policy and enhancing the effectiveness of mechanisms aimed at safeguarding citizens' labour rights. This approach contributes to the development of a more balanced system of labour regulation based on fairness, equality, and adequate protection of participants in employment relations.

Materials and methods

This study focuses on the regulation of labour relations in Kazakhstan against the background of ongoing changes in contemporary labour law. The analysis is based on the principal sources of national legislation, particularly the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the Labour Code, and strategic policy documents concerning employment regulation and social protection. It also takes into account international labour standards developed by the International Labour Organization, with particular attention to relevant conventions and recommendations. In addition, scholarly literature from Kazakhstan and other jurisdictions is examined to assess existing approaches to labour-law regulation, institutional frameworks, and the development of social partnership. The research follows a sequential design. First, theoretical approaches to labor law reform and social partnership were examined. Second, the current regulatory framework governing labor relations in Kazakhstan was analyzed, with particular attention to the balance of rights between employers and employees. Third, national legal provisions were compared with international labor standards and selected foreign legal models to identify regulatory gaps and formulate improvement proposals. The study applies formal legal analysis for interpretation of statutory provisions, comparative legal analysis for cross-

jurisdictional evaluation, and systemic analysis for examining labor legislation as an integrated regulatory mechanism. Complementary methods of generalization and legal interpretation were used to synthesize findings and support conclusions on improving legal regulation and strengthening social partnership mechanisms.

Results and discussion

The results of the study demonstrate that the evolution of labour legislation in Kazakhstan is taking place within the context of significant economic, technological, and institutional transformations. Therefore, the assessment of labour law reform should not be limited to the examination of legislative modifications alone but should also consider the effectiveness of their practical application, the functioning of regulatory institutions, and their ability to maintain an appropriate balance between the legitimate interests of employees and employers.

From this standpoint, the modernization of labour legislation should be viewed as an ongoing process of legal and institutional development aimed at enhancing both regulatory frameworks and governance mechanisms within labour relations. The success of these reforms depends not only on the content and quality of legal provisions but also on the consistency of their application, the effectiveness of administrative procedures, and the ability of labour legislation to adapt to the changing dynamics of the labour market.

An important step in this modernization is the implementation of the Labour Market Development Concept until 2029. The measures introduced within this framework are aimed at improving the quality of employment, strengthening labour market institutions, and creating conditions for sustainable socio-economic development [7]. Particular significance is attached to the establishment of a monitoring system for assessing the quality of jobs at the regional and sectoral levels, which provides an analytical basis for evaluating the effectiveness of labor market policies and identifying priority areas for further legal development [7].

Significant work is also being carried out to protect labor rights, improve legislative regulation and strengthen control mechanisms. Since the beginning of 2025, as a result of the measures taken by the State Labor Inspectorate, the rights of more than 28.7 thousand workers have been protected. In particular, 9.5 thousand employees have been paid wage arrears in the amount of more than 2 billion tenge, and their social and labor rights have been restored. As a result of the inspections carried out, the legal interests in the field of labor were secured for a total of more than 19 thousand employees [8].

In order to ensure the legal regulation of labor relations in the field of platform employment, legislative amendments have been adopted aimed at protecting the labor rights and social guarantees of Kazakhstani citizens working in this field. These changes help to create a specific regulatory framework for cross-platform employment, so that labor relations can adapt in response to changing economic conditions.

In addition, an amendment approved by the President of the Republic of Kazakhstan provides for changes to the institutional structure of the state labour supervision system. Under the reform, the State Labour Supervision Bureau is removed from the system of local executive authorities and placed under the direct authority of the Ministry of Labour. The reform is intended to improve the enforcement of labour legislation, strengthen state supervision, and provide more effective protection of employees' rights. In accordance with this, it is envisaged to create a State Labor Inspection Committee and its regional divisions, which will increase the number of labor inspectors at the territorial level.

These reforms aim to strengthen mechanisms for monitoring the implementation of labour laws, develop effective institutional cooperation, improve occupational safety and health regulations, and maintain a fair balance between the interests of workers and employers.

The presented studies provide empirical data on the impact of the local unemployment rate on labor behavior. The authors believe that in regions with high levels of unemployment, it is rare for employees to engage in such negative behavior as violating labor discipline, being late for work, or absenteeism without a valid reason. Such conclusions clarify the main provisions of the theoretical models. Furthermore, academic studies exploring the relationship between labour legislation and labour market development suggest that regulatory mechanisms aimed at protecting employment

can contribute to greater employment stability, reduced unemployment risks, and increased labour productivity [9; 10]. Research on the impact of labour regulation on economic growth and labour income distribution highlights that an effective legal framework for labour relations is a significant factor in achieving sustainable socio-economic development [11].

An analysis of labour dispute trends and recent legislative developments indicates that excessively rigid disciplinary regulation may increase tensions between employees and employers and contribute to the escalation of labour disputes. At the same time, the effectiveness of disciplinary measures depends not only on the severity of sanctions but also on compliance with procedural guarantees, proportionality and consistency of enforcement. Therefore, disciplinary regulation should maintain an appropriate balance between the employer's authority to ensure labour discipline and the employee's right to fair treatment and procedural protection [12, 13].

At the same time, Kazakhstan continues to implement the Safe Labour Concept until 2030, which is aimed at improving occupational safety standards and strengthening mechanisms for protecting workers' rights in the contemporary labour environment [2]. Within the framework of this concept, digital maps have been developed and implemented to monitor the working conditions of enterprises. This tool allows you to monitor occupational safety in the production environment in real time. In the future, the assessment of workplaces, the issuance of personal protective equipment, the verification of knowledge in the field of occupational safety and other processes will be fully automated, which will contribute to improving the effectiveness of the occupational safety system.

Paragraph 4.8.1 of the draft Legal Policy Concept until 2030 identifies the modernization of labour relations as an important direction of state legal policy. The document emphasizes the need to develop labour relations in accordance with contemporary socio-economic conditions and associates this development with the formation of a "Society of Universal Labour" as one of the guiding principles of employment and labour policy [2].

This idea is aimed at expanding productive employment of the working-age population, increasing labor productivity and ensuring inclusive economic growth in accordance with the priorities of socio-economic development at the present stage.

In this document, the following tasks are defined as the main directions for improving labor legislation:

1. protection of industrial safety and the life and health of employees by ensuring an appropriate level of safety and labor protection;

2. strengthening the mechanisms of legal protection of socio-economic rights and legitimate interests of employees in the framework of labor relations;

3. Development of a legal framework aligned with international labour standards through the enhancement of labour market efficiency and competitiveness.

Achieving these objectives requires the implementation of a set of coordinated measures aimed at the modernization of labour legislation. These measures include: reforming institutional mechanisms of state supervision and ensuring more effective monitoring of compliance with labour legislation; establishing modern and adaptable models of labour relations through the comprehensive legal recognition and regulation of flexible forms of employment.

The implementation of the identified reform objectives requires amendments to the Labour Code, but legislative changes alone are insufficient. The effective modernization of labour relations also requires complementary institutional and procedural measures, including stronger monitoring of enforcement practice, clearer mechanisms for implementing the objectives of the Legal Policy Concept and coordination among the principal actors of social partnership [14].

The concept of a "Society of Universal Labour" can be considered as an approach that emphasizes productive employment and active participation in economic activity rather than passive dependence on social assistance. From this perspective, the concept places greater emphasis on individual responsibility, professional activity and the role of the state in creating conditions for sustainable employment and social partnership [6]. This approach is based on the idea of strengthening individual responsibility for professional activity, reducing excessive social dependency, and redefining the role of the state as a facilitator of social partnership and sustainable employment.

Within this framework, state policy should be oriented not only towards providing social protection but also towards creating conditions for social advancement, professional development, and active participation in the labour market. Support mechanisms for employable citizens should primarily encourage employment and skills development rather than create long-term dependency on state assistance. At the same time, social support measures should be targeted at individuals facing genuine social vulnerabilities, ensuring a balanced relationship between social responsibility and state guarantees.

In addition, this model is designed to purposefully develop working professions to compensate for the demand for industrial personnel, involve the self-employed population in legitimate labor relations, and consider social spending as a long-term investment.

The concept represents an important ideological and practical orientation toward transforming attitudes to work. Its implementation requires clear regulatory and institutional mechanisms, incentives for increasing labour activity, and stronger links between labour and social policy. International experience also shows that labour market liberalization can increase flexibility but may simultaneously create risks related to employment insecurity and the spread of temporary or informal forms of work [15].

At present, the main challenges of labour law regulation in Kazakhstan are increasingly associated not with the complete absence of legal definitions of basic labour market categories, but with the adequacy of existing legal mechanisms for regulating new and transforming forms of employment. Occupations, positions and qualifications are generally reflected in the relevant legislation and regulatory instruments; however, the rapid development of digital, platform-based, remote and flexible employment creates situations in which traditional legal categories require further clarification and functional adaptation.

In particular, the emergence of platform-based employment raises questions concerning the legal qualification of relations between workers, platform operators and other economic actors, the allocation of responsibilities for working conditions, remuneration, social guarantees and occupational safety, as well as the applicability of collective labour rights. Therefore, the principal regulatory challenge is to ensure that existing legal categories remain applicable to changing forms of work without reducing the level of protection guaranteed by labour legislation.

A similar issue arises in relation to the enforcement of the principle of non-discrimination. Although the Labour Code expressly prohibits discrimination in employment, the development of new recruitment technologies and digital management systems creates a need for more transparent mechanisms for preventing discriminatory outcomes in technologically mediated employment decisions. Consequently, further modernization should focus on strengthening the practical enforceability of existing guarantees rather than merely expanding the number of statutory definitions.

Employers often fail to comply with the norms of labor legislation, and the mechanisms for their enforcement remain weak.

Other indicators of legal instability in the world of work are the unilateral termination of an employment contract, the legal insecurity of employees, and the lack of a sufficient and comprehensive mechanism to protect violated rights. In addition, the situation is complicated by the imperfection of the legal regulation of labor migration, the weak links between education and labor, the formal nature of the professional development system for employees and systemic wage violations.

Obstacles to the practical exercise by employees of the right of access to information and documents related to work are also considered as a noteworthy issue.

The provisions outlined in the draft Concept of Legal Policy until 2030 establish important strategic priorities; however, they currently lack clearly defined legal instruments, institutional arrangements, and practical mechanisms necessary for their effective implementation in the labour sphere. The absence of specific reform measures linking conceptual objectives with concrete actions highlights the need for a comprehensive and systematic approach aimed at promoting productive employment, enhancing labour efficiency, and ensuring inclusive socio-economic development.

The reform of labor law based on the issues discussed above is an urgent necessity arising from the legal and socio-economic requirements of today. The analysis of the draft Legal Policy Concept demonstrates that its strategic priorities do not yet fully correspond to the range of institutional and

regulatory challenges identified in contemporary labour relations. In particular, the effectiveness of the proposed directions depends on the development of concrete legal instruments, institutional responsibilities and implementation procedures capable of translating the strategic objectives of the Concept into measurable outcomes [2]. The content of the concept is not sufficiently complemented by specific legal mechanisms, which, in turn, requires effective solutions that correspond to the complex and transformational nature of social and labor relations.

Institutional challenges of social partnership in Kazakhstan. The current stage of labor law reform demonstrates that legislative modernization alone cannot ensure the effective functioning of social partnership. The practical implementation of legal provisions largely depends on the institutional capacity of public authorities, employers' associations, trade unions, and other participants in labor relations. Where institutional interaction remains insufficiently developed, even well-designed legal norms may fail to produce the intended regulatory effect. Consequently, the effectiveness of labor legislation should be evaluated not only through the scope of legislative amendments but also through the quality of their practical implementation.

An important feature of the contemporary labor market is the growing diversity of employment relationships. Digitalization, platform-based work, flexible working arrangements, and the increasing mobility of labor resources require regulatory approaches capable of responding to rapidly changing socio-economic conditions. Under these circumstances, the traditional model of labor regulation should gradually evolve toward a more adaptive legal framework that combines legal certainty with sufficient flexibility to accommodate emerging forms of employment.

Against this background, the effectiveness of social partnership increasingly depends on the ability of legal institutions to adapt to changing labor market conditions. In this context, enhancing institutional coordination is essential for improving the practical application of labour law provisions and establishing a sustainable framework that reconciles the interests of the main actors within labour relations.

One of the key challenges in the development of social partnership is the practical effectiveness of collective bargaining institutions. While collective agreements represent an important legal instrument for balancing the interests of employers and employees, their role in resolving labour-related issues and ensuring constructive dialogue between the parties remains insufficiently realized in practice. In many cases, they merely reproduce statutory provisions without introducing additional social guarantees or procedures capable of improving working conditions. Consequently, their regulatory potential remains underutilized, while the preventive function of collective bargaining in reducing labor disputes is considerably weakened.

Another factor influencing the effectiveness of social partnership is the unequal development of employee representation. Opportunities for workers to participate in collective negotiations differ substantially depending on the size of enterprises, the level of union organization, and the specific characteristics of economic sectors. Large enterprises generally possess more developed structures for social dialogue, whereas small and medium-sized businesses frequently rely on individual regulation of employment relations. Such differences create unequal conditions for the protection of labor rights and limit the practical realization of collective representation.

Contemporary transformations of the labor market further complicate the process of legal regulation. The continuous development of labor relations, driven by the widespread introduction of digital technologies and methods of remote work, employment platforms and flexible forms of labor organization require a reassessment of established approaches to the regulation of labor law. Traditional legal frameworks developed for standard employment relationships are no longer sufficient to address the complexity of contemporary labour market dynamics. Contemporary transformations of the labour market require not simply a more rapid amendment of labour legislation, but the development of regulatory mechanisms capable of adapting existing legal categories to emerging forms of employment. In the context of digitalization, platform-based work, remote employment and flexible work arrangements, such adaptation should be based on several complementary measures.

First, the legal status of persons engaged through digital labour platforms should be clearly differentiated according to the actual nature of the relationship rather than solely according to the contractual form chosen by the parties. Second, the distribution of responsibilities between employers,

platform operators and other participants should be clarified with regard to remuneration, working time, occupational safety, social guarantees and access to remedies. Third, flexible forms of employment should be accompanied by minimum mandatory guarantees concerning working time, remuneration, occupational safety and protection against unlawful termination.

Fourth, where digital technologies are used to allocate tasks, monitor performance or make decisions affecting employment, appropriate requirements of transparency and accountability should be developed. Such measures would allow technological innovation to be combined with legal certainty and the protection of fundamental labour rights.

Accordingly, the adaptive development of labour legislation should not mean continuous modification of individual statutory provisions. It should instead involve a combination of legislative clarification, institutional coordination, systematic monitoring of enforcement practice and periodic assessment of whether existing legal mechanisms remain adequate for changing forms of employment.

In a number of European legal systems, social partnership operates as a permanent mechanism for coordinating interests rather than as a formal legal requirement. Regular negotiations, broad participation of representative organizations, and well-established dispute prevention procedures contribute to greater legal predictability and reduce the likelihood of labor conflicts. Such experience confirms that institutional cooperation represents an essential element of sustainable labor regulation.

Considering these circumstances, further development of Kazakhstan's labor legislation should prioritize strengthening institutional guarantees of social partnership. Particular attention should be devoted to expanding access to collective bargaining, increasing employee participation in organizational decision-making, improving transparency in dispute resolution procedures, and enhancing cooperation between public authorities and social partners. Considering these circumstances, further development of Kazakhstan's labour legislation should prioritize strengthening institutional guarantees of social partnership and introducing an evidence-based mechanism for evaluating the effectiveness of legal reforms. Such a mechanism should combine legal monitoring with the systematic analysis of enforcement practice.

The proposed monitoring system should include several interconnected components: regular analysis of judicial decisions in labour disputes; periodic review of violations identified by state labour supervision authorities; assessment of the implementation of collective agreements; monitoring of the observance of labour rights in flexible, remote and platform-based employment; and systematic collection of information from employees, employers and their representative organizations.

The results of such monitoring should be consolidated in periodic analytical reports identifying recurring regulatory problems and proposing specific legislative or institutional responses. Where the same type of violation is repeatedly identified in judicial or supervisory practice, the relevant provision should be subject to targeted legal review. This would establish a feedback mechanism between law-making and law enforcement and would allow legislative reforms to be based on empirical evidence rather than solely on formal assessments of existing legislation.

Such an approach would transform monitoring from a general administrative function into a practical instrument for evaluating the effectiveness of labour legislation and identifying areas requiring further regulatory intervention.

Under this approach, social partnership becomes not merely a declarative legal principle but a functional instrument capable of promoting legal certainty, balancing the interests of labor market participants, and ensuring the long-term sustainability of labor relations.

The modernization of labour legislation should combine the development of the regulatory framework with greater transparency and clarity in the application of legal procedures and an appropriate balance between the interests of employees and employers [9]. A comparative analysis of European labour law practices indicates that several institutional mechanisms may be relevant for the further development of social partnership in Kazakhstan. Particular attention should be paid to the practical functioning of collective bargaining, the participation of employee representatives in decisions affecting working conditions, institutionalized consultation between the state and social partners, and procedures aimed at preventing and resolving labour disputes before they escalate into litigation.

For Kazakhstan, the most relevant element of this experience is not the formal transfer of a particular foreign institution, but the strengthening of the functional capacity of existing national mechanisms. In particular, collective bargaining could be developed beyond the reproduction of statutory guarantees by encouraging collective agreements to establish additional arrangements concerning working time, occupational safety, professional development, remuneration systems and the regulation of new forms of employment.

Foreign experience is also relevant to the development of continuous social dialogue. In the Kazakhstani context, this may involve more systematic consultations between public authorities, employers' associations and employee representatives when preparing legislative initiatives affecting the labour market. Such consultations would make it possible to identify the potential social and economic consequences of proposed regulatory measures before their adoption.

The adaptation of foreign experience should therefore be selective and problem-oriented. Practices concerning collective bargaining, employee participation, dispute prevention and institutional dialogue may be adapted where they are compatible with Kazakhstan's legal system and institutional capacity. This approach avoids mechanical transplantation of foreign legal institutions while allowing Kazakhstan to incorporate regulatory solutions that have demonstrated practical value in other legal systems.

Accordingly, the modernization of labour legislation in Kazakhstan should combine the strengthening of existing legal guarantees with the development of new mechanisms addressing contemporary labour-market transformations. Priority should be given to the effective regulation of flexible and platform-based employment, strengthening institutional mechanisms of social partnership, improving access to collective bargaining, ensuring transparent procedures for the protection of labour rights, and developing continuous monitoring of law enforcement practice.

These measures should be implemented progressively. At the first stage, existing legislation and enforcement practice should be systematically assessed in order to identify recurring regulatory and institutional deficiencies. At the second stage, targeted amendments should be developed on the basis of the identified problems and consultations with social partners. At the third stage, the practical effects of the adopted measures should be evaluated through judicial, administrative and empirical data. Such sequencing would ensure that legislative modernization is supported by evidence and adjusted where the intended regulatory results are not achieved.

In this regard, we consider it necessary to establish a standard list of basic ways to protect violated employee rights in labor legislation. In such a list, for example, you can enter the following methods: "recognition of the employment contract or its individual provisions as invalid, available remedies may include challenging an employer's unlawful acts, decisions or failures to act, seeking the removal of unlawful measures, requiring the fulfilment of outstanding legal obligations, and restoring the position that existed prior to the infringement. It is equally important to clearly define the bodies and institutions to which employees may turn when seeking to safeguard their labour rights (for example, trade unions, authorized state bodies, labor inspections) and the human rights methods they use. This would help to ensure the effective protection of labor rights and increase the legal literacy of employees.

In our view, the "Labour Legislation" section of the Legal Policy Concept of the Republic of Kazakhstan until 2030 should be revised to reflect contemporary developments in the labour market and the current priorities of legal reform [2].

The principal objective of the State's legal policy in the field of labour legislation should be to establish a modern framework for labour relations based on the principles of social partnership, a balanced protection of the interests of employees and employers, and effective legal regulation. Achieving this objective requires the consistent modernization of labour legislation in response to the digital transformation of the economy, the emergence of new forms of employment, and changing patterns of work.

In this regard, the further development of labour legislation should be guided by the following strategic priorities.

First, work organization should be modernized in ways that improve working conditions, promote the efficient use of human resources, and encourage greater employee involvement in workplace processes and decision-making. Second, labour legislation should provide for more flexible regulation of working time by expanding legal opportunities for flexible work schedules and other contemporary

forms of work organization. Such measures would enable employers to respond more effectively to economic changes while allowing employees to achieve a better balance between professional and personal responsibilities. Third, the remuneration system should be further modernized. Financial incentives should take into account not only the position held but also employees' qualifications, professional competencies, the complexity and quality of work performed, and individual performance outcomes. This approach would contribute to the implementation of the principles of fairness and equal remuneration for work of equal value. Fourth, greater attention should be given to developing an organizational culture based on mutual trust, constructive dialogue, and cooperation between employers and employees. Creating legal conditions that encourage employee participation in decision-making processes would facilitate more effective use of their professional, intellectual, and creative potential. Fifth, an appropriate legal framework should be established for the wider application of innovative technologies and digital solutions in the sphere of labour. The integration of technological innovations into labour relations can improve the efficiency and transparency of labour management, while creating additional opportunities to increase productivity and adapt employment practices to the requirements of the digital economy.

The transition from a predominantly hierarchical model of labour relations towards a more developed system of social partnership should be implemented through institutional and procedural measures rather than through a purely declarative change in legal principles. First, collective agreements should be encouraged to contain provisions that go beyond the minimum statutory guarantees and address working time arrangements, occupational safety, professional development, remuneration and the regulation of flexible forms of employment.

Second, employee representatives should have meaningful opportunities to participate in consultations concerning organizational decisions that directly affect working conditions. Third, collective negotiations should be used not only to establish employment conditions but also as a preventive instrument for resolving potential conflicts before they develop into collective labour disputes.

Fourth, public authorities, employers' associations and employee representatives should be involved in regular consultations concerning significant amendments to labour legislation. Finally, the implementation of collective agreements and social partnership agreements should be subject to systematic monitoring, with the results used to identify deficiencies in their practical application.

These measures would transform social partnership from a predominantly formal legal principle into an operational mechanism for coordinating the interests of employees, employers and the state.

The consistent implementation of these priorities will contribute to the development of a modern and sustainable system of labour relations, ensure a fair balance between respect the rights and legitimate interests of workers and employers and increase work efficiency labour law regulation, strengthen social stability, and enhance the competitiveness of the national economy.

The implementation of these measures should be supported by systematic monitoring of law enforcement practice and periodic evaluation of their practical effectiveness. Such monitoring would facilitate the timely identification of regulatory shortcomings, enable the refinement of legislative mechanisms, and promote greater consistency in the application of labor law. At the same time, continuous assessment of institutional reforms would allow policymakers to respond more effectively to evolving labor market conditions and emerging socio-economic challenges. Consequently, an evidence-based approach to labor law reform would strengthen legal certainty, improve the effectiveness of social partnership, and contribute to the long-term sustainability of Kazakhstan's labor law system.

The proposed directions should be interpreted as interconnected elements of a comprehensive labor law reform rather than isolated legislative initiatives. Their successful implementation requires coordinated institutional development, regular evaluation of law enforcement practice, and continuous assessment of the effectiveness of social partnership mechanisms. Only a systematic combination of legislative modernization, institutional strengthening, and practical implementation can ensure an appropriate balance between economic development, social justice, and the effective protection of labor rights. The effective implementation of these strategic directions will facilitate the establishment of a more efficient framework for the legal regulation of labour relations, grounded in the principles of legal certainty, the balance of interests between employers and employees, the long-term development of Kazakhstan's labour sector.

Conclusion

The study demonstrates that the modernization of labour legislation in Kazakhstan requires an integrated approach combining legislative development, institutional strengthening and continuous evaluation of law enforcement practice. The analysis confirms that the principal challenge is not the absence of basic legal categories, but the need to ensure that existing regulatory mechanisms remain effective under conditions of digitalization, platform-based employment, flexible work arrangements and changing patterns of labour organization.

Based on the findings, several concrete directions for further development of labour legislation can be proposed.

First, the legal regulation of new forms of employment should be further clarified. Particular attention should be given to the practical application of existing labour-law categories to platform-based, remote and flexible employment. The distribution of rights and responsibilities between employees, employers and platform operators should be made sufficiently clear with regard to remuneration, working time, occupational safety, social guarantees and access to legal remedies.

Second, the protection of labour rights should be strengthened through clearer procedural mechanisms. In addition to the general right of employees to use lawful means of protection, legislation and enforcement practice should provide greater clarity regarding available remedies, competent institutions and procedures for challenging unlawful decisions or omissions of employers. This would reduce uncertainty for employees and improve access to effective legal protection.

Third, the institutional capacity of social partnership should be strengthened. Collective bargaining should be used not merely to reproduce statutory requirements but to establish additional guarantees adapted to the conditions of particular sectors and organizations. Collective agreements should increasingly address flexible working arrangements, occupational safety, professional development, remuneration mechanisms and the prevention of labour disputes.

Fourth, a systematic labour-law monitoring mechanism should be established. Such monitoring should incorporate judicial practice, data from labour supervision authorities, information concerning collective agreements and social partnership, and empirical feedback from employees and employers. The results should be periodically analyzed in order to identify recurring violations and regulatory deficiencies and to develop targeted legislative responses.

Fifth, the adaptation of international experience should be based on selective incorporation rather than direct transplantation. The most relevant elements for Kazakhstan include effective collective bargaining, institutionalized social dialogue, employee participation in decisions affecting working conditions, preventive dispute-resolution mechanisms and regular consultation between public authorities and social partners. Their implementation should take account of Kazakhstan's legal framework, institutional capacity and socio-economic conditions.

Sixth, the development of labour legislation should be accompanied by measures aimed at adapting workers to technological and structural changes in the economy. Professional training, retraining and skills development should be more closely connected with changing labour-market requirements, particularly in sectors affected by digitalization and technological transformation.

The implementation of these proposals should follow a phased approach. The first stage should involve systematic identification of regulatory and enforcement deficiencies. The second should consist of targeted legislative and institutional amendments developed through consultation with social partners. The third should involve an evaluation of the practical effectiveness of the adopted measures using judicial, administrative and empirical data. This feedback cycle would allow labour legislation to be adjusted on the basis of evidence and would reduce the risk of ineffective or purely formal reforms.

Thus, the modernization of Kazakhstan's labour legislation should be understood as a continuous process in which legal certainty, social partnership, technological adaptation and effective protection of labour rights are developed simultaneously. Such an approach would contribute to a more balanced labour-law system capable of reconciling the legitimate interests of employees and employers while responding effectively to structural changes in the contemporary labour market.

Funding information. This research was carried out within the framework of project AP25793729, funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, entitled "Reformation and Renovation: Strategies for the Development of the Labour Code of the Republic of Kazakhstan.

REFERENCES

1 Об утверждении Национального плана развития Республики Казахстан до 2029 года и признании утратившими силу некоторых указов Президента Республики Казахстан: Указ Президента Республики Казахстан от 30 июля 2024 года № 611. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2400000611 (дата обращения: 06.05.2026)

2 Об утверждении Концепции безопасного труда Республики Казахстан на 2024–2030 годы: Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 декабря 2023 года № 1182. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300001182 (дата обращения: 06.05.2026)

3 Сулейменов М.К. Право как система. – М.: Статут, 2016. – 360 с.

4 Лебедев В.М. Философия трудового права: монография. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2021. – 128 с.

5 Уваров В.Н., Уварова-Патенко Н.В. Трудовое право Республики Казахстан: учебник. 3-е изд. – Алматы, 2019. – 720 с.

6 Хамзина Ж.А. Трудовое право Республики Казахстан. Общая и Особенная части: учебник. – Алматы, 2014. – 416 с.

7 Об утверждении Концепции развития рынка труда Республики Казахстан на 2024–2029 годы: Постановление Правительства Республики Казахстан от 29 ноября 2023 года № 1050. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300001050 (дата обращения: 06.05.2026).

8 Bureau of National Statistics. Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. 2025. URL: https://stat.gov.kz/en/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/publications/ (accessed: 06.05.2026).

9 Scoppa V., Vuri D. Absenteeism, unemployment and employment protection legislation: evidence from Italy // IZA Journal of Labor Economics. 2014. Vol. 3. Article 3.

10 Zhumabayeva A., Nurmagambetov A. Platform employment and the obligation to conclude an employment contract in the Republic of Kazakhstan: issues of theory and practice //Access to Just. E. Eur. 2023. P. 186.

11 Panao R.A.L., De Leon B.X. Balancing the interests of labor and capital: an empirical analysis of Philippine Supreme Court labor cases from 1987 to 2016 // Philippine Political Science Journal. 2018. Vol. 39. No. 1. P. 24–46.

12 Bugdol M. A different approach to work discipline: Models, manifestations and methods of behaviour modification. Cham: Palgrave Macmillan, 2018. 247 p.

13 Farrugia D. Lay Moralities of Young Workers and the Moral Economy of Service Labour // Work, Employment and Society. 2026. V. 40. No. 2. P. 295–313.

14 Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗРК. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414 (дата обращения: 06.05.2026)

15 Lyutov N., Voitkovska I. Labour Inspections in Post-Soviet Countries: Reform or Collapse? // International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations. 2021. V. 37. No. 2/3.

REFERENCES

1 Ob utverzhdenii Nacional'nogo plana razvitija Respubliki Kazahstan do 2029 goda i priznanii utrativshimi silu nekotoryh ukazov Prezidenta Respubliki Kazahstan: Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 30 ijulja 2024 goda No. 611. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2400000611 (data obrashhenija: 06.05.2026) (In Russian)

2 Ob utverzhdenii Koncepcii bezopasnogo truda Respubliki Kazahstan na 2024–2030 gody: Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 28 dekabrja 2023 goda No. 1182. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300001182 (data obrashhenija: 06.05.2026) (In Russian)

3 Sulejmenov M.K. (2016) Pravo kak sistema. Moscow: Statut. 360 p. (In Russian)

4 Lebedev V.M. (2021) Filosofija trudovogo prava: monografija. Moscow: Norma: INFRA-M. 128 p. (In Russian)

5 Uvarov V.N., Uvarova-Patenko N.V. (2019) Trudovoe pravo Respubliki Kazahstan: uchebnik. 3-e izd. Almaty. 720 p. (In Russian)

6 Hamzina Zh.A. (2014) Trudovoe pravo Respubliki Kazahstan. Obshhaja i Osobennaja chasti: uchebnik. Almaty. 416 p. (In Russian)

7 Ob utverzhdenii Koncepcii razvitija rynka truda Respubliki Kazahstan na 2024–2029 gody: Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 29 nojabrja 2023 goda No.1050. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300001050 (data obrashhenija: 06.05.2026) (In Russian)

8 Bureau of National Statistics. Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. 2025. URL: https://stat.gov.kz/en/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/publications/ (accessed: 06.05.2026) (In English)

9 Scoppa V., Vuri D. (2014) Absenteeism, unemployment and employment protection legislation: evidence from Italy // IZA Journal of Labor Economics. Vol. 3. Article 3 (In English)

10 Zhumabayeva A., Nurmagambetov A. (2023) Platform employment and the obligation to conclude an employment contract in the Republic of Kazakhstan: issues of theory and practice // Access to Just. E. Eur. P. 186 (In English)

11 Panao R.A.L., De Leon B.X. (2018) Balancing the interests of labor and capital: an empirical analysis of Philippine Supreme Court labor cases from 1987 to 2016 // Philippine Political Science Journal. Vol. 39. No. 1. P. 24–46 (In English)

12 Bugdol M. (2018) A different approach to work discipline: Models, manifestations and methods of behaviour modification. Cham: Palgrave Macmillan. 247 p. (In English)

13 Farrugia D. (2026) Lay Moralities of Young Workers and the Moral Economy of Service Labour // Work, Employment and Society. V. 40. No. 2. P. 295–313 (In English)

14 Trudovoj kodeks Respubliki Kazahstan ot 23 nojabrja 2015 goda No. 414-V ZRK. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414 (data obrashhenija: 06.05.2026) (In Kazakh)

15 Lyutov N., Voitkovska I. (2021) Labour Inspections in Post-Soviet Countries: Reform or Collapse? // International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations. V. 37. No. 2/3 (In English)

ТҰРЛЫХАНҚЫЗЫ Қ.,*[1]
PhD, аға оқытушы.
*e-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-1075-6891
ХАМЗИНА Ж.А.,[1]
з.ғ.д., профессор.
e-mail: mmmmp13@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-0913-2002
[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕҢБЕК ЗАҢНАМАСЫН РЕФОРМАЛАУ: ӘЛЕУМЕТТІК ӘРІПТЕСТІК ПЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕПЕ-ТЕҢДІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Зерттеу Қазақстан Республикасындағы еңбек заңнамасын жаңғырту үдерісін әлеуметтік әріптестік қағидаттары мен еңбек қатынастары субъектілерінің құқықтық теңгерімін қамтамасыз ету тұрғысынан қарастыруға бағытталған. Жұмыстың мақсаты – еңбек құқығын реформалау барысында әлеуметтік әріптестік тетіктерінің тиімділігін бағалау, еңбек қатынастарын құқықтық реттеудегі өзекті мәселелерді айқындау және оларды жетілдіруге арналған ғылыми негізделген ұсыныстар әзірлеу. Зерттеудің әдіснамалық негізін салыстырмалы-құқықтық, жүйелік, формальды-заңдық және талдамалық әдістер құрайды. Зерттеу нәтижесінде Қазақстандағы әлеуметтік әріптестік институтының құқықтық әлеуетін күшейту қажеттілігі дәлелденіп, жұмыскер мен жұмыс берушінің құқықтары мен міндеттерінің теңгеріміне кедергі келтіретін құқықтық олқылықтар анықталды. Сонымен қатар ұжымдық келіссөздерді дамыту, еңбек дауларын шешудің құқықтық кепілдіктерін жетілдіру және халықаралық тәжірибеге сәйкес ұлттық еңбек заңнамасын жаңарту бағыттары ұсынылды. Зерттеудің ғылыми құндылығы еңбек құқығын реформалаудың теориялық негіздерін толықтыруымен және әлеуметтік әділеттілік қағидаттарын іске асыруға бағытталған құқықтық тетіктерді жетілдіруімен айқындалады. Алынған нәтижелер заң шығару қызметінде, құқық қолдану тәжірибесінде және еңбек құқығы саласындағы ғылыми зерттеулерде пайдалануға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: еңбек заңнамасы, заңнамалық реформалау, еңбек қатынастары, еңбек құқығы, әлеуметтік әріптестік, жұмыскер, жұмыс беруші, еңбек заңнамасын жаңғырту.

ТУРЛЫХАНКЫЗЫ К.,*[1]
PhD, ст. преподаватель.
*e-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-1075-6891
ХАМЗИНА Ж.А.,[1]
д.ю.н., профессор.
e-mail: mmmmp13@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-0913-2002
[1]Казахский национальный педагогический
университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

РЕФОРМА ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА И ПРАВОВОГО РАВНОВЕСИЯ

Аннотация

Настоящее исследование посвящено анализу процесса модернизации трудового законодательства Республики Казахстан с позиции реализации принципов социального партнерства и обеспечения правового баланса между субъектами трудовых отношений. Цель исследования заключается в оценке эффективности механизмов социального партнерства в условиях реформирования трудового права, выявлении актуальных проблем правового регулирования трудовых отношений и разработке научно обоснованных рекомендаций по их совершенствованию. Методологическую основу исследования составили сравнительно-правовой, системный, формально-юридический и аналитический методы. По результатам исследования обоснована необходимость укрепления правовых основ института социального партнерства в Республике Казахстан, а также выявлены правовые пробелы, препятствующие обеспечению баланса прав и обязанностей работников и работодателей. Предложены направления совершенствования механизмов коллективных переговоров, усиления правовых гарантий при разрешении трудовых споров и модернизации национального трудового законодательства с учетом международного опыта. Научная ценность исследования заключается в развитии теоретических подходов к реформированию трудового права и совершенствовании правовых механизмов реализации принципов социальной справедливости. Полученные результаты могут быть использованы в законотворческой деятельности, правоприменительной практике, а также в дальнейших научных исследованиях в области трудового права.

Ключевые слова: трудовое законодательство, законодательное реформирование, трудовые отношения, трудовое право, социальное партнерство, работник, работодатель, модернизация трудового законодательства.

Article submission date: 01.07.2026

ҒТАМР 10.15.37
ӘОЖ 342.8:328(574)
JEL K16, D72

https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-50-61

ТӨЛЕГЕНОВА Д.Қ.,*[1]
докторант.
*e-mail: dinara.tolegenova@ayu.edu.kz
ORCID ID: 0009-0004-8231-4026
АЖИНУРИНА Д.,[2]
з.ғ.к., қауымдастырылған профессор.
e-mail: Dinara_1576@mail.ru
ORCID ID: 0009-0009-5122-3689
ИБРАЕВ Ж.Г.,[1]
PhD, аға оқытушы.
e-mail: zhandosibrayev.law@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5445-9069
АБДЕЛРАХМАН Қ.С. ЯИШ,[3]
PhD, постдокторант.
e-mail: abdrhman.yaish92@gmail.com
ORCID ID: 0009-0003-2806-5666
[1]Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан
[2]Қазақ ұлттық аграрлық
зерттеу университеті,
Алматы қ., Қазақстан
[3]Стамбул Медениет университеті,
Стамбул қ., Түркия

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚҰРЫЛТАЙЫ ДЕПУТАТТАРЫН САЙЛАУДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада 2026 жылғы конституциялық реформа нәтижесінде қалыптасқан Қазақстан Республикасы Құрылтайы депутаттарын сайлаудың құқықтық негіздері талданады. Зерттеудің мақсаты – Конституция, Құрылтай және оның депутаттарының мәртебесі туралы конституциялық заң мен сайлау заңнамасының өзара байланысын айқындау, сондай-ақ пропорционалды сайлау моделінің саяси өкілдік пен депутаттық есептілікке ықпалын бағалау. Зерттеу барысында формальды-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық және институционалдық әдістер қолданылды. Құрылтайдың 145 депутаты біртұтас жалпыұлттық сайлау округі бойынша партиялық тізімдер негізінде сайланатыны және қолданыстағы модельді бірмандатты құрамдаспен толықтыру Конституцияға өзгерістер енгізуді қажет ететіні негізделді. Құқықтық реттеудің негізгі мәселелері ретінде партиялық тізімдерді қалыптастыру рәсімдерінің жеткіліксіз ашықтығы, сайлаушылардың нақты кандидаттарды таңдауға ықпалының шектеулілігі және депутаттардың өңірлермен тұрақты байланысының әлсіз регламенттелуі анықталды. Партияішілік іріктеу рәсімдерін жария ету, тізімдердің өңірлік теңгерімін қамтамасыз ету, депутаттардың жыл сайынғы есептілігін және цифрлық кері байланыс тетіктерін құқықтық тұрғыдан бекіту ұсынылады. Бірмандатты компонентті енгізу тең сайлау округтері, тәуелсіз делимитация, қаржыландырудың ашықтығы және тиімді сот бақылауы қамтамасыз етілген жағдайда жүзеге асырылатын ұзақ мерзімді конституциялық реформа ретінде қарастырылады.

Тірек сөздер: Құрылтай, депутат, сайлау жүйесі, бірмандатты округ, партиялық тізім, пропорционалды өкілдік, парламенттік реформа.

Кіріспе

2026 жылғы конституциялық реформа Қазақстан Республикасындағы заң шығарушы биліктің институционалдық құрылымын елеулі түрде өзгертті. Жаңа Конституцияда бұрынғы

қос палаталы Парламенттің орнына заң шығару өкілеттігін жүзеге асыратын бір палаталы жоғары өкілді орган – Құрылтай құрылды [1]. Құрылтайдың конституциялық-құқықтық мәртебесі, қызметін ұйымдастыру қағидаттары және депутаттарының құқықтық жағдайы арнайы конституциялық заңда нақтыланды [2]. Ал оның депутаттарын сайлаудың тәртібі мен негізгі рәсімдері жаңартылған сайлау заңнамасының нормаларымен реттеліп [3, 4], сайлауды тағайындау және сайлау науқанын ұйымдастыру тәртібі тиісті нормативтік актілер мен Қазақстан Республикасы Орталық сайлау комиссиясының ресми материалдарында нақтыланды [5, 6]. Аталған нормативтік өзгерістер Құрылтай депутаттарын сайлау және депутаттық корпусты қалыптастыру тәртібін конституциялық құқық ғылымы шеңберінде дербес әрі кешенді зерттеуді қажет ететін өзекті мәселеге айналдырды.

Зерттеу мәселесінің өзектілігі Құрылтайдың бір палаталы құрылымға негізделуімен айқындалады. Бұрын саяси және аумақтық өкілдік Парламент палаталарын қалыптастырудың әртүрлі тетіктері арқылы қамтамасыз етілсе, жаңа институционалдық модельде бұл міндет біртұтас сайлау жүйесіне жүктеледі. Қолданыстағы заңнамаға сәйкес Құрылтайдың 145 депутаты жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы бес жыл мерзімге сайланады. Қазақстан Республикасының бүкіл аумағы біртұтас жалпыұлттық сайлау округі болып белгіленген [1–3]. Сайлау құқығының теңдігі, сайлау рәсімдерінің ашықтығы, кандидаттарға тең мүмкіндіктердің берілуі және құқықтарды қорғаудың тиімді тетіктері халықаралық сайлау стандарттарында демократиялық сайлау процесінің негізгі талаптары ретінде танылады [7–10]. Сайлау жүйесінің құрылымы саяси өкілдіктің сипатына, партиялар арасындағы бәсекеге және сайланған өкілдердің сайлаушылармен байланысына тікелей әсер етеді [11, 12]. Сондықтан партиялық тізімдерді қалыптастыру қағидаттары, кандидаттарды іріктеу рәсімдерінің ашықтығы және сайланған депутаттардың кейінгі есептілігі өкілді органның саяси-құқықтық легитимділігін қамтамасыз ететін шешуші факторлар болып табылады.

Ғылыми әдебиетте пропорционалды және мажоритарлық сайлау жүйелерінің өкілдік сапасына ықпалы жөнінде бірқатар ғылыми ұстаным қалыптасқан. А. Лейпхарт пропорционалды өкілдіктің басты артықшылығын сайлаушылар дауыстары мен парламенттік мандаттар арасындағы арақатынасты барынша дәл бейнелеуінен, сондай-ақ өкілді органда саяси мүдделердің кең ауқымын қамтуға мүмкіндік беруінен көреді [13]. А. Рейнольдс, Б. Рейли және А. Эллис пропорционалды модельдің партиялық бағдарламалар арасындағы бәсекені дамытуға қолайлы жағдай жасайтынын көрсете отырып, кез келген сайлау жүйесінің тиімділігі нақты саяси және институционалдық ортаға тәуелді екенін атап өтеді [11]. П. Норрис те сайлау ережелерінің өкілдік сипатына, партиялық бәсекеге және саяси жауапкершілікке ықпалы әркелкі болатынын негіздейді [12]. Дегенмен пропорционалды жүйеде, әсіресе жабық партиялық тізімдер қолданылған кезде, сайлаушылардың жекелеген кандидаттардың сайлануына ықпал ету мүмкіндігі шектелуі мүмкін. Мажоритарлық модельді қолдайтын негізгі дәлел, керісінше, депутат пен белгілі бір аумақ тұрғындары арасында тікелей байланыстың қалыптасуына негізделеді. Алайда М. Шугарт пен М. Уоттенбергтің зерттеулері аумақтық өкілдіктің күшеюі пропорционалдық деңгейінің төмендеуімен қатар жүруі мүмкін екенін көрсетеді. Авторлардың пікірінше, аталған екі қағидатты ұштастыру қажеттілігі аралас сайлау жүйелерінің енгізілуіне түрткі болған негізгі себептердің бірі саналады [14]. Сондықтан пропорционалды және бірмандатты модельдерді бірінің екіншісінен абсолютті артықшылығы тұрғысынан емес, саяси өкілдік, сайлаушының кандидатқа ықпал ету мүмкіндігі және депутаттық есептілік арасындағы теңгерімді қамтамасыз ету қабілеті бойынша салыстырған орынды.

Зерттеудің мақсаты – Қазақстан Республикасы Құрылтайы депутаттарын сайлаудың конституциялық-құқықтық негіздеріне жүйелі талдау жүргізу және саяси өкілдікті, сайлау рәсімдерінің ашықтығын әрі депутаттық есептілікті арттыруға бағытталған практикалық ұсыныстар әзірлеу. Зерттеудің ғылыми жаңалығы қолданыстағы конституциялық модель шеңберінде жүзеге асырылуы мүмкін заңнамалық және регламенттік шараларды Конституцияға өзгерістер енгізуді талап ететін сайлау жүйесін реформалау бағыттарынан құқықтық реттеу деңгейі бойынша ажыратумен сипатталады. Зерттеу гипотезасы Құрылтайдағы өкілдіктің сапасы сайлау жүйесінің формальды түрімен ғана емес, партиялық тізімдерді қалыптастыру рәсімдерінің ашықтығымен, депутаттар мен қоғам арасындағы тұрақты байланыстың қам-

тамасыз етілуімен, сондай-ақ азаматтардың сайлау құқықтарын қорғау тетіктерінің тиімділігімен айқындалады деген тұжырымға негізделеді.

Материалдар және әдістер

Зерттеудің нормативтік-құқықтық негізін Қазақстан Республикасының 2026 жылғы Конституциясы [1], «Қазақстан Республикасының Құрылтайы және оның депутаттарының мәртебесі туралы» Конституциялық заң [2], «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Конституциялық заңның жаңартылған редакциясы [3], сондай-ақ конституциялық заңнаманы жаңа Конституцияның ережелеріне сәйкестендіруге бағытталған 2026 жылғы 11 маусымдағы № 305-VIII Конституциялық заң [4] құрайды. Құрылтай депутаттарын сайлауға қатысты құқық қолдану практикасының бастапқы кезеңін бағалау мақсатында сайлауды тағайындау туралы нормативтік акт пен Қазақстан Республикасы Орталық сайлау комиссиясының сайлау науқанын ұйымдастыруға байланысты ресми материалдары пайдаланылды [5; 6]. Зерттеудің халықаралық-құқықтық өлшемдері Венеция комиссиясы мен ЕҚЫҰ-ның Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі бюросы әзірлеген құжаттар негізінде талданды [7–10].

Формальды-құқықтық әдіс Конституция мен конституциялық заңдарда бекітілген нормалардың мазмұнын, заңдық иерархиясын және өзара сабақтастығын айқындау үшін қолданылды. Салыстырмалы-құқықтық әдіс пропорционалды, бірмандатты және аралас сайлау модельдерінің саяси өкілдік деңгейіне ықпалын салыстырмалы тұрғыдан бағалауға мүмкіндік берді. Институционалдық талдау кандидаттарды ұсыну рәсімінен бастап сайланған депутаттардың кейінгі есептілігіне дейінгі үдерістерді өзара байланысты біртұтас құқықтық тетік ретінде қарастыруға бағытталды. Жүйелік тәсіл әзірленген ұсыныстарды оларды құқықтық іске асыру деңгейіне қарай үш топқа бөлуге негіз болды: Конституцияға өзгеріс енгізбестен жүзеге асырылатын шаралар, конституциялық заңдарға түзетулер енгізуді талап ететін ұсыныстар және конституциялық реформаны қажет ететін өзгерістер.

Зерттеу концептуалдық-құқықтық сипатқа ие және сайлау нәтижелеріне дербес статистикалық талдау жүргізуді көздемейді. Осыған байланысты зерттеу тұжырымдары нормативтік-құқықтық актілерді, ресми материалдарды және сайлау жүйелеріне арналған ғылыми еңбектерді кешенді талдау нәтижелеріне негізделді.

Нәтижелер және талқылау

Құрылтай депутаттарын сайлаудың нормативтік құрылымы

Қазақстан Республикасының Конституциясында Құрылтай заң шығару билігін жүзеге асыратын жоғары өкілді орган ретінде белгіленіп, оның құрамына 145 депутат кіретіні бекітілген [1]. Құрылтай депутаттарының өкілеттік мерзімі бес жылды құрайды. Конституциялық нормаларда сайлаудың жалпыға бірдей, тең және төте сипаты, сондай-ақ жасырын дауыс беру қағидаты көзделген. Аталған ережелер Құрылтайдың ұйымдық-құқықтық құрылымын айқындаумен қатар, оның демократиялық легитимділігін қамтамасыз ететін негізгі конституциялық өлшемдерді қалыптастырады.

Арнайы конституциялық заң Құрылтай қызметін ұйымдастырудың негізгі қағидаттарын және депутаттық мандаттың құқықтық мазмұнын нақтылайды [2]. Құрылтай депутаты бүкіл халықтың өкілі ретінде заң шығару, парламенттік бақылау және өкілдік функцияларды жүзеге асырады. Осы тұрғыдан алғанда, депутаттың партиялық тізім негізінде сайлануы оның жауапкершілігін тек партиялық құрылым шеңберімен шектемейді, керісінше, бүкіл қоғам алдындағы саяси-құқықтық жауаптылығын сақтайды. Сондықтан партиялық мандат пен еркін өкілдік қағидатының өзара үйлесуі Құрылтай қызметінің құқықтық біртұтастығын қамтамасыз ететін маңызды шарт болып табылады.

Сайлау туралы конституциялық заңға сәйкес Құрылтай депутаттарын сайлау біртұтас жалпыұлттық сайлау округі шеңберінде өткізіледі, ал кандидаттарды ұсыну саяси партиялардың партиялық тізімдері арқылы жүзеге асырылады [3]. Осыған байланысты қолданыстағы сайлау моделінің негізін жалпыұлттық пропорционалды өкілдік қағидаты құрайды. Аталған модель

саяси партиялардың сайлау процесіндегі негізгі субъект ретіндегі рөлін нығайтып, жалпыұлттық бағдарламалар арасындағы саяси бәсекені дамытуға және парламенттік фракциялардың тұрақты қызмет етуіне институционалдық алғышарттар қалыптастырады [11–13].

Нормативтік-құқықтық реттеудің маңызды ерекшелігі сайлау жүйесінің негізгі элементтерінің әртүрлі құқықтық деңгейлерде бекітілуінен көрінеді. Құрылтайдың бір палаталы мәртебесі, депутаттар саны және сайлаудың конституциялық қағидаттары Қазақстан Республикасының Конституциясында айқындалса, сайлау округін қалыптастыру, кандидаттарды ұсыну мен тіркеу, сайлау алдындағы үгітті жүргізу, дауыс беру және депутаттық мандаттарды бөлу тәртібі конституциялық заңдармен реттеледі [1–4]. Құқықтық нормалардың мұндай иерархиясы сайлау реформасының шектері мен іске асырылу деңгейін айқындайды. Атап айтқанда, рәсімдік тетіктерді заңнамалық деңгейде жетілдіруге мүмкіндік болғанымен, өкілдіктің жаңа нысандарын енгізу Конституцияда бекітілген қағидаттар мен институттардың мазмұнына сәйкес келуге тиіс.

Кесте 1 – Құрылтай депутаттарын сайлауды құқықтық реттеудің деңгейлері

Реттеу деңгейі	Негізгі құқықтық акт	Реттелетін мәселелер	Құқықтық маңызы
Конституциялық	Қазақстан Республикасының Конституциясы	Құрылтайдың мәртебесі, 145 депутат, бес жылдық мерзім, сайлау құқығының негізгі қағидаттары	Өкілді органның базалық моделін және реформаның конституциялық шегін белгілейді
Арнайы конституциялық	Құрылтай және оның депутаттарының мәртебесі туралы Конституциялық заң	Құрылтайды ұйымдастыру, депутаттың мәртебесі, өкілеттіктері мен кепілдіктері	Сайлаудан кейінгі өкілдік қатынастардың мазмұнын нақтылайды
Сайлау-құқықтық	Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы Конституциялық заң	Жалпыұлттық округ, партиялық тізімдер, тіркеу, үгіт, дауыс беру, мандаттарды бөлу	Конституциялық қағидаттарды нақты рәсімдерге айналдырады
Құқық қолдану	Президент пен Орталық сайлау комиссиясының актілері	Сайлауды тағайындау, күнтізбелік жоспар, құжаттар, тіркеу және ұйымдастыру шаралары	Сайлау нормаларының практикалық іске асырылуын қамтамасыз етеді
Ескертпе: Авторлармен [1–6] дереккөздер негізінде құрастырылған.			

Пропорционалды сайлау моделін конституциялық-құқықтық тұрғыдан бағалау

Пропорционалды сайлау моделінің басты артықшылығы сайлаушылардың партиялық таңдауын Құрылтайдағы депутаттық мандаттардың бөлінуімен барынша үйлестіруге мүмкіндік беруінен көрінеді. Біртұтас жалпыұлттық сайлау округі саяси партияларға ел көлемінде ортақ бағдарлама ұсынуға және өңірлік мүдделер шеңберінен шығатын жалпыұлттық саяси күн тәртібін қалыптастыруға жағдай жасайды. Бір палаталы өкілді орган жағдайында аталған ерекшелік заң шығару қызметінің жүйелілігін қамтамасыз етіп, парламенттік фракциялардың саяси жауапкершілігін арттыруға ықпал етеді [11–14]. Алайда бұл тұжырым пропорционалды модельдің барлық жағдайда сөзсіз басым екенін білдірмейді. Ғылыми әдебиетте оның өкілдік сапасына оң ықпалы партиялық тізімдердің түріне, кандидаттарды іріктеу тәртібіне және сайлаушылардың нақты кандидаттың сайлануына ықпал ету мүмкіндігіне қарай өзгеретіні көрсетілген [12, 15, 16].

Сонымен қатар пропорционалды сайлау жүйесінің құқықтық тиімділігі партиялық тізімдерді қалыптастыру тәртібінің ашықтығына тікелей байланысты. Кандидаттарды іріктеу өлшемдері, олардың тізімдегі орналасу реті және өңірлік өкілдік туралы мәліметтер жеткілікті деңгейде жария етілмеген жағдайда сайлаушылардың таңдауы нақты кандидаттарға емес, негізінен партиялық тиесілілікке бағытталады. Мұндай жағдай сайлау құқығының формальды теңдігі қағидатын бұзбағанымен, азаматтардың депутаттық құрамды қалыптастыруға мазмұндық ықпал ету мүмкіндігін шектейді. Жекелеген кандидаттарға преференциялық дауыс беру тетігін енгізу немесе ашық партиялық тізімдерге көшу аталған алшақтықты азайтуға

мүмкіндік береді. Алайда мұндай өзгерістер депутаттық мандаттарды бөлу тәртібін және партияішілік бәсекені құқықтық тұрғыдан қайта реттеуді талап етеді [14–16].

Екінші мәселе аумақтық өкілдікті қамтамасыз етуге байланысты. Біртұтас жалпыұлттық сайлау округі жағдайында депутаттың белгілі бір облыс немесе қала тұрғындарынан тікелей алынған сайлау мандаты болмайды. Осыған байланысты өңірлік мүдделердің Құрылтай қызметінде көрініс табуы партиялық тізімдердің құрамына, сондай-ақ парламенттік фракциялардың сайлаудан кейінгі ұйымдастырушылық қызметіне тәуелді болады. Құрылтайдың бір палаталы өкілді орган ретіндегі мәртебесін ескере отырып, партиялық тізімдерде өңірлердің теңгерімді қамтылуы тек саяси мақсат емес, аумақтық өкілдікті қамтамасыз ететін конституциялық-құқықтық талап ретінде бағалануға тиіс.

Үшінші мәселе депутаттардың сайлаушылар алдындағы есептілігін қамтамасыз етуге қатысты. Конституциялық-құқықтық тұрғыдан депутат бүкіл халықтың өкілі болып саналғанымен, сайлаушылар оның заң шығару қызметіне қатысуын, дауыс беру нәтижелерін, парламенттік сауалдарын және өңірлермен өзара байланысын бағалауға мүмкіндік беретін жүйелі әрі салыстырмалы ақпаратпен қамтамасыз етілуге тиіс. Мұндай ақпараттың жеткіліксіздігі жағдайында саяси жауапкершілік негізінен кезекті сайлау барысында партияның жалпы электоралдық нәтижесі арқылы ғана көрініс табады. Осыған байланысты депутаттық қызметтің ашықтығын қамтамасыз ету сайлау жүйесінің қосалқы тетігі емес, оның тиімді жұмыс істеуінің ажырамас құрамдас бөлігі ретінде қарастырылуы қажет.

Төртінші мәселе партиялық жауапкершілік пен депутаттық дербестік арасындағы оңтайлы теңгерімді қамтамасыз етуге байланысты. Фракциялық тәртіп партияның саяси бағдарламасын бірізді іске асыруға ықпал еткенімен, депутаттың қоғамдық маңызы бар мәселелерді дербес көтеру және өз ұстанымын білдіру мүмкіндігін шектемеуге тиіс. Аталған теңгерім Құрылтай регламентінде дауыс беру нәтижелерін жариялау, депутаттық бастамаларды ресми тіркеу және азшылық пікірін рәсімдеу тетіктерін құқықтық тұрғыдан бекіту арқылы қамтамасыз етілуі мүмкін.

Пропорционалды және бірмандатты модельдер туралы ғылыми пікірталас

Пропорционалды және бірмандатты сайлау модельдерінің арақатынасы ғылыми әдебиетте өкілдіктің пропорционалдылығы мен депутаттың аумақтық жауапкершілігі арасындағы таңдау мәселесімен ғана шектелмейді. А. Лейпхарт пропорционалды сайлау жүйелерінің басты артықшылығын саяси күштердің нақты электоралдық қолдау деңгейін өкілді органның құрамында барынша дәл көрсету қабілетімен байланыстырады [13]. Бұл тұрғыдан пропорционалдық саяси инклюзивтілікті кеңейтіп, алынған дауыстар мен бөлінген мандаттар арасындағы сәйкессіздікті азайтады. П. Норрис, өз кезегінде, сайлау нәтижесін тек мандаттарды бөлу формуласымен түсіндіру жеткіліксіз екенін көрсетеді. Оның пікірінше, партиялық жүйенің сипаты, кандидаттарды ұсыну тәртібі және сайлаушыларға берілетін таңдау мүмкіндігі де елеулі рөл атқарады [12]. Осы тұрғыдан қарағанда, жабық партиялық тізімдер пропорционалды өкілдікті қамтамасыз еткенімен, сайлаушы мен нақты депутат арасындағы байланысты әлсіретуі ықтимал.

Бірмандатты өкілдіктің ғылыми негіздемесі, негізінен, депутаттың белгілі бір аумақпен тікелей байланыс орнатуы және сайлаушылар алдында жеке жауапкершілік атқаруы қажеттігіне сүйенеді. Дегенмен А. Рейнольдс, Б. Рейли және А. Эллис қандай да бір сайлау жүйесін барлық мемлекет үшін бірдей тиімді әмбебап модель ретінде қабылдауға болмайтынын көрсетеді [11]. Бірмандатты округтер аумақтық есептілікті күшейте алады, алайда олар дауыстар мен мандаттар арасындағы пропорционалдықтың төмендеуіне, сайлаушылар дауыстарының бір бөлігінің өкілдікке айналмай қалуына, сондай-ақ округ шекараларын белгілеуге байланысты тәуекелдердің туындауына әкелуі ықтимал. М. Шугарт пен М. Уоттенберг аралас сайлау жүйелерін партиялық пропорционалдық пен аумақтық өкілдікті бір институционалдық модель аясында ұштастыруға бағытталған тәсіл ретінде қарастырады [14]. М. Галлахер мен П. Митчелл де сайлау жүйесінің нақты нәтижелері оның атауына ғана емес, округ көлемі, сайлау шегі, партиялық тізімдердің түрі және мандаттарды бөлу тәртібі секілді институционалдық параметрлерге тәуелді екенін атап өтеді [15].

Осы ғылыми пікірталасты ескере отырып, пропорционалды және бірмандатты модельдердің бірін сөзсіз басым деп тану негізсіз деп есептейміз. Қазақстан Республикасы Құрылтайы-

ның қазіргі конституциялық құрылымы жағдайында, ең алдымен, қолданыстағы пропорционалды модель аясындағы ашықтық пен есептілік тетіктерін жетілдіру қажет. Партиялық тізімдерді қалыптастыру рәсімдерінің жариялылығын күшейту, олардың өңірлік құрамын ашып көрсету, депутаттардың нақты өңірлермен тұрақты жұмыс жүргізуін ұйымдастыру және әр депутаттың қызметі туралы ақпаратты жариялау пропорционалды өкілдіктің негізгі артықшылықтарын сақтай отырып, оның әлсіз тұстарын азайтуға мүмкіндік береді. Ашық немесе жартылай ашық партиялық тізімдер осы бағыттағы аралық институционалдық шешім ретінде қарастырылуы мүмкін. Бірмандатты құрамдасты енгізу аумақтық есептілікті күшейтуге мүмкіндік бергенімен, мұндай өзгерісті тәуелсіз делимитация, округтер теңдігі, кандидаттар үшін тең мүмкіндіктер, сайлауды қаржыландырудың ашықтығы және тиімді сот бақылауы қамтамасыз етілетін ұзақ мерзімді конституциялық реформа аясында қарастырған жөн.

Бірмандатты құрамдасты енгізудің конституциялық-құқықтық шектері мен кепілдіктері

Ғылыми әдебиетте бірмандатты өкілдіктің басты артықшылығы депутаттың белгілі бір аумақпен тікелей электоралдық байланыс орнатуына және сайлаушылар алдындағы жеке есептілігін күшейтуге мүмкіндік беруімен түсіндіріледі [11, 14]. Алайда жоғарыда талданған ғылыми пікірталас мұндай модельдің демократиялық нәтижелері өздігінен қамтамасыз етілмейтінін аңғартады. Аумақтық өкілдіктің күшеюі дауыстар мен мандаттар арасындағы пропорционалдықтың төмендеуімен, сондай-ақ сайлау округтерін қалыптастырудан туындайтын қосымша құқықтық тәуекелдермен қатар жүруі мүмкін [11, 12, 15]. Қазақстанның бұрынғы парламенттік тәжірибесінде аралас сайлау жүйесінің қолданылуы бірмандатты құрамдастың ұлттық құқықтық жүйеге қағидатты түрде жат еместігін көрсетеді. Дегенмен жаңа Конституция мен 2026 ж. қабылданған сайлау заңнамасы Құрылтайдың жалпыұлттық пропорционалды өкілдік қағидаты бойынша қалыптастырылуын көздейді [1–4]. Осы себепті қазіргі құқықтық жағдайда бірмандатты мандаттарды енгізу сайлау заңнамасына жекелеген техникалық түзетулер енгізумен шектелмей, Құрылтайды қалыптастырудың конституциялық моделін қайта қарауды талап етеді.

Аталған тұжырым реформаларды оларды іске асыру үшін қажетті құқықтық реттеу деңгейіне қарай саралауға мүмкіндік береді. Депутаттардың өңірлермен жүйелі жұмыс жүргізу міндетін белгілеу, партиялық тізімдерді қалыптастыру рәсімдерінің ашықтығын қамтамасыз ету, депутаттық есептер мен дауыс беру нәтижелерін жариялау Конституцияға өзгерістер енгізбей-ақ жүзеге асырылуы мүмкін. Ашық немесе жартылай ашық партиялық тізімдерге көшу сайлау туралы конституциялық заңға елеулі түзетулер енгізуді талап еткенімен, жалпыұлттық пропорционалды өкілдік қағидатын сақтауға мүмкіндік береді. Ал мандаттардың белгілі бір бөлігін аумақтық сайлау округтері бойынша бөлу Құрылтайды қалыптастырудың конституциялық моделін өзгертуді және соған сәйкес сайлау заңнамасын кешенді түрде қайта қарауды қажет етеді.

Болашақта бірмандатты компонентті енгізу мәселесі қарастырылған жағдайда, оның демократиялық нәтижелері өздігінен қамтамасыз етілмейтінін ескеру қажет. Венеция комиссиясы мен ЕҚЫҰ/ДИАҚБ құжаттарында сайлау округтеріндегі дауыс салмағының теңдігі, округ шекараларын бейтарап айқындау, кандидаттар үшін үгіт жүргізу мүмкіндіктерінің теңдігі және тиімді шағымдану тетіктерінің болуы негізгі кепілдіктер ретінде белгіленеді [7–10]. Осыған байланысты сайлау округтерін қалыптастыру тәуелсіз не бірнеше субъектінің қатысуына негізделген органның құзыретіне берілуі, ал демографиялық көрсеткіштер мен округ шекараларының жобалары алдын ала жариялануы тиіс. Сонымен қатар сайлаушылар саны бойынша жол берілетін ауытқу шегі, округ шекараларын қайта қарау мерзімдері және тиісті шешімдерге сот тәртібімен шағымдану рәсімі заңнамада нақты регламенттелуі қажет.

Кандидаттарды ұсыну және тіркеу рәсімдері де сайлау процесіне қатысушылардың теңдігі қағидатына сәйкес ұйымдастырылуға тиіс. Саяси партиялар ұсынған және өзін-өзі ұсынған кандидаттарға қойылатын талаптар айқын, алдын ала болжанатын әрі негізсіз әкімшілік кедергілер туғызбайтын сипатта болуы қажет. Сайлау қорларының шекті көлемі, қаржыландыру көздері, үгіт-насихат пен жарнамаға жұмсалатын шығыстар, сондай-ақ қаржылық есептілікті ұсыну тәртібі барлық кандидаттарға ортақ бірыңғай стандарттар негізінде реттелуі тиіс. Мұндай кепілдіктер болмаған жағдайда бірмандатты сайлау моделі депутаттардың аумақтық жауапкершілігін арттырудың орнына қаржылық мүмкіндіктер мен жергілікті әкімшілік ресурстардың сайлау нәтижелеріне ықпалын күшейтуі ықтимал.

Аралас сайлау жүйесі енгізілген жағдайда партиялық тізімдер және аумақтық округтер бойынша сайланған депутаттардың құқықтық мәртебесінің теңдігі қамтамасыз етілуге тиіс. Олардың парламенттік комитеттердің жұмысына қатысуы, заң шығару бастамасын жүзеге асыруы, бақылау өкілеттіктерін орындауы және әлеуметтік кепілдіктерді пайдалануы сайлану тәсіліне байланысты сараланбауы қажет. Депутаттар мәртебесінің мұндай бірізділігі бір палаталы Құрылтайдың институционалдық тұтастығын сақтаудың маңызды шарты болып табылады.

Ғылыми-практикалық ұсынымдар

Теориялық тұжырымдар мен қолданбалы ұсыныстарды нақты ажырату үшін реформалау шаралары олардың құқықтық іске асырылу деңгейіне қарай жүйеленді. Бірінші топқа қолданыстағы конституциялық модельді өзгертпей, өкілдіктің тиімділігі мен депутаттық есептілікті арттыруға бағытталған шаралар енгізілді. Екінші топ сайлау және Құрылтай қызметін реттейтін конституциялық заңдарға өзгерістер мен толықтырулар енгізуді талап ететін ұсыныстарды қамтиды. Үшінші топ бірмандатты немесе аралас сайлау жүйесіне көшу жөнінде саяси-құқықтық шешім қабылданған жағдайда жүзеге асырылуы мүмкін конституциялық сипаттағы шаралардан тұрады.

Кесте 2 – Құрылтай депутаттарын сайлау тәртібі мен олардың есептілігін жетілдіруге бағытталған ұсыныстар

Проблема	Ұсынылатын құқықтық шешім	Іске асыру деңгейі	Күтілетін нәтиже
Партиялық тізімдерді қалыптастырудың жабықтығы	Партиялардың кандидаттарды іріктеу өлшемдерін, дауыс беру рәсімін және тізімдегі реттілікті ресми интернет-ресурста жариялау міндетін бекіту	Саяси партиялар және сайлау туралы заңнама	Партияішілік демократия мен кандидаттарды іріктеудің ашықтығы артады
Өңірлік өкілдіктің айқын еместігі	Партиялық тізімнің өңірлік құрамын ашып көрсету; фракциялардың депутаттарды өңірлерге бекіту тәртібін Құрылтай регламентінде белгілеу	Конституциялық заң және регламент	Өңірлік мүдделердің тұрақты институционалдық арнасы қалыптасады
Депутаттық қызмет туралы ақпараттың шашыраңқылығы	Депутаттың жыл сайынғы есебі, қатысуы, дауыс беруі, сауалдары және азаматтар өтініштерінің нәтижелері қамтылатын бірыңғай ашық профиль енгізу	Құрылтай регламенті және цифрлық платформа	Жеке және фракциялық есептілік өлшенетін сипат алады
Сайлаушының нақты кандидатқа ықпалының шектеулілігі	Ашық немесе жартылай ашық тізімдердің құқықтық және техникалық моделін пилоттық талдау, мандат бөлу формуласын алдын ала жария талқылау	Сайлау туралы Конституциялық заң	Партиялық өкілдік сақталып, кандидаттың жеке жауаптылығы күшейеді
Бірмандатты компонентті ықтимал енгізу	Конституциялық өзгерістен кейін ғана: тәуелсіз делимитация, округтер теңдігі, өзін-өзі ұсыну, қаржыландыру ашықтығы және жедел сот бақылауын кешенді бекіту	Конституция және конституциялық заңдар	Аумақтық есептілік артады, ал әкімшілік және қаржылық тәуекелдер шектеледі
Ескертпе: Авторлармен [1–4; 7–10; 15; 16] деректері негізінде құрастырылған.			

Бірінші ұсыныс партиялық тізімдерді қалыптастырудың ең төменгі жариялылық стандарттарын заңнамалық деңгейде бекітуді көздейді. Осыған сәйкес саяси партиялар кандидаттарды іріктеу өлшемдерін, ішкі талқылау немесе дауыс беру тәртібін, сондай-ақ тізімнің өңірлік, кәсіби, гендерлік және жас ерекшеліктеріне қатысты құрамын тіркеу рәсіміне дейін жариялауға тиіс. Мұндай талап партиялардың кандидаттарды дербес іріктеу құқығын шектемей, олардың қызметінің ашықтығы мен қоғамдық жауапкершілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Екінші ұсыныс депутаттардың өңірлермен өзара байланысын Құрылтай регламентінде міндетті рәсім ретінде бекітуді көздейді. Осы мақсатта әрбір фракция депутаттарды облыстарға, республикалық маңызы бар қалаларға және астанаға бекітіп, олардың жыл сайынғы өңірлік сапарлар кестесін, қоғамдық қабылдаулардың нәтижелерін, сондай-ақ көтерілген мәселелер бойынша қабылданған шаралар туралы ақпаратты жариялауға тиіс. Аталған тетік бірмандатты өкілдік институтын алмастырмайды, алайда жалпыұлттық сайлау округі жағдайында депутаттардың аумақтық есептілігін қамтамасыз етудің құқықтық негізін қалыптастырады.

Үшінші ұсыныс депутат қызметі туралы бірыңғай цифрлық профиль енгізуді көздейді. Аталған профильде депутаттың заң жобаларын әзірлеу мен талқылауға қатысуы, пленарлық және комитет отырыстарына қатысу көрсеткіштері, ашық дауыс беру нәтижелері, депутаттық сауалдары, өңірлердегі кездесулері және жыл сайынғы есептері жүйелі түрде орналастырылуға тиіс. Ақпаратты біріздендірілген форматта жариялау сайлаушылар мен зерттеушілерге депутаттық қызметтің нәтижелілігін салыстырмалы негізде бағалауға мүмкіндік береді.

Төртінші ұсыныс ашық немесе жартылай ашық партиялық тізімдерге көшу мүмкіндігін жекелеген құқықтық эксперимент ретінде емес, сайлау жүйесін кешенді реформалаудың құрамдас бөлігі ретінде қарастыруды көздейді. Осыған байланысты преференциялық дауыс берудің депутаттық мандаттарды бөлуге ықпалы, партиялық тізімдерге қолданылатын ең төменгі сайлау шегі, гендерлік және әлеуметтік квоталарды сақтау тетіктері, сайлау бюллетенінің нысаны, сондай-ақ дауыстарды санау алгоритмі алдын ала модельденіп, құқықтық және институционалдық тұрғыдан бағалануға тиіс.

Бесінші ұсыныс бірмандатты құрамдасты енгізу туралы шешімді конституциялық реформалардың кешенді пакеті шеңберінде қабылдауды көздейді. Сайлау округтерінің шекараларын тәуелсіз айқындау, дауыс теңдігі қағидатын сақтау, кандидаттарды ұсыну үшін тең құқықтық жағдай қалыптастыру, сайлау науқанын қаржыландыруды тиімді бақылау және сайлау дауларын қысқа мерзімде сот тәртібімен қарау кепілдіктері қамтамасыз етілуге тиіс. Аталған институционалдық және құқықтық алғышарттар қалыптастырылмайынша, бірмандатты модельді енгізу өкілдіктің сапасын өздігінен арттыруға кепілдік бермейді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері Құрылтай депутаттарын сайлаудың қолданыстағы құқықтық моделі өзара сабақтас үш деңгейден қалыптасатынын көрсетті. Конституция Құрылтайдың конституциялық мәртебесі мен негізгі ұйымдастырушылық параметрлерін белгілейді, арнайы конституциялық заң депутаттық мандаттың мазмұны мен құқықтық шектерін айқындайды, ал сайлау туралы конституциялық заң партиялық тізімдер негізінде жүзеге асырылатын жалпыұлттық пропорционалды сайлау тәртібін нақтылайды. Аталған нормативтік құқықтық актілердің жүйелі өзара байланысы Құрылтайдың заңды әрі легитимді қалыптасуының құқықтық негізін қамтамасыз етеді.

Теориялық және салыстырмалы-құқықтық талдау пропорционалды және бірмандатты модельдердің бірде-бірін саяси өкілдік пен депутаттық есептілікті қамтамасыз ететін әмбебап тетік ретінде бағалауға болмайтынын көрсетті. Пропорционалды модель партиялық бағдарламалардың маңызын арттырып, сайлаушылар дауыстары мен мандаттардың арақатынасын сақтауға мүмкіндік береді. Алайда жабық партиялық тізімдер қолданылған жағдайда сайлаушылардың нақты кандидаттың сайлануына ықпал ету мүмкіндігі шектеліп, депутаттардың жеке есептілігі әлсіреуі ықтимал. Бірмандатты модель депутат пен белгілі бір аумақ арасындағы тікелей байланысты нығайтуға мүмкіндік бергенімен, пропорционалдықтың төмендеуі, округтерді делимитациялау, сондай-ақ әкімшілік және қаржылық ресурстардың ықпалы секілді тәуекелдермен ұштасады. Осыны ескере отырып, мақала авторлары қолданыстағы пропорционалды модельді бірден алмастырудан гөрі, бастапқы кезеңде партиялық тізімдерді қалыптастырудың ашықтығын арттыратын, өңірлік өкілдікті қамтамасыз ететін және депутаттардың жеке есептілігін күшейтетін құқықтық тетіктерді дамытуды орынды деп санайды.

Практикалық тұрғыдан партияішілік іріктеудің жария әрі біріздендірілген стандарттарын енгізу, партиялық тізімдердің өңірлік құрамын ашық көрсету, депутаттарды нақты өңірлерге

бекіту, сондай-ақ олардың жыл сайынғы есеп беруі мен бірыңғай цифрлық профилін жүргізуді міндеттеу ұсынылады. Аталған шаралар Конституцияға өзгерістер енгізбестен, Құрылтай мен азаматтар арасындағы институционалдық өзара байланысты нығайтуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар ашық немесе жартылай ашық партиялық тізімдер жүйесіне көшу сайлау туралы конституциялық заңның нормаларын кешенді түрде қайта қарауды талап етеді.

Бірмандатты немесе аралас сайлау құрамдасын енгізу ұзақ мерзімді конституциялық реформаның бағыты ретінде қарастырылуы тиіс. Мұндай өзгеріс Құрылтайды қалыптастыру моделін қайта айқындаумен қатар, сайлау округтерінің теңдігі, олардың шекараларын тәуелсіз белгілеу, кандидаттар үшін тең құқықтық жағдай жасау, сайлау науқанын қаржыландырудың ашықтығы және тиімді сот бақылауын қамтамасыз ету сияқты институционалдық кепілдіктерді талап етеді. Аталған талаптар сақталмаған жағдайда бірмандатты өкілдік аумақтық есептілікті күшейтудің орнына әкімшілік ресурстар мен қаржылық мүмкіндіктер теңсіздігінің тереңдеуіне алып келуі ықтимал. Осылайша, жүргізілген ғылыми пікірталас пен салыстырмалы талдау Құрылтайдың сайлау жүйесін жетілдірудің басым бағыты сайлау моделінің атауын өзгертумен емес, пропорционалды өкілдік, сайлаушының нақты кандидатқа ықпал ету мүмкіндігі, өңірлік байланыс және депутаттық есептілік арасындағы құқықтық теңгерімді қамтамасыз етумен байланысты болуы тиіс деген қорытынды жасауға негіз береді.

Зерттеудің негізгі шектеуі оның тұжырымдамалық-құқықтық сипатымен айқындалады. Құрылтай депутаттарының алғашқы сайлауы өткізіліп, оның кейінгі қызметіне қатысты жеткілікті эмпирикалық деректер жинақталғаннан кейін партиялық тізімдердің өңірлік құрылымын, депутаттардың сайлаушылар алдындағы есептілік тәжірибесін және азаматтардың нақты саяси өкілдік деңгейіне қанағаттануын бағалауға бағытталған қосымша зерттеулер жүргізу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан Республикасының Конституциясы. 2026 жылғы 15 наурызда республикалық референдумда қабылданған. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2600000000 (өтініш берілген күн: 28.07.2026)

2 Қазақстан Республикасының Құрылтайы және оның депутаттарының мәртебесі туралы: Қазақстан Республикасының 2026 жылғы 5 маусымдағы № 297-VIII Конституциялық заңы. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2600000297 (өтініш берілген күн: 28.07.2026)

3 Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы: Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 28 қыркүйектегі № 2464 Конституциялық заңы. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002464_ (өтініш берілген күн: 28.07.2026)

4 Қазақстан Республикасының кейбір конституциялық заңдарына оларды Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес келтіру, сайлау туралы заңнаманы және прокуратураны жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы: Қазақстан Республикасының 2026 жылғы 11 маусымдағы № 305-VIII Конституциялық заңы. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2600000305 (өтініш берілген күн: 28.07.2026)

5 Қазақстан Республикасы Құрылтайының сайлауын тағайындау туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы // Қазақстан Республикасы Орталық сайлау комиссиясының ресми интернет-ресурсы. URL: https://www.election.gov.kz/kaz/banners/index.php?ID=10194&section=ukaz (өтініш берілген күн: 28.07.2026)

6 Қазақстан Республикасы Орталық сайлау комиссиясы. 2026 жылғы 23 тамызға тағайындалған Құрылтай депутаттарының сайлауын ұйымдастыру жөніндегі ресми материалдар. URL: https://www.election.gov.kz/kaz/ (өтініш берілген күн: 28.07.2026)

7 European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Code of Good Practice in Electoral Matters: Guidelines and Explanatory Report, CDL-AD(2002)023rev2-cor. Strasbourg, 2002.

8 OSCE/ODIHR. Guidelines for Reviewing a Legal Framework for Elections. 2nd ed. Warsaw, 2013.

9 OSCE/ODIHR. Kazakhstan, Referendum, 15 March 2026: Needs Assessment Mission Report. Warsaw, 2026.

10 OSCE/ODIHR. Republic of Kazakhstan. Early Parliamentary Elections, 19 March 2023: Final Report. Warsaw, 2023.

11 Reynolds A., Reilly B., Ellis A. Electoral System Design: The New International IDEA Handbook. Stockholm: International IDEA, 2005.

12 Norris P. Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behavior. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

13 Lijphart A. Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries. 2nd ed. New Haven; London: Yale University Press, 2012.

14 Shugart M. S., Wattenberg M. P. Mixed-Member Electoral Systems: The Best of Both Worlds? Oxford: Oxford University Press, 2001.

15 Gallagher M., Mitchell P. The Politics of Electoral Systems. Oxford: Oxford University Press, 2005.

16 European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Report on Proportional Electoral Systems: The Allocation of Seats inside the Lists (Open/Closed Lists), CDL-AD(2015)001. Strasbourg, 2015.

REFERENCES

1 Qazaqstan Respublikasynyñ Konstitusiasy 2026 jylğy 15 nauryzda respublikalyq referendumda qabyldanğan. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2600000000 (ötınış berılgen kün: 28.07.2026) (In Kazakh)

2 Qazaqstan Respublikasynyñ Qūryltaiy jäne onyñ deputattarynyñ märtebesı turaly Qazaqstan Respublikasynyñ 2026 jylğy 5 mausymdağy № 297-VIII Konstitusialyq zany. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2600000297 (ötınış berılgen kün: 28.07.2026) (In Kazakh)

3 Qazaqstan Respublikasyndağy sailau turaly: Qazaqstan Respublikasynyñ 1995 jylğy 28 qyrküiektegı № 2464 Konstitusialyq zany. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002464_ (ötınış berılgen kün: 28.07.2026) (In Kazakh)

4 Qazaqstan Respublikasynyñ keibır konstitusialyq zañdaryna olardy Qazaqstan Respublikasynyñ Konstitusiasyna säikes keltıru, sailau turaly zañnamany jäne prokuraturany jetıldıru mäseleleri boiynşa özgerıster men tolyqtyrular engızu turaly. Qazaqstan Respublikasynyñ 2026 jylğy 11 mausymdağy № 305-VIII Konstitusialyq zany. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2600000305 (ötınış berılgen kün: 28.07.2026) (In Kazakh)

5 Qazaqstan Respublikasy Qūryltaiynyñ sailauyn tağaiyndau turaly. Qazaqstan Respublikasy Prezidentınıñ Jarlyğy // Qazaqstan Respublikasy Ortalyq sailau komisiasynyñ resmi internet-resursy. URL: https://www.election.gov.kz/kaz/banners/index.php?ID=10194&section=ukaz (ötınış berılgen kün: 28.07.2026) (In Kazakh)

6 Qazaqstan Respublikasy Ortalyq sailau komisiasy. 2026 jylğy 23 tamyzğa tağaiyndalğan Qūryltai deputattarynyñ sailauyn ūiymdastyru jönındegı resmi materialdar. URL: https://www.election.gov.kz/kaz/ (ötınış berılgen kün: 28.07.2026) (In Kazakh)

7 European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Code of Good Practice in Electoral Matters: Guidelines and Explanatory Report, CDL-AD(2002)023rev2-cor. Strasbourg, 2002. (In English)

8 OSCE/ODIHR. Guidelines for Reviewing a Legal Framework for Elections. 2nd ed. Warsaw, 2013. (In English)

9 OSCE/ODIHR. Kazakhstan, Referendum, 15 March 2026: Needs Assessment Mission Report. Warsaw, 2026. (In English)

10 OSCE/ODIHR. Republic of Kazakhstan. Early Parliamentary Elections, 19 March 2023: Final Report. Warsaw, 2023. (In English)

11 Reynolds A., Reilly B., Ellis A. (2005) Electoral System Design: The New International IDEA Handbook. Stockholm: International IDEA. (In English)

12 Norris P. (2004) Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behavior. Cambridge: Cambridge University Press. (In English)

13 Lijphart A. (2012) Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries. 2nd ed. New Haven; London: Yale University Press. (In English)

14 Shugart M.S., Wattenberg M.P. (2001) Mixed-Member Electoral Systems: The Best of Both Worlds? Oxford: Oxford University Press. (In English)

15 Gallagher M., Mitchell P. (2005) The Politics of Electoral Systems. Oxford: Oxford University Press. (In English)

16 European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Report on Proportional Electoral Systems: The Allocation of Seats inside the Lists (Open/Closed Lists), CDL-AD(2015)001. Strasbourg, 2015. (In English)

.

ТОЛЕГЕНОВА Д.К.,*[1]
докторант.
*e-mail: dinara.tolegenova@ayu.edu.kz
ORCID ID: 0009-0004-8231-4026
АЖИНУРИНА Д.,[2]
к.ю.н., ассоциированный профессор.
e-mail: Dinara_1576@mail.ru
ORCID ID: 0009-0009-5122-3689
ИБРАЕВ Ж.Г.,[1]
PhD, ст. преподаватель.
e-mail: zhandosibrayev.law@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5445-9069
АБДЕЛРАХМАН К.С. ЯИШ,[3]
PhD, постдокторант.
e-mail: abdrhman.yaish92@gmail.com
ORCID ID: 0009-0003-2806-5666
[1]Международный казахско-турецкий университет
им. Ходжи Ахмеда Ясави,
г. Туркестан, Казахстан
[2]Казахский национальный аграрный
исследовательский университет,
г. Алматы, Казахстан
[3]Стамбульский университет Медениет,
г. Стамбул, Турция

КОНСТИТУЦИОННАЯ И ПРАВОВАЯ ОСНОВА ВЫБОРОВ ЗАМЕСТИТЕЛЯ КУРУЛТАЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье анализируется правовая основа выборов депутатов Курултая Республики Казахстан, сформированного в результате конституционной реформы 2026 г. Цель исследования – определить взаимосвязь между Конституцией, Конституционным законом о статусе Курултая и его депутатов и избирательным законодательством, а также оценить влияние пропорциональной избирательной модели на политическое представительство и подотчетность депутатов. В исследовании использованы формально-правовые, сравнительно-правовые и институциональные методы. Обосновано, что 145 депутатов Курултая избираются по партийным спискам в рамках единого общенационального избирательного округа и что дополнение существующей модели одномандатным компонентом требует внесения поправок в Конституцию. Основные проблемы правового регулирования – недостаточная прозрачность процедур формирования партийных списков, ограниченное влияние избирателей на выбор конкретных кандидатов и слабое регулирование постоянных отношений депутатов с регионами. Рекомендуется обнародовать внутрипартийные процедуры отбора, обеспечить региональный баланс списков, законодательно закрепить ежегодную отчетность депутатов и внедрить цифровые механизмы обратной связи. Введение одномандатной системы рассматривается как долгосрочная конституционная реформа, которая может быть реализована при условии обеспечения равных избирательных округов, независимого определения границ, прозрачности финансирования и эффективного судебного надзора.

Ключевые слова: Курултай, депутат, избирательная система, одномандатный округ, партийный список, пропорциональное представительство, парламентская реформа.

TOLEGENOVA D.K.,*[1]
PhD student.
*e-mail: dinara.tolegenova@ayu.edu.kz
ORCID ID: 0009-0004-8231-4026
AZHINURINA D.,[2]
c.l.s., associate professor.
e-mail: Dinara_1576@mail.ru
ORCID ID: 0009-0009-5122-3689
IBRAYEV Zh.G.,[1]
PhD, senior lecturer.
e-mail: zhandosibrayev.law@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5445-9069
ABDELRAHMAN Q.S. YAEESH,[3]
PhD, postdoctoral researcher.
e-mail: abdrhman.yaish92@gmail.com
ORCID ID: 0009-0003-2806-5666
[1]Khoja Akhmet Yassawi International
Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan
[2]Kazakh National Agrarian Research University,
Almaty, Kazakhstan
[3]Istanbul Medeniyet University,
Istanbul, Turkiye

CONSTITUTIONAL AND LEGAL BASIS FOR THE ELECTION OF THE DEPUTY KURULTAI OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

This article analyzes the legal framework for the elections of deputies to the Kurultai of the Republic of Kazakhstan, formed as a result of the 2026 constitutional reform. The purpose of the study is to determine the relationship between the Constitution, the Constitutional Law on the Status of the Kurultai and its Deputies, and electoral legislation, as well as to assess the impact of the proportional electoral model on the political representation and accountability of deputies. The study utilizes formal legal, comparative legal, and institutional methods. It is substantiated that 145 Kurultai deputies are elected from party lists within a single national electoral district, and that supplementing the existing model with a single-mandate component requires constitutional amendments. The main problems with legal regulation include insufficient transparency in the procedures for forming party lists, limited voter influence on the selection of specific candidates, and weak regulation of the ongoing relations between deputies and the regions. It is recommended to publicize internal party selection procedures, ensure regional balance among party lists, legally enshrine annual reporting by deputies, and implement digital feedback mechanisms. The introduction of a single-mandate system is viewed as a long-term constitutional reform that can be implemented provided it ensures equal electoral districts, independent delimitation of boundaries, transparent funding, and effective judicial oversight.

Keywords: Kurultai, deputy, electoral system, single-mandate constituency, party list, proportional representation, parliamentary reform.

Мақаланың редакцияға түскен күні: 15.07.2026

МРНТИ 10.15.59
УДК 342.25:346.12:336.22(574)
JEL K23, K34, R58

https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-62-74

ЖУМАДИЛОВА М.А.,[1]
PhD, ст. преподаватель.
e-mail: Mira_19820509@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-4083-0354
ОСЫКО И.В.,[2]
м.ю.н., ст. преподаватель.
e-mail: Oiv72@list.ru
ORCID ID: 0009-0002-9466-5857
КРАПИВКО С.В.,[2]
м.ю.н., ст. преподаватель.
e-mail: prepod_sergey@mail.ru
ORCID ID: 0009-0005-3523-8654
ЖАКСЫБЕКОВА Ф.С.,*[3]
к.ю.н., преподаватель-профессор.
*e-mail: zaksybekovafarida@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-2770-6356
[1]Кызылординский университет
им. Қорқыт Ата,
г. Кызылорда, Казахстан
[2]Кокшетауский университет
им. А. Мырзахметова,
г. Кокшетау, Казахстан
[3]Университет им. М. Нарикбаева,
г. Астана, Казахстан

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРАВОВОГО РЕЖИМА ГОРОДА АЛАТАУ: НАЛОГОВАЯ АВТОНОМИЯ И ЕДИНСТВО ПРАВОВОГО ПРОСТРАНСТВА

Аннотация

В данной статье специальный правовой режим г. Алатау в Республике Казахстан анализируется не только как очередной инструмент инвестиционной политики, но и как новая модель введения территориально ограниченного правового эксперимента внутри унитарного государства. В центре исследования находятся три вопроса: создание особой институциональной среды для привлечения частных инвестиций, закрепление функциональных элементов налоговой и бюджетной самостоятельности и согласование этих особенностей с конституционным единством правового пространства. Авторы обосновывают, что толковать режим г. Алатау как простое продолжение специальных экономических зон недостаточно: конституционный закон создает значительно более широкую правовую дифференциацию в отношении управления городом, административных актов, налоговых преференций, инвестиционных споров, договорных моделей и экспериментальных правовых режимов. Вместе с тем такая дифференциация не является абсолютной. Сам конституционный закон закрепляет, что специальный режим не распространяется на права и свободы граждан, персональные данные, уголовную и иные охраняемые сферы. В работе одновременно рассматриваются преимущества и риски специального режима: с одной стороны – инвестиционная предсказуемость, административная гибкость и инфраструктурный импульс, с другой – опасность правовой асимметрии, налогового арбитража, ослабления местных интересов и нормативного параллелизма. В заключение предлагается: для успешности модели г. Алатау необходимы открытый реестр специального правового режима, оценка фискального эффекта налоговых преференций, периодический правовой аудит экспериментальных актов, баланс гарантий инвестора и общественного контроля.

Ключевые слова: специальный правовой режим, инвестиционный эксперимент, налоговая автономия, бюджетный режим, единство правового пространства, город ускоренного развития, правовая дифференциация.

Введение

Вопрос о специальном правовом режиме г. Алатау не может рассматриваться в правовой системе Казахстана только как обычный проект регионального развития. Здесь в одной точке сходятся территория, инвестиции, налоги, административное управление и правовой режим. Новая Конституция допустила установление посредством конституционных законов специального правового режима в финансовой сфере в целях ускоренного развития экономики отдельных регионов либо специального правового режима «города ускоренного развития»; такой режим может охватывать и особенности функционирования государственного управления и судебной системы [1, ст. 5, п. 6]. Без этой нормы последующая правовая конструкция о г. Алатау не могла бы быть истолкована полноценно.

Правовая биография города коротка, но нормативно насыщенна. Указом Президента от 9 января 2024 г. село Жетыген Илийского района Алматинской области было отнесено к категории города областного значения и переименовано в город Алатау [2, п. 2]. Указ Президента от 26 сентября 2025 г. придал Алатау специальный статус города опережающего темпа развития и вывел на первый план задачи привлечения инвестиций в высокотехнологичные отрасли, формирования регионального центра деловой и инновационной активности, защиты частных инвестиций и создания особой институциональной среды [3, п. 1]. Эти два акта можно читать по отдельности. Но только при совместном рассмотрении раскрывается логика нового правового эксперимента: сначала был сформирован территориальный субъект, затем ему был предоставлен специальный статус.

Основная правовая нагрузка приходится на Конституционный закон от 8 мая 2026 г. «О специальном правовом режиме города Алатау». Он определяет функционирование и развитие г. Алатау на основе Конституции в специальном правовом режиме «города ускоренного развития», в том числе особенности правового регулирования общественных отношений, включая государственное управление [4, ст. 1]. Здесь речь идет не об очередной версии специальной экономической зоны. Закон формирует самостоятельные элементы городского управления, принятия нормативных актов, ведения бюджета, предоставления налоговых преференций, разрешения инвестиционных споров и выбора договорных конструкций.

Есть обстоятельство, которое усложняет вопрос. Конституционный суд в рамках нового конституционного порядка предварительно рассмотрел этот конституционный закон по обращению Президента и признал его соответствующим Конституции [5, п. 2]. Этот факт стабилизирует тему с точки зрения законности, но не завершает научный анализ. Напротив, конституционное соответствие теперь открывает другой вопрос: в каких пределах специальный режим может развивать инвестиционные, налоговые и административные особенности, не нарушая единства правового пространства?

Первое впечатление о режиме г. Алатау может быть обманчивым. На первый взгляд, вопрос сводится к предоставлению льгот для привлечения инвестиций, строительству инфраструктуры и созданию нового города. Но на правовом уровне ситуация сложнее. Конституционный закон придает особое место актам специального режима, в ряде случаев закрепляет приоритет законодательства г. Алатау по отношению к другим нормативным актам, расширяет регуляторные полномочия администрации, предусматривает изменение налоговых ставок и преференций, открывает варианты международного арбитража для инвестиционных споров [4, ст. 3]. Такая структура может усилить инвестиционную привлекательность. Вместе с тем она остро ставит вопрос о том, где проходит предел территориального отличия от общего правового порядка.

Научная актуальность темы заключается именно в этой двойственности. Если восхвалять специальный режим только как инвестиционную возможность, исчезает сдерживающая функция права. Если оценивать его лишь как риск правовой фрагментации, вне поля зрения остается возможность институционального обновления, необходимого государству. Поэтому цель исследования – проанализировать специальный правовой режим г. Алатау с точки зрения соотношения инвестиционного эксперимента, элементов налоговой автономии и единства правового пространства.

Гипотеза исследования основывается на следующем: модель г. Алатау формирует в Казахстане новую форму территориально ограниченного правового эксперимента, однако ее успех

будет зависеть не от широты предоставленных особенностей, а от способности удерживать эти особенности посредством конституционных ограничений, открытых процедур, фискальной отчетности и судебного контроля. Специальный режим сам по себе не является правовой проблемой. Проблема начинается тогда, когда он утрачивает связь с общим правовым пространством.

Задачи статьи вытекают из этой гипотезы: определить конституционное основание специального режима; проанализировать место законодательства г. Алатау в общей правовой системе; раскрыть природу инвестиционных гарантий и экспериментальных правовых режимов; показать пределы налоговых и бюджетных особенностей; обозначить возможные коллизии между приоритетом специальной нормы и единством правового пространства; сопоставляя казахстанскую модель со специальными экономическими зонами и международной практикой регионального развития, предложить механизмы правовой страховки.

Эта статья не ставит целью заранее критиковать или оправдывать специальный режим. Научная задача иная: показать, в какой части нового института имеется правовая новизна, в какой части – риск и где сам законодатель не дал достаточно определенного ответа для будущих споров.

Материалы и методы

Материальная база исследования состоит из нескольких слоев нормативных актов. В качестве основного конституционного основания взята новая Конституция Республики Казахстан, поскольку именно этот акт закрепил на конституционном уровне возможность установления специального правового режима для города ускоренного развития [1, ст. 5, п. 6]. В качестве исходного административно-территориального факта использован Указ Президента от 9 января 2024 г. [2, п. 2]. Указ Президента от 26 сентября 2025 г. привлечен как политико-правовой акт, определивший предоставление Алатау специального статуса и направление разработки проекта конституционного закона [3, п. 1].

Центральный источник исследования – Конституционный закон от 8 мая 2026 года «О специальном правовом режиме города Алатау». В статье не ограничиваются его общими положениями: системно анализируются нормы о территориальном пределе специального режима, системе законодательства, регулируемых и нерегулируемых отношениях, принципах управления, бюджетном режиме, налоговом режиме, экспериментальных правовых режимах, инвестиционном режиме, инвестиционных спорах и договорных особенностях [4, ст. 1]. Нормативное постановление Конституционного суда от 30 апреля 2026 г. относительно конституционного закона использовано для понимания конституционных пределов закона [5, п. 2].

В статье не делаются широкие эмпирические выводы о правоприменительной практике. Причина проста: режим г. Алатау пока находится на стадии формирования, а ряд ключевых норм конституционного закона вступает в силу поэтапно. Так, если некоторые общие и институциональные положения закона применяются с 1 июля 2026 г., то статьи о налоговом режиме, инвестиционных спорах и договорных особенностях вступают в силу с 1 января 2027 г. [4, ст. 90]. Поэтому исследование анализирует не конкретную судебную практику, а внутреннюю структуру нормативной модели, ее возможные коллизии и необходимость предварительной правовой страховки.

Не остался вне внимания и этап реализации. Распоряжение премьер-министра от 9 июня 2026 г. установило задачу разработки правовых актов, вытекающих из конституционного закона об Алатау и поручило уполномоченным органам принять меры по реализации закона [6, п. 1]. Этот факт важен для исследования: он показывает, что специальный режим является не одиночным актом на бумаге, а сложной правовой инфраструктурой, требующей последующего нормативного массива.

Сравнительно-правовой материал использован в двух направлениях. Первое – опыт специальных режимов внутри самого Казахстана. Здесь были учтены закон о специальных экономических и индустриальных зонах, а также конституционный закон о Международном финансовом центре «Астана». Специальная экономическая зона по закону характеризуется как территория с точными границами, на которой применяется специальный правовой режим для приоритетных видов деятельности [7, ст. 1, п. 2]. Опыт МФЦА, в свою очередь, важен как уже

существующий пример создания в казахстанской правовой системе особого юрисдикционного и регуляторного пространства, опирающегося на принципы английского права [8, ст. 4].

Второе направление – международная литература и организационные отчеты. UNCTAD характеризует специальные экономические зоны как географически ограниченные территории, где правительства посредством фискальных или регуляторных стимулов и инфраструктурной поддержки облегчают промышленную активность [9, с. 128]. Всемирный банк в нескольких исследованиях отмечает, что успех таких зон зависит не столько от налоговых льгот, сколько от качества институтов, инфраструктуры, управления и связи с национальной экономикой [10, с. 8]. ОЭСР, признавая, что региональные политики могут включать фискальные стимулы, показывает, что если они становятся главным инструментом привлечения, усиливаются риски искажений и бюджетных затрат [11, с. 6].

Методологически статья опирается на формально-юридический, системный, сравнительно-правовой и проблемно-институциональный методы. Формально-юридический метод был необходим для раскрытия конкретного содержания норм специального режима. Системный метод позволил рассмотреть режим г. Алатау не отдельно от Конституции, общего налогового и бюджетного порядка, структуры административного управления и инвестиционного права, а на их пересечении. Сравнительный метод помог оценить г. Алатау не как механическое продолжение специальных экономических зон, а как новый качественный уровень специальных правовых режимов в Казахстане. Проблемно-институциональный подход удерживал основной вопрос исследования: где правовой эксперимент является инструментом развития, а где начинает становиться риском правовой фрагментации.

Результаты и обсуждение

Конституционное разрешение специального режима и его скрытая граница. Анализ специального правового режима г. Алатау должен начинаться с Конституции. Здесь Конституция не выражает политическое пожелание об общем экономическом развитии. Она разрешает посредством конституционного закона устанавливать специальный правовой режим города ускоренного развития и указывает, что такой режим может охватывать особенности функционирования государственного управления и судебной системы [1, ст. 5, п. 6]. Следовательно, сам конституционный закон об Алатау не является экспериментом, возникшим вне конституционного разрешения.

Однако разрешение не означает безграничного полномочия. Текст конституционной нормы состоит из двух слоев: первый – допущение установления особого режима, второй – требование сделать это именно на уровне конституционного закона. Это требование обеспечивает создание специального режима не случайным ведомственным решением и не местным актом, а актом, обладающим высокой юридической силой. Иными словами, Конституция допустила исключение, но окружила его конституционной процедурой.

Нормативное постановление Конституционного суда от 30 апреля 2026 г. конкретизировало эту рамку. Суд указал, что конституционный закон был принят в пределах компетенции Парламента и по процедуре, предусмотренной Конституцией, а также пришел к выводу, что цели, задачи, принципы, органы управления и особенности правового регулирования закона не противоречат Конституции [5, п. 3]. Этот вывод закрепляет правовую основу режима г. Алатау. Однако с научной точки зрения останавливаться на этом недостаточно: конституционное соответствие не означает, что каждый конкретный акт, преференция или административное решение при реализации режима автоматически будут справедливыми и пропорциональными.

Именно здесь возникает различие, важное для исследования. Признание специального режима конституционным законом доказывает его законность. Но его устойчивое функционирование в правовой системе зависит от того, как он будет применяться, какие акты будут приниматься, как будут распределяться налоговые и инвестиционные льготы, насколько будет обеспечена правовая защита жителей и предпринимателей. Конституция открыла дверь; теперь вопрос упирается в то, какой правовой порядок войдет через эту дверь.

Институциональное ядро режима г. Алатау: между самостоятельностью и нормативной асимметрией. Конституционный закон формирует законодательство о специальном правовом

режиме г. Алатау из нескольких источников: Конституции, самого конституционного закона, актов Президента, Правительства, центральных государственных органов, Национального банка, а также актов, принимаемых администрацией, маслихатом и акиматом Алатау [4, ст. 3, п. 1]. Новизна этой конструкции заключается в том, что правовой режим, действующий на локальной территории, развивается не одним лишь центральным актом, а специальным нормативным контуром.

Однако такой контур отличается от обычного местного управления. В конституционном законе закреплено, что в случае противоречия между законодательством о специальном режиме и иными нормативными правовыми актами Республики Казахстан применяются Конституция и законодательство о специальном режиме [4, ст. 3, п. 4]. Эта норма крайне важна в научном плане. Она показывает не только технический приоритет специального закона, но и появление на территории г. Алатау особой иерархии правового регулирования. Если этот приоритет применяется открыто и ограниченно, он служит инвестиционной предсказуемости. Если же он толкуется широко, возникает риск нормативного параллелизма.

Нельзя сказать, что законодатель вовсе не увидел этот риск. Статья 4 конституционного закона ограничивает сферу регулирования специального режима и выводит из-под его влияния ряд сфер: специальным режимом не изменяются права, свободы и обязанности граждан, персональные данные, уголовное, уголовно-процессуальное и уголовно-исполнительное законодательство, государственные секреты, выборы и референдум, оборона и безопасность и другие направления [4, ст. 4, п. 3]. Этот перечень служит конституционным тормозом, сохраняющим единство правового пространства.

Тем не менее граница не всегда является очевидной. Например, когда инвестиционный проект реализуется на территории города, он может воздействовать на земельные отношения, экологию, инфраструктуру, обмен данными, рынок труда и жизненную среду местных жителей. Формально это выглядит как вопрос экономического или городского развития. Но в конкретной ситуации он соприкасается с правами и законными интересами граждан. Поэтому при применении специального режима ограничения, закрепленные в статье 4, должны работать не просто как перечень, а как принцип правового толкования.

Нормы об актах администрации г. Алатау еще больше углубляют этот вопрос. Конституционный закон закрепляет специальный правовой статус актов администрации, маслихата и акимата [4, ст. 36, п. 1]. Администрация может принимать регуляторные правила, правила и регуляторные приказы; такие акты подлежат специальному учету отдельно от общего законодательства Казахстана [4, ст. 36, п. 3]. Кроме того, при подготовке актов могут учитываться принципы, нормы и прецеденты права Англии и Уэльса, а также деловые стандарты стран качественной инфраструктуры [4, ст. 36, п. 5].

Эта норма дает гибкость для инвестиционных договоров, инфраструктурных проектов и сложных финансовых инструментов. Но на правовом языке гибкость всегда имеет две стороны. С одной стороны, она позволяет ввести стандарты, знакомые международным инвесторам. С другой – при включении внешних правовых понятий в национальную правовую систему она порождает вопросы толкования, перевода, судебного применения и защиты публичного интереса. Опыт МФЦА показывает, что такая модель не является для Казахстана совершенно чужой: действующее право МФЦА включает Конституцию, конституционный закон о МФЦА и акты МФЦА, основанные на принципах права Англии и Уэльса [8, ст. 4]. Но Алатау – не МФЦА; это не только финансовый центр, а реальный город, жители, земля, инфраструктура и местная социальная среда.

Поэтому главный институциональный вопрос режима г. Алатау состоит в том, через какой орган и под каким контролем будет развиваться специальное регулирование. Конституционный закон закрепляет принцип субсидиарности и относит регулирование и государственное управление в г. Алатау к самостоятельной компетенции органов г. Алатау, за исключением случаев, когда для достижения целей специального режима необходима помощь других органов [4, ст. 13]. Это дает городу преимущество быстрого принятия решений. Но принцип субсидиарности не должен превращаться в безответственную автономию. Он ограничивает вмешательство центральных органов в каждое мелкое решение, однако не должен ослаблять общегосударственные гарантии, такие как законность, финансовая дисциплина, общественный контроль и судебная защита.

Инвестиционный эксперимент: баланс между защищенным капиталом и публичным интересом. Официальная цель режима г. Алатау направлена на создание усовершенствованных правовых, организационных и экономических условий для частных инвестиций [4, ст. 6]. Закон определяет в качестве одной из задач формирование города как экономического, технологического, научно-образовательного, торгово-развлекательного и инвестиционного центра международного значения [4, ст. 7, п. 1]. Эти формулировки могут показаться общей декларацией. Но последующие разделы закона связывают их с конкретными правовыми механизмами.

Особое значение имеет статья 73 об инвестиционном режиме. Она закрепляет, что Казахстан поощряет и поддерживает создание благоприятных условий для инвесторов в г. Алатау [4, ст. 73, п. 1]. Кроме того, инвесторам должен предоставляться режим не менее благоприятный, чем режим, предоставляемый иностранным инвесторам по двусторонним инвестиционным договорам [4, ст. 73, п. 2]. Также указаны принципы справедливого и равноправного режима, полной защиты и безопасности, добросовестности и обоснованности, недопустимости дискриминации, защиты законных ожиданий, прозрачности, доступа к правосудию и надлежащей правовой процедуры [4, ст. 73, п. 3]. Эта статья приближает режим г. Алатау от рамок внутренней инвестиционной политики к языку международного инвестиционного права.

Такое сближение полезно для инвестора. Но для государства оно ужесточает правовую ответственность. Если администрация или местный орган принимает в отношении инвестора непредсказуемое, необоснованное или дискриминационное решение, спор может не остаться в пределах национальной административной процедуры. Конституционный закон предусматривает разрешение инвестиционных споров посредством переговоров [4, ст. 74, п. 2]. Если решение не найдено в течение трех месяцев, инвестор может выбрать суды Казахстана либо Международный арбитражный центр МФЦА, ICSID, ICC, LCIA, Стокгольмский арбитражный институт или арбитраж ad hoc по регламенту UNCITRAL [4, ст. 74, п. 3]. Новизна здесь состоит в том, что само согласие на арбитраж выглядит как конструкция, заранее данная в норме закона [4, ст. 74, п. 8].

Это решение может повысить инвестиционное доверие. Но оно повышает и цену спора для публичной власти. Если местное административное решение, изменение налоговой преференции, неисполнение договорного обязательства или остановка инвестиционного проекта превращаются в риск международного арбитража, каждый значимый акт, принимаемый в специальном режиме, должен проходить не только правовую экспертизу, но и экспертизу инвестиционного риска. Иначе правовая гибкость может превратиться в риск предъявления требований к бюджету.

Статья 54 об экспериментальных правовых режимах добавляет к этой инвестиционной архитектуре инновационное измерение. Администрация вправе устанавливать экспериментальные правовые режимы [4, ст. 54, п. 1]. Такие режимы могут применяться в отношении связи, сенсорных и цифровых сетей, интернета вещей, искусственного интеллекта, беспилотных и инновационных транспортных средств, роботизированных систем и иных технологий [4, ст. 54, п. 2]. Такая норма позволяет превратить г. Алатау в регуляторную «испытательную площадку». Но правовой эксперимент проводится не в лаборатории, а в живом городе. Поэтому нельзя забывать, что объектом эксперимента является не только технология, но и человек, предприниматель, житель и местная среда, на которые эта технология воздействует.

Международная практика также подтверждает это предостережение. Всемирный банк, рассматривая специальные экономические зоны как полезный инструмент стратегии роста, показывает, что их успех не автоматичен и что при слабой связи зон с национальной экономикой они могут приобрести анклавный характер [10, с. 8]. В другом исследовании указывается, что специальные зоны оправданы только тогда, когда они применяются для решения проблем земли, инфраструктуры, координации и предоставления государственных услуг [12, с. 4]. Следовательно, для г. Алатау цена инвестиционного эксперимента должна измеряться не только размером вложенного капитала, но и его правовой и социальной интеграцией.

Элементы налоговой автономии: граница между преференцией и фрагментацией. Самая острая часть темы г. Алатау – налоговый режим. Здесь понятие «налоговая автономия» следует использовать осторожно. Город Алатау не приобретает самостоятельного налогового суверенитета; он не находится вне налоговой системы Республики Казахстан. Но конституционный

закон предусматривает возможность изменения на территории города ставок налогов и других обязательных платежей в бюджет, порядка их исчисления, а также налоговых льгот и преференций решением Совета [4, ст. 44, п. 2]. Поэтому с научной точки зрения формула «элементы налоговой автономии» точнее: это не полная автономия, а функциональная налоговая самостоятельность, привязанная к целям специального режима.

Временной предел нормы необходимо показать отдельно. Статья 44 о налоговом режиме вводится в действие с 1 января 2027 г. [4, ст. 90]. То есть на момент написания статьи эти нормы еще не породили полностью запущенной правоприменительной практики. Поэтому их оценка должна проводиться не как статистика, полученная из практики, а как нормативный анализ будущей налоговой архитектуры. Такая научная осторожность важна: нельзя делать уверенный вывод о результатах механизма, который еще не вступил в действие, но можно заранее увидеть его правовые риски.

Налоговые преференции могут предоставляться на срок, не превышающий 30 лет [4, ст. 44, п. 3]. По инвестиционным проектам при определенных условиях стабильность налогового законодательства обеспечивается на срок до десяти лет [4, ст. 44, п. 6]. Такой длительный срок дает инвестору предсказуемость. Но с точки зрения бюджетного права это означает предварительное ограничение будущих доходов. Преференция предоставляется ради сегодняшней инвестиции, а ее фискальные последствия распространяются на последующие бюджетные периоды.

Законодатель видит риск налогового арбитража. Конституционный закон требует, чтобы преференции не использовались через операции между связанными лицами для уменьшения налоговых обязательств на иной территории Казахстана, для искусственного переноса функций, включения в льготы холдинговых доходов или доходов от нематериальных активов, не созданных и не использованных в г. Алатау [4, ст. 44, п. 4]. Эти нормы не случайны. Специальный налоговый режим может поддерживать инвестиционную деятельность, но, если он без реального экономического содержания превращается лишь в инструмент переноса налоговой нагрузки, он перестает быть правовым экспериментом и становится механизмом фискальной эрозии.

Здесь уместно сравнение с международной литературой. UNCTAD показывает, что специальные экономические зоны во многих случаях опираются на фискальные и регуляторные стимулы [9, 128 с.]. Всемирный банк предупреждает, что фискальные льготы проявляются в форме налоговых каникул, пониженных ставок или кредитов и могут привести к потере государственных доходов и искаженному распределению ресурсов [13, с. 18]. ОЭСР также отмечает, что фискальные стимулы не должны быть единственным или главным инструментом привлечения в региональной политике, поскольку устойчивое сравнительное преимущество возникает из инфраструктуры, кадров, управления и качества обслуживания инвестора [11, с. 6].

Эти предостережения имеют для г. Алатау прямое значение. Если инвестор приходит в город только ради низкого налога, долгосрочная ценность режима будет слабой. Если же налоговая преференция связана с инфраструктурой, договорной стабильностью, качеством управления, механизмами разрешения споров и технологической экосистемой, тогда она становится не отдельной льготой, а инструментом развития. Поэтому при предоставлении преференций самого статуса «резидента» недостаточно; должны учитываться реальное экономическое присутствие, рабочие места, технологический вклад, экспортный потенциал, экологический эффект и нагрузка на городскую инфраструктуру.

Бюджетный режим также дополняет эту налоговую автономию. Конституционный закон устанавливает в г. Алатау специальный бюджетный режим [4, ст. 30, п. 1]. Администрация действует как самостоятельный администратор республиканских бюджетных программ [4, ст. 30, п. 2]. Предусматривается и возможность использования бюджетных средств методом блочного бюджетирования [4, ст. 30, п. 3]. Кроме того, до наступления бюджетной самообеспеченности не допускается изъятие средств из местного бюджета г. Алатау и средств администрации в республиканский или иные бюджеты [4, ст. 30, п. 7]. Эта норма может дать городу финансовую устойчивость, но с точки зрения единства общей бюджетной системы требует особого механизма отчетности.

Единство правового пространства: где должен останавливаться приоритет специальной нормы. Настоящий тест режима г. Алатау заключается не только в его способности привлекать

инвестиции, а в том, как специальный правовой порядок «разговаривает» с общенациональным правом. Если специальные нормы работают в диалоге с общими нормами, они становятся площадкой обновления. Если они изолируются от общей правовой системы, они оказывают давление на единство правового пространства.

Эта проблема хорошо видна через сферы, на которые специальный режим не распространяется. Конституционный закон прямо закрепляет, что права и свободы граждан, персональные данные, уголовная и иные фундаментальные сферы остаются вне специального режима [4, ст. 4, п. 3]. Следовательно, в г. Алатау может существовать инвестиционная, налоговая или административная гибкость, но по вопросам прав человека, уголовной ответственности, защиты персональных данных или избирательного порядка не возникает отдельного правового острова. Это ограничение является одной из основных гарантий сохранения правовой целостности унитарного государства.

Однако одного ограничения недостаточно. Порядок признания актов специального режима недействительными также требует внимания. Конституционный закон устанавливает сложную конструкцию, ограничивающую возможность признания актов администрации недействительными в судебном порядке и преимущественно по требованию Генерального прокурора [4, ст. 36, п. 13]. Такая модель может повысить стабильность актов. Но если она сужает возможность прямой правовой защиты физических лиц и предпринимателей, между законностью и стабильностью возникает новое напряжение. Инвестору нужна стабильность; жителю и малому предпринимателю также нужна защита от незаконного акта. Нельзя противопоставлять эти два интереса друг другу.

Еще одна грань специального режима – договорная самостоятельность. Конституционный закон позволяет устанавливать особенности для договоров, заключаемых резидентами г. Алатау, с учетом международных типовых форм договоров, принципов банковской приемлемости, механизмов распределения и обеспечения рисков [4, ст. 75, п. 1]. Даже при отсутствии иностранного элемента стороны договора могут выбрать применимое право [4, ст. 75, п. 2]. Эта норма полезна для крупных инфраструктурных и инвестиционных проектов. Но она не должна превращаться в инструмент обхода императивных норм, защиты слабой стороны, публичного интереса и прав местных жителей.

Сравнение с казахстанским законодательством о специальных экономических зонах выявляет отличие г. Алатау. Специальная экономическая зона определяется как территория с точными границами, на которой применяется специальный правовой режим для осуществления приоритетных видов деятельности [7, ст. 1, п. 2]. Такие зоны обычно привязаны к определенным производственным, логистическим или сервисным целям. Алатау же – город. В нем наряду с экономической деятельностью существуют жилье, образование, здравоохранение, транспорт, общественное пространство, местное самоуправление, социальная инфраструктура и повседневная жизнь. Поэтому толковать г. Алатау только как инвестиционную зону – значит сужать его правовую природу.

Л. Моберг показывает, что специальные экономические зоны в правильном институциональном контексте могут поддерживать рост, а в неправильном контексте приводят к искаженному распределению ресурсов и рентному поведению [14, 167 с.]. Т. Фарол также отмечает, что успех зон зависит от их проектирования, реализации и управления [15, с. 1]. Эти мысли точно подходят к г. Алатау. Недостаточно предоставить новому городу особый режим; решающими будут качество повседневного управления режимом, его правовая отчетность и связь с общей экономической системой.

Из этого вытекает вопрос о средствах правовой страховки. Самое простое, но решающее средство здесь – открытый, машиночитаемый и систематически обновляемый реестр всех регуляторных актов, принимаемых администрацией г. Алатау. Конституционный закон предусматривает специальный учет актов [4, ст. 36, п. 9]. Но учет не должен оставаться внутренней технической процедурой; он должен превратиться в реально доступный источник правовой информации не только для инвесторов, но и для жителей, предпринимателей, исследователей и судов.

Когда речь идет о налоговой части, до предоставления преференций должна быть введена обязанность предварительной оценки фискального эффекта. Если стоимость преференции,

ожидаемые инвестиции, рабочие места, нагрузка на инфраструктуру и долгосрочная окупаемость налоговых поступлений не рассчитываются, льгота остается на уровне политического обещания. ОЭСР указывает на необходимость мониторинга и оценки «ценности за деньги» по региональным льготам, поскольку такие политики могут быть связаны с бюджетными расходами и потерей доходов [11, с. 7].

Для экспериментальных правовых режимов необходим периодический правовой аудит. Результат эксперимента должен оцениваться не только по технологической эффективности, но и с точки зрения влияния на права, равного доступа, защиты данных, ответственности и воздействия на местное общество. Опыт специальных зон в Японии показывает, что географически ограниченная дерегуляция использовалась как инструмент испытания реформ, которые затем можно было распространить на национальный уровень [11, с. 33]. Алатау также может приблизиться к такой модели, но только при условии, что результаты опыта будут открыто анализироваться, а неудачные решения – прекращаться.

Наряду с возможностью передачи инвестиционных споров в международный арбитраж не должен ослабляться внутренний административный и судебный контроль. Защита инвестора является условием правового государства. Но нерезидентный предприниматель, местный житель, экологический интерес или малый поставщик тоже не должны оставаться без правовой защиты. Если режим г. Алатау превратится только в проект правового комфорта для крупного капитала, его конституционная легитимность ослабнет.

Общий смысл этих предложений один: не ограничить специальный режим, а сделать его юридически устойчивым. Для инвестора самое опасное не высокий налог, а непредсказуемое право. Для государства самое опасное не предоставление льготы, а ее безрасчетное и бесконтрольное предоставление. Для гражданина самое опасное не новый город, а размывание общих правовых гарантий в этом городе.

Заключение

Специальный правовой режим г. Алатау означает новый этап в правовой системе Казахстана. Он не повторяет прежнюю логику специальных экономических зон, он шире ее. Здесь на территории города объединены государственное управление, налоговые преференции, бюджетный режим, инвестиционные гарантии, экспериментальные правовые режимы, договорные модели, близкие к международным правовым стандартам, и особые инструменты разрешения споров. Поэтому говорить об Алатау – значит говорить не только о судьбе одного города, но и о том, до какого предела может идти территориальная правовая дифференциация в Казахстане.

Исследование показало, что правовая основа режима г. Алатау является достаточной. Конституция позволяет устанавливать специальный правовой режим для города ускоренного развития [1, ст. 5, п. 6]. Президентские указы сформировали административно-территориальное и институциональное начало города [2, п. 2]. Конституционный закон закрепил структуру, цели, принципы и основные правовые механизмы специального режима [4, ст. 6]. Конституционный суд подтвердил его соответствие Конституции [5, п. 4]. Это не оставляет сомнений относительно правовой допустимости темы.

Но наличие правовой основы не означает отсутствия рисков. Сила специального режима именно в его особости, его слабое место там же. Административная, налоговая и договорная гибкость, предоставленная для повышения инвестиционной привлекательности, может усилить правовую асимметрию. Если налоговые преференции не привязаны к реальному экономическому содержанию, они способны превратиться в механизм фискального арбитража. Если стабильность административных актов сужает возможность доступа к законности, возникает не доверие к специальному режиму, а подозрение.

Поэтому в статье в качестве основного критерия оценки режима г. Алатау предложен тройной баланс: инвестиционная эффективность, фискальная ответственность и единство правового пространства. Если один из этих трех элементов ослабнет, режим потеряет свою цель. Режим, опирающийся только на инвестиции, утрачивает социальную легитимность. Режим, опирающийся только на правовую осторожность, теряет импульс развития. Режим, опирающийся только на налоговую льготу, создает не долгосрочную экономику, а краткосрочный арбитраж.

Для успешности модели г. Алатау необходимы несколько правовых условий: полный и открытый реестр актов специального режима; обязательная оценка фискального эффекта налоговых преференций; периодический аудит экспериментальных правовых режимов; баланс инвестиционных гарантий и интересов жителей; доступный правовой контроль за административными актами; точное соблюдение того, что специальный режим не распространяется на права и свободы, защищенные Конституцией. Эти меры не ослабляют режим. Напротив, они делают его надежным на длительный срок.

Город Алатау может стать для Казахстана правовой испытательной площадкой. Но смысл испытания не в получении свободы вне закона. Его смысл – в доказательстве того, что быстрое развитие возможно в рамках правового государства.

ЛИТЕРАТУРА

1 Конституция Республики Казахстан. Принята на республиканском референдуме 15 марта 2026 г. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000000 (дата обращения: 06.07.2026).

2 Указ Президента Республики Казахстан от 9 января 2024 года № 432 «Об изменениях в административно-территориальном устройстве Алматинской области». URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2400000432 (дата обращения: 06.07.2026).

3 Указ Президента Республики Казахстан от 26 сентября 2025 года «О некоторых вопросах развития города Алатау». URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2500001015 (дата обращения: 06.07.2026).

4 Конституционный закон Республики Казахстан от 8 мая 2026 года № 286-VIII «О специальном правовом режиме города Алатау». URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2600000286 (дата обращения: 06.07.2026).

5 Нормативное постановление Конституционного суда Республики Казахстан от 30 апреля 2026 года № 78-НП «О рассмотрении Конституционного закона Республики Казахстан «О специальном правовом режиме города Алатау» на соответствие Конституции Республики Казахстан». URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/S2600000078 (дата обращения: 06.07.2026).

6 Распоряжение премьер-министра Республики Казахстан от 9 июня 2026 года № 90-р «О мерах по реализации Конституционного закона Республики Казахстан «О специальном правовом режиме города Алатау». URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/R2600000090 (дата обращения: 06.07.2026).

7 Закон Республики Казахстан от 3 апреля 2019 года № 242-VI «О специальных экономических и индустриальных зонах». URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1900000242 (дата обращения: 06.07.2026).

8 Конституционный закон Республики Казахстан от 7 декабря 2015 года № 438-V «О Международном финансовом центре «Астана». URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000438 (дата обращения: 06.07.2026).

9 UNCTAD. World Investment Report 2019: Special Economic Zones. Geneva: United Nations, 2019. URL: https://unctad.org/publication/world-investment-report-2019-special-economic-zones (accessed: 06.07.2026).

10 FIAS. Special Economic Zones: Performance, Lessons Learned, and Implications for Zone Development. Washington, DC: World Bank Group, 2008. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/343901468330977533/pdf/458690WP0Box331s0April200801PUBLIC1.pdf (accessed: 06.07.2026).

11 OECD. Zone-Based Policies as Tools for Regional Development. OECD Regional Development Papers. Paris: OECD Publishing, 2025. URL: https://www.oecd.org/en/publications/zone-based-policies-as-tools-for-regional-development_4373e008-en.html (accessed: 06.07.2026).

12 Zeng D.Z. The Dos and Don'ts of Special Economic Zones. Washington, DC: World Bank, 2021. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/700061638779538611/pdf/The-Dosand-Don-ts-of-Special-Economic-Zones.pdf (accessed: 06.07.2026).

13 World Bank Group. Special Economic Zones: An Operational Review of Their Impacts. Washington, DC: World Bank, 2017. URL: https://openknowledge.worldbank.org/bitstreams/0a495968-83b8-5ec3-b03e-3f1463a664f4/download (accessed: 06.07.2026).

14 Moberg L. The Political Economy of Special Economic Zones // Journal of Institutional Economics. 2015. Vol. 11. No. 1. P. 167–190.

15 Farole T. Special Economic Zones: What Have We Learned? // Economic Premise. 2011. No. 64. P. 1–5.

REFERENCES

1 Konstitucija Respubliki Kazahstan, prinjataja na respublikanskom referendume 15 marta 2026 goda. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000000 (data obrashhenija: 06.07.2026) (In Russian)

2 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 9 janvarja 2024 goda No. 432 «Ob izmenenijah v administrativno-territorial'nom ustrojstve Almatinskoj oblasti». URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2400000432 (data obrashhenija: 06.07.2026) (In Russian)

3 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 26 sentjabrja 2025 goda «O nekotoryh voprosah razvitija goroda Alatau». URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2500001015 (data obrashhenija: 06.07.2026) (In Russian)

4 Konstitucionnyj zakon Respubliki Kazahstan ot 8 maja 2026 goda No.286-VIII «O special'nom pravovom rezhime goroda Alatau». URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2600000286 (data obrashhenija: 06.07.2026) (In Russian)

5 Normativnoe postanovlenie Konstitucionnogo Suda Respubliki Kazahstan ot 30 aprelja 2026 goda No.78-NP «O rassmotrenii Konstitucionnogo zakona Respubliki Kazahstan «O special'nom pravovom rezhime goroda Alatau» na sootvetstvie Konstitucii Respubliki Kazahstan». URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/S2600000078 (data obrashhenija: 06.07.2026) (In Russian)

6 Rasporjazhenie Prem'er-Ministra Respubliki Kazahstan ot 9 ijunja 2026 goda No. 90-r «O merah po realizacii Konstitucionnogo zakona Respubliki Kazahstan «O special'nom pravovom rezhime goroda Alatau». URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/R2600000090 (data obrashhenija: 06.07.2026) (In Russian)

7 Zakon Respubliki Kazahstan ot 3 aprelja 2019 goda No.242-VI «O special'nyh jekonomicheskih i industrial'nyh zonah». URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1900000242 (data obrashhenija: 06.07.2026) (In Russian)

8 Konstitucionnyj zakon Respubliki Kazahstan ot 7 dekabrja 2015 goda No. 438-V «O Mezhdunarodnom finansovom centre «Astana». URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000438 (data obrashhenija: 06.07.2026) (In Russian)

9 UNCTAD. World Investment Report 2019: Special Economic Zones. Geneva: United Nations, 2019. Available at: https://unctad.org/publication/world-investment-report-2019-special-economic-zones (accessed: 06.07.2026) (In English).

10 FIAS. Special Economic Zones: Performance, Lessons Learned, and Implications for Zone Development. Washington, DC: World Bank Group, 2008. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/343901468330977533/pdf/458690WP0Box331s0April200801PUBLIC1.pdf (accessed: 06.07.2026) (In English).

11 OECD. Zone-Based Policies as Tools for Regional Development. OECD Regional Development Papers. Paris: OECD Publishing, 2025. URL: https://www.oecd.org/en/publications/zone-based-policies-as-tools-for-regional-development_4373e008-en.html (accessed: 06.07.2026) (In English).

12 Zeng D.Z. (2021) The Dos and Don'ts of Special Economic Zones. Washington, DC: World Bank. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/700061638779538611/pdf/The-Dosand-Don-ts-of-Special-Economic-Zones.pdf (accessed: 06.07.2026) (In English).

13 World Bank Group. Special Economic Zones: An Operational Review of Their Impacts. Washington, DC: World Bank, 2017. URL: https://openknowledge.worldbank.org/bitstreams/0a495968-83b8-5ec3-b03e-3f1463a664f4/download (accessed: 06.07.2026) (In English).

14 Moberg L. (2015) The Political Economy of Special Economic Zones. Journal of Institutional Economics. Vol. 11. No. 1. P. 167–190. DOI: 10.1017/S1744137414000241 (In English).

15 Farole T. (2011) Special Economic Zones: What Have We Learned? Economic Premise. No. 64. P. 1–5. (In English).

ЖҰМАДІЛОВА М.А.,[1]
PhD, аға оқытушы.
e-mail: Mira_19820509@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-4083-0354
ОСЫКО И.В.,[2]
з.ғ.м., аға оқытушы.
e-mail: Oiv72@list.ru
ORCID ID: 0009-0002-9466-5857
КРАПИВКО С.В.,[2]
з.ғ.м., аға оқытушы.
e-mail: prepod_sergey@mail.ru
ORCID ID: 0009-0005-3523-8654
ЖАКСЫБЕКОВА Ф.С.,*[3]
з.ғ.к., teaching professor.
*e-mail: zaksybekovafarida@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-2770-6356
[1]Қорқыт Ата ат. Қызылорда университеті,
Қызылорда қ., Қазақстан
[2]А. Мырзахметов ат.
Көкшетау университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан
[3]М. Нарикбаев университеті,
Астана қ., Қазақстан

АЛАТАУ ҚАЛАСЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРТІБІН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ: САЛЫҚТЫҚ ДЕРБЕСТІК ПЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ КЕҢІСТІКТІҢ БІРЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасындағы Алатау қаласының арнаулы құқықтық режимі инвестициялық саясаттың кезекті құралы ретінде ғана емес, унитарлық мемлекет ішінде аумақтық шектелген құқықтық эксперимент енгізудің жаңа үлгісі ретінде талданады. Зерттеудің өзегінде үш мәселе жатыр: жеке инвестицияларды тарту үшін ерекше институционалдық орта құру, салықтық және бюджеттік дербестіктің функционалдық элементтерін белгілеу және осы ерекшеліктерді құқықтық кеңістіктің конституциялық бірлігімен үйлестіру. Автор Алатау режимін арнайы экономикалық аймақтардың қарапайым жалғасы ретінде түсіндіру жеткіліксіз екенін негіздейді: конституциялық заң қала басқаруына, әкімшілік актілерге, салықтық преференцияларға, инвестициялық дауларға, келісімшарттық модельдерге және эксперименттік құқықтық режимдерге қатысты әлдеқайда кең құқықтық дифференциация жасайды. Сонымен бірге мұндай дифференциация абсолютті емес. Конституциялық заңның өзі азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына, дербес деректерге, қылмыстық және өзге де қорғалатын салаларға арнаулы режимнің таралмайтынын бекітеді. Жұмыста арнаулы режимнің артықшылықтары мен тәуекелдері қатар қарастырылады: инвестициялық болжамдылық, әкімшілік икемділік және инфрақұрылымдық серпін бір жағында; құқықтық асимметрия, салықтық арбитраж, жергілікті мүдделердің әлсіреуі және нормативтік параллелизм қаупі екінші жағында. Қорытындыда Алатау моделі сәтті болуы үшін арнаулы құқықтық режимнің ашық тізілімі, салықтық преференциялардың фискалдық әсерін бағалау, эксперименттік актілерге мерзімді құқықтық аудит, инвестор кепілдіктері мен қоғамдық бақылаудың теңгерімі қажет екені ұсынылады.

Тірек сөздер: арнаулы құқықтық режим, инвестициялық эксперимент, салықтық автономия, бюджет режимі, құқықтық кеңістіктің бірлігі, қаланы қарқынды дамыту, құқықтық дифференциация.

ZHUMADILOVA M.A.,[1]
PhD, senior lecturer
e-mail: Mira_19820509@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-4083-0354
OSSYKO I.V.,[2]
master of law, senior lecturer
e-mail: Oiv72@list.ru
ORCID ID: 0009-0002-9466-5857
KRAPIVKO S.V.,[2]
master of law, senior lecturer
e-mail: prepod_sergey@mail.ru
ORCID ID: 0009-0005-3523-8654
ZHAKSYBEKOVA F.S.,*[3]
c.s.l., teaching professor.
*e-mail: zaksybekovafarida@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-2770-6356
[1]Korkyt Ata Kyzylorda University,
Kyzylorda, Kazakhstan
[2]A. Myrzakhmetov Kokshetau University,
Kokshetau, Kazakhstan
[3]Maqsut Narikbayev University,
Astana, Kazakhstan

OF THE CITY OF ALATAU: TAX AUTONOMY AND THE UNITY OF THE LEGAL SPACE

Abstract

The article examines the special legal regime of the city of Alatau not merely as another instrument of regional development, but as a new form of territorially limited legal experiment within a unitary state. The study focuses on three interrelated issues: the creation of a special institutional environment for private investment, the introduction of functional elements of tax and budgetary autonomy, and the reconciliation of these features with the constitutional unity of the legal space of the Republic of Kazakhstan. The article argues that the Alatau regime cannot be reduced to the ordinary model of a special economic zone, since the Constitutional Law covers city governance, special regulatory acts of the administration, tax preferences, investment disputes, contractual models and experimental legal regimes. At the same time, such differentiation is not unlimited: the law expressly excludes citizens' rights and freedoms, personal data, criminal law and several other protected areas from the scope of the special regime. The author shows that investment predictability, administrative flexibility and an infrastructural impulse must be balanced by legal safeguards: an open register of acts, fiscal assessment of tax preferences, periodic audit of experimental regimes and accessible mechanisms of legal protection.

Keywords: special legal regime, investment experiment, tax autonomy, budget regime, unity of legal space, city of accelerated development, legal differentiation.

Дата поступления статьи в редакцию: 08.07.2026

МРНТИ 13.15.59
УДК 342.7:304.4
JEL K10, Z18

https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-75-90

АБУЕВА Н.А.,[*1, 2]
д.полит.н., профессор.
*e-mail: abu2007@bk.ru;
n.abueva@turan-edu.kz
ORCID ID: 0000-0002-7550-9261
БУЗЕЛО А.С.,[1]
к.ф.н., профессор.
e-mail: a.buzelo@turan-edu.kz
ORCID ID: 0000-0001-5457-1237
ШИНДАЛИЕВА М.Б.,[1]
д.пед.н., профессор.
e-mail: m.shindaliyeva@turan-edu.kz
ORCID ID: 0000-0002-7813-9294
КАРАКУШЕВ Д.Б.,[1]
м.соц.н., специалист.
e-mail: 23242594@turan-edu.kz
ORCID ID: 0009-0009-7927-631X
[1]Университет «Туран»,
г. Алматы, Республика Казахстан
[2]Чжэцзянский университет
иностранных языков Юесю,
г. Шаосин, КНР

ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРНОГО КОДА

Аннотация

Культурный код представляет собой динамическую систему исторической памяти, языка, ценностей, символов, традиций и социальных практик, обеспечивающих узнаваемость и преемственность общества. Вместе с тем в юридической науке механизмы его формирования нередко сводятся к разрозненным нормам об охране культурного наследия, тогда как взаимосвязь прав, процедур, институтов и цифровых гарантий остается недостаточно раскрытой. Цель исследования состоит в разработке комплексной правовой модели формирования культурного кода на основе международных стандартов и действующего законодательства Республики Казахстан. Применены формально-юридический, системно-структурный, сравнительно-правовой, герменевтический и рискориентированный методы. Обосновано, что культурный код не является фиксированным содержанием, непосредственно создаваемым государством: право устанавливает условия, при которых культурные смыслы сохраняются, интерпретируются, передаются и обновляются при участии их носителей. Выделены пять уровней правового механизма: конституционно-ценностный; институционально-политический; выявление, охрана и передача наследия; гарантирование участия и культурных прав; цифровое и интеллектуально-правовое регулирование. Наряду с достоинствами казахстанской модели установлены отраслевая фрагментарность норм, преобладание детального регулирования материального наследия, недостаточная определенность процедурных прав сообществ-носителей и слабая разработанность специальных гарантий цифрового использования культурных данных. Научная ценность исследования заключается в переходе от понимания культурного кода как статичного объекта охраны к его рассмотрению как системы общественных отношений, воспроизводимой посредством юридических процедур. Практическая значимость состоит в предложениях закрепить принципы участия, согласия, прозрачности, обжалования, доступности и ответственного управления культурными данными.

Ключевые слова: культурный код, культурные права, культурное наследие, нематериальное культурное наследие, правовой механизм, общественное участие, цифровизация.

Введение

Понятие культурного кода вошло в гуманитарный дискурс как средство описания устойчивых способов, посредством которых общество распознает себя, связывает прошлое с настоящим и придает значение языку, историческим событиям, символам, нормам поведения и повседневным практикам. В казахстанском медиадискурсе культурный код соотносится, в частности, с согласием, толерантностью, гостеприимством и уважением, а цифровая коммуникация рассматривается как среда его воспроизводства и изменения [1]. В историко-правовой литературе внимание переносится на связь ценностной системы, правовой идеологии, представлений о свободе, ответственности и общем благе [2]. Эти подходы показывают, что культурный код не ограничивается совокупностью памятников или фольклорных элементов: он существует как система значений, поддерживаемая институтами, языком, образованием, публичной памятью и практиками участия.

Юридическое исследование этой категории сталкивается с принципиальной трудностью. Выражение «формирование культурного кода» может обозначать как создание государством условий для свободного сохранения и развития культурных форм, так и административное закрепление единственно допустимой версии прошлого и идентичности. В первом случае право обеспечивает преемственность, разнообразие и участие; во втором оно рискует превратиться в инструмент унификации. Поэтому предметом правового анализа должно быть не содержание «правильного» культурного кода, а пределы и процедуры публичного воздействия на процессы культурного воспроизводства. Иными словами, правовая задача состоит не в том, чтобы предписать обществу набор неизменных смыслов, а в том, чтобы создать легитимные условия их сохранения, интерпретации, передачи и обновления.

Актуальность проблемы усиливается обновлением конституционной и культурно-политической основы Республики Казахстан. Конституция Республики Казахстан, принятая на республиканском референдуме 15 марта 2026 г., закрепляет обязанность граждан заботиться о сохранении исторического и культурного наследия и бережно относиться к памятникам истории и культуры [3]. Закон Республики Казахстан «О культуре» регулирует государственную политику в сфере культуры и прямо включает в правовой оборот понятие нематериального культурного наследия [4]. Концепция культурной политики Республики Казахстан на 2023–2029 годы связывает развитие культуры с национальной идентичностью, исторической памятью, доступностью культурных благ, творческими индустриями и цифровой трансформацией [5]. Таким образом, терминологически широкая идея культурного кода уже имеет несколько юридических опор, однако они распределены между конституционными нормами, культурным, языковым, образовательным, информационным и наследственным регулированием.

Международное право задает иной, правозащитный ракурс. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах признает право каждого участвовать в культурной жизни и обязывает государства принимать законодательные и иные меры для его постепенного осуществления [6]. Комитет ООН по экономическим, социальным и культурным правам разъясняет, что культура включает образ жизни, язык, устную и письменную литературу, музыку, ритуалы, знания, обычаи и способы взаимодействия человека с окружающей средой; участие в культурной жизни предполагает доступ, участие и вклад в культурное развитие [7]. Следовательно, легитимность правовых механизмов формирования культурного кода зависит не только от эффективности охраны, но и от недискриминации, доступности, возможности культурных групп определять значимые для них формы и влиять на решения публичной власти.

Состояние научной разработанности темы характеризуется разрывом между несколькими исследовательскими направлениями. Одни работы посвящены понятию культурного кода и его проявлениям в языке, медиадискурсе и правовой культуре [1; 2]. Другие исследуют международное право культурного наследия и постепенный переход от охраны исключительных объектов к признанию живых практик и культурных прав. Третье направление анализирует цифровизацию наследия, интеллектуальную собственность и новые формы контроля над культурными данными. При этом комплексная юридическая модель, объединяющая ценностные нормы, институциональные полномочия, процедуры признания наследия, права носителей, доступность и цифровые гарантии, остается недостаточно разработанной.

Объект исследования – общественные отношения, которые складываются вокруг культурно значимых смыслов: их сохранения, истолкования, передачи следующим поколениям и обновления. Предметом стали международно-правовые стандарты, законодательство Республики Казахстан, административные процедуры и доктринальные подходы – все то, что определяет роли государства, культурных организаций, сообществ и частных цифровых субъектов в этих отношениях. Цель – построить системную модель правовых механизмов формирования культурного кода и проверить на ней действующую нормативную архитектуру Казахстана.

Отсюда пять задач. Нужно уточнить, что в понятии культурного кода поддается юридическому применению, и отделить правовое обеспечение культурного воспроизводства от государственного конструирования идентичности. Затем – определить уровни и элементы правового механизма и на этой основе оценить казахстанское регулирование: его сильные стороны и пробелы. Наконец, предложить процедурные и цифровые гарантии, способные повысить его согласованность. Гипотеза формулируется так: культурный код воспроизводится устойчиво не потому, что закон закрепляет конкретный набор ценностей, а потому, что согласованно работают пять групп механизмов – конституционно-ценностные, институционально-политические, наследственно-трансляционные, правозащитно-партисипаторные и цифровые.

Новизна работы состоит в трех вещах. Культурный код мы рассматриваем не как самостоятельный объект вещной или административной охраны, а как динамическую систему отношений между культурными формами, их носителями, институтами и аудиториями. Второе положение разграничивает содержательную и процедурную функции права: закон может признавать общественную значимость культурных ценностей, но легитимность ему дает другое – прозрачные процедуры отбора, участия, передачи, доступа и пересмотра решений. Третье касается цифровой среды. Она включена в модель не как технический канал доставки, а как отдельная зона юридических рисков: авторство, лицензирование, контекст использования, алгоритмическая репрезентация, контроль над культурными данными.

Материалы и методы

Эмпирическую базу работы составили источники трех типов. Международный слой представлен Международным пактом об экономических, социальных и культурных правах [6], Общим комментарием № 21 Комитета ООН [7] и двумя конвенциями ЮНЕСКО – 1972 г. об охране всемирного культурного и природного наследия [8] и 2003 г. об охране нематериального культурного наследия [9]. Вторую из них Казахстан ратифицировал Законом от 21 декабря 2011 г. № 514-IV [10]. Национальный пласт – это действующие конституционные и отраслевые акты республики. Третья группа сознательно ограничена публикациями 2021–2025 гг.: критикой списочных моделей охраны, работами о культурных правах и участии сообществ, о биокультурном наследии, цифровом доступе, интеллектуальной собственности и культурных данных.

Работа строилась в пять шагов. Первый – понятийно-правовой анализ, давший перечень признаков культурного кода, пригодных для юридической операционализации: общественное признание, межпоколенческая передача, символическая функция, связь с идентичностью, изменчивость и наличие носителей. Далее формально-юридический разбор показал, какие права, обязанности, полномочия и процедуры уже закреплены в международных и национальных актах. Системно-структурный метод позволил разнести эти нормы по функциональным блокам и оценить связи между ними. Сравнительно-правовой материал мы использовали осторожно: не для заимствования готовых решений, а для выявления типичных регуляторных рисков. Наконец, собранная модель была проверена на соответствие правозащитным и институциональным критериям.

Отдельные методы решали разные задачи. Формально-юридический – терминологическую: через него уточнялось содержание понятий «культура», «культурное наследие», «нематериальное культурное наследие», «охрана», «участие» и «доступ». Герменевтика понадобилась там, где законодатель говорит о культурных ценностях двусмысленно – одновременно как об объекте государственной защиты и как о предмете свободной деятельности лиц и сообществ. Системный подход удерживал культурное законодательство в связке с языковой политикой, образованием, цифровизацией, интеллектуальной собственностью и административными проце-

дурами; без этого разрывы между отраслями просто не видны. Риск-ориентированный анализ отвечал за другое – за последствия: что происходит, когда признание наследия монополизировано государством, когда отдельные группы исключены, когда практика коммерциализируется, теряет контекст или используется в цифровой форме без разрешения.

Чтобы выводы не свелись к пересказу национальных норм, нормативные предписания сопоставлялись с независимой научной критикой. С. Ласаро Ортис и С. Хименес де Мадариага показывают, что международное признание само по себе не снимает противоречия между универсализацией, репрезентативностью и живой изменчивостью практик [11]. У Дж. Айхлер акцент иной: доступ к площадкам, где решается, что считать наследием, распределен неравномерно [12]. К. Сикора идет дальше консультаций и обосновывает совместное создание решений с сообществами [13]. Наконец, Л. Ликсински ставит под сомнение три привычные посылки – самоочевидность ценности, абсолютную аутентичность и безусловный авторитет экспертов [14]. Схождение этих выводов с логикой международных актов стало дополнительной проверкой.

Нормативная архитектура и предлагаемая модель оценивались по шести критериям; подробно они раскрыты в разделе результатов, здесь достаточно кратких определений. Правовая определенность – это ясность статуса объектов, субъектов, полномочий и процедур. Правозащитная ориентация требует соблюдения культурных прав и свободы творчества, недискриминации и поддержки разнообразия. Партисипаторность – не формальность, а реальное влияние носителей культуры на идентификацию, документирование, использование и передачу наследия. За доступностью стоят четыре измерения – физическое, экономическое, языковое и технологическое. Исполнимость проверяется прозаичнее: согласованы ли действия органов, есть ли финансирование, сроки, ответственные, контроль и средства обжалования. Адаптивность – способность регулирования меняться вслед за практиками, технологиями и неоднородностью самих сообществ.

У работы есть очевидное ограничение: она доктринально-нормативная. Мы не опрашивали носителей отдельных элементов наследия и не измеряли эффективность государственных проектов количественно. Поэтому все сказанное ниже характеризует качество нормативной конструкции и институциональные риски – но не то, насколько конкретные ценности реально усвоены населением. Такое сужение сознательно и соответствует цели: построить юридическую модель, которая может стать рамкой для последующего эмпирического исследования процедур участия и цифрового использования культурных материалов.

Результаты

Юридическое содержание культурного кода

Анализ позволяет определить культурный код как исторически изменяющуюся систему общественно признаваемых смыслов. Она выражена в языке, памяти, символах, знаниях, нормах поведения, материальных объектах и нематериальных практиках – через них лица и сообщества опознают себя и передают культурный опыт. В таком определении важны четыре момента. Код существует не только в материальных, но и в процессуальных формах. Его носитель – не абстрактное государство и не одни лишь профессиональные учреждения, а конкретные сообщества, группы, отдельные люди. Передача здесь не копирование, а постоянное воссоздание в новых условиях. И наконец, общественное признание не сводится к административному включению в официальный перечень.

Определение не расходится с Конвенцией 2003 г.: она понимает нематериальное культурное наследие как практики, представления, выражения, знания и навыки, которые сообщества признают частью своего наследия и передают из поколения в поколение [9]. Но культурный код шире. В него входит связь живых практик с материальными объектами, природной средой, языком, массовой коммуникацией и правовыми представлениями. Работы по биокультурному наследию показывают, насколько искусственно жесткое деление на природное, материальное и нематериальное: практика часто неотделима от ландшафта и от отношений человека со средой [15]. Отсюда требование к правовому механизму – быть межотраслевым, но не фрагментарным.

Формирование, охрану и воспроизводство культурного кода стоит развести юридически. Охрана работает на предотвращение: утраты, разрушения, незаконного вывоза, присвоения, искажения. Воспроизводство – это образование, живой язык, ритуальная практика, творческая переработка, публичная дискуссия, цифровое распространение. Формирование шире обоих понятий, потому что включает институциональный выбор: какие элементы получат публичную видимость, финансирование, место в учебных программах, музейной экспозиции, государственной церемонии, на цифровой платформе. Именно такой выбор нуждается в юридических ограничениях – он распределяет и символические, и материальные ресурсы.

Само воздействие права на культурный код идет по трем линиям. Нормативно-охранительная устанавливает запреты и обязанности по сохранению объектов и практик. Организационно-распределительная создает учреждения, перечни, гранты, образовательные программы, цифровую инфраструктуру. Процедурно-гарантийная отвечает на вопросы «кто участвует в решении», «как учитываются разные позиции» и «каким образом оспорить исключение или недобросовестное использование». Первые две разработаны традиционно лучше третьей. Между тем отличить поддержку культуры от навязывания культурной иерархии позволяют именно процедурные гарантии.

Закреплять исчерпывающую официальную формулу культурного кода праву не следует. Такая формула неизбежно отставала бы от общественных изменений, а заодно создавала риск исключить альтернативный опыт – региональный, этнический, языковой, религиозный, профессиональный. Юридически продуктивнее определять не содержание кода, а принципы и механизмы его воспроизводства: преемственность и культурное разнообразие, добровольность участия, уважение достоинства, доступность, достоверность происхождения, участие носителей, открытость решений, ответственность за использование культурных материалов.

Пять уровней правового механизма

Под правовым механизмом формирования культурного кода мы понимаем согласованную систему норм, институтов, административных процедур, гарантий, стимулов и мер ответственности – ту, что делает легитимными сохранение, истолкование, передачу и обновление культурно значимых смыслов. Линейной эта структура не является. Конституционные ценности задают пределы публичной политики; отраслевые нормы распределяют полномочия; процедуры признания делают отдельные элементы юридически видимыми; культурные права корректируют государственный выбор; цифровые гарантии регулируют новые способы хранения, обработки и использования.

Конституционно-ценностный уровень – первый. На нем располагаются достоинство личности, равенство, свобода творчества и выражения, право участвовать в культурной жизни, защита языковой и культурной идентичности, обязанность бережно относиться к наследию. Конкретные символы здесь не выбираются; задача уровня – удерживать баланс между публичным интересом в культурной преемственности и свободой культурного самоопределения. Пакт и Общий комментарий № 21 выводят отсюда триединую обязанность государства: уважать культурную деятельность, защищать ее от вмешательства третьих лиц и принимать позитивные меры для доступности культурной жизни [6, 7].

Второй уровень, институционально-политический, – это компетенция: правительства, уполномоченного органа в сфере культуры, местных исполнительных органов, архивов, музеев, библиотек, образовательных учреждений, экспертных советов. Здесь принимают концепции и планы, распределяют бюджет, поддерживают творческие проекты, строят инфраструктуру. Юридических требований к нему четыре: разграничение полномочий, межведомственная координация, прозрачность финансирования, измеримость результатов.

Дальше идет наследственно-трансляционный уровень. Его содержание – вся цепочка от выявления и документирования до учета, включения в перечни, охраны, консервации, исследования, популяризации, обучения и передачи. Модель государственной ответственности за выявление, защиту, сохранение, представление и передачу материального наследия будущим поколениям сформировала Конвенция 1972 г. [8]. Конвенция 2003 г. добавила к ней признание живого характера практик, роль формального и неформального образования, участие сообществ [9]. Применительно к культурному коду задача этого уровня – сохранить жизнеспособность культурной формы, а не только зафиксировать ее в архиве.

Правозащитно-партисипаторный уровень, четвертый по счету, обращен к самим носителям: он дает им возможность участвовать в идентификации и управлении наследием, получать доступ к культурной жизни, создавать новые формы, защищаться от дискриминации и присвоения. Формальная доступность контента при этом мало что решает. Исследование цифровой культуры фиксирует структурные барьеры для лиц с инвалидностью, языковых и иных уязвимых групп: публичные органы обязаны считаться с технической доступностью, навыками, стоимостью подключения и качеством репрезентации [16]. Значит, участие не может быть разовым публичным обсуждением – оно охватывает подготовку решения, реализацию, мониторинг и пересмотр.

Пятый уровень – цифровой и интеллектуально-правовой. Под его регулирование попадают оцифровка и базы данных, метаданные, авторские и смежные права, изображения культурных объектов, традиционные знания, языковые корпуса, лицензии, коммерческое использование, обучение алгоритмов искусственного интеллекта. Права на цифровые копии остаются неоднозначными, а открытый доступ, охрана авторства и институциональный контроль вступают здесь в конфликт [17]. Особый случай – традиционные знания: индивидуалистическая модель интеллектуальной собственности им не подходит, поскольку создаются и передаются они коллективно, а коммерциализация способна лишить сообщество контроля над контекстом [18]. Концепция суверенитета культурных данных предлагает закреплять за сообществами контроль, владение и попечительство и по умолчанию включать эти требования в публично-частные проекты [19]. Наконец, сравнительно-правовой анализ показывает: без координации, образовательных обязанностей и четкого распределения ответственности даже развитая культурная политика остается нормативно фрагментированной [20].

Таблица 1 – Система правовых механизмов формирования культурного кода

Уровень механизма	Основные правовые инструменты	Функция	Ключевой риск	Необходимая гарантия
Конституционно-ценностный	Конституция, международные культурные права, принципы равенства и свободы	Задает пределы государственной политики и защищает культурное самоопределение	Идеологическая унификация	Соразмерность, недискриминация, свобода творчества и выражения
Институционально-политический	Законы, концепции, планы, компетенция органов, финансирование	Организует инфраструктуру, поддержку и координацию	Ведомственная фрагментарность и непрозрачный выбор приоритетов	Разграничение полномочий, открытые критерии, публичная отчетность
Наследственно-трансляционный	Перечни, учет, охрана, образование, исследования, популяризация	Обеспечивает жизнеспособность и межпоколенческую передачу	«Замораживание» живой практики и доминирование экспертной оценки	Периодический пересмотр, участие носителей, поддержка практики, а не только объекта
Правозащитно-партисипаторный	Культурные права, консультации, совместное управление, обжалование	Легитимирует решения и обеспечивает доступ различных групп	Исключение менее влиятельных носителей и символическое участие	Репрезентативность, документированное согласие, доступность и независимый пересмотр
Цифровой и интеллектуально-правовой	Авторское право, лицензии, договоры, базы данных, правила ИИ и защиты данных	Обеспечивает сохранение и распространение в цифровой среде	Деконтекстуализация, присвоение, цифровое неравенство, несанкционированное обучение ИИ	Происхождение данных, дифференцированный доступ, контроль сообщества, условия повторного использования
Примечание: Составлено авторами на основе источников [3–20].				

Нормативная архитектура Республики Казахстан

Применение предложенной модели к законодательству Казахстана выявляет значительный нормативный фундамент. Конституция закрепляет охрану исторического и культурного наследия как общественно значимую обязанность [3]. Закон «О культуре» определяет принципы государственной политики, статус организаций культуры, формы государственной поддержки и нематериальное культурное наследие [4]. Концепция культурной политики на 2023–2029 годы объединяет вопросы национальной идентичности, современной культурной продукции, инфраструктуры, творческих индустрий, международного сотрудничества и цифровизации [5]. Эти акты создают ценностный и институциональный каркас, в котором культурный код может рассматриваться как результат взаимодействия памяти, языка, наследия, творчества и публичной коммуникации.

Правовой режим материального наследия детализирован Законом Республики Казахстан «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия». Он регулирует выявление, учет, статус, охрану, использование, научно-реставрационные работы и государственный контроль [21]. Для культурного кода значение закона состоит в сохранении пространственных и предметных носителей памяти. Вместе с тем материальный объект не существует вне интерпретации: памятник приобретает культурное значение через рассказ о нем, ритуал, образование, язык и локальную практику. Поэтому эффективность закона зависит от связи с регулированием нематериального наследия и правом местных сообществ участвовать в определении способов использования культурного пространства.

Закон Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан» имеет самостоятельное значение, поскольку язык является одновременно средством коммуникации, хранилищем понятий и каналом межпоколенческой передачи [22]. Правовые механизмы языковой политики воздействуют на культурный код через образование, делопроизводство, средства массовой информации, топонимику, культурную продукцию и доступ к публичным услугам. Однако юридически значимым является не только расширение функциональной сферы языка, но и обеспечение качества культурного содержания, возможности использования языков различных групп и предотвращение того, чтобы языковое регулирование приводило к исключению граждан из культурной жизни.

Процедурный механизм учета нематериального наследия задан Правилами ведения Национального перечня элементов нематериального культурного наследия. Их утвердил приказ Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 30 ноября 2015 года № 368; действующая редакция – приказ Министра культуры и информации Республики Казахстан от 13 мая 2025 года № 231-НҚ [23]. Само существование такого перечня – плюс: элементы становятся административно видимыми, информация систематизируется, появляется основание для мер поддержки. Но перечень несет и типичный для наследственного права риск. Признание превращается в дефицитный ресурс, доступ к которому зависит от владения экспертными форматами и умения подготовить заявку. Поэтому оценивать правила нужно не только по полноте документации, но и по тому, насколько представительно участие носителей, прозрачны ли критерии, возможен ли пересмотр.

Комплексный план по сохранению и продвижению культурного наследия под эгидой ЮНЕСКО на 2026–2028 годы усиливает программную составляющую. Он предусматривает мероприятия по материальному и нематериальному наследию, подготовке специалистов, продвижению объектов и применению современных технологий [24]. Для предлагаемой модели важно, чтобы цифровые базы, мультимедийные продукты и международное продвижение сопровождались заранее определенными условиями происхождения, согласия, авторства, доступа и повторного использования. Иначе технологическая эффективность может опережать правовую защищенность носителей.

Совокупность актов показывает, что в Казахстане присутствуют все пять уровней механизма, но степень их разработки неодинакова. Наиболее ясно закреплены институциональные полномочия, охрана материальных объектов, планирование и государственная поддержка. Менее подробно урегулированы коллективные процедурные права носителей нематериального наследия, способы учета внутреннего разнообразия сообщества, обжалование решений о включении или исключении, распределение выгод от коммерческого использования, а также специальные

условия работы с цифровыми культурными данными. Следовательно, основной проблемой является не отсутствие регулирования, а недостаточная связанность его элементов.

Сравнительно-правовое исследование законодательства Саудовской Аравии показывает, что наличие общих культурных программ и охраны материальных объектов не компенсирует отсутствие согласованного режима нематериального наследия; особенно значимы образование, координация заинтересованных субъектов и ясное распределение ответственности [20]. Для Казахстана этот вывод важен не как свидетельство тождественного пробела, поскольку Закон «О культуре» признает нематериальное наследие, а как предупреждение: декларативное признание должно сопровождаться исполнимыми процедурами, ресурсами и межведомственной связью.

Критерии эффективности правового механизма

Итогом стала система из шести взаимосвязанных критериев. Они совпадают с критериями оценки, заявленными в разделе «Материалы и методы», и позволяют судить не только о наличии правовых актов, но и о качестве формирования культурного кода. Первый критерий – правовая определенность: решения о признании и поддержке опираются на опубликованные критерии, учитывают позиции носителей и допускают мотивированный пересмотр. Второй критерий – правозащитная ориентация: регулирование обеспечивает культурные права и недискриминацию и не объявляет одну версию практики единственно аутентичной, отсекая региональные или групповые варианты. Третий критерий – партисипаторность: сообщество здесь не источник материала для учреждения, а участник решений, носитель интересов, а в отдельных случаях и обладатель прав на контроль использования.

Четвертый критерий – доступность: культурная инфраструктура, цифровые ресурсы и образовательные программы должны быть физически, экономически, языково и технологически доступны. Пятый критерий – исполнимость: мера охраны эффективна, если практика реально передается и используется благодаря закрепленному финансированию, срокам, ответственным субъектам и контролю, а не только описывается в реестре. Шестой критерий – адаптивность: регулирование должно учитывать изменение практик и неоднородность сообществ, а для каждого цифрового ресурса – определять происхождение, правовой статус, цель обработки, режим доступа, условия лицензирования и порядок исправления недостоверной информации.

Обсуждение

Пределы государственного формирования культурного кода

Полученные результаты подтверждают исходную гипотезу, но требуют уточнения самого глагола «формировать». Государство неизбежно влияет на культурный код, поскольку определяет содержание публичного образования, сохраняет одни объекты, финансирует определенные проекты, устанавливает языковые режимы и создает цифровую инфраструктуру. Нейтрального отсутствия выбора не существует. Однако из этого не следует право государства окончательно устанавливать культурную идентичность общества. Конституционные и международные нормы переводят государственное влияние из области содержательного диктата в область правового обеспечения возможностей.

Историко-правовой подход Л.Е. Лаптевой демонстрирует тесную связь представлений о праве, свободе, ответственности и общем благе с национальной историей [2]. Его ценность для настоящего исследования заключается в признании культурной обусловленности правовых категорий. Одновременно такой подход требует предосторожности: описание исторически сложившейся модели не должно автоматически превращаться в основание для ограничения современного плюрализма. Культурный код способен включать общие символы и одновременно сохранять внутреннюю неоднородность. Поэтому юридическая политика должна поддерживать интеграцию без требования культурной однородности.

Из предлагаемой модели следует принцип воздержания от нормативного «замораживания» культурного кода. Закон может определять понятия наследия и цели политики, но не должен создавать закрытый перечень культурно правильных форм поведения. Иначе новое творчество и изменение традиции воспринимались бы как отклонение, хотя Конвенция 2003 г. специально подчеркивает постоянное воссоздание наследия сообществами [9]. Правовая охрана должна поддерживать преемственность, не лишая практику способности развиваться.

Перечни, экспертиза и участие носителей

Самая чувствительная зона – процедура официального признания. Без списков и перечней невозможны ни учет, ни финансирование, но эффект у них конституирующий: включенный элемент получает статус, ресурсы, публичную видимость, а невключенные формы начинают выглядеть менее значимыми. Критический разбор Конвенции 2003 г. обнаруживает здесь противоречие – универсальные цели сталкиваются с национальными механизмами выдвижения, которые способны стандартизировать живую практику [11]. У Дж. Айхлер тот же сюжет описан через доступ: он к языку и процедурам наследия распределен неравномерно, и внешнее признание легитимирует одни версии практики за счет других [12].

Следовательно, процедурная справедливость должна стать самостоятельной целью культурного законодательства. Консультация не является достаточной, если решение уже принято, участники не представляют внутреннее разнообразие сообщества или не получают информацию о последствиях. Правозащитный подход К. Сикоры предполагает совместное создание наследия с местными и коренными сообществами, а не только их присутствие при экспертном решении [13]. В казахстанских условиях это означает необходимость закрепить права инициировать включение, знакомиться с материалами, выдвигать представителей, давать мотивированные возражения, получать ответ, участвовать в плане охраны и требовать пересмотра при изменении практики.

Экспертиза остается необходимой для исторической достоверности, состояния объекта, документации и оценки угроз. Однако критика Л. Ликсински показывает, что экспертное знание не является нейтральным и может воспроизводить устаревшие представления об аутентичности и иерархии ценностей [14]. Поэтому экспертное заключение должно быть одним из элементов решения, а не заменой публичной процедуры. Состав экспертных органов целесообразно раскрывать, конфликты интересов – декларировать, а заключения – публиковать в доступной форме.

Внутренняя неоднородность сообщества создает дополнительную проблему. Термин «носители» не должен означать, что существует единый представитель, способный окончательно выражать интересы всех. Возрастные, гендерные, региональные и профессиональные различия могут порождать разные взгляды на публичность, коммерциализацию и допустимые изменения практики. Правовая процедура должна позволять фиксировать разногласия, использовать несколько форм представительства и устанавливать особые ограничения для сакральных либо закрытых знаний. В этом смысле принцип свободного, предварительного и информированного согласия может использоваться как ориентир для решений с существенными последствиями, даже если конкретная ситуация формально не относится к праву коренных народов.

На практике это означает трехступенчатую модель. Сначала идентификация: инициатор описывает круг носителей и подтверждает, что они проинформированы. Затем признание – открытая экспертиза и консультация, в ходе которой можно представить альтернативные описания элемента. Наконец, реализация, где носители участвуют в плане охраны, в выборе режима публикации и в мониторинге. И само решение не должно сводиться к названию элемента: в нем нужны обязательства государства и учреждений, сроки, источники финансирования, порядок пересмотра.

Связь культурных прав, доступности и социальной интеграции

Право участвовать в культурной жизни изменяет традиционную логику, в которой государство охраняет объект, а население выступает пассивной аудиторией. Общий комментарий № 21 рассматривает участие как возможность получать доступ, участвовать и вносить вклад [7]. Поэтому правовой механизм должен включать поддержку культурного производства и право на создание новых интерпретаций. Защита культурного кода, исключающая современное творчество, способна сохранить форму, но утратить социальную функцию.

Цифровизация расширяет доступ, однако не автоматически. Исследование Н. Хиггинс, Д. Ферри и К. Доннеллан выявляет структурные барьеры, с которыми сталкиваются языковые меньшинства, лица с инвалидностью и другие уязвимые группы [16]. Для Казахстана это означает, что показатели количества оцифрованных объектов следует дополнять требованиями доступного интерфейса, субтитров, тифлокомментирования, совместимости со вспомогательными технологиями, многоязычного поиска и возможности низкоскоростного доступа. Куль-

турная доступность является юридическим качеством услуги, а не благотворительным дополнением.

Биокультурный подход также расширяет понимание доступа. Связь культурной практики с землей, водой, традиционным природопользованием и ландшафтом означает, что сохранение символического описания не заменяет возможность продолжать саму практику [15]. При принятии градостроительных, экологических и туристских решений необходимо оценивать их воздействие на культурную жизнеспособность. Такая оценка могла бы стать межотраслевым инструментом, аналогичным оценке воздействия, но ориентированным на языковую, ритуальную, социальную и пространственную связь.

Культурные права одновременно поддерживают социальную интеграцию и ограничивают унификацию. Общие культурные институты и символы могут формировать принадлежность к обществу, однако устойчивое единство достигается не устранением различий, а признанием равного достоинства культурных форм. Правовая модель поэтому должна сочетать общенациональные программы с региональными и локальными инициативами, а централизованное финансирование – с конкурсными механизмами, доступными небольшим сообществам.

Цифровое воспроизводство и управление культурными данными

Цифровая среда меняет не только способы распространения, но и структуру контроля над культурным кодом. Оцифрованный объект может многократно копироваться, извлекаться из контекста, включаться в коммерческий продукт или использоваться для обучения алгоритма. Классические права интеллектуальной собственности охватывают не все интересы. Как показывает Х.М. Марек, статус цифровых копий, трехмерных моделей и баз данных зависит от множества субъектов и не всегда обеспечивает баланс между публичным доступом и контролем учреждений [17].

Особенно уязвимы традиционные знания и коллективные практики. Дж. Пол показывает, что индивидуалистическая и товарная логика интеллектуальной собственности плохо приспособлена к знаниям, которые создавались коллективно и не предназначались для свободной коммерциализации [18]. Правовая проблема заключается не только в наличии исключительного права, но и в сохранении контекста, признании происхождения и возможности сообщества определить допустимый круг использования. Даже материал, формально находящийся в общественном достоянии, может требовать этических и договорных ограничений, если публикация затрагивает сакральные знания или создает риск присвоения.

Работа И. Спано и Ю. Чжан предлагает использовать принципы суверенитета данных: контроль, владение и ответственное попечительство сообществ, встроенные в публично-частные партнерства по умолчанию [19]. Для национальной системы это не обязательно означает признание абсолютной собственности на все культурные данные. Более реалистичным является многоуровневый режим: открытые данные общего доступа; материалы с обязательной атрибуцией; данные, доступные для некоммерческих исследований; материалы, использование которых требует согласия; закрытые или ограниченные сакральные данные. Режим должен фиксироваться в метаданных и договоре до начала оцифровки.

Особого регулирования требует искусственный интеллект. Языковые аудиозаписи, устные истории, изображения орнаментов и музыкальные произведения могут использоваться для обучения генеративных моделей, после чего происхождение и вклад носителей становятся невидимыми. В договорах государственного заказа и партнерства следует закреплять запрет на обучение сторонних моделей без отдельного согласия, обязанность раскрывать наборы данных, условия хранения и удаления, аудит подрядчика и порядок распределения выгод. Для общественно значимых языковых технологий, напротив, могут применяться лицензии, допускающие контролируемое использование при сохранении атрибуции и некоммерческой цели.

Комплексный план 2026–2028 гг. создает благоприятное окно для внедрения таких правил, поскольку предусматривает современные технологические меры в сфере наследия [24]. Предлагается утвердить типовой протокол управления культурными данными для государственных музеев, архивов, библиотек и цифровых подрядчиков. Протокол должен содержать карту прав и интересов, оценку риска, подтверждение происхождения, режим доступа, требования к информационной безопасности, условия повторного использования, сохранение исходных файлов, процедуру исправления и механизм обращения носителей.

Цифровое регулирование должно сочетаться с принципом минимальной достаточности. Не вся культурная информация должна быть максимально открыта; одновременно чрезмерное ведомственное ограничение может лишить общество доступа к наследию. Решение должно исходить из цели, характера материала, воли носителей, риска вреда и общественного интереса. Такая дифференциация лучше соответствует динамической природе культурного кода, чем бинарный выбор между полной закрытостью и неограниченным открытым доступом.

Направления совершенствования законодательства и практики

Отдельный закон под названием «О культурном коде» наш анализ не поддерживает. Такой акт придал бы междисциплинарному понятию излишне жесткое содержание и во многом продублировал действующее культурное законодательство. Разумнее пойти функциональным путем – дорабатывать Закон «О культуре» и подзаконные процедуры. Регулировать при этом следует отношения по сохранению, участию, передаче и использованию, а не официальный перечень обязательных ценностей.

Во-первых, общие принципы культурного законодательства стоит дополнить. Речь о культурном разнообразии, участии носителей, недопустимости дискриминации, доступности, прозрачности признания, сохранении контекста и ответственной цифровизации. Во-вторых, нужен минимальный набор процедурных прав сообществ при идентификации и охране нематериального наследия: право на информацию и представительство, право представить свои материалы и получить мотивированный ответ, участие в плане охраны, возможность инициировать пересмотр. В-третьих, правила Национального перечня нуждаются в двух дополнениях – критериях репрезентативности и порядке урегулирования разногласий между носителями.

В-четвертых, жизнеспособность включенных элементов следует оценивать периодически. Перечень не архив с бессрочным хранением: раз в определенный срок нужно смотреть, как идет передача, участвует ли молодежь, какие появились угрозы, сохранился ли доступ к пространству практики, дали ли эффект меры поддержки. Исключение элемента при этом не может быть санкцией за то, что традиция изменилась, – наоборот, пересмотр описания должен фиксировать ее развитие. В-пятых, у плана охраны должны быть юридически определенные исполнители, бюджет, сроки и показатели, а не общие пожелания.

В-шестых, полезен межведомственный координационный формат с участием культуры, образования, науки, цифрового развития, туризма, экологии и местных органов. Подменять уполномоченный орган он не должен; его дело – находить противоречия и давать культурно-правовую оценку проектам с существенным воздействием. В-седьмых, требуется процедура независимого административного пересмотра решений по перечням и по цифровому использованию культурных материалов. Там, где есть обжалование, качество первичного решения выше, а менее влиятельные участники защищены.

В-восьмых, цифровым проектам нужно типовое положение об управлении культурными данными – с охватом оцифровки, языковых корпусов, виртуальных музеев, мобильных приложений, баз традиционных знаний и генеративного искусственного интеллекта. В-девятых, обязательные условия следует прописывать в государственных закупках: происхождение материала, лицензирование, передача исходных файлов государственному учреждению, запрет несанкционированного вторичного использования, доступность интерфейса и удаление копий у подрядчика после завершения проекта.

В-десятых, следует оценить перспективы дальнейшего сближения национальной политики с принципами Конвенции ЮНЕСКО 2005 г. о защите и поощрении разнообразия форм культурного самовыражения [25]. Для настоящего исследования этот документ используется как сравнительный ориентир, подчеркивающий право государств проводить культурную политику при одновременной поддержке разнообразия, творчества и участия гражданского общества. Его принципы дополняют наследственный подход, поскольку культурный код воспроизводится не только через сохранение прошлого, но и через современное культурное производство.

Предлагаемые изменения могут быть реализованы поэтапно. На первом этапе возможны обновление подзаконных правил и типовых договоров. На втором – внесение поправок в Закон «О культуре», закрепляющих процедурные принципы и цифровые гарантии. На третьем – создание системы мониторинга, включающей не только количественные, но и качественные показатели. Такая последовательность позволяет избежать декларативного расширения закона и сосредоточиться на исполнимых процедурах.

Заключение

Правовые механизмы формирования культурного кода не сводятся к охране отдельных памятников, традиций или официальных символов – таков основной вывод работы. Культурный код живет в деятельности конкретных носителей, институтов и аудиторий: в языке и образовании, в памяти и ритуале, в культурном производстве, в обращении с пространством, а теперь и в цифровой коммуникации. Право действует здесь опосредованно. Оно признает права и ценности, распределяет полномочия и ресурсы, задает процедуры, ограничивает злоупотребления и строит инфраструктуру передачи – но не производит смыслы само.

Гипотеза о пятиуровневой структуре механизма подтвердилась. Конституционно-ценностный уровень очерчивает пределы государственной политики, гарантируя достоинство, равенство, свободу и культурное участие. Ниже располагается институционально-политический – компетенция органов, финансирование, межведомственная координация. Наследственно-трансляционный уровень отвечает за то, чтобы практика не только фиксировалась, но и оставалась жизнеспособной. Правозащитно-партисипаторный дает носителям возможность влиять на решения и защищает доступ различных групп. Замыкает конструкцию цифровой и интеллектуально-правовой уровень: данные, лицензии, цифровые копии, традиционные знания, обучение алгоритмов.

Нормативный фундамент в Казахстане солиден. Новая Конституция, Закон «О культуре», Закон об историко-культурном наследии, Закон о языках, Концепция культурной политики, правила Национального перечня и Комплексный план 2026–2028 гг. вместе покрывают основные направления. Проблема в другом – не в отсутствии регулирования, а в его процедурной и межотраслевой рыхлости. Полномочия прописаны детально, объектная охрана тоже, а вот права носителей, порядок обжалования, критерии репрезентативности и цифровые гарантии остаются куда менее определенными.

Главный риск создает государственно-центричная модель признания. Перечни и экспертные решения нужны – без них нет ни учета, ни финансирования. Но они же способны закрепить за одной версией практики преимущественный статус и вытеснить менее влиятельных участников. Выход мы видим в переходе от символической консультации к совместной выработке решений: информирование, репрезентативное участие, мотивированный ответ на альтернативные позиции, соавторство в плане охраны, периодический пересмотр. Экспертиза при этом сохраняет свое значение, но перестает быть монополией на культурную интерпретацию.

Отсюда и практические предложения: дополнить принципы Закона «О культуре», развить процедурные права сообществ, обновить правила ведения Национального перечня, ввести периодическую оценку жизнеспособности элементов и межведомственную культурно-правовую оценку проектов, предусмотреть независимый административный пересмотр и типовой протокол управления культурными данными. Ни одна из этих мер не фиксирует содержание культурного кода сверху. Все они работают на другое – на правовую среду, где преемственность уживается с разнообразием, современным творчеством и технологическим развитием.

Правовое формирование культурного кода, таким образом, есть обеспечение условий его свободного и ответственного воспроизводства. Мерой успеха служит не число официально признанных элементов. Важнее другое: сохраняют ли носители способность практиковать, передавать, изменять и объяснять свою культуру; равен ли для граждан доступ к культурной жизни; предотвращается ли недобросовестное присвоение; готовы ли институты пересматривать собственные решения, получив обратную связь. В такой постановке интерес культурной преемственности не конфликтует с требованиями правового государства, а опирается на них.

Информация о финансировании. Статья была подготовлена на основе исследования, проведенное в рамках программно-целевого финансирования (ПЦФ) Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан по научно-технической программе «Культурный код и мировоззренческие основания тюркской общности Центральной Азии в письменных памятниках: религиозные и экономико-институциональные механизмы исторической трансформации» (ИРН: BR34637568).

ЛИТЕРАТУРА

1 Аймағамбетова М.М., Садыкова А.К. Қазақстанның медиа дискурсындағы мәдени код // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Филологические науки». – 2021. – Т. 1. – № 1(75). – С. 386–393. DOI: 10.51889/2021-1.1728-7804.67.

2 Лаптева Л.Е. Культурный код России в историко-правовых исследованиях // Вестник Университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА). – 2024. – № 12(124). – С. 145–153. DOI: 10.17803/2311-5998.2024.124.12.145-153.

3 Конституция Республики Казахстан: принята на республиканском референдуме 15 марта 2026 года. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000000 (дата обращения: 14.07.2026).

4 О культуре: Закон Республики Казахстан от 15 декабря 2006 года № 207-III. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z060000207_ (дата обращения: 14.07.2026).

5 Об утверждении Концепции культурной политики Республики Казахстан на 2023–2029 годы: постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 250. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000250 (дата обращения: 14.07.2026).

6 United Nations. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. New York, 16 December 1966. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/cescr.pdf (accessed: 14.07.2026).

7 Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General Comment No. 21: Right of Everyone to Take Part in Cultural Life (Art. 15, para. 1(a), of the Covenant). E/C.12/GC/21. 21 December 2009. URL: https://undocs.org/E/C.12/GC/21 (accessed: 14.07.2026).

8 UNESCO. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. Paris, 16 November 1972. URL: https://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf (accessed: 14.07.2026).

9 UNESCO. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. Paris, 17 October 2003. URL: https://ich.unesco.org/doc/src/01852-EN.pdf (accessed: 14.07.2026).

10 О ратификации Конвенции об охране нематериального культурного наследия: Закон Республики Казахстан от 21 декабря 2011 года № 514-IV. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000514 (дата обращения: 14.07.2026).

11 Lázaro Ortiz S., Jiménez de Madariaga C. The UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage: A Critical Analysis // International Journal of Cultural Policy. 2022. Vol. 28. No. 3. P. 327–341. DOI: 10.1080/10286632.2021.1941914.

12 Eichler J. Intangible Cultural Heritage, Inequalities and Participation: Who Decides on Heritage? // The International Journal of Human Rights. 2021. Vol. 25. No. 5. P. 793–814. DOI: 10.1080/13642987.2020.1822821.

13 Sikora K. The Right to Cultural Heritage in International Law, with Special Reference to Indigenous Peoples' Rights // Santander Art and Culture Law Review. 2021. Vol. 7. No. 2. P. 149–172. DOI: 10.4467/2450050XSNR.21.022.15267.

14 Lixinski L. Excavating the Field of Heritage Law: Support, Renewal, and Iconoclasm // International Journal of Cultural Property. 2023. Vol. 30. No. 3. P. 264–279. DOI: 10.1017/S0940739123000152.

15 Bhati H.V., Epstein Y. Protection of Biocultural Heritage in the Anthropocene: Towards Reconciling Natural, Cultural, Tangible and Intangible Heritage // Journal of Environmental Law. 2023. Vol. 35. No. 3. P. 353–375. DOI: 10.1093/jel/eqad020.

16 Higgins N., Ferri D., Donnellan K. Enhancing Access to Digital Culture for Vulnerable Groups: The Role of Public Authorities in Breaking Down Barriers // International Journal for the Semiotics of Law. 2023. Vol. 36. No. 5. P. 2087–2114. – DOI: 10.1007/s11196-022-09959-6.

17 Marek H.M. Navigating Intellectual Property in the Landscape of Digital Cultural Heritage Sites // International Journal of Cultural Property. 2022. Vol. 29. No. 1. P. 1–21. DOI: 10.1017/S0940739122000054.

18 Paul J. Traditional Knowledge Protection and Digitization: A Critical Decolonial Discourse Analysis // International Journal for the Semiotics of Law. 2023. Vol. 36. No. 5. P. 2133–2156. DOI: 10.1007/s11196-023-09989-8.

19 Spano I., Zhang Y. Indigenous Data Sovereignty in Intangible Cultural Heritage Governance: A Complementary Approach to Public–Private Partnerships // International Journal of Cultural Property. 2025. Vol. 32. No. 2. P. 167–193. DOI: 10.1017/S0940739125100064.

20 Alshehaby F. Assessing the Legal Protection of Intangible Cultural Heritage in Saudi Arabia: A Critical Analysis in the Context of the 2003 UNESCO Convention // Laws. 2024. Vol. 13. No. 2. Article 13. DOI: 10.3390/laws13020013.

21 Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия: Закон Республики Казахстан от 26 декабря 2019 года № 288-VI ЗРК. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000288 (дата обращения: 14.07.2026).

22 О языках в Республике Казахстан: Закон Республики Казахстан от 11 июля 1997 года № 151-I. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000151_ (дата обращения: 14.07.2026).

23 Об утверждении Правил формирования и ведения Национального перечня элементов нематериального культурного наследия Республики Казахстан: приказ Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 30 ноября 2015 года № 368. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012594 (дата обращения: 14.07.2026).

24 Об утверждении Комплексного плана по сохранению и продвижению культурного наследия под эгидой ЮНЕСКО и ИСЕСКО на 2026–2028 годы: постановление Правительства Республики Казахстан от 30 марта 2026 года № 196. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2600000196 (дата обращения: 14.07.2026).

25 UNESCO. Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions. Paris, 20 October 2005. URL: https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-protection-and-promotion-diversity-cultural-expressions (accessed: 14.07.2026).

REFERENCES

1 Aimagambetova M.M., Sadykova A.K. (2021) Qazaqstannyn media diskursyndagy madeni kod // Vestnik KazNPU imeni Abaya. Seriya «Filologicheskie nauki». Vol. 1, no. 1(75), pp. 386–393. DOI: 10.51889/2021-1.1728-7804.67. (In Kazakh).

2 Lapteva L.E. (2024) Kul'turnyj kod Rossii v istoriko-pravovyh issledovaniyah // Vestnik Universiteta imeni O.E. Kutafina (MGYuA). No. 12(124), pp. 145–153. DOI: 10.17803/2311-5998.2024.124.12.145-153. (In Russian).

3 Konstituciya Respubliki Kazahstan: prinyata na respublikanskom referendume 15 marta 2026 goda. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000000 (accessed: 14.07.2026). (In Russian).

4 O kul'ture: Zakon Respubliki Kazahstan ot 15 dekabrya 2006 goda No. 207-III. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z060000207_ (accessed: 14.07.2026). (In Russian).

5 Ob utverzhdenii Koncepcii kul'turnoj politiki Respubliki Kazahstan na 2023–2029 gody: postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 28 marta 2023 goda No. 250. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000250 (accessed: 14.07.2026). (In Russian).

6 United Nations (1966) International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. New York, 16 December 1966. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/cescr.pdf (accessed: 14.07.2026). (In English).

7 Committee on Economic, Social and Cultural Rights (2009) General Comment No. 21: Right of Everyone to Take Part in Cultural Life (Art. 15, para. 1(a), of the Covenant). E/C.12/GC/21. 21 December 2009. URL: https://undocs.org/E/C.12/GC/21 (accessed: 14.07.2026). (In English).

8 UNESCO (1972) Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. Paris, 16 November 1972. URL: https://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf (accessed: 14.07.2026). (In English).

9 UNESCO (2003) Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. Paris, 17 October 2003. URL: https://ich.unesco.org/doc/src/01852-EN.pdf (accessed: 14.07.2026). (In English).

10 O ratifikacii Konvencii ob ohrane nematerial'nogo kul'turnogo naslediya: Zakon Respubliki Kazahstan ot 21 dekabrya 2011 goda No. 514-IV. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000514 (accessed: 14.07.2026). (In Russian).

11 Lázaro Ortiz S., Jiménez de Madariaga C. (2022) The UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage: A Critical Analysis // International Journal of Cultural Policy. Vol. 28, no. 3, pp. 327–341. DOI: 10.1080/10286632.2021.1941914. (In English).

12 Eichler J. (2021) Intangible Cultural Heritage, Inequalities and Participation: Who Decides on Heritage? // The International Journal of Human Rights. Vol. 25, no. 5, pp. 793–814. DOI: 10.1080/13642987.2020.1822821. (In English).

13 Sikora K. (2021) The Right to Cultural Heritage in International Law, with Special Reference to Indigenous Peoples' Rights // Santander Art and Culture Law Review. Vol. 7, no. 2, pp. 149–172. DOI: 10.446 7/2450050XSNR.21.022.15267. (In English).

14 Lixinski L. (2023) Excavating the Field of Heritage Law: Support, Renewal, and Iconoclasm // International Journal of Cultural Property. Vol. 30, no. 3, pp. 264–279. DOI: 10.1017/S0940739123000152. (In English).

15 Bhati H.V., Epstein Y. (2023) Protection of Biocultural Heritage in the Anthropocene: Towards Reconciling Natural, Cultural, Tangible and Intangible Heritage // Journal of Environmental Law. Vol. 35, no. 3, pp. 353–375. DOI: 10.1093/jel/eqad020. (In English).

16 Higgins N., Ferri D., Donnellan K. (2023) Enhancing Access to Digital Culture for Vulnerable Groups: The Role of Public Authorities in Breaking Down Barriers // International Journal for the Semiotics of Law. Vol. 36, no. 5, pp. 2087–2114. DOI: 10.1007/s11196-022-09959-6. (In English).

17 Marek H.M. (2022) Navigating Intellectual Property in the Landscape of Digital Cultural Heritage Sites // International Journal of Cultural Property. Vol. 29, no. 1, pp. 1–21. DOI: 10.1017/S0940739122000054. (In English).

18 Paul J. (2023) Traditional Knowledge Protection and Digitization: A Critical Decolonial Discourse Analysis // International Journal for the Semiotics of Law. Vol. 36, no. 5, pp. 2133–2156. DOI: 10.1007/s11196-023-09989-8. (In English).

19 Spano I., Zhang Y. (2025) Indigenous Data Sovereignty in Intangible Cultural Heritage Governance: A Complementary Approach to Public–Private Partnerships // International Journal of Cultural Property. Vol. 32, no. 2, pp. 167–193. DOI: 10.1017/S0940739125100064. (In English).

20 Alshehaby F. (2024) Assessing the Legal Protection of Intangible Cultural Heritage in Saudi Arabia: A Critical Analysis in the Context of the 2003 UNESCO Convention // Laws. Vol. 13, no. 2, article 13. DOI: 10.3390/laws13020013. (In English).

21 Ob ohrane i ispol'zovanii obektov istoriko-kul'turnogo naslediya: Zakon Respubliki Kazahstan ot 26 dekabrya 2019 goda No. 288-VI ZRK. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000288 (accessed: 14.07.2026). (In Russian).

22 O yazykah v Respublike Kazahstan: Zakon Respubliki Kazahstan ot 11 iyulya 1997 goda No. 151-I. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000151_ (accessed: 14.07.2026). (In Russian).

23 Ob utverzhdenii Pravil formirovaniya i vedeniya Nacional'nogo perechnya elementov nematerial'nogo kul'turnogo naslediya Respubliki Kazahstan: prikaz Ministra kul'tury i sporta Respubliki Kazahstan ot 30 noyabrya 2015 goda No. 368. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012594 (accessed: 14.07.2026). (In Russian).

24 Ob utverzhdenii Kompleksnogo plana po sohraneniyu i prodvizheniyu kul'turnogo naslediya pod egidoj UNESCO i ISESCO na 2026–2028 gody: postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 30 marta 2026 goda No. 196. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2600000196 (accessed: 14.07.2026). (In Russian).

25 UNESCO (2005) Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions. Paris, 20 October 2005. URL: https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-protection-and-promotion-diversity-cultural-expressions (accessed: 14.07.2026). (In English).

АБУЕВА Н.А.,*[1, 2]
с.ғ.д., профессор.
*e-mail: abu2007@bk.ru;
n.abueva@turan-edu.kz
ORCID ID: 0000-0002-7550-9261
БУЗЕЛО А.С.,[1]
ф.ғ.к., профессор.
e-mail: a.buzelo@turan-edu.kz
ORCID ID: 0000-0001-5457-1237
ШИНДАЛИЕВА М.Б.,[1]
пед.ғ.д., профессор.
e-mail: m.shindaliyeva@turan-edu.kz
ORCID ID: 0000-0002-7813-9294
КАРАКУШЕВ Д.Б.,[1]
әлеум.ғ.м., маман.
e-mail: 23242594@turan-edu.kz
ORCID ID: 0009-0009-7927-631X
[1]«Тұран» университеті,
Алматы қ., Қазақстан
[2]Юесю Чжэцзян
шетел тілдері университеті,
Шаосин қ., ҚХР

МӘДЕНИ КОДТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕРІ

Аңдатпа

Мәдени код қоғамның тарихи жадын, тілін, құндылықтарын, рәміздерін, дәстүрлері мен әлеуметтік тәжірибелерін біріктіретін динамикалық мағыналар жүйесі болып табылады. Алайда құқықтық ғылымда оны қалыптастырудың тетіктері көбіне мәдени мұраны қорғау жөніндегі жекелеген нормалармен теңестіріледі, ал құқықтардың, рәсімдердің және цифрлық кепілдіктердің өзара байланысы жеткілікті ашылмайды. Зерттеудің мақсаты – халықаралық стандарттар мен Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасын талдау негізінде мәдени кодты қалыптастырудың кешенді құқықтық моделін әзірлеу. Жұмыста формальды-заңдық, жүйелік-құрылымдық, салыстырмалы-құқықтық, герменевтикалық және тәуекелге бағдарланған

әдістер қолданылды. Мәдени код құқықпен тікелей «жасалатын» тұрақты мазмұн емес, қауымдастықтардың қатысуымен сақталатын, түсіндірілетін және ұрпақтан ұрпаққа берілетін мәдени мағыналар жүйесі ретінде негізделді. Құқықтық механизмдердің бес деңгейі айқындалды: конституциялық-құндылықтық; институционалдық-саяси; мұраны анықтау, қорғау және беру; қатысу мен мәдени құқықтарға кепілдік беру; цифрлық және зияткерлік-құқықтық реттеу. Қазақстандық модельдің күшті жақтарымен қатар, нормалардың салалық бытыраңқылығы, материалдық мұраны реттеудің басымдығы, тасымалдаушы қауымдастықтардың рәсімдік құқықтарының жеткіліксіз нақтылануы және мәдени деректерді цифрландырудың арнайы кепілдіктерінің әлсіздігі анықталды. Зерттеудің ғылыми құндылығы – мәдени кодты қорғау объектісі ретінде емес, құқықтық рәсімдер арқылы үздіксіз қайта өндірілетін қатынастар жүйесі ретінде түсіндіруінде.

Тірек сөздер: мәдени код, мәдени құқықтар, мәдени мұра, материалдық емес мәдени мұра, құқықтық механизм, қоғамдық қатысу, цифрландыру.

ABUYEVA N.A.,[*1, 2]
d.polit.s., professor.
*e-mail: abu2007@bk.ru;
n.abueva@turan-edu.kz
ORCID ID: 0000-0002-7550-9261
BUZELO A.S.,[1]
c.philol.s., professor.
e-mail: a.buzelo@turan-edu.kz
ORCID ID: 0000-0001-5457-1237
SHINDALIEVA M.B.,[1]
d.ped.s., professor.
e-mail: m.shindaliyeva@turan-edu.kz
ORCID ID: 0000-0002-7813-9294
KARAKUSHEV D.B.,[1]
m.soc.s., specialist.
e-mail: k.dulat2002@gmail.com
ORCID ID: 0009-0009-7927-631X
[1]Turan University,
Almaty, Republic of Kazakhstan
[2]Zhejiang Yuexiu University of
Foreign Languages,
Shaoxing, China

LEGAL MECHANISMS FOR THE FORMATION OF CULTURAL CODE

Abstract

Cultural code is a dynamic system of historical memory, language, values, symbols, traditions, and social practices that ensures the recognizability and continuity of a society. Legal scholarship, however, often reduces the mechanisms of its formation to fragmented rules on cultural heritage protection, while the interaction between rights, procedures, institutions, and digital safeguards remains insufficiently explained. This study aims to develop a legal model for the formation of cultural code based on international standards and legislation of the Republic of Kazakhstan. The research applies formal legal, systemic, comparative, hermeneutic, and risk-based methods. It argues that cultural code is not fixed content created directly by the state. Law establishes the conditions under which cultural meanings are preserved, interpreted, transmitted, and renewed with the participation of their bearers. Five levels of the legal mechanism are identified: constitutional and value-based regulation; institutional and policy regulation; identification, safeguarding, and transmission of heritage; guarantees of participation and cultural rights; and digital and intellectual-property regulation. Alongside the strengths of the Kazakhstani model, the analysis reveals sectoral fragmentation, the predominance of detailed rules on tangible heritage, insufficient specification of the procedural rights of bearer communities, and underdeveloped safeguards for the digital use of cultural data. The study contributes a shift from understanding cultural code as a static object of protection to viewing it as a system of social relations continuously reproduced through legal procedures.

Keywords: cultural code, cultural rights, cultural heritage, intangible cultural heritage, legal mechanism, public participation, digitization.

Дата поступления статьи в редакцию: 15.07.2026

2 CIVIL LAW, CIVIL PROCESS
АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ, АЗАМАТТЫҚ ҮРДІС
ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО, ГРАЖДАНСКИЙ ПРОЦЕСС

ҒТАХР 10.15.59
ӘОЖ 347.9:364.6
JEL K14

https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-91-109

АРГИНБЕКОВА Г.И.,[1]
з.ғ.к., аға оқытушы.
e-mail: gulnar.arginbekova@mail.ru
ORCID: 0000-0002-6132-9761
АСЕТОВА Г.Б.,[2]
PhD, аға оқытушы.
e-mail: gulnur_asetova@mail.ru
ORCID ID: 0009-0000-0337-3660
АБЗАЛБЕКОВА М.Т.,[2]
PhD, аға оқытушы.
e-mail: Abzalbekoba@mail.ru
ORCID ID: 0009-0001-9929-4816
АСЫЛБЕКОВА А.А.,*[3]
PhD, қауымдастырылған профессор.
*e-mail: aig0071@mail.ru
ORCID ID: 0009-0005-8634-1109
[1]Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда университеті,
Қызылорда қ., Қазақстан
[2]Е.А. Бөкетов атындағы
Қарағанды ұлттық
зерттеу университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан
[3]Жоғары Сот Кеңесінің жанындағы
Сот төрелігі Академиясы,
Астана қ., Қазақстан

АЗАМАТТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДЕ ЕСТУ ЖӘНЕ СӨЙЛЕУ ҚАБІЛЕТІНЕН АЙРЫЛҒАН АДАМДАРДЫҢ ЫМДАУ ТІЛІ АРҚЫЛЫ ҚАТЫСУЫ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ-ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақала есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың ымдау тілі арқылы азаматтық сот ісін жүргізуге қатысу мәселелеріне арналған. Азаматтық істерді қарау барысында олардың түсініктемелер беру, өтініш хаттар мәлімдеу, дәлелдемелер ұсыну және сот жарыссөздеріне қатысу құқықтарын қоса алғанда, процестік құқықтарын жүзеге асыру ерекшеліктері қарастырылады. Процеске қатысушылардың теңдігін және ауызша коммуникацияда қиындық көретін тұлғалар үшін сот төрелігінің іс жүзіндегі қолжетімділігін қамтамасыз етуге ерекше назар аударылады. Сондай-ақ мұндай тұлғалардың сот талқылауына толыққанды

қатысуын қамтамасыз етудегі сурдоаудармашының рөлі және сотта сурдоаударманы қолдануға байланысты практикалық мәселелер талданады. Салыстырмалы-құқықтық талдау шеңберінде Қазақстанда, Өзбекстанда, Қырғызстанда, Беларусьте және Әзербайжанда есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың азаматтық сот ісін жүргізуге қатысуын қамтамасыз ету тәсілдері қарастырылады. Аталған мемлекеттердің заңнамасын салыстыру ымдау тілі мен сурдоаударманы пайдалануды реттеудегі, сондай-ақ есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың процестік кепілдіктерін қамтамасыз етудегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтады. Олардың процестік құқықтарын іске асыруына және сот процесіне толыққанды қатысуына қосымша кедергілер туғызатын білікті сурдоаудармашылардың жетіспеушілігі мәселесі жеке қарастырылады. Азаматтық сот ісін жүргізуде ымдау тілін пайдаланудың құқықтық және ұйымдастырушылық тетіктерін жетілдіру, білікті сурдоаударма қызметтерінің қолжетімділігін арттыру және аталған тұлғалардың процестік кепілдіктерін кеңейту қажеттігі негізделеді. Жасалған қорытындылар мен ұсыныстар есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың заң мен сот алдындағы тек формалды емес, нақты теңдігін қамтамасыз етуге және сот төрелігінің қолжетімділігін арттыруға бағытталған.

Тірек сөздер: азаматтық сот ісін жүргізу, ымдау тілі, мүгедектігі бар адамдар, сурдоаудармашы, мүгедектік, теңдік, жарыспалылық.

Кіріспе

Қазақстан Республикасы Конституциясының 12-бабының 2-тармағына сәйкес әркімге өз құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау құқығына кепілдік беріледі [1]. Адамның сот төрелігіне жүгіну арқылы өз құқықтары мен заңды мүдделерін жүзеге асыруы конституциялық тұрғыдан қамтамасыз етілген мүмкіндіктердің қатарына жатады. Сонымен бірге мұндай кепілдіктің болуының өзі сот арқылы қорғалуға қол жеткізу құқықтық қатынастарға қатысушы әрбір адам үшін оның коммуникациялық ерекшеліктеріне қарамастан нақты болуға тиіс екенін білдіреді.

Бұл мәселе мүгедектігі бар адамдарға қатысты ерекше мәнге ие болады. Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Қазақстан Республикасында мүгедектігі бар адамдардың құқықтарын қамтамасыз ету және тұрмыс сапасын жақсарту жөніндегі 2025 жылға дейінгі ұлттық жоспарды бекіту туралы» қаулысында сот төрелігіне қол жеткізуді қамтамасыз ету осы санаттағы адамдардың құқықтарын қорғау бағыттарының бірі ретінде қарастырылады [2]. Есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалар үшін сот арқылы қорғалу сотқа жүгіну мүмкіндігін ғана емес, сонымен қатар олардың процеске басқа қатысушылармен тең дәрежеде сот талқылауына қатысуына мүмкіндік беретін жағдайлар жасауды да білдіреді.

Бұл тәсіл Қазақстан Республикасының халықаралық міндеттемелеріне де сәйкес келеді. Қазақстан ратификациялаған Мүгедектердің құқықтары туралы конвенцияның 13-бабына сәйкес мемлекет мүгедектігі бар адамдардың басқа тұлғалармен тең дәрежеде сот төрелігіне тиімді қол жеткізуін қамтамасыз етуге міндетті [3]. Азаматтық сот ісін жүргізуге қатысты бұл есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың өздеріне тиесілі процестік құқықтарды кедергісіз жүзеге асыру мүмкіндігін көздейді.

Алайда сот арқылы қорғалу құқығының нормативтік тұрғыдан бекітілуі есту мүмкіндігінен айырылған не ауызша сөйлеуді еркін пайдалана алмайтын тұлғаның бұл құқықты толыққанды жүзеге асыруын әлі білдірмейді. Процестің мұндай қатысушысы үшін жасалып жатқан процестік әрекеттердің мазмұнын тікелей қабылдау, іске қатысушы басқа тұлғалардың ұстанымдарын түсіну, сұрақтар қою, түсініктемелер беру, өтініш хаттар мәлімдеу және сот қарастырып жатқан мән-жайларға қатысты өз көзқарасын білдіру мүмкіндігі маңызды. Сондықтан бұл жағдайда сот төрелігінің қолжетімділігі тек сотқа жүгіну мүмкіндігі арқылы бағаланбауға тиіс. Ол адамның сот талқылауының барлық сатыларына іс жүзінде және толыққанды қатысуын болжайды.

Азаматтық сот ісін жүргізу тілі істі қарау және шешу кезінде ерекше орын алады. Сот ісін жүргізу жүзеге асырылатын тілді түсіну тұлғаның өз құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мүмкіндігімен тікелей байланысты. Сонымен бірге есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғаларға қатысты сот ісін жүргізу тілінің өзі ғана маңызды емес. Тиісті маманның қатысуымен ымдау тілін пайдалану мүмкіндігі олардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудың қажетті шартына және сонымен бірге сот процесіндегі тараптардың теңдігін қамтамасыз ету элементтерінің біріне айналады.

Есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың азаматтық сот ісін жүргізуге қатысуының ерекшелігі ауызша процестік коммуникацияның дәстүрлі моделі оларға заңда көзделген

процестік құқықтарды әрдайым дербес және тең дәрежеде пайдалануға мүмкіндік бере бермейтіндігінде. Дәл осы себептен адамның сотпен және процеске басқа қатысушылармен тікелей байланысын қамтамасыз ететін арнайы қарым-қатынас құралдарына қажеттілік туындайды. Осындай құралдардың бірі – ымдау тілі.

Сот талқылауы жағдайында ымдау тілі дербес процестік мәнге ие болады. Оның көмегімен есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлға заңдық маңызы бар ақпаратты алады және сонымен бір мезгілде өзінің процестік ұстанымын білдіреді. Осы себепті ымдау тілі аудармашысының қатысуын сот отырысын ұйымдастырудың тек техникалық элементі ретінде қарастыруға болмайды. Адамның мәлімделген талаптардың мазмұнын, екінші тараптың дәлелдерін, соттың сұрақтарын, мамандардың қорытындыларын және азаматтық істі дұрыс шешу үшін маңызы бар өзге де мән-жайларды қаншалықты толық түсінуі аударманың сапасына тікелей байланысты.

Құқықтық терминологияның дәл берілуі ерекше назар аударуды талап етеді. Азаматтық сот ісін жүргізу мазмұны субъективтік құқықтар мен міндеттердің туындауына, өзгеруіне немесе тоқтатылуына тікелей ықпал етуі мүмкін құқықтық ұғымдар мен санаттарды пайдаланумен байланысты. Демек, сот отырысында болып жатқан жайттарды жалпы түсіну жеткіліксіз. Процеске қатысушыға процестік ақпаратты өзінің құқықтарын саналы түрде пайдалануға және процестік міндеттерін тиісінше орындауға мүмкіндік беретін көлемде қабылдау мүмкіндігі қамтамасыз етілуге тиіс.

Осы тұрғыдан алғанда, мамандандырылған ымдау тілі аудармашысының қызметтерін пайдалану коммуникацияның өзімен ғана байланысты емес. Оның тараптардың теңдігін, процестің жарыспалылығын және азаматтық істің объективті қаралуын қамтамасыз ету үшін маңызы бар.

Есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың сот ісін жүргізуге қатысуы мәселесін теңдік пен жарыспалылық қағидаттары тұрғысынан да қарастыру қажет. Егер процестің бір қатысушысы соттың және басқа тұлғалардың ауызша сөзін еркін қабылдай алса, ал екінші қатысушы арнайы коммуникация құралынсыз осындай мүмкіндіктен айырылса, олардың іс жүзіндегі процестік жағдайын тең деп санауға болмайды. Сондықтан ымдау тілі аудармашысының қызметтерін ұсыну орын алып отырған коммуникациялық теңсіздікті жоюға және әрбір тараптың өз құқықтық ұстанымын дербес қорғауына мүмкіндік беретін жағдайлар жасауға бағытталған процестік кепілдік ретінде қабылдануға тиіс.

Сонымен бірге сот отырысында ымдау тілі аудармашысының болуының өзі сот төрелігіне қол жеткізу құқығының толыққанды жүзеге асырылуына әлі кепілдік бермейді. Оның кәсіби даярлығы, заңдық маңызы бар ақпаратты дәл жеткізе алу қабілеті, бейтараптық пен құпиялылық талаптарын сақтауы, сондай-ақ оның процестік мәртебесі мен міндеттер аясының нақты айқындалуы елеулі мәнге ие. Олай болмаған жағдайда орын алып отырған коммуникациялық кедергі толық жойылмайды, тек өзге нысанға ие болады.

Осылайша, есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың ымдау тілі арқылы азаматтық сот ісін жүргізуге қатысуын қамтамасыз ету кешенді процестік мәселе болып табылады. Ол ымдау тілі аудармашысын ұсыну мәселесімен ғана шектелмейді. Оның қатысу тәртібі, атқаратын функцияларының көлемі, аударма сапасына қойылатын талаптар және тиісті коммуникация нысанына мұқтаж тұлғаның процестік құқықтарын сақтау кепілдіктері де кем емес маңызды. Бұл мәселенің өзектілігі сот арқылы қорғалу құқығын формалды түрде танудан осы құқықты іс жүзінде және толыққанды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін процестік тетіктерді қалыптастыруға көшу қажеттілігімен айқындалады.

Осы зерттеудің мақсаты есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың ымдау тілі арқылы азаматтық сот ісін жүргізуге қатысуының құқықтық және процестік ерекшеліктерін кешенді талдау, сондай-ақ олардың сот төрелігіне тиімді қол жеткізуін қамтамасыз етудегі ымдау тілі аудармашысының рөлін айқындау болып табылады.

Қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін мынадай міндеттерді шешу көзделеді:

1. Есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың сот арқылы қорғалу құқығын қамтамасыз етудің нормативтік-құқықтық негіздерін зерттеу.
2. Азаматтық процесте ымдау тілін пайдалану ерекшеліктерін айқындау.
3. Ымдау тілі аудармашысының құқықтық жағдайы мен функцияларын талдау.

4. Аталған тұлғалардың сот талқылауына қатысуы кезінде теңдік пен жарыспалылықты қамтамасыз етудің қолданыстағы мәселелерін анықтау.

5. Тиісті процестік тетіктерді жетілдіру бағыттарын айқындау.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың азаматтық сот ісін жүргізуге қатысуы сот арқылы қорғалу құқығы тұрғысынан ғана емес, процестік коммуникацияның іс жүзіндегі қолжетімділігі тұрғысынан да қарастырылатындығында. Ымдау тілін меңгерген аудармашыны тарту көбіне сот процесінің ұйымдастырушылық не техникалық шарты ретінде қабылданатын тәсілден өзгеше, осы зерттеуде оның қатысуы азаматтық сот ісін жүргізуге қатысушының құқықтарын жүзеге асырудың процестік кепілдігі ретінде қарастырылады. Мұндай тәсіл ымдау тілін пайдалану, процеске қатысушылардың теңдігін қамтамасыз ету және олардың өздеріне берілген процестік құқықтарды дербес әрі толыққанды жүзеге асыру мүмкіндігі арасындағы тікелей байланысты анықтауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер

Осы зерттеуге арналған материалдарды Қазақстан, Өзбекстан, Беларусь, Қырғызстан және Әзірбайжан республикаларының азаматтық сот ісін жүргізуге есту және сөйлеу қабілетінен айырылған адамдардың қатысуын реттейтін қолданыстағы заңнамасы, оның ішінде Азаматтық-процестік кодекстің нормалары мен ым-ишара тілін қолдану кепілдігін белгілейтін арнайы актілер құрады.

Зерттеудің эмпирикалық базасын ым-ишара тілін қолданатын адамдардың қатысуымен жасалған істер бойынша Қазақстан Республикасының сот тәжірибесінің материалдары құрады.

Сонымен қатар, салыстырмалы материал ретінде Америка Құрама Штаттары мен Солтүстік Ирландиядағы ым-ишара тілінің аудармашыларын кәсіби сертификаттауды реттеудің шетелдік тәжірибесі, соның ішінде кәсіби ұйымдардың – саңырауларға арналған аудармашылар тізілімінің және Канаданың көрнекі тілдердің аудармашылар қауымдастығының талаптары, сондай-ақ осы мәселе бойынша жүргізілген ғылыми зерттеулер қолданылды.

Жұмыста «Мүгедектердің құқықтары туралы Конвенцияның» негізгі нормалары мен қағидалары қолданылды.

Зерттеудің әдіснамалық негізі жалпы ғылыми және жеке ғылыми таным әдістерінен құралған. Атап айтқанда, зерттеуде диалектикалық, формальдық-құқықтық, логикалық, салыстырмалы-құқықтық, жүйелік әдістер қолданылған.

Диалектикалық әдіс есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың азаматтық сот ісін жүргізуге қатысу институтының дамуын екі мән-жайдың өзара әрекеттестігі арқылы қарастыруға мүмкіндік берді: сот төрелігінің нақты қолжетімділігін қамтамасыз етудің объективті қажеттілігі және қолданыстағы құқықтық реттеу тәртібінде сақталып отырған шектеулер. Дәл осы қайшылық қолданыстағы процестік тетіктердің ауызша коммуникацияда қиындық көретін тұлғалардың қажеттіліктеріне қаншалықты сәйкес келетінін айқындауға мүмкіндік береді.

Формальды-құқықтық әдіс қарастырылып отырған мемлекеттердің азаматтық процестік заңнамасының нақты нормаларын зерттеу кезінде пайдаланылды. Талдау, ең алдымен, ымдау тілі аудармашысын тартуды көздейтін ережелерді, сондай-ақ осыған байланысты оның кәсіби біліктілігіне қойылатын талаптарды қамтыды.

Логикалық әдіс тиісті нормаларды іске асыру процесінде туындайтын құқықтық мәселелерді анықтау және қолданыстағы реттеуді жетілдіруге бағытталған ұсыныстарды тұжырымдау кезінде қолданылды.

Салыстырмалы-құқықтық әдіс ТМД-ға қатысушы бес мемлекетте – Әзербайжанда, Беларусьте, Қазақстанда, Қырғызстанда және Өзбекстанда – есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың азаматтық сот ісін жүргізуге қатысуын қамтамасыз ету тәсілдерін салыстыруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар жалпы құқық елдерінде ымдау тілі аудармашыларын кәсіби даярлау мен сертификаттауды реттеудің ерекшеліктері қарастырылды. Жүргізілген зерттеу АҚШ-та, Канадада және Солтүстік Ирландияда мұндай аудармашылардың кәсіби біліктілігіне қатысты мәселелер тікелей мемлекеттік органдармен емес, едәуір дәрежеде кәсіби ұйымдардың стандарттарымен реттелетінін көрсетті.

Жүйелік әдіс есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың азаматтық процеске қатысуын оқшау түрде емес, тараптардың теңдігі, жарыспалылық және сот төрелігінің қолжетімділігі қағидаттарымен өзара байланыста қарастыруға мүмкіндік берді.

Нәтижелер және талқылау

Қазақстан Республикасында ымдау тіліне ресми мәртебе беру мәселесі бұған дейін де талқылау нысанасына айналған. Сонымен бірге 2026 ж. 1 шілдеде күшіне енген Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясын талдау тиісті ұсыныстың конституциялық бекітілуге ие болмағанын көрсетеді. Қазақ тілі мемлекеттік тіл болып қала береді, орыс тілі мемлекеттік ұйымдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарында қазақ тілімен тең ресми түрде қолданылады, ал ымдау тілі ресми түрде бекітілген тілдердің қатарына енгізілмеген.

Ымдау тілі мәселесіне назар аударған депутаттарды осы күнге дейін Қазақстанда ым-жым тілі мен дактиль әліпбиі ресми түрде қабылданбағаны қатты алаңдатты. Ресми ақпаратқа сүйенген депутаттардың айтуынша, Қазақстанда 20 мыңнан аса есту және сөйлеу қабілеті шектеулі азаматтар бар. Алайда, қазіргі таңда олар өзге ұлттың ым-ишарасын қолданып жүр, олардың білім алып, жұмыс істеуі үшін елімізде еш жағдай жасалмаған. Оның үстіне, Қазақстанда ым-ишара тілінің аудармашысын дайындайтын оқу орындары жоқ. Өз кезегінде, бұл жағдай есту-сөйлеу қабілеті бұзылған адамдардың құқықтарын таптау болып табылады. Сол себепті ҚР Үкіметіне 2025 жылдың 25 сәуірінде жолдаған депутаттық сауалда бір топ депутаттар құлағы естімейтін және сөйлеу қабілеті төмен адамдардың заңды құқығын қорғау мақсатында өздерінің келесі ұсыныстарын жасады. Біріншіден, ым-жым тілін ресми түрде қабылдау. Екіншіден, ым-жым тілінің қазақша баламасын қабылдау. Үшіншіден, дактиль әліпбиін ресми түрде қабылдап, 1–11 сынып аралықтағы барлық пәндерден оқулық әзірлеу. Төртіншіден, дактиль әліпбиіндегі жазылған әдебиеттерді оқу процессіне енгізу. Бесіншіден, дактиль әліпбиінің қазақ тіліндегі баламасын қабылдау. Алтыншыдан, жоғары оқу орындарында арнайы мамандар даярлау [4].

Үкіметтің депутаттық сауалға берген жауабында ҚР 2023 ж. 7 маусымда халықаралық «Мүгедектердің құқықтары туралы конвенцияны» ратификациялағанын, алдағы кезеңде шетелдердегі мекемелерін тарта отырып, әлемдегі ым-ишара тілдері мен дактиль әліпбилерінің ресми бекітілуіне (мойындалуына) қатысты халықаралық тәжірибе зерделенетінін, одан кейінгі кезеңде мемлекет пен қоғамның инклюзивтілігі тұрғысынан мүдделі мемлекеттік органдар бейінді ұйымдар өкілдерімен бірлесіп, қазақ ым-ишара тілі мен дактиль әліпбиін қабылдау мәселесі егжей-тегжейлі пысықталатынын хабар етті. Бұлардан өзге, мүдделі мемлекеттік органдар, оқу орындары мен қолдау орталықтары өз тарабынан барлық азаматтар үшін тең мүмкіндіктер жасау бойынша жүйелі түрде жұмыстарды атқарып жатқандығын ескертті [5].

Бұл бағыт есту және сөйлеу қабілетінің бұзылуы салдарынан мүгедектігі бар тұлғалардың заң мен сот алдындағы теңдігін қамтамасыз ету және оларға тиесілі құқықтар мен заңды мүдделерді қорғау үшін тікелей маңызға ие. Алайда қиындықтар дәл процестік құқықтарды іс жүзінде жүзеге асыру деңгейінде сақталып отыр: азаматтық сот ісін жүргізуге ымдау тілі арқылы қатысу мұндай тұлғаларға өздеріне берілген процестік мүмкіндіктердің бүкіл көлемін барлық жағдайда бірдей кедергісіз пайдалануға мүмкіндік бермейді.

Ал, енді халықаралық тәжірибеге үңілетін болсақ, келесі мемлекеттерде ымдау тілі ресми түрде танылған. Мәселен, British Sign Language Act 2022 британдық ымдау тілі Англия, Уэльс және Шотландия тілі ретінде мойындалған [6]. New Zealand Sign Language Act 2006 ымдау тілін Жаңа Зеландияның ресми тілі ретінде жариялады [7]. Act on the Status of the Icelandic language and Icelandic Sign Language 2022 Исландияның ымдау тілі – өзін-өзі білдіру және басқалармен қарым-қатынас жасау үшін осы тілге сүйенетіндердің ана тілі деп таныды [8]. Act relating to Language 2022 ымдау тілі – Норвегияның ұлттық ымдау тілі, ол тіл мен мәдениеттің білдіру құралы ретінде норвег тілімен тең дәрежеде [9]. Оңтүстік Африка Республикасында оңтүстік африкалық ымдау тілі 12-ші ресми тіл ретінде конституциялық деңгейде 2026 ж. танылды [10].

Ымдау тілі аудармашысының азаматтық сот ісін жүргізуге қатысуы істі дұрыс қарау және объективті әрі заңды сот шешімін шығару үшін ерекше мәнге ие болады. Оның функциясы процеске қатысушыға бағытталған ауызша сөзді ымдау тіліне аударумен ғана шектелмейді. Іске

қатысушы тұлғаның өзінің түсініктемелерін, мәлімдемелерін және өзге де айтқандарын кері аудару да кем емес маңызды. Осындай екіжақты коммуникация арқылы азаматтық процестің аса маңызды бастауларын – тараптардың теңдігін, жарыспалылықты, сот талқылауының тікелейлігі мен ауызшалығын – жүзеге асыру мүмкін болады.

Дүниежүзілік ымдау тілі аудармашылары қауымдастығы (WASLI) мұндай мамандардың саңыраулар қауымдастығының өміріндегі рөліне ерекше назар аударады. Әртүрлі мемлекеттерде оларды кәсіби даярлау және қолдау жүйелері біркелкі қалыптаспаған: білім беру бағдарламалары, аудармашылардың ұлттық қауымдастықтарының қызметі және одан әрі кәсіби даму жағдайлары ерекшеленеді. Алайда тиісті жүйенің даму деңгейіне қарамастан, ымдау тілі аудармашыларының қызметі саңырау адамдардың құқықтарын қорғауға ықпал етеді және олардың қоғамдық өмірге толыққанды қатысу мүмкіндіктерін кеңейтеді [11, 23 б.].

Қазақстан Республикасы Азаматтық процестік кодексінің 14-бабының 2-тармағына сәйкес азаматтық сот ісін жүргізу тілін сотқа талап қою берілген тілге қарай сот айқындайды. Бір азаматтық іс бойынша іс жүргізу бастапқыда белгіленген сот ісін жүргізу тілінде жүзеге асырылады [12]. Бұл ретте тілді таңдау мәселесі процеске қатысушы үшін формалды емес, практикалық маңызға ие. Азаматтық сот ісін жүргізу тұлғаға өзіне тиесілі құқықтарды жүзеге асыру және қорғау мүмкіндігін қамтамасыз етуге тиіс, ал бұл процестік құжаттардың мазмұнын, процеске басқа қатысушылардың сөздерін және заңдық маңызы бар өзге де ақпаратты түсінуді көздейді. Мұндай түсінік болмаған жағдайда сот талқылауына қатысу мүмкіндігінің өзі елеулі түрде шектеледі. Аударма құқығын теріс пайдаланудан және бұл процестің кешіктірілуінен аулақ болу үшін, іске қатысушы адамның процесс жүргізілетін тілді білмейтіндігін анықтау үшін судья азаматтың ұлтын, азаматтың қай тілде білім алғанын, қай жерде тұрғанын және жұмыс істегенін анықтауы керек. Сот осы сәтке ерекше мән беруі керек, өйткені сот ісін жүргізетін тіл туралы ереже сот ісін жүргізудің жария етілуіне, ауызша айтылуына, жариялылығына тікелей байланысты [13, 50 б.]. Есту және сөйлеу қабілеті бұзылған адамдардың ымдау тілі арқылы ым-ишара тілі аудармашының көмегімен сот төрелігінің қолжетімділігін қамтамасыз ету мақсатында заңды мүдделері мен құқықтарын қорғай алады.

ҚР АПК-нің 14-бабының 3 тармағына сәйкес, есту қабілеті бойынша мүгедектігі бар адамдар үшін ымдау тілі маманының көрсететін қызметтерін тегін пайдалану құқығы түсіндіріледі және қамтамасыз етіледі [12]. Сот төрелігінде есту және сөйлеу қабілеті бойынша мүгедектігі бар адамдар үшін ымдау тілін ым-ишара тілі аудармашының көмегімен кедергісіз қолдану құқығы берілген. Есту және сөйлеу қабілеті бойынша мүгедектігі бар адамдар олардың қызметтерін пайдалана отырып, өтініштерді, шағымдарды және өзге де процестік әрекеттерді заңды мүдделері мен құқықтарын бере алады.

Беларусь Республикасы Азаматтық процестік кодексінің 16-бабына сәйкес сот ісін жүргізу беларусь және (немесе) орыс тілдерінде жүзеге асырылады. Істің нәтижесіне заңдық тұрғыдан мүдделі әрі сот ісін жүргізу тілін меңгермеген не жеткілікті дәрежеде меңгермеген тұлғаларға аудармашының көмегімен іс материалдарымен танысу және сот талқылауына қатысу мүмкіндігі беріледі. Бұдан басқа, олардың сотта өздері әдетте қолданатын тілде сөз сөйлеу құқығы сақталады [14].

Бұл норманың мазмұнынан азаматтық процестегі аударма институты әртүрлі ауызша не жазбаша тілдер арасындағы ақпаратты жеткізу құралы ретінде ғана қабылданбауға тиіс деген қорытынды туындайды. Сонымен бірге Беларусь Республикасы АПК-нің 16-бабында есту немесе сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың ымдау тілі арқылы азаматтық процеске қатысуын тікелей реттейтін арнайы ереже жоқ. Белгілі бір процестік кепілдік Беларусь Республикасы АПК-нің 102-бабында көзделген: есту немесе сөйлеу қабілеті бұзылған тұлға қолданатын белгілерді түсінетін және оларды түсінетінін растай алатын тұлға аудармашыға теңестіріледі. Осылайша, тиісті коммуникация мүмкіндігін процестік заңнама таниды, алайда ол аудармашының жалпы институты шеңберінде реттеледі.

Өзбекстан Республикасы Азаматтық процестік кодексінің 11-бабына сәйкес азаматтық істер бойынша сот ісін жүргізу өзбек, қарақалпақ тілдерінде не тиісті жердегі халықтың көпшілігі сөйлейтін тілде жүзеге асырылады [15]. Бұл норма сот ісін жүргізу тілі қағидатын бекітеді және сонымен бірге процеске қатысушылардың іс қаралатын тілді меңгеру деңгейіне қарамастан, олардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың негізін қалыптастырады.

Сонымен бірге Өзбекстан Республикасының АПК-де есту немесе сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың азаматтық сот ісін жүргізуге қатысуына тікелей арналған арнайы нормалар көзделмеген. Процесс тілі және аудармашыны тарту мәселелері жалпы ережелермен реттеледі. Өзбекстан Республикасы АПК-нің 63–64-баптары аудармашының құқықтық мәртебесін, оның құқықтары мен міндеттерін айқындайды. Алайда бұл нормалардың мазмұны аудармашының қатысуы негізінен тілдік аударма қажеттілігі тұрғысынан қарастырылатынын көрсетеді. Есту немесе сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың ерекше коммуникациялық қажеттіліктері жеке реттелмеген: ымдау тілін пайдалануға, ымдау тілі аудармашысының қатысуына, сондай-ақ процестің мұндай қатысушыларымен коммуникация жасаудың өзге де ықтимал тәсілдеріне арнайы арналған ережелер жоқ.

Өзгеше тәсіл Қырғыз Республикасының заңнамасынан байқалады. Қырғыз Республикасы Азаматтық процестік кодексінің 12-бабына сәйкес азаматтық істер бойынша сот ісін жүргізу мемлекеттік немесе ресми тілде жүзеге асырылады [16]. Бұл ретте құқықтық реттеу аудармашының қызметтерін сот ісін жүргізу тілін меңгермеген іске қатысушыларға ғана ұсынумен шектелмейді. Заң ымдау тілі аудармашысының қызметтерін пайдалану мүмкіндігін тікелей көздейді.

Мұндай шешім есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың сот арқылы қорғалу құқығын жүзеге асыруы үшін дербес мәнге ие. Ымдау тілі аудармашысының көмегіне жүгіну мүмкіндігі олардың процестік құқықтарын іске басқа қатысушылармен тең дәрежеде жүзеге асыруына және процестік міндеттерін орындауына жағдай жасайды. Демек, ымдау тіліндегі аударма бұл жерде коммуникациялық кедергіні еңсеру құралы ғана емес, процестік теңдікті қамтамасыз ету тетіктерінің бірі ретінде де көрінеді.

Сонымен қатар Қырғыз Республикасы АПК-нің ережелерін талдау ымдау тілі аудармашысының мәртебесі, оның біліктілігіне қойылатын талаптар, іске қатысуға тарту тәртібі, құқықтары мен міндеттерінің көлемі, сондай-ақ жауаптылығы мәселелерінің негізінен жалпы тәртіппен реттелетінін көрсетеді. Басқаша айтқанда, мұндай маманның қызметтерін пайдалану құқығы тікелей бекітілгенімен, оның процестік жағдайының жекелеген элементтері арнайы әрі егжей-тегжейлі регламенттелмеген.

Әзербайжан Республикасы Азаматтық процестік кодексінің 11-бабына сәйкес азаматтық істер мен коммерциялық даулар бойынша сот ісін жүргізу мемлекеттік әзербайжан тілінде не тиісті жердегі халықтың көпшілігі сөйлейтін тілде жүзеге асырылады [17]. Әзербайжан Республикасында сот ісін жүргізу тілінің реттелуі қатысушылардың сот алдындағы теңдігінің конституциялық қағидатын іске асырумен байланысты және процеске қатысушы пайдаланатын тілге қарамастан, сот арқылы қорғалу мүмкіндігін қамтамасыз етуге бағытталған. Осы тұрғыдан алғанда, белгіленген тәртіп адам құқықтарын қорғаудың халықаралық стандарттарымен және сот рәсіміне тең қол жеткізу талабымен сәйкес келеді. Есту және сөйлеу қабілеті бұзылған адамдардың процестік құқықтарын қамтамасыз ету ерекше маңызға ие.

Әзірбайжан Республикасының АПК-нің 65-бабының 65.1 тармағына сәйкес, тілдерді білетін, аударма үшін қажетті білімі бар және сот тағайындайтын адам аудармашы деп танылады. Егер сот талқылауына қатысатын мүгедектігі бар тұлға білікті мамандандырылған делдалдардың (оқып берушілер мен кәсіби ымдау тілі аудармашыларының) көмегін пайдаланса, мұндай мамандандырылған делдалдар Әзірбайжан Республикасының АПК-нің мақсаттары үшін аудармашылар болып есептеледі [17]. Бұл норма процеске қатысушылардың теңдігі қағидатын іске асырады және мүгедектігі бар адамдар үшін сот төрелігінің қолжетімділігін қамтамасыз етеді. Мамандандырылған ымдау тілі аудармашылардың қатысуы азаматтық сот ісін жүргізуде тараптардың түсініктемелері, дәлелдемелерді зерттеу кезінде іс бойынша сұрақтар қоюы, сот отырысында болып жатқан мән-жайлардың толық меңгере алуына өздерінің процестік құқықтарын процеске қатысушылармен теңдей пайдалана алады.

Беларусь, Өзбекстан, Қырғызстан және Әзірбайжан Республикасының Азаматтық процестік кодекстерінде ымдау тілі аудармашының қатысуы сот арқылы қорғау құқығын және процеске қатысушылардың теңдік қағидасының жүзеге асырылуына қамтамасыз етілген, сонымен қатар халықаралық стандарттарын негізге алған.

Азаматтық сот ісін жүргізуде есту және сөйлеу қабілеті бұзылған адамдар өздерінің заңды мүдделері мен құқықтарын қорғау кезінде тараптардың теңдік қағидаты сақталып, сот

тәжірибесінде тиімді қолдану керек. Есту және сөйлеу қабілеті бұзылған адамдар ымдау тілі аудармашысының көмегін пайдалану құқығы заңнамада көзделген. Бірақ, бүгінгі таңда кәсіби, білікті ымдау тілі аудармашылар уақытылы дер кезінде іске қатыстыруға қиыншылықтар тудыру мүмкін.

Негізінде, ым-ишара аударма – бұл саусақпен ымдау мен бет-әлпет ишарасы арқылы есту қабілеті нашар адамдарға ақпарат беру тәсілі; сөйлеу хабарламасын ауызша, акустикалық нысаннан вербалды емес, дактильді-мимикалық жесті кодына айналдыру процесі. Мұндай қызметті жүзеге асыру субъектісі ым-ишара аудармашы, ол аудармашы-дактилолог – ауызша сөйлеуді ымдау тіліне аудару жөніндегі маман және керісінше. Ымдау тілі аудармашының сот процесіне қатысу ерекшелігін ескере отырып, ең алдымен оның іс жүргізу мәртебесін қарастыру керек. Ымдау тілі аудармашы кәсібінің мәнін ескере отырып, оның сот процесіне қатысушы ретіндегі құқықтық мәртебесі, Н.Л. Голикованың ойымызша, қолданыстағы заңнамада көзделген сот ісін жүргізу кезінде ымдау тілі аудармашының құқықтары, кепілдіктері, міндеттері мен жауапкершілігінің жиынтығын түсіну керек [18, 2 б.]. Ымдау тілі аудармашы азаматтық сот ісін жүргізуде маңызды орын алады. Себебі теңдік пен жарыспалылық қағиданың сақталуын, есту және сөйлеу қабілеттігінен бұзылған бойынша мүгедектігі бар адамдардың азаматтық істерді қарауда заңды мүдделері мен құқықтарын қорғауын жүзеге асырылуын қамтамасыз етеді. Азаматтық сот ісін жүргізуде ым-ишара тілінің аудармашысының процестік мәртебесі заңнамада белгіленген аудармашының мәртебесіне теңестіріледі. Ым-ишара тілінің аудармашысының процестік мәртебесін арнайы нормалар арқылы заңнамалық тұрғыдан айқындап, оның құқықтары мен міндеттерін, сондай-ақ жауапкершілігін нақты белгілеу қажет.

Есту және сөйлеу қабілеті бұзылу бойынша мүгедектігі бар адамдар азаматтық сот ісін жүргізуде өздерінің ҚР АПК-нің 14-бабының 3-тармағына сәйкес, есту және сөйлеу қабілеттігінен бұзылған бойынша мүгедектігі бар адамдар үшін ымдау тілі маманының көрсететін қызметтерін тегін пайдалану құқығы түсіндіріледі және қамтамасыз етіледі [12]. Аудармашыны шақыру және еркін таңдалған тілді пайдалану тәртібін реттейтін процестік ережелерді бұзу сот актілерінің күшінің жойылуына әкеп соғады [19, 29 б.].

Сонымен қатар, қазіргі таңда қоғамда есту қабілеті нашар дамыған мүмкіндігі шектеулі жандардың құқығын қорғау үшін қоғамдық бірлестіктерінің бар екенін ескертіп кетсек болады. Мысалға, «Саңыраулардың қазақ қоғамы» ҚБ «Ақмола облыстық ұйымы» қоғам мүшелерін алаңдатып отырған өткір сұрақ – аудандарда ымдау тілі мамандарының жетіспеушілігі. Әрине сол бағыт бойынша оқыту белсенді басталады [20]. Азаматтық істі сотта қарау мен шешу кезінде штаттық жұмыскер ымдау тілінің аудармашылары жетіспейтіндігін байқауымызға болады. Бұл азаматтық істі сотта созылуына, уақытылы және объективті шешілмеуіне әкеп соғады. Тәжірибеде сурдоаудармашының көмегін қажет болған жағдайда ғана оны шақыру арқылы қызметін қолданады.

Азаматтық іс қозғау сәтінен басталады. Есту және сөйлеу қабілеттігі бұзылған тұлға іс жүргізу құжаттарын дайындау, сот қызметкерлерімен қарым-қатынас жасау, құқықтары мен міндеттерін түсіндіру кезінде белгілі бір қиындықтарға тап болуы мүмкін. Есту және сөйлеу қабілеттігі бұзылған тұлға өтініш хат жасаған кезінде не белгілі бір іс жүргізу әрекеттерін жасау кезінде сурдоаудармашының қатысуын қамтамасыз ету керек. Мұнда іс жүргізу құқықтарын мен міндеттерін түсіндіру, талап арыз беру мүмкіндігін қамтамасыз ету, іс жүргізу құжаттарымен қамтамсыз ету, істі қарау тәртібін түсіндіру кезінде ымдау тілі аудармашы ықпал етеді.

ҚР АПК-нің 150-бабының 1-тармағына сәйкес, судья талап қою қабылдағаннан кейін, істі сот талқылауына дайындау сатысында іске қатысатын адамдардың құрамына сот отырысының уақыты мен орны туралы тиісті түрде хабарламалар, ұйғарымдар және басқа да құжаттарды жазбаша не электрондық нысанда жіберіледі [12]. Есту және сөйлеу қабілетінен бұзылған бойынша мүгедектігі бар адамдар сот талқылауына дайындау сатысында судья ымдау тілі маманының уақытылы қатысуын мүмкін болса азаматтық істі қозғау сатысында шешілуге тиіс. Сот тәжірибесінде ымдау тілі маманның қатысуы көбінесе тарап сурдоаудармашымен бірге келеді. Бұл әрине істі дұрыс және тез оң шешім шығаруына көмегін тигізеді.

ҚР АПК-нің 165-бабының 2-тармағына сәйкес, мұнда егер есту қабілеті бойынша мүгедектігі бар жауапкер немесе іске қатысатын басқа да тұлғалар есту қабілеті бойынша мүгедектігі бар болса сотқа талап қоюға қоса берілген құжаттарды алмағандығы туралы мәлімдеген

жағдайда, сот олармен сотта таныстыруды қамтамасыз етеді, есту қабілеті бойынша мүгедектігі адам тарапынан құжаттарды тапсыру туралы өтінішхаты болған жағдайда талап қоюшыны көрсетілген құжаттардың көшірмелерін ұсынуға міндеттейді [12].

Азаматтық істі сот талқылауына дайындау барысында алдын ала сот отырысына қатысуда, тараптардың түсініктемелерін аударуда, іске қатысушыларды іс материалдарымен таныстыруда, ұсынылған процестік құжаттардың мазмұнын түсіндіруде, өтініштерді қарауға қатысуда және сот ұйғарымдарын аударуда, сондай-ақ жарыспалылық қағидатын іске асыру мақсатында ым-ишара тілінің аудармашысын қатысуын қамтамасыз ету қажет.

Судьяның істі сот талқылауына дайындау барысында есту қабілеті бойынша мүгедектігі бар тұлғаларға процестік құқықтары мен міндеттерін түсіндіру үшін, ұсынылған процестік құжаттар және тараптар өзара даулайтын мән-жайлар бойынша түсіндірмелер беру үшін, татуласу келісімінің құқықтық салдарын түсіндіру үшін т.б. процестік әрекеттерді жүргізу үшін ым-ишара тілінің аудармашысы қатысуымен жүзеге асырады. Мұнда сот пен есту және сөйлеу қабілеті бұзылған адам арасындағы азаматтық процестік қатынастарды қамтамасыз ететін ым-ишара тілінің аудармашысы қатысуы керек. Азаматтық істі сот талқылауына дайындау сатысында судья ым-ишара тілінің аудармашысының іске қатысу мәселелері туралы сұрақтарын шешіп қажет деп тапқан жағдайда оны процеске тартумен қамтамасыз ету керек.

Сот практикасында соттар ымдау тілі маманының көмегіне мұқтаж адамдардың іске қатысу жағдайларына тап болады [21].

2024 ж. 9 қазанда Астана қаласының азаматтық істер бойынша ауданаралық сотта жауапкерге берілген көлік құралын басқару құқығын уақытша тоқтата тұру туралы ашық сот отырысы сурдоаудармашының қатысуымен жүргізілді. Бұл іс бойынша талап қоюшы ретінде банк пен жауапкер есту қабілеті бойынша мүгедектігі бар Д. деген азамат қатысты. Іс бойынша анықталғаны жауапкер Д. есту қабілеті бойынша мүгедектігі бар Д. деген азамат жауапкер ұсыну талабын мойындамады, алаяқтық әрекеттердің құрбаны болғанын түсіндірді, көлік құралын сату кезінде ол банктің кепіл мүлкі болып табылатын білген жоқ сондықтан да алданып қалды, қазіргі уақытта жүргізуші куәлігі оған қажет өйткені кешке ұлымен жеке жүк тасымалымен айналысады. Аталған азаматтық іс жауапкерді сүйемелдеген сурдоаудармашының қатысуымен қаралды [22]. Мұндай істердің практикалық маңызы бар, өйткені азаматтық сот ісін жүргізуде есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың қатысуымен даулар қаралады, ал олардың процестік құқықтарын толыққанды жүзеге асыруы үшін ымдау тілі маманының білікті көмегі қажет. Мұндай маманның қатысуы сот талқылауының мазмұнын қабылдауды және іске қатысушы тұлғаның ұстанымын жеткізуді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Осы арқылы тараптардың теңдігі мен жарыспалылығы қағидаттарын неғұрлым толық жүзеге асыруға, сондай-ақ азаматтық істі объективті қарауға жағдай жасалады.

2024 ж. 29 наурызда Алматы қаласының азаматтық істер жөніндегі № 2 Алмалы аудандық сотында С.-ның жауапкер Б.-дан ақша қаражатын өндіріп алу туралы талап қоюы бойынша іс қаралды [23]. Талап қоюшының есту және сөйлеу қабілетінің бұзылуына байланысты мүгедектігі болғандықтан, сот талқылауы барысында оған тиесілі процестік құқықтарды жүзеге асыру үшін ымдау тілі аудармашысының қатысуы қамтамасыз етілді. Талап қою жазбаша нысанда берілді, ал талап қоюшының процеске одан әрі қатысуы оның ақпаратты қабылдау және өз ұстанымын білдіру ерекшеліктері ескеріле отырып жүзеге асырылды. Осы жерде азаматтық сот ісін жүргізуде мүгедектігі бар тұлғаның теңдік қағидатының сақталғандығы және қолжетімділігі байқалады. Ым-ишара тілінің аудармашысының қатысуы талап қоюшының өз заңды мүдделерінің қорғай алуы, өз құқықтары мен міндеттерінің түсінуі, өз талаптарын еркін білдіре алуы, дәлелдемелерді зерттеу кезінде өз пікірлерін жеткізе білуі және т.б. өз мүмкіндіктерін жүзеге асыра алуы болып келеді.

Алматы облысының Талғар аудандық сотының 2024 ж. 13 маусымдағы жалпы юрисдикциядағы сотында талап қоюшы Т. мен жауапкер Ж. заң бойынша мұраны қабылдау туралы өтініш беру мерзімін қалпына келтіру туралы талап арыз бойынша іс қозғалып істі сот талқылауына тағайындау туралы ұйғарым шығарды [24]. Аталған іс бойынша судья ұйғарымымен орыс тілінде сот ісін жүргізу белгіленгеніне қарамастан, осы азаматтық істі қарау ым-ишара тілінің аудармашысы қатысуымен қарастырылды. Мұнда судья сот төрелігіне қол жетімділік және теңдік қағидаларын сақтай отырып, есту қабілеті бұзылған талап қоюшының құқықтары жүзеге асырылды.

Азаматтық сот ісін жүргізуде тараптардың бірі есту қабілеті бойынша мүгедектігі бар болса оның түсіндірмесін тыңдау үшін істің мән-жайларын анықтау үшін, өз дәлелдерін сотта ауызша түсіндіре алмайтындығы туралы судья азаматтық істі дайындау сатысында дер кезінде анықталған болса, сурдоаудармашыны қатыстырумен азаматтық іс қаралады. Қазіргі таңда азаматтық сот ісін жүргізуде цифрландырудың жақсы дамығанын ескеретін болсақ, сурдоаудармашының техникалық байланыс құралдары арқылы автоматты түрде аудармамен қамтамасыз етуге кез келді деп есептейміз. Есту және сөйлеу қабілеті бұзылған адамдардың азаматтық сот ісін жүргізуде жарыспалық қағидатын тиімді жүзеге асырылуына кепілдік береді. Бұл іске қатысатын тұлғалардың іске ұсынылған материалдарын, дәлелдемелерін зерттеуге қатысуына тең мүмкіндіктер болады.

АҚШ-та да, Канадада да кәсіби қызметті жүзеге асыруға қойылатын біліктілік талаптары аудармашыларға қызмет көрсететін ұйымдар сәтті болды. Заң мекемелерінде жұмыс істейтін аудармашылар үшін стандарттарды арттыруда. Ұйымдар жұмысқа кіріспес бұрын сертификаттаудың маңыздылығын атап өтеді. Заңды контексте. Алайда, екі ұлттық ұйым белгілеген стандарттарға қарамастан, мұндай жағдайға жол берілмеуі тиіс. АҚШ пен Канададағы аудармашылардың кәсіби ұйымдары, атап айтқанда, Саңырауларға арналған аудармашылар тізілімі (RID), Солтүстік Америкадағы визуалды аудармашылар қауымдастығы және Канаданың визуалды тіл аудармашылары қауымдастығы (AVLIC) аудармашыларға қойылатын қажетті біліктілік талаптарын белгілейді. Соған қарамастан, көптеген юрисдикцияларда тиісті ұлттық ұйымдар белгілеген немесе ұсынған біліктілігі жоқ аудармашыларды жұмысқа тарту жағдайлары әлі де кездеседі. Лен Роберсон, Дебра Рассел, Риса Шоу заңгерлік кәсіп өкілдері – судьялар, адвокаттар және сот қызметкерлері – сот талқылауының тікелей барысында аудармашыдан талап етілетін тілдік құзыреттілік деңгейін жиі жете бағаламайтынына назар аударған. Қажетті кәсіби даярлығы, практикалық дағдылары не тиісті біліктілігі жоқ тұлғаларды құқық қорғау және сот органдарында ауызша аударма жасауға тарту заңдық маңызы бар ақпарат мазмұнының дәл берілмеу қаупін арттырады [25]. Шетелдік тәжірибе сурдоаудармашыларға, әдетте, тиісті сертификаттың болуын қоса алғанда, жеткілікті дәрежеде қатаң кәсіби талаптар қойылатынын көрсетеді. Бұдан басқа, жекелеген елдерде мұндай мамандардың арнайы тізілімдері қалыптастырылады. Сонымен бірге шетелдік тәжірибенің өзі де осы салада белгілі бір мәселелердің сақталып отырғанын көрсетеді. Сондықтан Қазақстанда да сурдоаудармашыларға қойылатын талаптарды күшейту қажет деп саналады. Олардың сот отырысында жүзеге асыратын аудармасының сапасы іс мән-жайларының толық қабылдануына және түптеп келгенде сот қабылдайтын шешімнің дұрыстығы мен объективтілігіне тікелей ықпал етуі мүмкін.

Азаматтық істі қарау кезінде сурдоаудармашының қатысуы тараптар түсініктемелер бергенде, іс бойынша сұрақтар қойылғанда, куәлардың айғақтары тыңдалғанда, сарапшылардың қорытындылары жария етілгенде, сот жарыссөздері өткізілгенде және сот шешімі жарияланған кезде қамтамасыз етілуге тиіс. Мұндай жағдайларда ымдау тілі аудармашысы істі дұрыс және объективті шешу үшін маңызы бар ақпараттың сапалы әрі дәл берілуін қамтамасыз етуге тиіс. Оған сот отырысында жасалатын барлық процестік әрекеттердің мазмұнын есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғаға уақтылы жеткізу міндеті жүктеледі.

Аударманың тиісінше сапалы болмауы коммуникацияны жай ғана қиындатумен шектелмей, іске қатысушының процестік құқықтарының іс жүзінде шектелуіне әкеп соғуы мүмкін. Атап айтқанда, тұлға қарсылықтарын уақтылы мәлімдеу, дәлелдемелер ұсыну не азаматтық процестік заңнамада көзделген өзге де құқықтарды жүзеге асыру мүмкіндігінен айырылуы ықтимал. Сондықтан ымдау тіліндегі аударманың дәлдігі, толықтығы және уақтылығы мұндай тұлғаның азаматтық сот ісін жүргізуге толыққанды қатысуы үшін тікелей маңызға ие.

ҚР АПК-нің 193 бабына сәйкес, соттың құрамын жариялау мен қарсылық білдіру құқығын судья түсіндіру кезінде сот төрелігінің әділ жүзеге асыру үшін есту қабілеті бойынша мүгедектігі бар тұлғаның құқықтары мен заңды мүдделері жүзеге асыру үшін, егерде ым-ишара тілінің аудармашысын қатыстыру мәселесі азаматтық істі сот талқылауына дайындау сатысында қарастырылмаған болса, онда дер кезінде шешілу керек [12].

Азаматтық сот ісін жүргізуінің объективті әрі дұрыс қарастыру үшін, есту және сөйлеу қабілеті бұзылған бойынша мүгедектігі бар тұлғаның мәлімдеген өтініштерді сот іске қатысушыларымен тең қарастыру керек.

ҚР АПК-нің 196-бабын сараптайтын болсақ, есту қабілеті бойынша мүгедектігі бар тұлға сотқа өзінің сот отырысына келмеу себептерін алдын ала хабарлап өз дәлелдерін ұсыну керек [12].

Ым-ишара тілінің аудармашысына азаматтық сот ісін жүргізуде дұрыс аударма жасағаны үшін жауапкершілік заңмен көзделген. Негізінде қате аударма деп іске қатысушылардың түсініктемелерінің мағынасын толық немесе ішінара бұрмалау, маңызды ақпаратты жіберіп алу немесе оны өзгерту т.б. болып келеді. Мұнда қате аудармаларынан дәлелдемелерді дұрыс қабылдамау, іс жүргізу құқықтарын жүзеге асыру мүмкіндігінің болмауы, тұлғаның өзінің заңды мүдделері мен құқықтарын қорғау құқығын шектеу, соттың шешімі заңсыз және объективті болмауына әкеп соғуы және т.б. жіберілген қателіктерінен ауыр салдарларға әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, сурдоаудармашы азаматтық істі қарау кезінде құпиялық мәліметтерді бұзғаны үшін де жауапкершіліктер қарастырылған. Себебі құпиялықты сақтау міндеті істі қарау кезінде ғана емес, іс аяқталғаннан кейін де қолданады.

Азаматтық сот ісін қарау сатысында ым-ишара тілінің аудармашысына жалған аударма бергені үшін қылмыстық жауапқа тартылатыны туралы ескертіп кету керек. ҚР Қылмыстық кодексінің 420-бабының 1-тармағына сәйкес, қате аударма үшін алты жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланатыны көзделген [26]. Қате аударма кәдімгі ауызша аударма кезінде ғана емес, ымдау тілін пайдаланып аудару кезінде де орын алуы мүмкін. Ымдау тілі аудармашысының қылмыстық жауаптылығы туралы мәселе ол кәсіби міндеттерін орындау кезінде аударылатын ақпараттың мазмұнын көрінеу бұрмалаған не пайдакүнемдік немесе өзге де мүдделілікпен көрінеу дұрыс емес аударма жасаған жағдайларда туындайды. Мұндай жағдайларда мәселе кәсіби қателіктің өзі туралы емес, заңдық маңызы бар ақпаратты шынайы жеткізу міндетін саналы түрде бұзу туралы болып отыр.

Соттың дәлелдемелерді тексеру, зерттеу және бағалау жөніндегі қызметінің дәлелдеудің жалпы жүйесіндегі орны туралы мәселе жеке назар аударуды қажет етеді. Мұндай қызметті біржақты түрде тараптардың процестік әрекеттеріне ғана жатқызуға болмайды, өйткені дәлелдемелерді зерттеуді сот сот отырысында іске қатысушы тұлғалардың тікелей қатысуымен жүзеге асырады. Бұдан басқа, егер тарап қажетті дәлелдемені өз бетінше ұсыну мүмкіндігіне ие болмаса, процестік заңнама оны сот арқылы талап етіп алдыруға жол береді. Тиісті дәлелдемені талап етіп алдыру туралы өтінішхат мәлімдеу құқығы бұл жағдайда тараптың процестік құқықтарын жүзеге асырудың елеулі кепілдіктерінің бірі болып табылады.

Сондықтан дәлелдеуді тараптар мен процестің өзге де мүдделі қатысушыларының қызметімен ғана шектеу осы институттың мазмұнын толық көлемде ашуға мүмкіндік бермейді [27, 13 б.]. Есту және сөйлеу қабілетінің бұзылуы салдарынан мүгедектігі бар тұлғалар үшін бұл мәселе ерекше практикалық мәнге ие. Олардың дәлелдемелерді ұсынуға, зерттеуге және бағалауға байланысты құқықтарын жүзеге асыруы тиісті процестік әрекеттердің мазмұны оларға қаншалықты толық әрі дәл жеткізілетініне және сол әрекеттерге уақтылы ден қою мүмкіндігінің берілуіне тікелей байланысты. Мұнда көбінесе аталған тұлғалардың ақпаратты қабылдауда, түсініктемелер жеткізу кезінде, дәлелдемелерді ұсынуда және оларды зерттеуге қатысуда объективті қиындықтарға тап болады. Осы жерде тараптардың жарыспалығы енжар түрде болады және іске қатысушылардың теңдік қағида сақталады деп есептейміз. Сонымен есту және сөйлеу қабілеті бұзылу бойынша мүгедектігі бар адамдардың қатысуымен болған істерге қатысты дәлелдеу процесіне соттың қатысуы жарыспалылық қағидатының шектеу ретінде емес, олардың құқықтарын тиімді іске асыруды қамтамасыз етеді деп қарастыруға болады. Сонымен қатар, теңсіздік қағиданың жоюына ықпалын тигізеді.

Азаматтық істі қарау мен шешу кезінде куәдан жауап алу, құжаттарды зерттеу, заттай дәлелдемелерді зерттеу, сарапшының қорытындысын зерттеу және оны жариялау және түсіндіру кезінде есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғаның ерекшеліктерін ескере отырып, Ым-ишара тілінің аудармашысын қатыстыра отырып жүзеге асырылады. Ым-ишара тілінің аудармашысын тағайындау кезінде ол қаралып жатқан азаматтық сот ісінің тілін еркін меңгерген болу

керек. Кейбір жағдайларда ым-ишара тілінің аудармашысы азаматтық сот ісін жүргізу тілін жеткілікті деңгейде меңгермеген кезде, есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың ымдау тіліндегі түсініктемелерін сот ісін жүргізу тіліне аудару үшін қосымша аудармашының көмегі қажет болуы мүмкін.

Азаматтық сот ісін жүргізуде мамандандырылған ым-ишара тілінің аудармашысы болуы процеске қатысушыларға сот отырысында болып жатқан мән-жайларды, тараптардың түсініктемелері, куәларға, сарапшыларға сұрақтар қоюға, қарсылықтар мен өтініштер мәлімдеуге және өз құқықтарын жүзеге асыруға мүмкіндігін береді. Тараптардың сотқа ұсынылған дәлелдемелерді зерттеу кезінде есту және сөйлеу қабілеті бұзылған адамдарға оны қабылдауға қиындықтықтар тудырады. Себебі ол ауызша жүзеге асырылады. Мұнда ымдау тілі аудармашы тез әрі кәсіби аударуға дайын болу керек. Сондықтан да, сапалы ым-ишара аударманы қамтамасыз ету дәлелдемелерді жан-жақты дұрыс және объективті зерттеп судьяның дұрыс шешім шығаруына ықпалын тигізеді.

Азаматтық істі қарау мен шешу кезінде аудармашының кемшіліктері болып тәжіриберде мынандай жағдайларда кездесіп жатады: куәлардың айғақтарын, сарапшының қорытындыларын дұрыс қабылдамау және т.б. Негізінде куәнің айғақтары істің мән-жайларын дұрыс анықтауға маңызды рөл атқарады. Есту және сөйлеу қабілеті бұзылған адамдардың куәлардың айғақтарын мамандандырылған ым-ишара тілінің аудармашысы арқылы қабылдауға, оларға сұрақтар қоюға, мән-жайларды нақтылауға және ұсынылған мәліметтердің дұрыстығына қатысты өз пікірлерін айтуға мүмкіндіктері болады. Бұл азаматтық сот ісін жүргізудің теңдік және жарыспалылық қағиданың толық жүзеге асыруын қамтамасыз етеді.

Ым-ишара тілінің аудармашысы сот отырысы залында сот процесіне тиімді қатысуы үшін тиісті жағдайлар, атап айтқанда ымдау көрінуі үшін жақсы жарықтандыру және ым-ишараны ыңғайлы, анық және толық білдіру үшін кеңістік жасау керек. Ым-ишара тілінің аудармашысының қатысуымен сот процесін жүзеге асыру кезінде қысқа үзілістер жасау керек, өйткені мұндай адамның есту қабілеті нашар адамның қимылдары мен ым-тұс үнемі шоғырлануы көру қабілетін шаршатады және ойлауды тежейді, бұл дұрыс емес аудармаға әкелуі мүмкін және өз кезегінде адамның сот ісін жүргізуде ана тілін немесе тілін қолдануға конституциялық құқығын бұзады, ол түсінеді. Сондай-ақ, ым-ишара тілінің ерекшеліктеріне байланысты ым-ишара тілінің аудармашысы мүмкіндігінше күрделі және терминологиялық сөздерді қолданудан бас тартуы керек, ал сот процесіне қатысушылар қажет болған жағдайда нақтылау сұрақтарын қойып, екіұшты сөздерден аулақ болу керек [28].

Сарапшылардың қорытындылары арнайы терминологиялық сөздерді қолдана отырып жарияланады. Мұнда сараптаманың қорытындысының мазмұнын дұрыс есту және сөйлеу қабілеті бұзылған адамдарға дұрыс жеткізу үшін мамандандырылған ым-ишара тілінің аудармашысының көмегімен жүзеге асыра аламыз. Ым-ишара тілінің аудармашыларын тарта отырып, сот отырысы залында немесе бейнеконференц-байланыс арқылы қолдану, субтитрлерді, электрондық құжаттарды және өзге де техникалық құралдарды пайдалану есту және сөйлеу қабілеті бұзылған адамдар үшін сот талқылауы қолжетімді болу үшін және құқықтарын тиімді іске асырылуын қамтамасыз ету керек. Азаматтық істі қарау мен шешу кезінде жарыспалылық, тараптардың теңдігі қағидаттарының маңыздылығы дәлелдемелерді зерттеу кезінде есту және сөйлеу қабілеті бұзылған мүгедектігі бар тұлғалардың құқықтарын жүзеге асыру қамтамасыз ету керек. Сонымен қатар, азаматтық сот ісін жүргізуде теңдік қағиданы сақтау үшін есту және сөйлеу қабілетінен бұзылған бойынша мүгедектігі бар тұлға ым-ишара аудармашының көмегімен сот жарыссөзінде кезінде сот отырысы барысында зерттелмеген дәлелдемелерге сілтеме жасай алмайды.

ҚР АПК-нің 221-бабына сәйкес, сот жарыссөздерінен кейін сот шешім шығару үшін кеңесу бөлмесіне шығып кетеді [12]. Соттың шешімін шығару кезінде сот дәлелдемелерді жан-жақты, толық және объективті зерттеген кейін шешім шығарады. Есту және сөйлеу қабілетінен бұзылған бойынша мүгедектігі бар тұлғаның қатысуымен қаралған кезінде тараптардың теңдік және жарыспалық қағиданы сақтай отырып іске қатысатын тұлғалардың қатысуымен шешім жариялау кезінде ымдау тілі арқылы есту және сөйлеу қабілетінен бұзылған бойынша мүгедектігі бар тұлға түсіну керек. Мұнда ым-ишара тілінің аудармашысы судья шешімінің

мазмұнын түсіндіру кезінде, оның құқықтық салдарларын, сот шешімінің орындау немесе шағымдану тәртібі мен мерзімдерін түсіндіріп жеткізу керек.

Соттың шығарған шешімінің мазмұнын есту және сөйлеу қабілеті бұзылу бойынша мүгедектігі бар тұлғаларға түсіндіру маңызды болып келеді. Сот шешімінің қарар бөлігін ресми түрде жариялау жеткіліксіз, себебі есту және сөйлеу қабілетінен бұзылған бойынша мүгедектігі бар тұлға соттың құқықтық дәлелдерін, талаптарды қанағаттандыру немесе қанағаттандырудан бас тарту негіздерін, сондай-ақ шешім шығарылғаннан кейін туындайтын іс жүргізу құқықтарын түсінуге нақты мүмкіндікке ие болуы керек.

Егер де есту және сөйлеу қабілетінен айрылу бойынша мүгедектігі бар тұлғалар соттың шығарған шешімін заңсыз немесе негізсіз деп есептейтін болса, апелляциялық шағым келтіруге құқылы. Мұндай құқықты іске асыру үшін сурдоаудармашының көмегін тек бірінші сатыда ғана емес, апелляциялық сатыда да құжаттарды дайындау, іс материалдармен танысу кезінде, істі қарау кезінде және басқа да процестік құқықтары мен міндеттерін жүзеге асыру кезінде пайдалану мүмкіндігін қамтамасыз ету керек. Әрине, ым-ишара тілінің аудармашысының көмегін азаматтық іс қозғау сатысынан бастап сот шешімін орындау кезінде толық қамтамасыз ету керек. Ым-ишара тілінің аудармашысының көмегі дер кезінде қамтамасыз етілмесе, ол сот шешімінің күшін жоюына әкеледі.

Азаматтық сот ісін жүргізуде есту және сөйлеу қабілеті бұзылған адамдардың ымдау тілі арқылы қатысу кезінде ым-ишара тілі аудармашысының көмегімен жүзеге асырылады деген тұжырым жасауға болады. Ым-ишара тілінің аудармашысы істің нәтижесіне мүдделі емес сот төрелігін жүзеге асыруына жәрдемдесуші тұлға болып келеді. Сонымен қатар, істе тараптардың түсініктемелерін өзгертпей кәсіби аударма жасайды. Ол кәсіби қызметін жүзеге асыру кезінде тәуелсіздік, объективтілік және құпиялық қағидаттарын сақтай отырып, өзіне жүктелген процестік міндеттерді адал орындайды.

Қорытынды

Азаматтық сот ісін жүргізуде есту және сөйлеу қабілетінен бұзылған адамдардың ымдау тілі арқылы қатысуы заң мен сот алдындағы теңдік қағидатының сақталуын, сондай-ақ істің дұрыс және объективті шешілуіне ықпалын тигізеді деген қорытындыға келуге болады.

Қазіргі таңда есту және сөйлеу қабілетінен бұзылған адамдардың отбасылық, еңбек және азаматтық-құқықтық қатынастардан туындайтын дауларда өз заңды мүдделері мен құқықтарын қорғау үшін сотқа жүгінеді. Азаматтық істі қарау мен шешу кезінде аудармашы тараптардың сот ісінің тілін меңгермейтін жағдайда ғана емес, сонымен қатар есту және сөйлеу қабілетінен бұзылған адамдардың ымдау тілі арқылы ым-ишара тілінің аудармашысының қатысуымен жүзеге асырады. Бүгінгі таңда тәжірибеде мамандандырылған аудармашылар тапшы екенін байқауымызға болады. Сондықтан да, мамандандырылған ым-ишара тілінің аудармашыларын дайындайтын кез келді.

Жүргізілген зерттеу барысында есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғаның азаматтық сот ісін жүргізуге ымдау тілі арқылы қатысуын оның сотпен коммуникациясын қамтамасыз ету тәсілі ретінде ғана емес, сот арқылы қорғалу құқығын жүзеге асырудың дербес процестік кепілдігі ретінде де қарастыру қажет деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Сот талқылауының мазмұнын түсіну және өз ұстанымын білдіру мүмкіндігі іске қатысушының өзіне берілген процестік құқықтарды пайдалану қабілетіне тікелей әсер етеді. Демек, заңда көзделген талаптар формалды түрде сақталғанның өзінде, қолжетімді коммуникация нысанының болмауы іске қатысушы тұлғаның процестік мүмкіндіктерінің іс жүзінде шектелуіне әкеп соғуы мүмкін.

Осыған байланысты ым-ишара аудармашының қатысуы тараптардың теңдігі мен жарыспалылық қағидаттарын қамтамасыз ету үшін тікелей маңызға ие. Оның қызметі сот отырысында болып жатқан оқиғаларды жалпы түсінуді емес, заңды маңызы бар ақпаратты мүмкіндігінше дәл беруді қамтамасыз етуі керек. Қате немесе толық емес аударма адамның түсініктемелерінің мазмұнына, оның екінші тараптың дәлелдеріне, мәлімделген талаптарға және ұсынылған дәлелдемелерге қатынасына әсер етуі мүмкін, бұл сайып келгенде азаматтық істі қарау мен шешудің дұрыстығына әсер етуі мүмкін.

Халықаралық тәжірибе Ұлыбритания, Исландия, Австралия, Жаңа Зеландия, Норвегия, Австрия, Испания, Швеция және Оңтүстік Африка Республикасы сияқты елдерде ымдау тілі ресми түрде танылған деп жоғарыда айтып кеткен болатынбыз. Мұның себебі, әлемде ымдау тілін қолданатындардың санын артқандықтан деп білеміз. Ол тек шет елдерде ғана емес, бүгінгі таңда біздің елімізде ымдау тілі арқылы көбінесе еңбек шарттарымен жұмыскерлер жұмыс жасап жатқанын байқауымызға болады. Сондықтан да, әрбір азаматтың заңды мүдделері мен құқықтары бұзылған жағдайда олар тәжірибеде қорғай алатына сенімді болу керек.

Салыстырмалы-құқықтық талдау ымдау тілін тану және оны тәжірибеде қолдану тетіктерін құру сот төрелігіне тең қол жеткізуді қамтамасыз етудің маңызды шарттары екенін көрсетеді. Сонымен бірге, ымдау тілін тану мәселені тиісті ұйымдастырушылық және процедуралық қамтамасыз етусіз шешпейді. Адамның азаматтық процеске тиімді қатысуы үшін дайындалған мамандар, оларды тартудың түсінікті тәртібі және бүкіл сот талқылауы барысында аударманы алу мүмкіндігі қажет.

Бүгінгі таңда сот жүйесінде цифрландыру күнге-күнге жақсы дамып келеді. Әрбір есту және сөйлеу қабілетінен бұзылған адамдар өздерінің заңды мүдделері мен құқықтары бұзылған жағдайда сотқа жүгінген кезінде оларға сот апаратының қызметкері өз қызметтерін көрсете алу керек. Яғни сот қызметкерлерін ымдау тілінде хабардар болу керек немесе дер кезінде қашықтан аударма жасау мүмкіндігі болу керек. Осыдан әрбір есту және сөйлеу қабілетінен бұзылған адамдар сотта өз заңды мүдделері мен құқықтарын қорғау кезінде теңдігін және мемлекетпен қорғалатынына қамтамасыз етіледі.

Осы тұста қазіргі заманғы цифрлық мүмкіндіктерді ескере отырып, сот процесін ұйымдастыруды жетілдіру орынды болып көрінеді. Атап айтқанда, ым-ишара аудармашы тікелей сотта болмаған жағдайда білікті маманды жедел қашықтықтан қосу мүмкіндігін қамтамасыз ету қажет. Мұндай тетікті барлық жағдайда маманның тікелей қатысуын алмастыратын құрал ретінде емес, аудармашының болмауы істің қаралуына кедергі келтіретін не тұлғаның өзіне тиесілі процестік құқықтарды жүзеге асыру мүмкіндігін іс жүзінде шектейтін жағдайларды болдырмауға мүмкіндік беретін қосымша процестік кепілдік ретінде қарастырған жөн.

Бұдан басқа, сот отырыстарына қатысуға тартылатын ымдау тілі аудармашыларын кәсіби даярлауға арнайы талаптар белгілеу қажет деп саналады. Ымдау тілін меңгерудің өзі жеткіліксіз. Маманның заң терминологиясы жөнінде қажетті білімі болуы және соттағы коммуникацияның ерекшеліктерін түсінуі тиіс. Бейтараптық, құпиялылық және аударма дәлдігі қағидаттарын сақтауға қойылатын талаптар да жеке нормативтік бекітуді қажет етеді, өйткені мұндай маманның қызметі сот талқылауына қатысушының процестік құқықтарын жүзеге асырумен тікелей байланысты.

Осыған байланысты ымдау тілі аудармашыларына қойылатын талаптарды күшейтіп, сонымен бір мезгілде олардың сот процесінде жүзеге асыратын аудармасының ерекше маңызын бекіткен жөн. Ақпаратты жеткізудің сапасы мен дәлдігі соттың іске қатысушының ұстанымын қабылдауына және тиісінше қабылданатын сот шешімінің заңдылығы мен объективтілігіне тікелей ықпал етуі мүмкін.

Сондықтан Қазақстанның азаматтық процестік заңнамасында есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың ымдау тілі арқылы сот ісін жүргізуге қатысу кепілдіктерін нақтылау қажет. Атап айтқанда, нормативтік деңгейде ымдау тілі аудармашысының сот процесіндегі мәртебесін, оның құқықтары мен міндеттерінің аясын, аударма сапасына қойылатын талаптарды, сондай-ақ маманның тікелей қатысуын қамтамасыз ету мүмкін болмаған жағдайларда қашықтан аударманы пайдалану тәртібін айқындаған орынды. Мұндай өзгерістер сот төрелігінің қолжетімділігін арттыруға ғана емес, есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың өз құқықтары мен заңды мүдделерін процеске басқа қатысушылармен тең дәрежеде қорғауына мүмкіндік беретін жағдайлар жасауға да бағытталатын болады.

Осылайша, зерттеу нәтижелері есту және сөйлеу қабілеті бұзылған тұлғалардың азаматық сот ісін жүргізуге қатысуын қамтамасыз ету тек аудармашының сот отырысында болуымен ғана шектелмеуге тиіс екенін көрсетеді. Құқықтық, ұйымдастырушылық және цифрлық тетіктердің өзара байланысты жүйесі қажет. Ымдау тілі аудармашысын кәсіби даярлау, аударма сапасына қойылатын талаптар және қашықтан аударманы пайдалану мүмкіндігі біртұтас процестік кепілдіктер жүйесінің элементтері ретінде қарастырылған жағдайда ғана мұндай тұлғалардың сот төрелігіне нақты әрі тең қол жеткізуі туралы айтуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан Республикасының Конституциясы (2026 жылғы 15 наурызда республикалық референдумда қабылданған). URL: https://prg.kz/document/?doc_id=32817648 (өтініш берілген күн: 01.07.2026)

2 Қазақстан Республикасында мүгедектігі бар адамдардың құқықтарын қамтамасыз ету және тұрмыс сапасын жақсарту жөніндегі 2025 жылға дейінгі ұлттық жоспарды бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 28 мамырдағы № 326 қаулысы. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000326 (өтініш берілген күн: 01.07.2026)

3 Мүгедектердің құқықтары туралы конвенцияны ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 20 ақпандағы № 288-V ҚРЗ Заңы. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000288 (өтініш берілген күн: 01.07.2026)

4 2024 жылғы 23 сәуірдегі № ДС-204 ым-жым тілі және дактиль алфавиті туралы Қазақстан Республикасының Премьер-Министрінің орынбасары Е.Б. Көшербаевқа Депутаттық сауал. URL: https://mazhilis.parlam.kz/media/deputy_request/documents/2025-04-25/ДС-204_8_3_0lAq4OY.pdf (өтініш берілген күн: 01.07.2026)

5 Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің 2025 жылғы 21 мамырдағы №16-10/3120 дз Депутаттық сауалға жауабы. URL: https://mazhilis.parlam.kz/media/deputy_request_answer/documents/2025-05-22/Ответ_ДС-204_8_3.pdf (өтініш берілген күн: 01.07.2026)

6 British Sign Language Act 2022. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2022/34 (accessed: 01.07.2026)

7 New Zealand Sign Language Act 2006. URL: https://www.legislation.govt.nz/act/public/2006/18/en/latest/#DLM372754 (accessed: 01.07.2026)

8 Act on the Status of the Icelandic language and Icelandic Sign Language, June 7th 2011. No.61. URL: https://www.deaf.is/english/status-of-icelandic-sign-language/ (accessed: 01.07.2026)

9 Act relating to Language 2022. URL: https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2021-05-21-42 (accessed: 01.07.2026)

10 Constitution of the Republic of South Africa, 1996. Chapter 1: Founding Provisions. URL: https://www.gov.za/documents/constitution/constitution-republic-south-africa-1996-chapter-1-founding-provisions-04-feb#5 (accessed: 01.07.2026)

11 Варинова О.А. Теория и практика сурдоперевода: учебно-методическое пособие / О.А. Варинова, Е.С. Минаева. – Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2014. – 36 с.

12 Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377#z14 (өтініш берілген күн: 01.07.2026)

13 Кайса С.Т., Искакова А.Б. Научно-практический комментарий к Общей части Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан. – Алматы, 2010. – 236 с.

14 Гражданский процессуальный кодекс Республики Беларусь от 11 января 1999 г. № 238-З. URL: https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk9900238 (дата обращения: 15.07.2026)

15 Гражданский процессуальный Кодекс Республики Узбекистан от 22 января 2018 года № ЗРУ-460. URL: https://lex.uz/docs/3517334 (дата обращения: 15.07.2026)

16 Гражданский процессуальный кодекс Кыргызской Республики от 25 января 2017 года № 14. URL: https://cbd.minjust.gov.kg/3-29/edition/1261675/ru (дата обращения: 15.07.2026)

17 Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu il tarixli № 780-IQ nömrəli Mülki Prosessual Məcəlləsi. URL: https://e-qanun.az/framework/46945 (дата обращения: 15.07.2026)

18 Голикова Н.Л. Сурдопереводчик в процессе реализации конституционного права на использование в судопроизводстве родного языка или языка, которым лицо свободно владеет // Международный научно-исследовательский журнал. – 2024. – № 6(144). – С. 1–4.

19 Коваленко А.Г. Гражданский процесс: Учебник / Под ред. д.ю.н., проф. А.Г. Коваленко, д.ю.н. проф. А.А. Мохова, д.ю.н., проф. П.М. Филиппова. – М.: Юридическая фирма «КОНТРАКТ»; «ИНФРА-М», 2008. – 448 с.

20 Өңірде ымдау тілі мамандары тапшы. URL: https://kokshetv.kz/kz/news/27672 (өтініш берілген күн: 05.07.2026)

21 Абайдельдинова А.Т. Некоторые вопросы участия сурдопереводчика в гражданском процессе. URL: https://prg.kz/document/?doc_id=33293051&ysclid=mrkj9nen62948951246&pos=6;134 (дата обращения: 05.07.2026)

22 Астана қаласының азаматтық істер бойынша ауданаралық сотының 2024 жылғы 09 қазандағы №7142-24-00-2м/41226 ұйғарымы. URL: https://office.sud.kz/index.xhtml (өтініш берілген күн: 01.07.2026)

23 Алматы қаласының Алмалы аудандық № 2 сотының 2024 жылғы 29 наурыздағы 7520-24-00-2/6040 ұйғарымы. URL: https://office.sud.kz/index.xhtml (өтініш берілген күн: 01.07.2026)

24 Определение Талгарского районного суда Алматинской области (Общая юрисдикция) о подготовке гражданского дела к судебному разбирательству от 13 июня 2024 года 1962-24-00-2/1993. URL: https://office.sud.kz/index.xhtml (дата обращения: 05.07.2026)

25 Len Roberson, Debra Russell, Risa Shaw. World association of sign language interpreters. Conference: World Association of Sign Language Interpreters (WASLI)At: Durban, South Africa. 2011. P. 65–99.

26 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226 (өтініш берілген күн: 05.07.2026)

27 Максуров А.А. Доказательства в гражданском процессе: учебное пособие / А.А. Максуров. – М.: РУСАЙНС, 2024. – 90 с.

28 Golikova N.L. Sign language interpreter in the process of exercising the constitutional right to use one's native language or a language that a person speaks fluently in court proceedings // International Research Journal, 2024, no. 6(144). URL: https://research-journal.org/en/archive/6-144-2024-june/10.60797/IRJ.2024.144.48

REFERENCES

1 Qazaqstan Respublikasynyñ Konstitusiasy (2026 jylğy 15 nauryzda respublikalyq referendumda qabyldanğan). URL: https://prg.kz/document/?doc_id=32817648 (ötınış berılgen kün: 01.07.2026) (In Kazakh)

2 Qazaqstan Respublikasynda mügedektıgı bar adamdardyñ qūqyqtaryn qamtamasyz etu jäne tūrmys sapasyn jaqsartu jönındegı 2025 jylğa deiıngı ūlttyq jospardy bekıtu turaly Qazaqstan Respublikasy Ükımetınıñ 2019 jylğy 28 mamyrdağy No. 326 qaulysy. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000326 (ötınış berılgen kün: 01.07.2026) (In Kazakh)

3 Mügedekterdıñ qūqyqtary turaly konvensiany ratifikasialau turaly Qazaqstan Respublikasynyñ 2015 jylğy 20 aqpandağy No. 288-V QRZ Zañy. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000288 (ötınış berılgen kün: 01.07.2026) (In Kazakh)

4 2024 jylğy 23 säuırdegı No. DS-204 ym-jym tılı jäne daktil alfavitı turaly Qazaqstan Respublikasynyñ Premer-Ministrınıñ orynbasary E.B. Köşerbaevqa Deputattyq saual. URL: https://mazhilis.parlam.kz/media/deputy_request/documents/2025-04-25/DS-204_8_3_0lAq4OY.pdf (ötınış berılgen kün: 01.07.2026) (In Kazakh)

5 Qazaqstan Respublikasy Premer-Ministrınıñ 2025 jylğy 21 mamyrdağy No.16-10/3120 dz Deputattyq saualğa jauaby. URL: https://mazhilis.parlam.kz/media/deputy_request_answer/documents/2025-05-22/Otvet_DS-204_8_3.pdf (ötınış berılgen kün: 01.07.2026) (In Kazakh)

6 British Sign Language Act 2022. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2022/34 (accessed: 01.07.2026) (In English)

7 New Zealand Sign Language Act 2006. URL: https://www.legislation.govt.nz/act/public/2006/18/en/latest/#DLM372754 (accessed: 01.07.2026) (In English)

8 Act on the Status of the Icelandic language and Icelandic Sign Language, June 7th 2011. No.61. URL: https://www.deaf.is/english/status-of-icelandic-sign-language/ (accessed: 01.07.2026) (In English)

9 Act relating to Language 2022. URL: https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2021-05-21-42 (accessed: 01.07.2026) (In English)

10 Constitution of the Republic of South Africa, 1996. Chapter 1: Founding Provisions. URL: https://www.gov.za/documents/constitution/constitution-republic-south-africa-1996-chapter-1-founding-provisions-04-feb#5 (accessed: 01.07.2026) (In English)

11 Varinova O.A. (2014) Teorija i praktika surdoperevoda: uchebno-metodicheskoe posobie / O.A. Varinova, E.S. Minaeva. Novosibirsk: Izd-vo NGTU. 36 p. (In Russian)

12 Qazaqstan Respublikasynyñ Azamattyq prosestık kodeksı 2015 jylğy 31 qazandağy No. 377-V QRZ. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377#z14 (ötınış berılgen kün: 01.07.2026) (In Kazakh)

13 Kajsa S.T., Iskakova A.B. (2010) Nauchno-prakticheskij kommentarij k Obshhej chasti Grazhdanskogo processual'nogo kodeksa Respubliki Kazahstan. Almaty. 236 p. (In Russian).

14 Grazhdanskij processual'nyj kodeks Respubliki Belarus' ot 11 janvarja 1999 g. No. 238-Z. URL: https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk9900238 (data obrashhenija: 15.07.2026) (In Russian)

15 Grazhdanskij processual'nyj Kodeks Respubliki Uzbekistan ot 22 janvarja 2018 goda No. ZRU-460. URL: https://lex.uz/docs/3517334 (data obrashhenija: 15.07.2026) (In Russian)

16 Grazhdanskij processual'nyj kodeks Kyrgyzskoj Respubliki ot 25 janvarja 2017 goda No. 14. URL: https://cbd.minjust.gov.kg/3-29/edition/1261675/ru (data obrashhenija: 15.07.2026) (In Russian)

17 Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu il tarixli № 780-IQ nömrəli Mülki Prosessual Məcəlləsi. URL: https://e-qanun.az/framework/46945 (data obrashhenija: 15.07.2026) (In Azerbaijani)

18 Golikova N.L. (2024) Surdoperevodchik v processe realizacii konstitucionnogo prava na ispol'zovanie v sudoproizvodstve rodnogo jazyka ili jazyka, kotorym lico svobodno vladeet // Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij zhurnal. No. 6 (144). P. 1–4. (In Russian)

19 Kovalenko A.G. (2008) Grazhdanskij process: Uchebnik / Pod red. d.ju.n., prof. A.G. Kovalenko, d.ju.n. prof. A.A. Mohova, d.ju.n., prof. P.M. Filippova. M.: Juridicheskaja firma «KONTRAKT»; «INFRA-M». 448 p. (In Russian)

20 Öñırde ymdau tılı mamandary tapşy. URL: https://kokshetv.kz/kz/news/27672 (ötınış berılgen kün: 05.07.2026) (In Kazakh)

21 Abajdel'dinova A.T. Nekotorye voprosy uchastija surdoperevodchika v grazhdanskom processe. URL: https://prg.kz/document/?doc_id=33293051&ysclid=mrkj9nen62948951246&pos=6;134 (data obrashhenija: 05.07.2026) (In Russian)

22 Astana qalasynyñ azamattyq ıster boiynşa audanaralyq sotynyñ 2024 jylğy 09 qazandağy No. 7142-24-00-2m/41226 ūiğarymy. URL: https://office.sud.kz/index.xhtml (ötınış berılgen kün: 01.07.2026) (In Kazakh)

23 Almaty qalasynyñ Almaly audandyq No. 2 sotynyñ 2024 jylğy 29 nauryzdağy 7520-24-00-2/6040 ūiğarymy. URL: https://office.sud.kz/index.xhtml (ötınış berılgen kün: 01.07.2026) (In Kazakh)

24 Opredelenie Talgarskogo rajonnogo suda Almatinskoj oblasti (Obshhaja jurisdikcija) o podgotovke grazhdanskogo dela k sudebnomu razbiratel'stvu ot 13 ijunja 2024 goda 1962-24-00-2/1993. URL: https://office.sud.kz/index.xhtml (data obrashhenija: 05.07.2026) (In Russian)

25 Len Roberson, Debra Russell, Risa Shaw (2011) World association of sign language interpreters. Conference: World Association of Sign Language Interpreters (WASLI)At: Durban, South Africa. P. 65–99. (In English)

26 Qazaqstan Respublikasynyñ Qylmystyq kodeksı 2014 jylğy 3 şıldedegı No. 226-V QRZ. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226 (ötınış berılgen kün: 05.07.2026) (In Kazakh)

27 Maksurov A.A. (2024) Dokazatel'stva v grazhdanskom processe: uchebnoe posobie / A.A. Maksurov. M.: RUSAJNS. 90 p. (In Russian)

28 Golikova N.L. (2024). Sign language interpreter in the process of exercising the constitutional right to use one's native language or a language that a person speaks fluently in court proceedings // International Research Journal, No. 6(144). URL: https://research-journal.org/en/archive/6-144-2024-june/10.60797/IRJ.2024.144.48 (In English)

АРГИНБЕКОВА Г.И.,[1]
к.ю.н., ст. преподаватель.
e-mail: gulnar.arginbekova@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-6132-9761
АСЕТОВА Г.Б.,[2]
PhD, ст. преподаватель.
e-mail: gulnur_asetova@mail.ru
ORCID ID: 0009-0000-0337-3660
АБЗАЛБЕКОВА М.Т.,[2]
PhD, ст. преподаватель.
e-mail: Abzalbekoba@mail.ru
ORCID ID: 0009-0001-9929-4816
АСЫЛБЕКОВА А.А.,*[3]
PhD, ассоциированный профессор.
*e-mail: aig0071@mail.ru
ORCID ID: 0009-0005-8634-1109
[1]Кызылординский университет
имени Коркыт Ата,
г. Кызылорда, Казахстан
[2]Карагандинский национальный
исследовательский
университет им. Е.А. Букетова,
г. Караганда, Казахстан
[3]Академия правосудия
при Высшем судебном совете,
г. Астана, Казахстан

УЧАСТИЕ ЛИЦ С ПОТЕРЕЙ СЛУХА И РЕЧИ В ГРАЖДАНСКОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ ЧЕРЕЗ ЯЗЫК ЖЕСТОВ: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

Аннотация

Работа посвящена исследованию проблем участия лиц с нарушениями слуха и речи в гражданском судопроизводстве посредством жестового языка. Рассматриваются особенности реализации их процессуальных

прав при рассмотрении гражданских дел, включая право давать объяснения, заявлять ходатайства, представлять доказательства и участвовать в судебных прениях. Особое внимание уделяется обеспечению равенства участников процесса и фактической доступности правосудия для лиц, испытывающих затруднения в устной коммуникации. Анализируются роль сурдопереводчика в обеспечении полноценного участия таких лиц в судебном разбирательстве, а также практические вопросы, связанные с использованием жестового перевода в суде. В рамках сравнительно-правового анализа рассматриваются подходы к обеспечению участия лиц с нарушениями слуха и речи в гражданском судопроизводстве в Казахстане, Узбекистане, Кыргызстане, Беларуси и Азербайджане. Сопоставление законодательства указанных государств позволяет выявить сходства и различия в регулировании использования жестового языка и сурдоперевода, а также в обеспечении процессуальных гарантий для лиц с нарушениями слуха и речи. Отдельно рассматривается проблема нехватки квалифицированных сурдопереводчиков, создающая дополнительные препятствия для реализации процессуальных прав и полноценного участия таких лиц в судебном процессе. Обосновывается необходимость совершенствования правовых и организационных механизмов использования жестового языка в гражданском судопроизводстве, повышения доступности квалифицированного сурдоперевода и расширения процессуальных гарантий указанных лиц.

Ключевые слова: гражданское судопроизводство, язык жестов, люди с ограниченными возможностями, сурдопереводчик, инвалидность, равенство, состязательность.

ARGINBEKOVA G.I.,[1]
c.l.s., senior lecturer.
e-mail: gulnar.arginbekova@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-6132-9761
ASSETOVA G.B.,[2]
PhD, senior lecturer.
e-mail: gulnur_asetova@mail.ru
ORCID ID: 0009-0000-0337-3660
ABZALBEKOVA M.T.,[2]
PhD, senior lecturer.
e-mail: Abzalbekoba@mail.ru
ORCID ID: 0009-0001-9929-4816
ASSYLBEKOVA A.A.,*[3]
PhD, associate professor.
*e-mail: aig0071@mail.ru
ORCID ID: 0009-0005-8634-1109
[1]Korkyt Ata University,
Kyzylorda, Kazakhstan
[2]Buketov University,
Karaganda, Kazakhstan
[3]Academy of Justice under the
High Judicial Council,
Astana, Kazakhstan

PARTICIPATION OF PERSONS WITH HEARING AND SPEECH LOSS IN CIVIL PROCEEDINGS THROUGH SIGN LANGUAGE: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

Abstract

This article examines the participation of persons with hearing and speech impairments in civil proceedings through sign language. It addresses the exercise of their procedural rights, including the right to provide explanations, submit motions and evidence, and participate in judicial debates. Particular attention is paid to ensuring equality of participants in civil proceedings and effective access to justice for persons experiencing difficulties in oral communication. The role of sign language interpreters in enabling such persons to participate fully in court proceedings is analyzed, along with practical issues arising from the use of interpretation services. A comparative legal

analysis examines approaches to ensuring the participation of persons with hearing and speech impairments in civil proceedings in Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Belarus, and Azerbaijan. The comparison identifies similarities and differences in the regulation of sign language and interpretation services, as well as procedural safeguards available to these persons. The shortage of qualified sign language interpreters is identified as a practical obstacle to the effective exercise of procedural rights. The article substantiates the need to improve legal and organizational mechanisms for using sign language, expand access to qualified interpretation services, and strengthen procedural safeguards to ensure substantive equality before the law and the courts.

Keywords: civil proceedings, sign language, people with disabilities, sign language interpreter, disability, equality, adversarial proceedings.

Мақаланың редакцияға түскен күні: 15.07.2026

ҒТАМР 10.31.01
ӘОЖ 347.91/.95
JEL K15

https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-110-124

ИБРАГИМОВА Ж.Г.,*[1]
докторант.
*e-mail: 24250941@turan-edu.kz
ORCID ID: 0009-0001-5700-6919
СТВОЛ М.,[2]
PhD, профессор.
e-mail: gulasmz@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6624-4505
ЖОРАБЕКОВ С.,[3]
з.ғ.к., доцент.
e-mail: Serik-Zhorabekov@mail.ru
ORCID ID: 0009-0006-0309-5174
НҰРЖАНОВ Д.А.,[4]
з.ғ.м., профессор ассистенті.
e-mail: nurzhanov.d@kaznmu.kz
ORCID ID: 0009-0002-2160-5351
[1]«Тұран» университеті,
Алматы қ., Қазақстан
[2]Гданьск университеті,
Гданьск қ., Польша
[3]Орталық Азия инновациялық
университеті,
Шымкент қ., Қазақстан
[4]С.Д. Асфендияров атындағы
Қазақ ұлттық медицина университеті,
Алматы қ., Қазақстан

АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСТЕ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Аңдатпа

Бұл мақалада азаматтық процесте адам құқықтарын қорғау мен цифрлық технологиялардың өзара байланысы қарастырылады. Зерттеу мақсаты – Қазақстан Республикасының азаматтық сот жүйесінде цифрландырудың адам құқықтарын қорғауға ықпалын талдау және оның тиімділігін бағалау. Зерттеу барысында салыстырмалы-құқықтық және жүйелі талдау, құқықтық модельдеу мен индуктивті-дедуктивті әдістер қолданылды. Негізгі назар e-sud, e-gov және электронды сот кабинету сияқты цифрлық платформалардың сот төрелігін жетілдірудегі рөліне аударылды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, цифрландыру сот әділдігінің ашықтығы мен қолжетімділігін арттырып, процестік теңдікті қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, деректер қауіпсіздігі, алгоритмдік бейтараптық және цифрлық теңсіздік мәселелері өзекті болып қалуда. Зерттеу ғылыми тұрғыда цифрлық әділет жүйесінің құқықтық мәдениетке әсерін айқындап, практикалық тұрғыда құқықтық саясатты жетілдірудің жаңа бағыттарын ұсынады. Жұмыстың ғылыми құндылығы – азаматтық процестегі цифрлық технологияларды адам құқықтарын қорғаудың тұрақты тетігі ретінде қарастыруында, ал практикалық маңызы – сот жүйесін тиімді басқару мен құқықтық теңдікті қамтамасыз етуге арналған нақты ұсыныстарында.

Тірек сөздер: азаматтық процесс, адам құқықтары, цифрлық технологиялар, электронды сот, сот әділдігі, құқықтық теңдік, цифрландыру.

Кіріспе

Конституциялық реттеудің маңызды бағыттарының бірі – адамның және азаматтың құқықтық мәртебесін айқындау, оның негізгі құқықтары мен бостандықтарын тану және оларды іске

асырудың тиісті кепілдіктерін белгілеу. Конституцияның «Негізгі құқықтар, бостандықтар және міндеттер» бөлігін қалыптастыру барысында адам құқықтарын қорғаудың халықаралық стандарттары елеулі дәрежеде басшылыққа алынған. Атап айтқанда, адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының, Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық пактілердің және адам құқықтары саласында кеңінен мойындалған өзге де халықаралық актілердің ережелері ұлттық конституциялық нормаларда көрініс тапты. Осы тәсілдің нәтижесінде жеке адамның жеке, саяси және әлеуметтік-экономикалық құқықтарының конституциялық мазмұны кеңейіп, оларды жүзеге асыру мен мемлекеттік қорғаудың құқықтық кепілдіктері күшейтілді [1].

Қоғамдық қатынастардың қазіргі даму кезеңінде цифрлық технологиялардың қарқынды таралуы құқықтық жүйеге де елеулі ықпал етуде. Цифрландыру тек экономикалық немесе әлеуметтік салалармен шектелмей, мемлекеттік басқару мен сот төрелігін жүзеге асырудың қалыптасқан тәсілдерін де өзгертуде. Осы тұрғыдан алғанда, азаматтық сот ісін жүргізуге цифрлық технологияларды енгізу сотқа жүгіну мүмкіндігін кеңейтуге, процестік әрекеттерді жеделдетуге және сот қызметінің ашықтығын арттыруға бағытталған маңызды құрал ретінде қарастырылады. Қазақстанда цифрлық инфрақұрылымның дамуы, мемлекеттік қызметтердің электрондық форматқа көшуі және ақпараттық жүйелердің өзара ықпалдасуы сот төрелігін ұйымдастырудың жаңа моделін қалыптастыруға жағдай жасап отыр.

Сот жүйесін цифрландырудың маңыздылығы мемлекеттік саясат деңгейінде де бірнеше рет атап өтілді. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев сот төрелігін цифрлық трансформациялау қажеттілігіне назар аудара отырып, сот жүйесін толық цифрландыруды әділ сот төрелігін қамтамасыз етудің маңызды шарттарының бірі ретінде бағалады. Сонымен бірге цифрлық технологияларды пайдалану сот шешімдерінің ашықтығын, азаматтар үшін қолжетімділігін және сот төрелігінің жалпы сапасын арттыруға бағытталуы қажет екендігі көрсетілді [2]. Осы ұстаным цифрлық құралдарды тек техникалық жаңғырту элементі ретінде емес, адамның сот арқылы қорғалу құқығын нақты жүзеге асыруға ықпал ететін құқықтық тетік ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Қазақстан Республикасының Конституциясы әр адамның өз құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау мүмкіндігіне кепілдік береді. Бұл ереже Конституцияның 13-бабында бекітіліп, сот арқылы қорғалу құқығын адамның негізгі конституциялық құқықтарының бірі ретінде орнықтырады [1]. Аталған қағида азаматтық процестің құқықтық негізін құрайды. Алайда қазіргі цифрлық қоғам жағдайында сот арқылы қорғалу құқығын формальды түрде бекітудің өзі жеткіліксіз. Азаматтың осы құқықты іс жүзінде пайдалана алуына мүмкіндік беретін заманауи әрі қолжетімді процессуалдық құралдардың болуы да маңызды.

Осы қажеттіліктің негізінде электрондық сот ісін жүргізу жүйесі, сот отырыстарына қашықтан қатысу мүмкіндігі, электрондық құжаттарды пайдалану және процессуалдық құжаттарды цифрлық форматта ұсыну сияқты тетіктер дамып келеді. Сонымен қатар жасанды интеллект технологияларын сот практикасын талдау, құқықтық ақпаратты жүйелеу және сот қызметін ұйымдастырудың жекелеген бағыттарын оңтайландыру мақсатында пайдалану перспективалары да өзекті бола түсуде. Мұндай технологиялардың енгізілуі сот төрелігінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік бергенімен, оларды қолдану кезінде адамның процестік құқықтары мен құқықтық кепілдіктерінің сақталуы негізгі талап болып қалуға тиіс.

Цифрлық сот төрелігі жағдайында азаматтық процестің дәстүрлі қағидаттары да өз маңызын жоғалтпайды. Мәселен, Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінің 13-бабы азаматтық істерді қарау барысында тараптардың тең құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету қажеттігін көздейді [3]. Бұл талап сот процесінің электрондық немесе аралас форматта өткізілуіне байланысты өзгермейді. Керісінше, цифрлық технологияларды қолдану тараптардың процесс барысында бірдей мүмкіндіктерге ие болуын қамтамасыз етуге бағытталуы керек. Атап айтқанда, тараптардың онлайн сот отырысына қатысуы, электрондық дәлелдемелерді ұсынуы, процессуалдық құжаттармен танысуы және өз құқықтарын цифрлық ортада жүзеге асыруы үшін тең жағдай жасалуы тиіс. Сондықтан сот ісін жүргізуді цифрландырудың түпкі мақсаты технологияны енгізудің өзінде емес, оны адамның сот арқылы қорғалу құқығын тиімді іске асыруға қызмет ететін құралға айналдыруда көрінеді.

Азаматтық сот ісін жүргізу шеңберінде адамның құқықтары мен заңды мүдделерін тиімді қорғау мәселесі тек ұлттық құқық жүйесінің шеңберінде ғана емес, халықаралық ғылыми

кеңістікте де өзекті зерттеу объектілерінің бірі болып табылады. Сот төрелігінің цифрлық форматқа көшуі бұл мәселенің мазмұнын одан әрі кеңейтіп, азамат пен сот арасындағы өзара қатынастардың жаңа нысандарын қалыптастыруда. Осы бағытта J. Reiling цифрландырудың сот жүйесінің қызметіне ықпалын зерттей отырып, электрондық сот жүйелерінің азаматтар мен сот институты арасындағы психологиялық және институционалдық қашықтықты азайтуға қабілетті екенін атап көрсетеді [4]. Автордың бұл тұжырымы цифрлық технологиялардың тек ұйымдастырушылық немесе техникалық құрал емес, сонымен бірге азаматтардың сот төрелігін қабылдауына әсер ететін фактор ретінде қарастырылуы мүмкін екенін көрсетеді.

Қазақстан жағдайында да сот қызметін цифрландырудың осындай әлеуетін байқауға болады. Сотқа жүгіну рәсімдерінің жеңілдетілуі, қажетті ақпараттың электрондық түрде қолжетімді болуы және процестік әрекеттердің белгілі бір бөлігін қашықтан жүзеге асыру мүмкіндігі азаматтардың әділет жүйесімен өзара байланысын жеңілдетеді. Осы тұрғыдан алғанда, цифрлық трансформацияны Қазақстандағы азаматтық сот төрелігін дамытудың техникалық бағыты ретінде ғана емес, сот төрелігінің қолжетімділігі, ашықтығы және тиімділігіне ықпал ететін стратегиялық фактор ретінде бағалауға болады.

Осы зерттеудің негізгі мақсаты азаматтық процесте адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған құқықтық тетіктердің қазіргі даму ерекшеліктерін анықтау және цифрлық технологиялардың аталған тетіктерді іске асырудағы орнын айқындау болып табылады. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін бірнеше өзара байланысты міндеттер қойылады: біріншіден, азаматтық процестегі құқықтарды қорғаудың негізгі құқықтық механизмдерін қарастыру; екіншіден, сот ісін жүргізуге цифрлық технологияларды енгізудің қазіргі тәжірибесін зерделеу; үшіншіден, Қазақстандағы қолданыстағы тәсілдерді шетелдік тәжірибемен салыстырып, олардың артықшылықтары мен проблемалық тұстарын анықтау.

Қазіргі уақытта азаматтық сот төрелігін цифрландыру электрондық құжат айналымы, талап арыздар мен өзге де процестік құжаттарды электрондық түрде беру, сот отырыстарына бейнеконференцбайланыс арқылы қатысу, сондай-ақ сот кабинеті арқылы сот материалдарына қол жеткізу және процестің басқа қатысушыларымен ақпарат алмасу мүмкіндіктерінің дамуымен сипатталады. Аталған тетіктер азаматтардың сот төрелігіне физикалық тұрғыдан ғана емес, уақыт пен кеңістік тұрғысынан да қолжетімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Бұдан бөлек, цифрлық сервистерді пайдалану сот ісін жүргізудің жекелеген рәсімдерін жеделдетіп, құжаттарды өңдеу мен ақпарат алмасудың тиімділігін арттыра алады.

Сонымен бірге сот төрелігін цифрландыру тек оң нәтижелермен шектелмейді. Электрондық форматтың кеңеюі азаматтардың құқықтарын қорғаудың жаңа тәуекелдерін де туындатады. Олардың қатарына халықтың цифрлық сауаттылық деңгейіндегі айырмашылықтарды, электрондық сервистерді пайдалану кезінде туындайтын техникалық кедергілерді, интернет пен цифрлық инфрақұрылымға қолжетімділіктің біркелкі болмауын жатқызуға болады. Бұған қоса, сот процестерінде дербес деректер мен өзге де құпия ақпараттың үлкен көлемде өңделуі ақпараттық қауіпсіздік мәселесін күшейтеді. Қашықтан өткізілетін сот отырыстарында тараптардың өз құқықтарын толық көлемде іске асыруы, дәлелдемелерді ұсынуы және өз позициясын еркін білдіруі де жеке құқықтық кепілдіктерді талап етеді.

D. Reiling сот төрелігін цифрландырудың мәнін оның техникалық мүмкіндіктерімен ғана шектемей, сотқа қолжетімділікті арттыру және сот жүйесінің тиімділігін қамтамасыз ету міндеттерімен байланыстырады. Оның зерттеулерінде цифрлық технологияларды сот қызметіне енгізу соттардың ішкі жұмыс тәртібіне ғана емес, сот процестерін ұйымдастыру тәсілдеріне және дәстүрлі процессуалдық рәсімдерге де өзгерістер енгізетіні көрсетіледі [5]. Демек, цифрлық трансформация сот жүйесінің техникалық базасын жаңартумен қатар, сот төрелігін жүзеге асырудың институционалдық және процестік моделін қайта қарауға ықпал ететін кешенді процесс ретінде сипатталады.

Алайда цифрлық технологиялардың сот жүйесіне енгізілу фактісінің өзі адамның құқықтарын тиімді қорғауға автоматты түрде алып келеді деп пайымдау дұрыс емес. Технология құқық қорғау құралына оның қолданылуы нақты процестік құқықтарды қамтамасыз етуге бағытталған жағдайда ғана айналады. D. Reiling және F. Contini цифрлық сот платформаларының құқықтық және институционалдық әсерін қарастыра отырып, сот процесіндегі белгілі

бір шешімдер мен рәсімдердің техникалық жүйелерге тәуелді болуы әділ сот талқылауы, сот тәуелсіздігі және процестік кепілдіктер сияқты негізгі құқықтық құндылықтарға ықпал етуі мүмкін екеніне назар аударады [5]. Сондықтан сот жүйесін технологиялық жаңғырту кезінде оның құқықтық салдары алдын ала бағаланып, азаматтардың цифрлық ортадағы құқықтарын қорғауға арналған қосымша кепілдіктер қалыптастырылуы қажет.

Қазақстан Республикасының азаматтық процестік заңнамасын осы тұрғыдан талдау сот төрелігіне қолжетімділікті және процеске қатысушылардың құқықтарын қамтамасыз етудің дәстүрлі механизмдері цифрлық ортада жаңа мазмұнмен толықтырылып жатқанын көрсетеді. Сотқа жүгіну құқығын тек талап арызды сотқа жолдау мүмкіндігімен шектеуге болмайды. Оның құрамына азаматтың істің қозғалысы жөнінде тиісті ақпарат алу, сот материалдарына қол жеткізу және олармен танысу, дәлелдемелерді ұсыну, сот отырысына қатысу, өз пікірін білдіру, басқа тараптардың уәждеріне жауап беру, сондай-ақ қабылданған сот актілеріне заңда белгіленген тәртіппен шағым жасау мүмкіндіктері кіреді. Осы құқықтардың әрқайсысы электрондық форматта да нақты әрі тиімді жүзеге асырылуы тиіс.

Сондықтан цифрлық сот төрелігінің нәтижелілігін тек енгізілген электрондық сервистердің санымен немесе техникалық мүмкіндіктердің көлемімен бағалау жеткіліксіз. Негізгі өлшем азаматтың процестік құқықтарының іс жүзінде қаншалықты қамтамасыз етілетіні болуы қажет. Егер электрондық жүйе белгілі бір санаттағы азаматтардың сот процесіне қатысуын қиындатса немесе техникалық ақаулар салдарынан олардың процестік мүмкіндіктерін шектесе, мұндай цифрландырудың құқық қорғаушылық әлеуеті төмендейді. Осыған байланысты цифрлық технологиялар сот төрелігіне қолжетімділікті кеңейтетін құрал ретінде қолданылуы тиіс, бірақ олар адамның құқықтарын жүзеге асырудың қосымша кедергісіне айналмауы керек.

Осы мәселені ескере отырып, Қазақстан Республикасының азаматтық процестік заңнамасын жетілдірудің ықтимал бағыттарының бірі ретінде сот процесіне қатысушылардың цифрлық процестік құқықтары мен оларға берілетін кепілдіктерді нақтылау ұсынылады. Атап айтқанда, электрондық сот ісін жүргізу барысында техникалық ақау, ақпараттық жүйенің жұмыс істемеуі немесе өзге де объективті технологиялық себептер азаматтың процестік әрекетті белгіленген мерзімде орындауына кедергі келтірген жағдайда, мұндай мән-жай оның құқықтарын шектеуге немесе оған жағымсыз процестік салдар қолдануға негіз болмауға тиіс. Бұл ретте техникалық проблемалардың туындауы тиісті рәсіммен тіркеліп, процестік мерзімдерді қалпына келтіру немесе өзге де құқықтық қорғау шараларын қолдану мүмкіндігі қарастырылуы орынды.

Цифрлық сот жүйелерінің кеңеюіне байланысты ақпараттық қауіпсіздік мәселесі де азаматтық процестің ажырамас бөлігіне айналып келеді. Электрондық жүйелерде сот процесіне қатысушылардың жеке деректері, коммерциялық немесе өзге де құпия сипаттағы мәліметтер, электрондық дәлелдемелер және басқа да ақпараттар жинақталады. Сондықтан мұндай деректерді сақтау мен өңдеу кезінде құпиялылықты қамтамасыз ету, ақпаратқа рұқсатсыз қол жеткізудің алдын алу және ақпараттық жүйелердің тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз ету талаптары сақталуы қажет. Осы себепті азаматтық сот ісін жүргізуді цифрландыруды тек технологиялық жаңғырту ретінде қарастыру жеткіліксіз. Ол адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық механизмдердің құрамдас бөлігі ретінде бағалануы тиіс.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы азаматтық процестегі адам құқықтарын қорғау мәселесін цифрлық сот төрелігінің дамуымен өзара байланыста кешенді түрде қарастырудан тұрады. Мұндай тәсіл дәстүрлі процестік кепілдіктердің электрондық сот ісін жүргізу жағдайында қалай өзгеретінін және оларды қамтамасыз ету үшін қандай қосымша құқықтық тетіктер қажет екенін анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің практикалық маңызы Қазақстан Республикасының азаматтық процестік заңнамасын одан әрі жетілдіруге бағытталған ұсыныстар әзірлеу мүмкіндігімен айқындалады. Зерттеу нәтижелері цифрлық сот ісін жүргізу барысында азаматтардың процестік құқықтарын қамтамасыз ету, электрондық сот сервистерінің қолжетімділігін арттыру және цифрлық ортада адам құқықтарын қорғаудың тиісті құқықтық кепілдіктерін қалыптастыру мәселелерін жетілдіру кезінде пайдаланылуы мүмкін.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің құқықтық-нормативтік негізін Қазақстан Республикасында қолданыста болатын негізгі нормативтік-құқықтық актілер құрады. Атап айтқанда, зерттеу шеңберінде Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі, сондай-ақ Мемлекет басшысының ресми жарлықтары мен Қазақстан халқына арналған жолдауларындағы сот жүйесін цифрландыруға қатысты ережелер зерделенді. Аталған құқықтық актілер азаматтың сот арқылы өз құқықтары мен бостандықтарын қорғауының конституциялық негіздерін айқындаумен қатар, азаматтық сот ісін жүргізуге ақпараттық технологияларды енгізудің құқықтық және институционалдық алғышарттарын түсіндіруге мүмкіндік береді.

Нормативтік базаны зерттеумен қатар, азаматтық процестің цифрлық ортада жүзеге асырылуын сипаттайтын нақты электрондық сервистердің қызметі де назарға алынды. Осы мақсатта «Сот кабинеті» электрондық жүйесінің, E-sud платформасының, сондай-ақ Kaspi және eGov жүйелерінде сот ісін жүргізуге байланысты қолданылатын жекелеген цифрлық мүмкіндіктердің құқықтық қырлары қарастырылды. Аталған ресурстар азаматтардың сот органдарымен қашықтан өзара іс-қимыл жасауын жеңілдететін практикалық құралдар ретінде бағаланды. Сонымен бірге олардың қолданылуы сот төрелігіне қолжетімділікті арттыру, процестік әрекеттерді жеңілдету және тараптардың процесс шеңберіндегі мүмкіндіктерінің теңдігін қамтамасыз ету тұрғысынан талданды.

Зерттеудің теориялық негізін қалыптастыру барысында Қазақстандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерге талдау жүргізілді. Цифрлық сот төрелігінің теориялық негіздері, оны енгізудің құқықтық және этикалық салдары, сондай-ақ цифрлық технологиялардың сот жүйесіне ықпалы жөніндегі ғылыми еңбектер пайдаланылды. Осы ретте E. Barkhuysen, M. van Emmerik, A. Susskind, L. Chen және H. Li еңбектеріне ерекше назар аударылды. Аталған зерттеулер цифрлық әділет жүйесінің қазіргі даму үрдістерін халықаралық деңгейде түсінуге, оның құқықтық салдарын бағалауға және шетелдік тәжірибені Қазақстанның азаматтық сот ісін жүргізу жүйесімен салыстыруға теориялық негіз қалыптастырды.

Ғылыми әдебиеттерді талдау барысында цифрлық сот төрелігінің адам құқықтарын қамтамасыз етуге ықпалы туралы әртүрлі ғылыми көзқарастар қарастырылды. Жекелеген зерттеушілер цифрлық әділет жүйесінің қалыптасуы адам құқықтарын қорғаудың мазмұнына жаңа элементтер енгізетінін, ал деректердің қолжетімділігі мен алгоритмдердің бейтараптығына қойылатын талаптар процестік теңдікті қамтамасыз етудің қосымша факторы бола алатынын көрсетеді [7]. Бұл ғылыми ұстаным зерттеу барысында цифрландырудың адам құқықтарын қорғауға ықпалын тек теориялық деңгейде емес, сот ісін жүргізудің нақты цифрлық тетіктері арқылы бағалауға негіз болды.

Зерттеудің әдіснамалық негізі бір ғана ғылыми әдіспен шектелмей, өзара байланысты бірнеше тәсілдердің жиынтығына құрылды. Мұндай кешенді әдіснамалық ұстаным цифрлық технологиялардың азаматтық процеске ықпалын құқықтық, институционалдық және практикалық тұрғыдан қатар қарастыру қажеттілігімен түсіндіріледі.

Зерттеуде бірінші кезекте салыстырмалы-құқықтық әдіс қолданылды. Оның көмегімен Қазақстандағы азаматтық сот ісін жүргізуді цифрландыру тәжірибесі бірқатар шетелдік құқықтық жүйелердің, атап айтқанда Еуропалық Одақ мемлекеттері мен Ұлыбританияның тәжірибесімен салыстырылды. Салыстыру барысында электрондық сот жүйелерін ұйымдастыру ерекшеліктері, сот процесіне цифрлық технологияларды енгізу деңгейі және азаматтардың процестік құқықтарын қамтамасыз ету тәсілдеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтар анықталды. Бұл өз кезегінде Қазақстанның қолданыстағы моделін жетілдіру және оны халықаралық құқықтық стандарттарға жақындату мүмкіндіктерін айқындауға жағдай жасады.

Екінші әдіс ретінде жүйелік талдау пайдаланылды. Азаматтық процестегі адам құқықтарын қорғау жеке құқықтық нормалар жиынтығы ретінде ғана емес, өзара байланысты институттар жүйесі ретінде қарастырылды. Осы тұрғыдан алғанда сотқа жүгіну құқығы, тараптардың процестік теңдігі, дәлелдемелерді ұсыну мүмкіндігі, сот отырысына қатысу және сот актілеріне шағым жасау сияқты құқықтардың цифрлық сот инфрақұрылымымен өзара байланысы зерттелді. Мұндай тәсіл цифрлық технологиялардың жекелеген процессуалдық әрекеттерге ғана емес, азаматтық сот төрелігінің жалпы ұйымдастырылуына ықпалын бағалауға мүмкіндік берді.

Үшінші бағытта индукция және дедукция әдістері қолданылды. Индуктивтік тәсіл арқылы сот ісін жүргізуді цифрландырудың жекелеген практикалық көріністері мен нақты мысалдары жинақталып, олардың негізінде жалпы сипаттағы қорытындылар жасалды. Ал дедуктивтік тәсіл жалпы теориялық және құқықтық ережелерді нақты жағдайларға қолдану арқылы олардың практикалық көріністерін бағалауға мүмкіндік берді. Осы екі әдістің қатар пайдаланылуы зерттеудің теориялық тұжырымдары мен практикалық материалдары арасындағы байланысты қамтамасыз етті.

Төртінші әдіс – құқықтық модельдеу әдісі. Оның көмегімен азаматтық сот ісін жүргізуде цифрлық технологияларды кеңінен пайдаланудың ықтимал құқықтық нәтижелері қарастырылып, сот төрелігінің одан әрі цифрлық дамуының мүмкін бағыттары белгіленді. Бұл әдіс қазіргі қолданыстағы құқықтық реттеудің болашақ технологиялық өзгерістерге қаншалықты сәйкес келетінін бағалауға және қажет болған жағдайда жаңа құқықтық тетіктерді қалыптастыру қажеттігін негіздеуге мүмкіндік берді.

Зерттеудің эмпирикалық базасын Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты мен Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің ресми материалдары мен статистикалық мәліметтері құрады. Аталған деректер сот істерін электрондық форматта қарау көрсеткіштерінің өзгерісін, цифрлық сервистерді пайдалану деңгейін және сот төрелігінің ұйымдастырылуына цифрландырудың ықпалын бағалау үшін пайдаланылды. Статистикалық ақпарат азаматтық істерді қараудың цифрлық нысандарының даму динамикасын анықтауға, процестік рәсімдердің жеделдеуіне қатысты көрсеткіштерді бағалауға және сот қызметінің ашықтығын қамтамасыз етудегі электрондық құралдардың рөлін саралауға мүмкіндік берді.

Осылайша, зерттеу әдіснамасы нормативтік-құқықтық материалдарды, ғылыми әдебиеттерді, салыстырмалы құқықтық деректерді және практикалық-статистикалық ақпаратты өзара ұштастыру қағидатына негізделді. Қолданылған ғылыми әдістер бірін-бірі толықтырып, зерттеу объектісін әртүрлі қырынан зерделеуге мүмкіндік берді. Нәтижесінде азаматтық процестегі адам құқықтарын қорғау тетіктерінің цифрлық трансформация жағдайындағы өзгерістерін неғұрлым кешенді бағалауға және Қазақстанның сот жүйесін одан әрі жетілдіруге қатысты ғылыми әрі практикалық қорытындылар жасауға негіз қалыптасты.

Нәтижелер мен талқылау

Зерттеу барысында жүргізілген талдау азаматтық сот ісін жүргізуді цифрландыру адамның құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау тетіктеріне елеулі өзгерістер енгізіп отырғанын көрсетті. Бұл өзгерістерді тек сот қызметінің техникалық жаңғыртылуы ретінде бағалау жеткіліксіз. Цифрлық технологиялардың енгізілуі сотқа жүгіну тәртібіне, процестік ақпаратты алу тәсілдеріне, сот отырыстарына қатысуға және сот актілеріне қол жеткізуге байланысты қатынастардың сипатын өзгертуде. Осыған байланысты цифрландыру азаматтық сот төрелігінің қолжетімділігін, ашықтығын және тиімділігін қамтамасыз етудің жаңа құралдарын қалыптастыратын құқықтық-институционалдық процесс ретінде қарастырылуы тиіс.

Цифрлық сот инфрақұрылымының дамуы, ең алдымен, азаматтың сотқа жүгіну мүмкіндігін жеңілдетуге ықпал етеді. Қазақстанда электрондық сот кабинеті мен E-sud платформасының қолданылуы талап арыздарды, өтініштерді және өзге де процестік құжаттарды қашықтан жолдауға мүмкіндік береді. Бұрын сот органына тікелей баруды немесе құжаттарды қағаз түрінде ұсынуды талап еткен бірқатар әрекеттер қазіргі кезде электрондық форматта орындалады. Мұндай мүмкіндік уақыт пен материалдық ресурстарды үнемдеумен қатар, сот пен азамат арасындағы коммуникацияны жеделдетеді.

Электрондық форматтың тағы бір артықшылығы – процестік ақпаратты уақытылы жеткізу мүмкіндігінің артуы. Сот хабарламалары мен процестік құжаттарды электрондық жүйелер арқылы алу тараптардың іс бойынша қажетті ақпаратты дер кезінде білуіне жағдай жасайды. Бұл процестік мерзімдердің сақталуына және сот отырыстарына қатысу мүмкіндігінің тиімді іске асуына оң ықпал етеді. Сонымен бірге электрондық тіркеу жүйелері құжаттарды қабылдау мен есепке алу барысында адам факторынан туындайтын кейбір техникалық қателердің алдын алуға мүмкіндік береді.

Азаматтық сот ісін жүргізуді цифрландыру сот қызметінің ашықтығына да әсер етеді. Электрондық құжат айналымы мен ақпараттық архивтердің дамуы сот материалдарын сақтау, жүйелеу және оларды тиісті тұлғаларға ұсыну процесін жеңілдетеді. Азамат өз ісінің қозғалысына қатысты ақпаратты электрондық жүйе арқылы бақылау мүмкіндігіне ие болады. Бұл сот қызметінің транспаренттілігін күшейтіп қана қоймай, сот төрелігін жүзеге асыру процесіне қоғамдық бақылаудың белгілі бір деңгейде қалыптасуына жағдай жасайды.

Осы тұрғыдан алғанда, сот актілерінің электрондық нысанда сақталуы да маңызды мәнге ие. Ақпаратты цифрлық түрде жинақтау сот тәжірибесін жүйелеуді, қажетті материалдарды іздеуді және сот актілеріне қол жеткізуді жеңілдетеді. Сонымен қатар электрондық жүйелер сот қызметі туралы статистикалық ақпаратты жинау мен өңдеуді жеделдетеді. Бұл мүмкіндіктер сот төрелігінің тиімділігін бағалауға, проблемалық бағыттарды анықтауға және басқарушылық шешімдер қабылдауға қосымша негіз қалыптастырады.

ҚР Жоғарғы Сотының 2024 ж. статистикалық деректеріне сүйенгенде, азаматтық істерді электрондық форматта тіркеу және қарау көрсеткіштерінің өскені байқалады. Зерттеу материалдарында азаматтық істердің 82%-ы электрондық түрде тіркеліп, онлайн қаралғаны және бұл көрсеткіштің алдыңғы жылмен салыстырғанда 18%-ға артқаны көрсетіледі. Сондай-ақ электрондық форматты енгізу процестің жалпы ұзақтығын орта есеппен 25%-ға қысқартқаны туралы деректер келтірілген. Аталған көрсеткіштер сот төрелігін цифрландырудың практикалық нәтижелерін сипаттайтын маңызды эмпирикалық материал болып табылады. Дегенмен бұл статистикалық мәліметтерді ғылыми жарияланымда пайдаланбас бұрын олардың Жоғарғы Соттың ресми дереккөзімен сәйкестігін нақтылау қажет.

D. Reiling және F. Contini еңбектерінде цифрлық сот платформаларының дамуы сот жүйесіндегі қарапайым техникалық өзгеріспен шектелмейтініне назар аударылады. Олардың пікірінше, цифрлық технологиялардың сот қызметіне енуі сот төрелігін ұйымдастыруға, басқару тәсілдеріне және процестік рәсімдерге ықпал ететін институционалдық өзгерістерді туындатады [5]. Осы тұжырым Қазақстандағы сот жүйесінің цифрлық трансформациясын бағалау үшін де маңызды. Себебі технологиялық жаңғырту сот тәуелсіздігі, әділ сот талқылауы, тараптардың теңдігі және басқа да негізгі процестік кепілдіктермен қатар жүруі тиіс.

Осыдан цифрландырудың тиімділігін бағалауда дәстүрлі техникалық көрсеткіштермен ғана шектелмеу қажеттігі туындайды. Мысалы, электрондық құжаттардың саны немесе онлайн сот отырыстарының үлесі сот жүйесінің қаншалықты тиімді әрі құқыққа бағдарланғанын толық көрсете алмайды. Бағалау барысында азаматтардың сотқа нақты қолжетімділігі, процестік ақпаратты уақытында алуы, электрондық дәлелдемелерді ұсыну мүмкіндігі, сот отырыстарына кедергісіз қатысуы және сот актілеріне қол жеткізуі сияқты адам құқықтарына тікелей қатысты өлшемдер де ескерілуі қажет.

Цифрлық сот төрелігінің маңызды нәтижелерінің бірі – сотқа жүгінудің географиялық шектеулерінің азаюы. Бұрын сот орналасқан елді мекенге бару қажеттілігі шалғай өңірлерде тұратын азаматтар үшін қосымша уақыт пен шығынды талап ететін. Қазіргі кезде электрондық өтініш беру және бейнеконференцбайланыс арқылы сот отырысына қатысу сияқты мүмкіндіктер бұл кедергілердің бір бөлігін жояды. Осы арқылы Конституцияның 13-бабында бекітілген әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғауға құқығы практикалық тұрғыдан жүзеге асырылады.

Сонымен бірге сот төрелігінің қолжетімділігі оның тек географиялық өлшемімен анықталмайды. Әлеуметтік және экономикалық факторлар да маңызды рөл атқарады. Электрондық сервистердің қашықтан пайдаланылуы сотқа баруға байланысты көлік, уақыт және басқа да шығындарды азайтуы мүмкін. Осы себепті цифрландыру белгілі бір деңгейде азаматтардың әлеуметтік жағдайына қарамастан сот қызметтерін пайдалануға тең мүмкіндік қалыптастырады. Алайда мұндай нәтиже барлық азаматтардың цифрлық инфрақұрылымға және қажетті техникалық құралдарға бірдей қол жеткізе алуы жағдайында ғана қамтамасыз етіледі.

Цифрлық технологиялардың сот төрелігіне ықпалы халықаралық ғылыми әдебиеттерде де кеңінен қарастырылады. A. Susskind цифрлық сот процестері азаматтардың әділет жүйесіне қатысу мүмкіндігін кеңейтіп, қоғам мен мемлекеттік институттар арасындағы өзара байланысты өзгертетінін көрсетеді [8]. Бұл тұжырымды Қазақстандағы электрондық сот жүйесінің дамуымен байланысты қарастыруға болады. Азаматтың сот органымен көптеген әрекеттерді

қашықтан жүзеге асыруы мемлекеттік институт пен қоғам арасындағы коммуникацияның жаңа моделін қалыптастырады.

Сот қызметінің ашықтығы да цифрландырудың маңызды нәтижелерінің қатарына жатады. Электрондық жүйелер сот актілерін сақтау мен іздеуді жеңілдетіп, тиісті ақпараттың қолжетімділігін кеңейтеді. Бұрын азамат сот материалдарын алу үшін қосымша рәсімдерден өтуі қажет болса, қазіргі цифрлық жүйелер белгілі бір процестік ақпаратты жеке кабинет арқылы алуға мүмкіндік береді. Мұндай жағдай тараптардың өз ісіне қатысты ақпаратты дербес бақылауына және процестің жекелеген кезеңдері туралы хабардар болуына ықпал етеді.

J. Reiling цифрлық сот жүйелерінің ашықтығы азаматтардың мемлекеттік сот институттарына деген сенімін қалыптастыруға ықпал етуі мүмкін екенін атап көрсетеді [4]. Бұл көзқарас сот төрелігінің жариялылығы мен есептілігі мәселелері тұрғысынан маңызды. Алайда цифрлық қолжетімділік автоматты түрде қоғамдық сенімнің артуына әкеледі деп біржақты айтуға болмайды. Сенімнің қалыптасуы электрондық сервистердің ыңғайлылығымен қатар сот шешімдерінің негізділігіне, сот тәуелсіздігіне, процестік әділдікке және азаматтардың құқықтарының нақты сақталуына байланысты.

Цифрландырудың тағы бір маңызды нәтижесі азаматтық істерді қарау тиімділігінің артуымен байланысты. Электрондық құжат айналымы қағаз құжаттарды қабылдау, тасымалдау және сақтау қажеттілігін азайтады. Ақпараттың бір жүйеде жинақталуы қажетті материалдарды іздеуге және оларды өңдеуге кететін уақытты қысқартуы мүмкін. Зерттеу материалдарында 2024 ж. азаматтық істер бойынша орташа шешім қабылдау мерзімінің 45 күннен 32 күнге дейін қысқарғаны көрсетіледі. Бұл дерек те пайдаланылған жағдайда ресми статистикалық материалмен қосымша тексеруді талап етеді.

Сот жүйесінің тиімділігін арттыру тұрғысынан жасанды интеллект технологияларын қолдану мәселесі де ерекше назар аударуды қажет етеді. Жасанды интеллект сот шешімін судьяның орнына қабылдайтын дербес субъект ретінде емес, құқықтық ақпаратты өңдеу, үлкен көлемдегі деректерді талдау, ұқсас істерді анықтау және белгілі бір процестік операцияларды автоматтандыру құралы ретінде пайдаланылуы мүмкін. L. Chen және H. Li зерттеулерінде жасанды интеллект адамның шешім қабылдау функциясын толығымен алмастырмай, шешім қабылдау процесін ақпараттық тұрғыдан қолдауға мүмкіндік беретіні көрсетіледі [6]. Сондықтан Қазақстанда мұндай технологияларды енгізу кезінде адамның түпкілікті шешім қабылдау құзыреті мен жауапкершілігі сақталуы тиіс.

Цифрлық технологияларды қолдану сот жүйесіне жұмсалатын ресурстарды оңтайландыруға да мүмкіндік береді. Электрондық құжат айналымы қағазға, басып шығаруға, пошталық жөнелтілімдерге және құжаттарды физикалық сақтауға байланысты шығындарды азайтады. Бұдан бөлек, электрондық архивтердің қалыптасуы сот тәжірибесін ғылыми және статистикалық тұрғыдан зерттеуді жеңілдетеді. Үлкен көлемдегі сот актілерін іздеу, оларды белгілі бір критерийлер бойынша топтастыру және құқық қолдану тәжірибесіндегі ұқсас жағдайларды анықтау дәстүрлі қағаз форматымен салыстырғанда анағұрлым жылдам жүзеге асырылуы мүмкін.

Сонымен бірге цифрлық сот төрелігінің артықшылықтарымен қатар, адамның құқықтарын қорғауға қатысты жаңа тәуекелдері де бар. Бірінші кезекте сот процестерінде өңделетін дербес деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі туындайды. Сот материалдарында азаматтардың жеке басына, мүліктік жағдайына, отбасылық қатынастарына және басқа да құқықтық маңызды мән-жайларға қатысты ақпарат болуы мүмкін. Сондықтан мұндай мәліметтердің электрондық жүйелерде сақталуы ақпараттың рұқсатсыз таралуына немесе үшінші тұлғалардың заңсыз қол жеткізуіне жол бермейтін тиімді техникалық және құқықтық шараларды талап етеді.

Екінші маңызды тәуекел – алгоритмдік бұрмалау мәселесі. Егер жасанды интеллект сот қызметінің белгілі бір кезеңдерінде пайдаланылса, алгоритмнің нәтижелеріне әсер ететін бастапқы деректердің сапасы мен бейтараптығы ерекше маңызға ие болады. Тарихи деректердің өзінде белгілі бір әлеуметтік немесе құқықтық бұрмалаулар болуы ықтимал. Мұндай ақпарат алгоритмдік модельге енгізілген жағдайда, жүйе бұрын қалыптасқан қисықтықты қайта өндіруі мүмкін. Нәтижесінде технологиялық құрал процестік теңдікті күшейтудің орнына, керісінше, белгілі бір адамдар немесе әлеуметтік топтар үшін қолайсыз салдарға әкелуі ықтимал.

Үшінші мәселе цифрлық теңсіздікпен байланысты. Интернетке тұрақты қол жеткізе алмайтын, қажетті техникалық құрылғылары жоқ немесе цифрлық сервистерді пайдалану дағдылары жеткіліксіз азаматтардың сот процестеріне қатысу мүмкіндігі шектелуі мүмкін. Сондықтан сот ісін толық электрондық форматқа көшіру азаматтардың белгілі бір бөлігін сот төрелігінен тыс қалдыру қаупін туғызбауы тиіс. Barkhuysen және van Emmerik цифрлық әділет жүйелері ашықтық пен қолжетімділікті арттыра алатынымен, технологияға шамадан тыс тәуелділік құқықтық теңдікке қатысты жаңа мәселелер қалыптастыруы мүмкін екенін атап көрсетеді [7].

Қазақстанның қолданыстағы азаматтық процестік заңнамасында электрондық құжат айналымына, электрондық дәлелдемелерге және сот хабарламаларын электрондық түрде жіберуге байланысты бірқатар ережелер қалыптасқан. Дегенмен цифрлық сот ісін жүргізудің одан әрі дамуы құқықтық реттеуді тұрақты түрде жетілдіру қажеттігін көрсетеді. Соның ішінде электрондық дәлелдемелердің түпнұсқалығын және тұтастығын анықтау, оларды сотта зерттеу тәртібі, техникалық ақаулардың процестік салдары және электрондық жүйелердің қауіпсіздігі сияқты мәселелерді нақтылау өзекті болып табылады.

Осыған байланысты азаматтық процестік заңнаманы дамытудың перспективалық бағыттарының бірі ретінде цифрлық процестік құқықтардың мазмұнын нақтылау ұсынылады. Азаматтың электрондық сот жүйесін пайдалану мүмкіндігі оның дәстүрлі процестік құқықтарының қысқаруына әкелмеуі керек. Керісінше, цифрлық ортада сотқа жүгіну, дәлелдемелер ұсыну, сот материалдарымен танысу, сот отырысына қатысу және сот актісіне шағым жасау құқықтарын жүзеге асырудың нақты кепілдіктері белгіленуі қажет.

Қазақстандағы сот жүйесінің цифрлық дамуын бағалау кезінде халықаралық тәжірибені де ескеру маңызды. Эстонияда электрондық сот ісін жүргізудің дамыған моделі қалыптасып, азаматтық процестің негізгі әрекеттерінің едәуір бөлігі цифрлық орта арқылы орындалады. Атап айтқанда, e-File жүйесі сотқа құжаттарды электрондық түрде ұсынуға және процестің бірқатар рәсімдерін онлайн орындауға мүмкіндік береді [10]. Бұл тәжірибе сот процесін бір ғана электрондық сервиске емес, өзара байланысты цифрлық инфрақұрылымға біріктірудің тиімділігін көрсетеді.

Оңтүстік Кореяның тәжірибесі де электрондық сот төрелігін дамытудың маңызды үлгісі болып табылады. Елдің Жоғарғы Сотының мәліметтеріне сәйкес, азаматтық сот ісін жүргізудің электрондық жүйесі 2011 жылдан бастап жұмыс істейді. Зерттеу материалдарында 2025 жылы азаматтық істер бойынша электрондық түрде құжат ұсыну деңгейінің 90,87%-ға жеткені көрсетіледі [11]. Электрондық сот актілерін сақтау мен ақпаратты онлайн форматта ұсынуға арналған арнайы ақпараттық жүйелердің болуы цифрлық сот төрелігінің институционалдық тұрғыдан орныққанын көрсетеді.

Қазақстанның осы тәжірибелерден алатын негізгі сабағы электрондық сот ісін жүргізудің тиімділігін тек цифрлық құжаттардың үлесімен өлшеуге болмайтынында. Негізгі назар азаматтың сот процесіне толыққанды қатысуына, қажетті ақпаратты тұрақты алуына және процестік құқықтарын электрондық ортада кедергісіз жүзеге асыруына аударылуы тиіс. Басқаша айтқанда, сот жүйесінің цифрландырылуы технологиялық көрсеткіштен құқықтық нәтиже көрсеткішіне қарай бағытталуы қажет.

Зерттеу нәтижелері Қазақстанда цифрлық сот төрелігін одан әрі жетілдіру үшін бірнеше негізгі бағытты бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Біріншіден, электрондық дәлелдемелердің құқықтық мәртебесі мен оларды сотта ұсыну және зерттеу тәртібі неғұрлым нақты регламенттелуі қажет. Екіншіден, сот қызметінде жасанды интеллект пен алгоритмдік құралдарды пайдаланудың құқықтық шекаралары белгіленуі тиіс. Үшіншіден, цифрлық теңсіздікті төмендетуге бағытталған ұйымдастырушылық және құқықтық шаралар әзірленуі керек. Төртіншіден, алгоритмдік шешімдердің ашықтығы, түсіндірмелілігі және кемсітпеуге жол бермеу қағидаттары қамтамасыз етілуі қажет.

Бұл мәселелер халықаралық деңгейде де құқық қорғау тұрғысынан қарастырылуда. Еуропа Кеңесінің Сот төрелігінің тиімділігі жөніндегі комиссиясы (CEPEJ) сот жүйесінде жасанды интеллектті пайдалану кезінде адамның негізгі құқықтарын сақтау, кемсітушілікке жол бермеу, жүйелердің сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сондай-ақ ашықтық пен пайдаланушының бақылауын сақтау қажеттігін атап көрсетеді [12]. Бұл қағидаттар Қазақстан үшін де маңызды

бағдар бола алады, әсіресе жасанды интеллект сот төрелігінің жекелеген процестеріне енгізілген жағдайда.

БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы комиссар басқармасының материалдарында да цифрлық технологиялардың адам құқықтарын іске асыру үшін жаңа мүмкіндіктер ашатыны, сонымен қатар жеке өмірге қол сұғылмаушылық, кемсітпеу, ақпараттық қауіпсіздік және тиімді құқықтық қорғау салаларында жаңа тәуекелдер қалыптастыратыны көрсетіледі [13]. Осыған байланысты цифрлық трансформацияны бағалаудың негізгі өлшемі технологиялық жаңашылдықтың өзі емес, оның адамның құқықтық мәртебесіне нақты ықпалы болуы қажет.

Осылайша, зерттеу нәтижелері азаматтық сот ісін жүргізуді цифрландыру сот төрелігіне қолжетімділікті кеңейтуге, процестік рәсімдерді жеделдетуге, сот қызметінің ашықтығын арттыруға және ақпаратпен жұмыс істеу тиімділігін көтеруге елеулі мүмкіндік беретінін көрсетті. Сонымен бірге цифрлық орта адамның құқықтарын қорғауға байланысты бұрын болмаған немесе жаңа сипат алған қауіптерді де қалыптастырады. Сондықтан сот төрелігін цифрландырудың түпкі мақсаты электрондық технологияларды барынша көп енгізу емес, сол технологияларды адамның сот арқылы қорғалу құқығын нақты және тиімді жүзеге асыруға бағыттау болуы тиіс.

Осы тұрғыдан алғанда, цифрлық сот төрелігінің одан әрі дамуы екі өзара байланысты міндеттің теңгерімін талап етеді: бір жағынан, технологиялық мүмкіндіктерді пайдалану арқылы сот төрелігінің тиімділігі мен қолжетімділігін арттыру, екінші жағынан, цифрлық ортада адамның негізгі құқықтары мен процестік кепілдіктерінің мүлтіксіз сақталуын қамтамасыз ету. Мұндай тәсіл ғана Қазақстандағы сот жүйесінің цифрлық трансформациясын техникалық жаңғыртудан құқықтық және институционалдық дамудың сапалы жаңа кезеңіне айналдыра алады.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеудің нәтижелері азаматтық процесте адамның құқықтарын қорғау мен цифрлық технологияларды қолдану арасында тікелей әрі көпдеңгейлі байланыс қалыптасқанын көрсетті. Сот төрелігінің цифрлық форматқа ауысуы қазіргі уақытта техникалық жаңарту шеңберінен шығып, азамат пен мемлекет арасындағы құқықтық қатынастардың жүзеге асырылу тәсілдеріне ықпал ететін институционалдық өзгеріске айналып отыр. Осы тұрғыдан цифрлық трансформацияны азаматтық процестің ұйымдастырушылық моделін ғана өзгертетін құбылыс емес, сот арқылы құқық қорғаудың жаңа құралдарын қалыптастыратын құқықтық даму бағыты ретінде бағалауға болады.

Қазақстандағы сот жүйесін цифрландыру нәтижесінде азаматтардың сот органдарымен өзара іс-қимыл жасау мүмкіндіктері кеңейді. Электрондық сот кабинеті, E-sud, eGov және басқа да цифрлық сервистер талап қою, процестік құжаттарды жолдау, қажетті ақпаратты алу және істің қозғалысын бақылау сияқты әрекеттерді қашықтан жүзеге асыруға жағдай жасайды. Мұндай мүмкіндіктер сот төрелігіне қолжетімділікті арттырумен қатар, процестің ашықтығы мен жеделдігін қамтамасыз етуге ықпал етеді. Осы өзгерістер сот билігінің қоғаммен коммуникациясының жаңа нысандарын қалыптастырып, құқықтарды қорғау мәдениетінің трансформациясына алғышарт жасайды [14].

Сонымен бірге цифрландырудың нәтижелерін тек оның артықшылықтарымен бағалау жеткіліксіз. Сот процестерінің электрондық ортаға көшуі адамның құқықтық мәртебесін қорғауға қатысты жаңа талаптарды туындатады. Атап айтқанда, сот жүйесінде өңделетін дербес деректердің қауіпсіздігі, жеке өмірге қол сұқпаушылық, ақпараттық жүйелердің сенімділігі, алгоритмдердің бейтараптығы және жасанды интеллект құралдарын пайдаланудың этикалық шектері ерекше маңызға ие болады. Бұл мәселелер тиісті құқықтық реттеусіз қалған жағдайда, технологиялық құралдардың өзі процестік құқықтарды іске асыруға кедергі келтіруі немесе жаңа құқық бұзушылықтардың пайда болуына жағдай жасауы ықтимал.

Зерттеу сонымен қатар цифрлық сот төрелігінің азаматтардың құқықтық мәдениетіне ықпал ететінін көрсетті. Электрондық сервистердің дамуы азаматтардың сот жүйесімен байланысын жеңілдетіп, өз құқықтарын қорғаудың қолжетімді тәсілдері туралы хабардарлығын арттыруға мүмкіндік береді. Егер бұрын сот процесі көпшілік үшін күрделі кәсіби рәсім ретінде

қабылданса, қазіргі уақытта оның жекелеген элементтерін азаматтың өзі цифрлық орта арқылы жүзеге асыра алады. Алайда бұл мүмкіндікті құқықтық сауаттылықтың автоматты түрде өсуімен теңестіруге болмайды. Цифрлық сервистердің қолжетімді болуы азаматтарға оларды дұрыс пайдалану үшін қажетті құқықтық және цифрлық білім берумен қатар жүруі тиіс.

Цифрлық сот төрелігінің дамуы Қазақстанның халықаралық құқықтық кеңістікпен ықпалдасуына да ықпал етеді. Әлемдік тәжірибеде «digital justice» тұжырымдамасы сот төрелігінің жаңа даму бағыты ретінде қалыптасып келеді. Эстония, Сингапур, Оңтүстік Корея және Нидерланд сияқты мемлекеттердің тәжірибесі цифрлық технологияларды сот жүйесіне жүйелі енгізу процестерді ұйымдастыруды оңтайландыруға, ақпараттың қолжетімділігін арттыруға және сот қызметінің ашықтығын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретінін көрсетеді. Қазақстан үшін бұл тәжірибе дайын модель ретінде механикалық түрде көшірілуі емес, ұлттық құқықтық жүйенің ерекшеліктерін ескере отырып, тиімді құқықтық және институционалдық шешімдерді анықтау тұрғысынан маңызды.

Сонымен қатар Қазақстанда цифрлық сот төрелігін құқықтық тұрғыдан толық қамтамасыз етуге байланысты бірқатар мәселелер әлі де өзекті. Олардың қатарында электрондық дәлелдемелердің құқықтық мәртебесін нақтылау, оларды сотта зерттеу мен бағалаудың бірыңғай рәсімдерін қалыптастыру, автоматтандырылған жүйелерді пайдалану кезінде жауапкершіліктің шекарасын белгілеу және алгоритмдік шешімдердің ашықтығын қамтамасыз ету мәселелері бар. Бұған қоса, цифрлық инфрақұрылымға қолжетімділігі шектеулі немесе цифрлық сауаттылығы жеткіліксіз азаматтардың құқықтарын қорғаудың балама механизмдері сақталуы тиіс. Бұл талап цифрлық теңсіздіктің сот төрелігіне қолжетімділік теңсіздігіне айналуына жол бермеу қажеттігінен туындайды.

Осыған байланысты азаматтық процестік заңнаманы жетілдірудің бірнеше бағыттарын ұсынуға болады.

Біріншіден, электрондық сот ісін жүргізудің арнайы процестік кепілдіктерін заңнамалық тұрғыдан нақтылау қажет. Ақпараттық жүйенің техникалық ақауы салдарынан тұлға процестік әрекетті белгіленген мерзімде орындай алмаған жағдайда, мұндай жағдай оның құқықтарын шектеуге әкелмеуі тиіс. Осы мақсатта техникалық ақаулардың туындауын автоматты түрде тіркейтін, оның басталу және аяқталу уақытын белгілейтін және тиісті ақпаратты процестік материалдарға енгізуге мүмкіндік беретін электрондық механизм қалыптастыру ұсынылады. Мұндай тетік техникалық себептер мен тұлғаның кінәсінен туындаған әрекетсіздікті ажыратуға мүмкіндік береді.

Екіншіден, электрондық дәлелдемелердің құқықтық түсінігін нақтылау қажет. Азаматтық процестік кодексте электрондық дәлелдемелердің мазмұны, негізгі түрлері және оларды сотқа ұсыну тәртібі неғұрлым айқын белгіленуі орынды. Бұл ретте электрондық хабарламалар, цифрлық файлдар, аудио және бейнематериалдар, ақпараттық жүйелерден алынған деректер сияқты материалдардың процестік мәртебесін анықтауға байланысты мәселелерді ескеру қажет.

Үшіншіден, электрондық дәлелдемелердің түпнұсқалығын бағалаудың процессуалдық критерийлерін бекіту ұсынылады. Сот электрондық материалды зерттеген кезде тек оның мазмұнына ғана сүйенбей, дәлелдеменің алыну тәсілін, жасалған немесе тіркелген уақытын, сақталу жағдайын, бүтіндігін, өзгертілу мүмкіндігін және оны қалыптастырған ақпараттық жүйенің сенімділігін де бағалауы қажет. Мұндай талап электрондық ақпаратты бұрмалау немесе кейіннен өзгерту тәуекелдерін азайтуға мүмкіндік береді.

Төртіншіден, автоматтандырылған және жасанды интеллект негізіндегі жүйелерді пайдалану кезінде міндетті адами бақылау қағидатын бекіту қажет. Технологиялық жүйе сот төрелігін жүзеге асыру барысында судьяның немесе өзге де уәкілетті тұлғаның құқықтық шешім қабылдау функциясын толық алмастырмауға тиіс. Егер алгоритмдік құрал ұсым немесе талдамалық нәтиже қалыптастырса, оның негізділігін адам тексеруі және түпкілікті процестік шешімнің заңдылығы мен негізділігі үшін жауапты тұлға айқын болуы қажет.

Бұдан бөлек, цифрлық сот төрелігінің сапасын бағалаудың арнайы көрсеткіштерін қалыптастыру орынды. Мұндай көрсеткіштер электрондық жүйелердің техникалық тиімділігін ғана емес, олардың адам құқықтарын қамтамасыз ету деңгейін де көрсетуі тиіс. Мысалы, азаматтардың сотқа жүгіну мүмкіндігі, электрондық сервистердің тұрақтылығы, техникалық

ақаулардың саны мен салдары, процестік ақпаратты алу уақыты, электрондық дәлелдемелерді ұсыну мүмкіндігі және цифрлық сервистерді пайдалану кезінде туындайтын құқықтық кедергілер осындай бағалау жүйесінің құрамына енгізілуі мүмкін.

Ұсынылып отырған тәсілдердің ғылыми жаңалығы цифрлық сот төрелігін тек ақпараттық технологияларды енгізу процесі ретінде емес, азаматтық процестегі адамның құқықтарын қамтамасыз етудің дербес құқықтық механизмі ретінде қарастырумен байланысты. Бұл тәсіл цифрландырудың нәтижесін технологиялық көрсеткіштермен ғана емес, оның нақты процестік құқықтарды іске асыруға ықпалымен бағалауға мүмкіндік береді.

Ұсыныстардың практикалық маңызы электрондық сот ісін жүргізуге байланысты процестік тәуекелдерді төмендетумен, электрондық дәлелдемелерді қолданудың құқықтық анықтығын арттырумен және жасанды интеллект құралдарын пайдаланудың шектерін белгілеумен сипатталады. Сонымен бірге техникалық ақаулардан зардап шегуі мүмкін процеске қатысушылар үшін қосымша кепілдіктердің қалыптасуы сот төрелігіне қолжетімділік қағидатын нығайтуға мүмкіндік береді.

Жалпы қорытынды ретінде Қазақстандағы сот жүйесінің цифрлық трансформациясы азаматтардың сот арқылы құқықтарын қорғау мүмкіндіктерін кеңейтуге бағытталған маңызды институционалдық өзгеріс болып табылады деп айтуға болады. Цифрлық технологиялар сотқа жүгіну рәсімдерін жеңілдетіп, ақпарат алмасуды жеделдетіп, сот қызметінің ашықтығын арттыруға мүмкіндік береді. Алайда цифрландырудың оң нәтижелері құқықтық кепілдіктермен қамтамасыз етілген жағдайда ғана тұрақты сипатқа ие болады.

Сондықтан цифрлық сот төрелігінің келесі даму кезеңінде технологиялық жаңғырту мен құқықтарды қорғау арасындағы тепе-теңдікті сақтау негізгі қағидаттардың бірі болуы тиіс. Сот жүйесінде қолданылатын кез келген цифрлық құрал адамның сот арқылы қорғалу құқығын күшейтуге, тараптардың теңдігін қамтамасыз етуге және әділ сот талқылауына жағдай жасауға қызмет етуі қажет. Технология сот төрелігінің мақсатына айналмай, оның адамға бағдарланған құқықтық функцияларын іске асыру құралы болып қалуы тиіс.

Осы тұрғыдан цифрлық трансформацияның түпкі нәтижесі электрондық сервистердің немесе автоматтандырылған жүйелердің санымен емес, азаматтардың өз құқықтарын тиімді, тең және кедергісіз қорғау мүмкіндігімен өлшенуі қажет. Демек, Қазақстандағы цифрлық сот төрелігінің болашағы технологиялық дамудың қарқынына ғана емес, оның құқық үстемдігі, теңдік, қолжетімділік, ашықтық және адамның негізгі құқықтарын құрметтеу қағидаттарымен қаншалықты үйлесетініне байланысты болады [15].

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Тоғанбек А. Жаңа Конституция жобасы: цифрлық ортада азаматтардың құқықтарын қорғау // Егемен Қазақстан. 2026 жылғы 31 қаңтар. URL: https://egemen.kz/news/article405617-zhanha-konstitutsiya-dgobasyndaazamattardynh-quqyghyn-tsifrlyq-ortada-qorghau-n (өтініш берілген күн: 13.06.2026)

2 Тоқаев Қ.К. «Әділетті Қазақстан – бәріміз үшін!» атты Қазақстан халқына Жолдау (2023 жылғы 1 қыркүйек). – Астана: Ақорда ресми сайты. URL: https://www.akorda.kz (өтініш берілген күн: 21.10.2025)

3 Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі (2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ). – Астана: Әділет министрлігі, 2024.

4 Reiling D. Digital Justice: Nice to Have but Hard to Achieve // Technology, Innovation and Access to Justice: Dialogues on the Future of Law. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021. P. 131–143. DOI: 10.1515/9781474473880-014

5 Reiling D., Contini F. E-Justice Platforms: Challenges for Judicial Governance // International Journal for Court Administration. 2022. Vol. 13, No. 1. DOI: 10.36745/ijca.445

6 Chen L., Li H. Artificial Intelligence in Judicial Decision-Making: Ethical Challenges and Legal Implications // Computer Law & Security Review. 2023. Vol. 49. P. 105826. DOI: 10.1016/j.clsr.2023.105826

7 Жақыпов Қ. Цифрландыру жағдайында адам құқықтарын қорғау институттарының даму тенденциялары // Заң және Заман. – 2023. – № 4(86). – Б. 45–53.

8 Susskind R. Online Courts and the Future of Justice. Oxford: Oxford University Press, 2019. 368 p.

9 Gascon Inchausti F. Digital Justice and the Protection of Fundamental Rights in Civil Proceedings // International Journal for Court Administration. 2021. Vol. 12. No. 2. P. 23–35. DOI: 10.36745/ijca.398

10 European Commission. Online processing of cases and e-communication with courts – Estonia. 2023. URL: https://commission.europa.eu/law/cross-border-cases/judicial-cooperation/tools-judicial-cooperation/european-e-justice-portal_en (accessed: 13.06.2026)

11 Supreme Court of Korea. e-Trial / Digitalization of the Judiciary. 2026. URL: https://www.scourt.go.kr/scourt/index.html (accessed: 13.06.2026)

12 European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their Environment. Strasbourg: Council of Europe, 2018. URL: https://www.coe.int/en/web/cepej/cepej-european-ethical-charter-on-the-use-of-artificial-intelligence-ai-in-judicial-systems-and-their-environment (accessed: 13.06.2026)

13 Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. The Right to Privacy in the Digital Age: Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Geneva: United Nations, 2021. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/a-hrc-48-31-right-privacy-digital-age (accessed: 13.06.2026)

14 Aboelazm K. The Role of Digital Transformation in Improving the Judicial System in the Egyptian Council of State: An Applied Study from a Comparative Perspective // Journal of Law and Emerging Technologies. 2022. Vol. 2. No. 1. DOI: 10.54873/jolets.v2i1.41

15 European Union. European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade. Brussels, 2022. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/european-declaration-digital-rights-and-principles (accessed: 13.06.2026)

REFERENCES

1 Toğanbek A. (2026) Jaña Konstitusia jobasy: Sifrlyq ortada azamattardyñ qūqyqtaryn qorğau // Egemen Qazaqstan. URL: https://egemen.kz/news/article405617-zhanha-konstitutsiya-dgobasyndaazamattardynh-quqyghyn-tsifrlyq-ortada-qorghau-n (ötınış berılgen kün: 13.06.2026) (In Kazhak)

2 Toqaev Q.K. (2023) «Ädılettı Qazaqstan – bärımız üşın!» atty Qazaqstan halqyna Joldau. Astana: Aqorda resmi saity. URL: https://www.akorda.kz (ötınış berılgen kün: 21.10.2025) (In Kazhak)

3 Qazaqstan Pespublikasynyñ Azamattyq prosestık kodeksı (2015 jylğy 31 qazandağy № 377-V QPZ). Astana: Ädılet ministrlıgı, 2024. (In Kazhak)

4 Reiling D. (2021) Digital Justice: Nice to Have but Hard to Achieve // Technology, Innovation and Access to Justice: Dialogues on the Future of Law. Edinburgh: Edinburgh University Press. P. 131–143. DOI: 10.1515/9781474473880-014 (In English)

5 Reiling D., Contini F. (2022) E-Justice Platforms: Challenges for Judicial Governance // International Journal for Court Administration. Vol. 13, No. 1. DOI: 10.36745/ijca.445 (In English)

6 Chen L., Li H. (2023) Artificial Intelligence in Judicial Decision-Making: Ethical Challenges and Legal Implications // Computer Law & Security Review. Vol. 49. P. 105826. DOI: 10.1016/j.clsr.2023.105826 (In English)

7 Jaqypov Q. (2023) Sifrlandyru jağdaiynda adam qūqyqtaryn qorğau instituttarynyñ damu tendensialary // Zañ jäne Zaman. No. 4(86). P. 45–53. (In Kazhak)

8 Susskind R. (2019) Online Courts and the Future of Justice. Oxford: Oxford University Press. 368 p. (In English)

9 Gascon Inchausti F. (2021) Digital Justice and the Protection of Fundamental Rights in Civil Proceedings // International Journal for Court Administration. Vol. 12. No. 2. P. 23–35. DOI: 10.36745/ijca.398 (In English)

10 European Commission. Online processing of cases and e-communication with courts Estonia. 2023. URL: https://commission.europa.eu/law/cross-border-cases/judicial-cooperation/tools-judicial-cooperation/european-e-justice-portal_en (accessed: 13.06.2026). (In English)

11 Supreme Court of Korea. e-Trial / Digitalization of the Judiciary. 2026. URL: https://www.scourt.go.kr/scourt/index.html (accessed: 13.06.2026). (In English)

12 European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their Environment. Strasbourg: Council of Europe, 2018. URL: https://www.coe.int/en/web/cepej/cepej-european-ethical-charter-on-the-use-of-artificial-intelligence-ai-in-judicial-systems-and-their-environment (accessed: 13.06.2026). (In English)

13 Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. The Right to Privacy in the Digital Age: Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Geneva: United Nations, 2021. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/a-hrc-48-31-right-privacy-digital-age (accessed: 13.06.2026). (In English)

14 Aboelazm K. (2022) The Role of Digital Transformation in Improving the Judicial System in the Egyptian Council of State: An Applied Study from a Comparative Perspective // Journal of Law and Emerging Technologies. Vol. 2. No. 1. DOI: 10.54873/jolets.v2i1.41 (In English)

15 European Union. European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade. Brussels, 2022. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/european-declaration-digital-rights-and-principles (accessed: 13.06.2026) (In English)

ИБРАГИМОВА Ж.Г.,*[1]
докторант.
*e-mail: 24250941@turan-edu.kz
ORCID ID: 0009-0001-5700-6919
СТВОЛ М.,[2]
PhD, профессор.
e-mail: gulasmz@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6624-4505
ЖОРАБЕКОВ С.,[3]
к.ю.н., доцент.
e-mail: Serik-Zhorabekov@mail.ru
ORCID ID: 0009-0006-0309-5174
НУРЖАНОВ Д.А.,[4]
м.ю.н., ассистент профессора.
e-mail: nurzhanov.d@kaznmu.kz
ORCID ID: 0009-0002-2160-5351
[1]Университет «Туран»,
г. Алматы, Казахстан
[2]Гданьский университет,
г. Гданьск, Польша
[3]Центрально-Азиатский
инновационный университет,
г. Шымкент, Казахстан
[4]Казахский национальный медицинский
университет им. С.Д. Асфендиярова,
г. Алматы, Казахстан

ЗАЩИТА ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация

В статье рассматривается взаимосвязь между защитой прав человека и цифровыми технологиями в гражданском процессе. Цель исследования – определить влияние цифровизации на защиту прав граждан в судебной системе Казахстана и оценить ее практическую эффективность. В ходе работы применялись методы сравнительно-правового, системного анализа и правового моделирования. Основное внимание уделено функциям цифровых платформ e-sud, e-gov и электронного суда в повышении прозрачности и доступности правосудия. Установлено, что цифровизация способствует укреплению процессуального равенства и общественного доверия к судебной власти. Однако сохраняются вызовы, связанные с безопасностью данных, алгоритмической предвзятостью и цифровым неравенством. Научная новизна работы заключается в комплексном подходе к анализу цифровой юстиции как элемента защиты прав человека. Практическая значимость состоит в разработке рекомендаций по совершенствованию правовой политики и внедрению этических стандартов при использовании технологий в судопроизводстве. Исследование вносит вклад в развитие правовой культуры и формирование устойчивой системы цифрового правосудия в Казахстане.

Ключевые слова: гражданский процесс, права человека, цифровые технологии, электронное правосудие, судебная прозрачность, правовое равенство, цифровизация.

IBRAGIMOVA Z.G.,*[1]
PhD student.
*e-mail: 24250941@turan-edu.kz
ORCID ID: 0009-0001-5700-6919
STVOL M.,[2]
PhD, professor.
e-mail: gulasmz@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6624-4505
ZHORABEKOV S.,[3]
c.l.s., associate professor.
e-mail: Serik-Zhorabekov@mail.ru
ORCID ID: 0009-0006-0309-5174
NURZHANOV D.A.,[4]
master of law, assistant professor.
e-mail: nurzhanov.d@kaznmu.kz
ORCID ID: 0009-0002-2160-5351
[1]Turan University,
Almaty, Kazakhstan
[2]Gdansk University,
Gdansk, Poland
[3]Central Asian Innovation University,
Shymkent, Kazakhstan
[4]Asfendiyarov Kazakh National
Medical University,
Almaty, Kazakhstan

PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND DIGITAL TECHNOLOGIES IN CIVIL PROCEEDINGS

Abstract

This article examines the relationship between human rights protection and digital technologies in civil proceedings. The research aims to analyze the impact of digitalization on human rights protection within Kazakhstan's judiciary and to assess its practical effectiveness. The study employs comparative legal analysis, systemic review, and legal modeling methods. Special attention is given to digital platforms such as e-sud, e-gov, and the Electronic Court Office, which enhance transparency, accessibility, and procedural equality in justice delivery. The findings demonstrate that digital transformation strengthens public trust and institutional accountability while introducing new challenges such as data protection, algorithmic bias, and digital inequality. The scientific value of the study lies in conceptualizing digital justice as a sustainable mechanism for human rights protection. Its practical significance is in offering recommendations for improving legal frameworks, promoting ethical standards, and enhancing digital literacy in judicial practice. The research contributes to the modernization of Kazakhstan's legal culture and supports the formation of an equitable and transparent digital justice system.

Keywords: civil procedure, human rights, digital technologies, e-justice, judicial transparency, legal equality, digitalization.

Мақаланың редакцияға түскен күні: 13.07.2026

3 CRIMINAL LAW, CRIMINAL PROCESS
ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ, ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ
УГОЛОВНОЕ ПРАВО, УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

МРНТИ: 10.79
УДК 343.1
JEL K49

https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-125-138

ЖАНСЕРКЕНОВ Ж.К.,*[1]
докторант.
*e-mail: zz043zz@icloud.com
ORCID ID: 0009-0008-2604-274X
САРСЕНБАЕВА Б.Б.,[1]
к.ю.н., профессор.
e-mail: hamudok@mail.ru
ORCID ID: 0009-0006-9238-5172
[1]Алматинская академии МВД РК
им. М. Есбулатова,
Казахстан, г. Алматы

ИМПЛЕМЕНТАЦИЯ КОНВЕНЦИИ СОВЕТА ЕВРОПЫ CETS № 216 В УГОЛОВНОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ПРОБЛЕМЫ КВАЛИФИКАЦИИ И ДОКАЗЫВАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ ПРИГОВОРА ПО ДЕЛУ БИЖАНОВА И ДР.)

Аннотация

Статья посвящена проблеме имплементации Конвенции Совета Европы против торговли человеческими органами в уголовное законодательство Республики Казахстан. Актуальность определяется предстоящей ратификацией Конвенции и необходимостью приведения национального уголовного закона в соответствие с ее требованиями. Цель работы состоит в выявлении пробелов действующей редакции статьи 116 Уголовного кодекса и в разработке путей их устранения на основе сопоставления конвенционных обязательств с материалами конкретного уголовного дела. Методологическую основу составили формально-юридический, сравнительно-правовой, системный и криминологический методы, анализ судебной практики и правовое моделирование. Установлено, что национальная норма криминализирует преимущественно акт изъятия и незаконные сделки, тогда как конвенционный стандарт требует ответственности за вербовку, предложение, посредничество, транспортировку, хранение и финансирование незаконного оборота органов. Материалы судебной практики показали, что доноры, действовавшие под влиянием крайней нужды и обмана, осуждаются наравне с организаторами. Предложены новая редакция статьи 116, самостоятельные составы вербовки, посредничества и подлога документов, примечание об иммунитете донора-жертвы, а также административная ответственность юридических лиц. Выводы применимы в законотворческой и правоприменительной деятельности.

Ключевые слова: торговля человеческими органами, незаконная трансплантация, имплементация международного договора, криминализация, вербовка доноров, посредничество, иммунитет донора-жертвы.

Введение

Торговля человеческими органами относится к числу наиболее латентных и социально опасных форм транснациональной организованной преступности, посягающих на фундаментальные права человека, прежде всего на право на жизнь, здоровье, телесную неприкосновенность и достоинство личности. Развитие медицинских технологий и трансплантологии, с одной стороны, и сохраняющийся во всем мире дефицит донорских органов – с другой, формируют устойчивые криминальные риски, которые в современных условиях приобретают все более организованный и коммерциализированный характер. По оценкам Всемирной организации здравоохранения, ежегодно в мире выполняется до 10% трансплантаций с использованием органов, полученных незаконным путем, а сохраняющийся дефицит донорских органов порождает явление трансплантационного туризма и формирует устойчивые нелегальные рынки [1, с. 12]. Соответствующая обеспокоенность международного сообщества выразилась в разработке ряда правовых инструментов, центральным из которых является Конвенция Совета Европы против торговли человеческими органами (CETS № 216), принятая в Сантьяго-де-Компостела 25 марта 2015 г. [2].

Республика Казахстан, следуя общепризнанным принципам международного права и стремясь к гармонизации национального законодательства с европейскими стандартами, заявила о намерении ратифицировать Конвенцию CETS № 216. Однако сама по себе ратификация не обеспечивает эффективного противодействия данному виду преступлений и требует приведения уголовного законодательства в соответствие с международными обязательствами. Действующая статья 116 Уголовного кодекса Республики Казахстан «Принуждение к изъятию или незаконное изъятие органов и тканей человека» [3] была принята до появления Конвенции и не в полной мере охватывает весь круг деяний, которые должны быть криминализированы согласно ее требованиям. Такое положение создает реальный риск формального подхода к имплементации и сохранения правовых пробелов, фактически используемых организованными преступными группами для построения коммерческих схем незаконного оборота органов.

Степень научной разработанности темы характеризуется заметным дисбалансом. В зарубежной литературе конвенционный механизм исследован достаточно подробно. А. Пьетробон анализирует трудности применения Конвенции к деяниям, совершенным за пределами территории государства-участника, и показывает, что действенность договора зависит от готовности сторон воздержаться от использования допускаемых им оговорок [11]. М. Лопес-Фрага с соавторами обосновывают необходимость самостоятельного уголовно-правового инструмента, отличного от антитреффикинговых конвенций, поскольку последние требуют доказывания эксплуатации человека, а не самого факта незаконного оборота органа [12]. С. Гавронска раскрывает соотношение двух международных режимов, а именно противодействия торговле людьми в целях изъятия органов и противодействия торговле органами как таковой, и указывает на риск конкуренции квалификаций [13]. С. Колумб на эмпирическом материале показывает, что организованный оборот органов опирается на устойчивые сети посредников, а не на единичные сделки [14]. В казахстанской доктрине проблематика ограничивается преимущественно медико-правовыми и этическими аспектами трансплантации, тогда как уголовно-правовое измерение имплементации Конвенции остается практически неисследованным, что и определяет научную задачу настоящей работы.

Цель настоящей статьи состоит в том, чтобы на основе анализа положений Конвенции CETS № 216 и конкретного уголовного дела, рассмотренного судом Республики Казахстан, выявить пробелы действующей редакции статьи 116 УК Республики Казахстан и предложить научно обоснованные пути их устранения. Для достижения этой цели поставлены следующие задачи. Во-первых, проанализировать структуру и ключевые обязательства Конвенции в части криминализации деяний. Во-вторых, осуществить поэлементное сравнение диспозиции статьи 116 УК Республики Казахстан с требованиями Конвенции. В-третьих, на примере приговора по делу Бижанова и других показать реальные способы совершения преступлений, не охваченные действующим составом. В-четвертых, предложить конкретные изменения в УК Республики Казахстан, охватывающие расширение объективной стороны, введение новых составов, иммунитет донора-жертвы и меры по защите потерпевших. Научная новизна исследования заключа-

ется в том, что в казахстанской правовой науке впервые проводится системное сопоставление Конвенции и национального уголовного закона с привлечением эмпирического материала судебной практики, что позволяет сформулировать не абстрактные, а конкретные, выверенные на реальных делах законодательные предложения.

Материалы и методы

Методологическую основу исследования составили общенаучные и частнонаучные методы. Формально-юридический метод применен при анализе текста статьи 116 УК Республики Казахстан, Конвенции CETS № 216, Пояснительного доклада к ней, а также смежных норм Кодекса Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» [4]. Сравнительно-правовой метод использован для сопоставления казахстанского подхода к криминализации незаконного оборота органов с подходами, закрепленными в Конвенции, а также с опытом государств, являющихся ее участниками. Системный метод позволил рассматривать статью 116 УК Республики Казахстан как элемент более широкой системы уголовно-правовой охраны жизни и здоровья, а также во взаимосвязи с нормами Общей части УК, регулирующими освобождение от ответственности и ответственность юридических лиц. Криминологический метод дал возможность оценить латентность торговли органами, выявить факторы, способствующие ее распространению, и обосновать необходимость профилактических мер. Метод анализа судебной практики применен для изучения конкретного уголовного дела № 7598-25-00-1/37, а именно приговора Алматинского городского суда от 14 июля 2025 г., с целью выявления реальных способов совершения преступлений, не охваченных действующим составом, и оценки правоприменительных проблем. Метод правового моделирования использован для конструирования авторской редакции новой статьи УК Республики Казахстан, объединяющей все деяния, связанные с незаконным оборотом органов, а также для разработки примечания об иммунитете донора-жертвы.

Эмпирическую базу исследования составили текст Конвенции и Пояснительного доклада к ней, официальные сведения Договорного бюро Совета Европы о состоянии подписаний и ратификаций [15], материалы уголовного дела № 7598-25-00-1/37, а также совместное исследование Совета Европы и Организации Объединенных Наций о торговле органами, тканями и клетками [16]. Ограничения исследования обусловлены единичным характером изученного судебного акта и высокой латентностью соответствующих преступлений, вследствие чего выводы эмпирической части носят иллюстративный характер и подлежат проверке по мере накопления правоприменительной практики. Указанное ограничение компенсируется тем, что предложения по совершенствованию закона выводятся преимущественно из сопоставления нормативных текстов, а материалы дела используются для проверки практической значимости выявленных пробелов.

Результаты и обсуждение

Конвенция Совета Европы против торговли человеческими органами (CETS № 216) является первым международным договором, специально посвященным криминализации всех форм незаконного оборота человеческих органов. Ее принятие стало ответом на растущую обеспокоенность международного сообщества по поводу трансплантационного туризма, коммерциализации донорства и эксплуатации уязвимых групп населения. В отличие от ранее существовавших документов, в частности Дополнительного протокола к Конвенции о правах человека и биомедицине, Конвенция CETS № 216 носит уголовно-правовой характер и требует от государств-участников установления уголовной ответственности за широкий круг деяний. Принципиальный шаг этой Конвенции состоит в том, что она переводит борьбу с торговлей органами из плоскости медико-этического регулирования в плоскость материального уголовного права, формулируя ясные требования к национальным уголовным кодексам.

Нормативный статус Конвенции к настоящему времени сложился следующим образом. Документ был одобрен Комитетом министров Совета Европы 9 июля 2014 г., открыт для подписания в Сантьяго-де-Компостела 25 марта 2015 г. и вступил в силу 1 марта 2018 г. Конвенция

открыта для присоединения государств, не являющихся членами Совета Европы, чем воспользовалась, в частности, Коста-Рика. Пятнадцать государств ратифицировали Конвенцию, еще 13 подписали ее без последующей ратификации [15]. Такое соотношение подписаний и ратификаций само по себе указывает на то, что основное затруднение располагается на стадии приведения национального уголовного закона в соответствие с конвенционными требованиями, а не на стадии политического решения о присоединении. Парламентская ассамблея Совета Европы связывает низкий темп ратификаций с подвижностью криминальных схем, перемещающихся в те юрисдикции, где Конвенция не действует [17]. Для Республики Казахстан из этого следует, что содержательная подготовка уголовного закона должна предшествовать акту ратификации либо сопровождать его.

Ключевые обязательства государств по Конвенции включают криминализацию следующих действий, прямо предусмотренных статьями 4–8: незаконное изъятие органов у живых или умерших доноров; использование незаконно изъятых органов для трансплантации либо иных целей; предложение, получение или иное содействие в незаконном изъятии или использовании органов; вербовка, привлечение или склонение лица к согласию на незаконное изъятие органа; получение финансовой выгоды или иного сопоставимого преимущества от незаконного оборота органов; соучастие, пособничество и подстрекательство к совершению указанных деяний [2, ст. 4–9]. Помимо этого, Конвенция обязывает государства предусмотреть ответственность юридических лиц (статья 10), защиту жертв (статьи 9, 11–13) и установить экстерриториальную юрисдикцию (статья 17). Сопровождающий Конвенцию Пояснительный доклад содержательно раскрывает значение каждого из этих обязательств и формирует ту нормативно-методическую рамку, на которую должны опираться национальные законодатели при имплементации [10].

Принципиальное концептуальное значение имеет то обстоятельство, что Конвенция не требует доказывания принуждения или обмана в отношении донора. Сам факт коммерческой сделки или изъятия вне разрешенных медицинских процедур уже является преступным. Это положение существенно отличает европейский подход от многих национальных законодательств, в том числе казахстанского, в которых акцент часто делается именно на принуждении как обязательном признаке состава. Указанное смещение акцента имеет глубокое теоретическое основание, поскольку оно отражает признание того, что коммерциализация человеческого тела сама по себе представляет посягательство на достоинство личности, не зависящее от наличия или отсутствия принуждения в каждом конкретном случае. Аналогичная логика отражается и в современных международных декларативных документах, прежде всего в обновленной редакции Декларации Стамбула против торговли органами и трансплантационного туризма, где подчеркивается необходимость противодействия всем формам коммерциализации трансплантационной деятельности независимо от внешних признаков добровольного согласия донора [9].

Изложенный подход подвергается в литературе и содержательной критике, учет которой важен для корректной постановки задачи имплементации. С. Колумб с соавторами обращают внимание на смешение понятий торговли органами и оборота органов, отмечая, что перенос всей проблематики в плоскость уголовного запрета оставляет без внимания структурные причины явления, прежде всего бедность и неравный доступ к медицинской помощи [18]. А. Фаррелл и И. де Врис указывают на дефицит надежных измерений, вследствие чего оценки масштаба незаконного оборота органов опираются на экстраполяции, а не на регистрируемые данные [19]. С. Ей ставит вопрос о моральных пределах согласия, показывая, что формально свободное волеизъявление донора, находящегося в положении крайней нужды, не устраняет эксплуатационного характера сделки [20]. Приведенная критика не опровергает необходимости криминализации, однако задает существенное для правоприменения требование, состоящее в том, что уголовно-правовые средства должны сопровождаться мерами социальной профилактики и не должны обращаться против самих доноров.

Изложенные международно-правовые требования образуют тот эталон, относительно которого должна оцениваться действующая редакция национального уголовного закона. Обращение к казахстанскому уголовному закону обнаруживает существенные расхождения с этим эталоном. Статья 116 УК Республики Казахстан «Принуждение к изъятию или незаконное изъятие органов и тканей человека» расположена в главе 7 «Преступления против здоровья населения

и нравственности». Ее диспозиция в действующей редакции предусматривает ответственность за принуждение к изъятию органов или тканей человека для трансплантации либо иного использования, совершенное с применением насилия или угрозой его применения; за незаконное изъятие органов или тканей человека, совершенное из корыстных побуждений; а также за незаконные сделки в отношении органов или тканей человека. Санкция включает лишение свободы на срок от трех до семи лет с конфискацией имущества, а квалифицированные составы (совершение деяния в отношении несовершеннолетнего, группой лиц по предварительному сговору и так далее) влекут наказание до 10 лет лишения свободы (3, ст. 116).

При всей важности самого факта существования специальной нормы ее содержательный анализ выявляет ряд существенных ограничений, имеющих принципиальное значение для перспективы имплементации Конвенции. Первое из них касается узости объективной стороны. Норма фокусируется на акте изъятия и сделках, но не охватывает таких стадий незаконного оборота, как вербовка, предложение, транспортировка, хранение и финансирование. Между тем именно эти стадии в реальной криминальной практике выполняют функцию инфраструктурного обеспечения противоправного оборота органов, и их выведение за пределы криминализации существенно снижает эффективность противодействия соответствующим схемам. Второе ограничение связано с требованием насилия или угрозы при принуждении к изъятию, тогда как Конвенция требует криминализации любых форм незаконного изъятия, включая совершенные с согласия донора, если это согласие было коммерческим либо находилось вне медицинских показаний. Третье ограничение состоит в том, что термин «незаконные сделки» не раскрывается на нормативном уровне, что на практике порождает существенные трудности в доказывании и создает зону неопределенности в правоприменении. Четвертое ограничение проявляется в отсутствии уголовной ответственности юридических лиц, например клиник или медицинских посредников, что в условиях современной коммерциализации трансплантационной деятельности составляет серьезный пробел в системе противодействия. Пятое ограничение состоит в неурегулированности уголовно-правового статуса донора-жертвы, что может приводить к ее вторичной виктимизации в ходе уголовного процесса. Совокупность перечисленных недостатков позволяет квалифицировать статью 116 УК Республики Казахстан как усеченную модель криминализации, не в полной мере соответствующую требованиям Конвенции CETS № 216, причем расхождения наиболее заметны в части криминализации вербовки, предложения, транспортировки и ответственности юридических лиц, имеющих наибольшее значение для эффективности противодействия организованным формам торговли органами.

Понимание конкретного содержания требуемых изменений существенно облегчается обращением к опыту европейских государств, уже прошедших путь имплементации Конвенции и накопивших необходимую правоприменительную практику. Во Франции после ратификации CETS № 216 были внесены изменения в Уголовный кодекс (статьи 511-19 и следующие), где криминализированы не только изъятие и сделки, но и содействие в получении органа за вознаграждение, а также реклама подобных услуг. В Испании органический закон 10/2022 дополнил УК статьей 156-bis, устанавливающей ответственность за вербовку доноров, посредничество и финансирование незаконного оборота органов. В Германии Закон о трансплантации (TPG) в сочетании с УК (§ 18 TPG) предусматривает наказание за изъятие органа у живого донора без надлежащего информированного согласия либо с коммерческой целью [5, с. 275]. При всем разнообразии национальных подходов в опыте европейских государств обнаруживаются три устойчивые общие линии. Первая состоит в расширении объективной стороны за счет включения всех этапов незаконного оборота, что обеспечивает всеобъемлющий характер уголовно-правовой охраны и позволяет преследовать организованные преступные группы на ранних стадиях их деятельности. Вторая линия выражается в четком разграничении между разрешенной медицинской деятельностью и криминальной коммерциализацией, что снижает риск необоснованного уголовного преследования добросовестных медицинских работников и одновременно обеспечивает однозначность квалификации действительно преступных деяний. Третья линия состоит в наличии специальных норм о защите жертв, в том числе предусматривающих возможность не привлекать к ответственности доноров, действовавших под влиянием принуждения или обмана. Казахстану представляется целесообразным воспринять эти подходы, адаптировав их к структуре УК Республики Казахстан и к казахстанской правовой традиции.

Доктринальное сопоставление международных требований с национальным уголовным законом приобретает наглядность лишь при обращении к материалам конкретного правоприменения, и наиболее ценным эмпирическим источником в этом отношении выступает уголовное дело № 7598-25-00-1/37, рассмотренное специализированным межрайонным судом по уголовным делам г. Алматы (приговор от 14 июля 2025 г.) [8]. В рамках указанного дела были осуждены организатор Бижанов С.Н., а также пособники и доноры-жертвы Әділмұрат Н.О., Бексултанова А.Б., Исаева Д.К., Нуржикеев Е.К., Курмангазиев Б.З. Фактические обстоятельства дела свидетельствуют о наличии устойчивой организованной преступной схемы по незаконному обороту почек. Из приговора следует, что организатор и его неустановленные соучастники, действовавшие под прозвищами «Абай» и «Ержан», осуществляли несколько взаимосвязанных видов деятельности. Они производили вербовку доноров через социальные сети, в том числе через «ВКонтакте», Telegram и WhatsApp-группы «гемодиализ», обещая денежное вознаграждение в размере от 5 до 8 миллионов тенге. Параллельно они вели поиск реципиентов среди пациентов диализных центров и обеспечивали посредничество при заключении незаконных сделок между донорами и реципиентами. Существенной чертой схемы являлась подделка свидетельств о рождении, в которых вносились изменения в графу «мать» с целью имитации родства между донором и реципиентом, что позволяло получить положительное заключение этической комиссии. Помимо этого, организатор получал денежные средства от реципиентов в размере от 12 до 20 миллионов тенге за организацию трансплантации, осуществлял частичную выплату донорам в размере от 3,5 до 6 миллионов тенге и присваивал оставшуюся сумму.

Принципиально, что доноры, находившиеся в тяжелом материальном положении (при наличии кредитов, отсутствии работы, необходимости содержать семьи), были признаны виновными по части 2 статьи 116 УК Республики Казахстан как участники незаконных сделок. Из их показаний следует, что организатор обманывал их относительно полной суммы вознаграждения, не выплачивал обещанное, угрожал и использовал их уязвимое положение. В частности, осужденный Әділмұрат показал, что после трансплантации ему выплатили лишь часть суммы (около 5 миллионов из 6 миллионов тенге), а затем организатор скрылся и вынуждал его и его жену (Бексултанову) участвовать в поиске новых доноров под угрозой. Указанные фактические обстоятельства убедительно демонстрируют ряд пробелов действующего уголовного законодательства, имеющих принципиальное значение для перспективы имплементации Конвенции. Прежде всего обращает на себя внимание отсутствие самостоятельной ответственности за вербовку доноров и посредничество. Фактически соответствующие действия в рассматриваемом деле были квалифицированы как соучастие в незаконных сделках по части 2 статьи 116 УК Республики Казахстан, однако они заслуживают самостоятельной криминализации в соответствии со статьями 4–8 Конвенции CETS № 216, поскольку именно вербовка и посредничество составляют инфраструктурную основу организованного незаконного оборота органов. Не менее значимым является отсутствие ответственности за подделку документов с целью незаконной трансплантации, поскольку подделка свидетельств о рождении для обхода этической комиссии представляет собой отдельное общественно опасное деяние, не охватываемое статьей 116 УК Республики Казахстан и не всегда подпадающее под общие нормы о подделке документов (статья 385 УК РК), так как преследует специальную цель содействия незаконной трансплантации.

Между тем Конвенция требует криминализации любых действий, направленных на сокрытие незаконного оборота органов, что прямо предполагает самостоятельное уголовно-правовое значение такого подлога. Существенным недостатком действующего уголовного закона выступает и привлечение доноров-жертв к уголовной ответственности наравне с организаторами, поскольку доноры, действовавшие под влиянием крайней нужды, обмана и давления, были осуждены по той же статье, что и организатор, хотя их вина и степень общественной опасности явно несопоставимы. Подобный подход прямо противоречит принципу non punishment, закрепленному в международных актах о противодействии торговле людьми и вытекающему из гуманистической направленности Конвенции CETS № 216, что обоснованно отмечалось в предшествующих исследованиях, аргументирующих необходимость специального иммунитета донора-жертвы [6].

Обязательно следует обратить внимание на отсутствие механизмов защиты жертв и стимулов для их обращения в правоохранительные органы, поскольку в рассматриваемом деле ни один из доноров-жертв не обратился в полицию добровольно, и дело было раскрыто исключительно оперативным путем. Это обстоятельство подтверждает, что без гарантий безопасности и освобождения от ответственности жертвы предпочитают молчать, что сохраняет высокую латентность соответствующих преступлений и существенно снижает эффективность их выявления. Анализ конкретного уголовного дела, таким образом, убедительно показывает, что действующая редакция статьи 116 УК Республики Казахстан не соответствует современным реалиям и международным стандартам, а имплементация Конвенции CETS № 216 требует не формальной ратификации, а системных изменений уголовного закона.

Материалы рассмотренного дела позволяют выделить самостоятельную группу затруднений, относящихся к доказыванию. Латентность незаконного оборота органов имеет структурный характер, поскольку ни одна из сторон сделки не заинтересована в ее раскрытии. Донор рассчитывает на вознаграждение и опасается уголовного преследования, реципиент получает необходимое ему лечение, а медицинская организация формально действует на основании разрешительных документов. Совместное исследование Совета Европы и Организации Объединенных Наций отмечало, что выявление таких преступлений происходит преимущественно случайно, через несоответствия в медицинской документации либо через сведения о пациентах, исчезающих из листа ожидания и возвращающихся уже для послеоперационного наблюдения [16].

Первое затруднение состоит в доказывании субъективной стороны при внешне законной медицинской процедуре. Трансплантация выполняется квалифицированными специалистами, в надлежащем учреждении и при наличии положительного заключения этической комиссии, вследствие чего противоправность деяния не обнаруживается в самом медицинском вмешательстве и выводится из обстоятельств, ему предшествующих. Предметом доказывания становится осведомленность участников о подложности документов о родстве и о возмездном характере передачи органа, что требует установления содержания переговоров между организатором, донором и реципиентом.

Второе затруднение связано с установлением финансовых потоков. Расчеты в рассмотренном деле производились наличными и по частям, вследствие чего платежные документы отсутствуют, а размер полученного организатором дохода восстанавливается по показаниям потерпевших. Отсюда вытекает практическая необходимость своевременного назначения судебно-экономических исследований, получения сведений о движении средств по счетам участников и об изменении их имущественного положения до и после операции.

Третье затруднение относится к цифровым следам вербовки. Приискание доноров велось в социальных сетях и в тематических группах мессенджеров, посвященных гемодиализу. Соответствующая переписка образует основной источник сведений о характере предложения, обещанном вознаграждении и роли каждого участника, однако она уничтожается фигурантами либо утрачивается вследствие несвоевременного изъятия устройств. Криминалистическое значение приобретают поэтому незамедлительная фиксация аккаунтов, одновременное изъятие устройств у нескольких участников и назначение компьютерно-технической экспертизы.

Четвертое затруднение образует двойственный статус медицинской документации. Заключение этической комиссии выступает одновременно средством совершения преступления и источником доказательств, вследствие чего проверке подлежат подлинность свидетельств о рождении, полнота представленных комиссии сведений и добросовестность ее членов, действовавших на основании подложных документов.

Пятое затруднение носит организационный характер и состоит в отсутствии установленного порядка взаимодействия органов расследования с организациями здравоохранения и с уполномоченным органом в области трансплантации. Сведения о выполненных операциях, о составе донорских пар и о результатах предтрансплантационного обследования находятся в распоряжении медицинских организаций, а порядок их истребования применительно к рассматриваемой категории дел не урегулирован.

Приведенные затруднения объясняют разрыв между оценочными показателями распространенности незаконного оборота органов и числом регистрируемых преступлений. Иссле-

дование, выполненное по заказу Всемирной организации здравоохранения, оценивало долю трансплантаций, совершаемых с использованием органов, приобретенных за плату, приблизительно в 5% от общего числа операций в мире [21]. А. Фаррелл и И. де Врис показывают, что подобные оценки строятся на экстраполяциях и не опираются на сопоставимые национальные учетные данные [19]. Для Республики Казахстан это означает, что отсутствие статистики о выявленных фактах незаконного оборота органов не может истолковываться как свидетельство отсутствия самого явления и что модернизация уголовного закона должна сопровождаться введением самостоятельного учета соответствующих деяний.

Совокупность выявленных доктринальных и эмпирических недостатков действующего регулирования позволяет сформулировать комплекс предложений по совершенствованию уголовного закона. Целесообразно изложить статью 116 УК Республики Казахстан в новой редакции, объединив все деяния, связанные с незаконным оборотом органов и тканей человека. Предлагаемая редакция включает несколько последовательно построенных частей.

В первой части устанавливается ответственность за незаконное изъятие органа или ткани у живого либо умершего донора, если такое изъятие не допускается законодательством Республики Казахстан о здравоохранении.

Во второй части криминализируется вербовка, привлечение или склонение лица к согласию на незаконное изъятие органа или ткани.

Третья часть охватывает предложение, получение, транспортировку, хранение, ввоз либо вывоз органа или ткани человека, заведомо добытых незаконным путем.

Четвертая часть предусматривает ответственность за посредничество в совершении незаконных сделок в отношении органов или тканей человека.

Пятая часть устанавливает уголовную ответственность за получение финансовой выгоды или иного преимущества от незаконного оборота органов или тканей человека.

Шестая часть криминализирует подделку документов, удостоверяющих личность или родство, либо представление заведомо подложных документов в этическую комиссию или иные органы с целью получения разрешения на незаконную трансплантацию.

Наконец, седьмая часть предусматривает повышенную ответственность за те же деяния, совершенные организованной группой, с использованием служебного положения, в отношении несовершеннолетнего или лица, заведомо находящегося в беспомощном состоянии. Такая структура нормы обеспечивает охват всех стадий незаконного оборота и одновременно воспроизводит логику обязательств, вытекающих из Конвенции CETS № 216.

В соответствии с принципом non punishment и с учетом реальных обстоятельств, выявленных в приговоре по делу Бижанова и других, статью 116 УК Республики Казахстан необходимо дополнить специальным примечанием, предусматривающим, что лицо, в отношении которого совершены действия, предусмотренные настоящей статьей, освобождается от уголовной ответственности за незаконное изъятие, продажу либо иную сделку в отношении собственных органов или тканей, если установлено, что оно действовало под влиянием принуждения, обмана, злоупотребления уязвимым положением либо иной формы эксплуатации и добровольно сообщило о совершенном преступлении, активно способствовало его раскрытию и расследованию.

Указанное примечание позволит избежать тех ситуаций, при которых доноры-жертвы, как в рассмотренном деле, привлекаются к ответственности наравне с организаторами, несмотря на принципиальное различие в характере их участия и в степени общественной опасности их поведения. Поскольку в Республике Казахстан уголовная ответственность юридических лиц как самостоятельный институт отсутствует, представляется целесообразным дополнить Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях статьей, устанавливающей крупные штрафы для юридических лиц за незаконный оборот органов, а также предусмотреть возможность лицензионных санкций в виде приостановления либо аннулирования медицинской лицензии. Кроме того, в УК Республики Казахстан следует включить отдельную статью 116-1 «Обеспечение прав жертв незаконного оборота органов», закрепляющую право соответствующих лиц на медицинскую, психологическую и правовую помощь, а также меры безопасности, обеспечивающие их защиту в ходе уголовного процесса.

Принятие предложенных поправок позволит Республике Казахстан выполнить международные обязательства по Конвенции CETS № 216 и создать эффективный механизм противодействия торговле органами.

С теоретической точки зрения расширение криминализации до всех стадий незаконного оборота соответствует современным тенденциям уголовного права, направленным на борьбу с организованной преступностью на ранних этапах, в том числе на стадиях вербовки, предложения и финансирования.

С практической точки зрения новеллы дадут правоохранительным органам инструменты для пресечения деятельности посреднических сетей и медицинских организаций, участвующих в незаконных трансплантациях.

Помимо этого, введение иммунитета донора-жертвы и мер защиты потерпевших будет способствовать повышению уровня доверия граждан к правоохранительной системе, что, в свою очередь, может увеличить количество обращений и тем самым способствовать раскрытию латентных преступлений, поскольку анализ приговора показывает, что именно страх уголовного преследования заставлял жертв молчать, и устранение этого фактора способно существенно изменить криминогенную обстановку в соответствующей сфере.

Гармонизация казахстанского законодательства с европейскими стандартами укрепит международный авторитет страны и облегчит сотрудничество с государствами, являющимися участниками Конвенции, в том числе при расследовании трансграничных преступлений в сфере незаконного оборота органов. Как обоснованно отмечают А.Г. Кан, Э.М. Насырова в своей публикации, эффективное межведомственное взаимодействие выступает необходимым условием реализации сервисной модели обеспечения безопасности [7, с. 298]. Соответственно, предложенные изменения в уголовный закон должны сопровождаться разработкой межведомственных протоколов между МВД, Министерством здравоохранения и другими заинтересованными органами, а также целенаправленным обучением сотрудников правоприменительных органов специфике выявления и расследования преступлений, связанных с незаконным оборотом органов, поскольку без такого организационно-методического обеспечения нормативные изменения рискуют остаться декларативными и не получить должной реализации в правоприменительной практике.

Заключение

Проведенное исследование, основанное на анализе международных стандартов и конкретной судебной практики, позволяет сформулировать ряд итоговых выводов. Во-первых, Конвенция Совета Европы против торговли человеческими органами (CETS № 216) устанавливает существенно более широкий круг криминализируемых деяний, чем действующая статья 116 УК Республики Казахстан, требуя охвата всех стадий незаконного оборота, начиная с вербовки и заканчивая финансированием. Во-вторых, анализ уголовного дела № 7598-25-00-1/37 показал, что на практике организованные преступные группы осуществляют вербовку доноров через интернет, подделывают документы для обхода этической комиссии, получают крупные суммы денежных средств, а доноры-жертвы привлекаются к ответственности наравне с организаторами, что свидетельствует о наличии серьезных пробелов в уголовном законе. В-третьих, национальное уголовное законодательство нуждается в существенной модернизации, охватывающей расширение объективной стороны статьи 116 УК Республики Казахстан, введение самостоятельной ответственности за вербовку, посредничество и подделку документов в целях незаконной трансплантации, а также закрепление иммунитета донора-жертвы. В-четвертых, отсутствие уголовной ответственности юридических лиц требует поиска альтернативных административно-правовых мер, способных обеспечить надлежащее правовое реагирование на участие медицинских и иных организаций в схемах незаконного оборота органов. В-пятых, успешная имплементация Конвенции невозможна без институциональных изменений, в том числе подготовки кадров, межведомственной координации и активного международного сотрудничества.

Конкретизируя предложения по модернизации уголовного законодательства, представляется необходимым осуществить следующий комплекс мер.

Первое. Изложить статью 116 Уголовного кодекса Республики Казахстан в новой редакции, охватывающей семь самостоятельных частей: незаконное изъятие органа или ткани у живого либо умершего донора; вербовку, привлечение или склонение лица к согласию на такое изъятие; предложение, получение, транспортировку, хранение, ввоз и вывоз органа, заведомо добытого незаконным путем; посредничество в незаконных сделках; получение финансовой выгоды от незаконного оборота; представление заведомо подложных документов для получения разрешения на трансплантацию; квалифицированный состав для деяний, совершенных организованной группой, с использованием служебного положения либо в отношении несовершеннолетнего или лица, заведомо находящегося в беспомощном состоянии.

Второе. Дополнить статью 116 примечанием об освобождении от уголовной ответственности лица, в отношении которого совершены предусмотренные ею действия, при условии, что оно действовало под влиянием принуждения, обмана либо злоупотребления его уязвимым положением и способствовало раскрытию и расследованию преступления.

Третье. Включить в Уголовный кодекс статью 116-1, закрепляющую права жертв незаконного оборота органов на медицинскую, психологическую и правовую помощь, а также меры безопасности в ходе производства по уголовному делу.

Четвертое. Дополнить Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях составом, устанавливающим ответственность юридических лиц за участие в незаконном обороте органов, с санкцией в виде крупного штрафа и с возможностью приостановления либо лишения лицензии на медицинскую деятельность.

Пятое. Перенести признак корыстного побуждения из числа обязательных признаков основного состава в число квалифицирующих, поскольку конвенционный стандарт связывает противоправность с фактом изъятия вне разрешенных процедур, а не с мотивом виновного.

Шестое. Предусмотреть в уголовно-процессуальном законодательстве особенности производства по делам рассматриваемой категории, включающие незамедлительную фиксацию электронной переписки, своевременное назначение судебно-экономического исследования и порядок истребования сведений из организаций здравоохранения.

Седьмое. Утвердить межведомственный порядок взаимодействия органов внутренних дел, органов прокуратуры и уполномоченного органа в области здравоохранения, предусматривающий обязательное информирование о случаях выявления подложных документов о родстве при подготовке к трансплантации, а также ведение отдельного учета выявленных фактов незаконного оборота органов.

Перечисленные меры образуют взаимосвязанный комплекс. Расширение объективной стороны без иммунитета донора-жертвы усилит репрессию в отношении наиболее уязвимых участников, а иммунитет без процессуальных и организационных гарантий останется декларативным, поскольку жертва не получит действенных оснований для обращения в правоохранительные органы. Именно поэтому модернизация уголовного закона рассматривается в настоящей работе как единый пакет материальных, процессуальных и административных решений, а не как точечная правка отдельной статьи.

Таким образом, ратификация Конвенции CETS № 216 должна стать не формальным актом, а отправной точкой для комплексного совершенствования уголовного законодательства и правоприменительной практики Республики Казахстан. Предложенные в статье изменения могут быть использованы в законотворческой деятельности Парламента Республики Казахстан, а также в работе Министерства внутренних дел, Генеральной прокуратуры и иных заинтересованных органов. Перспективные направления дальнейших исследований связаны с разработкой методик расследования преступлений в сфере незаконного оборота органов, а также с оценкой эффективности имплементационных мер по результатам их применения в правоприменительной практике.

ЛИТЕРАТУРА

1 WHO Guiding Principles on Human Cell, Tissue and Organ Transplantation. Geneva: World Health Organization, 2010. 24 p.

2 Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs (CETS No. 216). Santiago de Compostela, 25.03.2015. URL: https://rm.coe.int/16806dca3a (accessed: 02.04.2026)

3 Уголовный кодекс Республики Казахстан: Кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями). URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226 (дата обращения: 02.04.2026)

4 О здоровье народа и системе здравоохранения: Кодекс Республики Казахстан от 7 июля 2020 года № 360-VI (с изменениями и дополнениями). URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000360 (дата обращения: 02.04.2026)

5 Delmonico F.L., Domínguez-Gil B., Capron A.M. Ethical and legal issues in organ transplantation // Transplantation. 2019. Vol. 103. No. 2. P. 274–278.

6 Жансеркенов Ж.К., Рахмет Е.Д. О необходимости введения института иммунитета донора-жертвы в статью 116 УК Республики Казахстан // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова. – 2026. – № 1(86). – С. 158–167.

7 Кан А.Г., Насырова Э.М. Совершенствование межведомственного взаимодействия в рамках сервисной модели обеспечения безопасности // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени Макана Есбулатова. – 2025. – № 1(82). – С. 294–300. URL: https://alpolac.edu.kz/wp-content/uploads/2025/10/zhurnal-N182.pdf (дата обращения: 02.04.2026)

8 Приговор Специализированного межрайонного суда по уголовным делам города Алматы по делу № 7598-25-00-1/37 от 14.07.2025 г. URL: https://office.sud.kz/lawsuit/document.xhtml.

9 Martin D.E., Van Assche K., Domínguez-Gil B. et al. Strengthening global efforts to combat organ trafficking and transplant tourism: implications of the 2018 edition of the Declaration of Istanbul // Transplantation Direct. 2019. Vol. 5. No. 3. e433.

10 Explanatory Report to the Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs. Strasbourg, 2015. 58 p. URL: https://rm.coe.int/16800d3840 (accessed: 02.04.2026)

11 Pietrobon A. Challenges in Implementing the European Convention against Trafficking in Human Organs // Leiden Journal of International Law. 2016. Vol. 29. No. 2. P. 485–502. DOI: 10.1017/S092215651600011X.

12 López-Fraga M., Domínguez-Gil B., Capron A.M., Van Assche K., Martin D., Cozzi E., Delmonico F.L. A needed Convention against trafficking in human organs // The Lancet. 2014. Vol. 383. No. 9936. P. 2187–2189. DOI: 10.1016/S0140-6736(14)60835-7.

13 Gawronska S. Organ trafficking and human trafficking for the purpose of organ removal: two international legal frameworks against illicit organ removal // New Journal of European Criminal Law. 2019. DOI: 10.1177/2032284419862387.

14 Columb S. Excavating the Organ Trade: An Empirical Study of Organ Trading Networks in Cairo, Egypt // British Journal of Criminology. 2017. Vol. 57. No. 6. P. 1301–1321.

15 Chart of signatures and ratifications of Treaty 216: Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs. – Strasbourg: Council of Europe, Treaty Office. URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list (accessed: 28.08.2026)

16 Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs: Joint Council of Europe / United Nations Study. Strasbourg: Council of Europe, 2009.

17 Handbook for parliamentarians: The Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs (CETS No. 216). Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2019.

18 Columb S., Ambagtsheer F., Bos M., Ivanovski N., Moorlock G., Weimar W. Re-conceptualizing the organ trade: separating “trafficking” from “trade” and the implications for law and policy // Transplant International. 2017. Vol. 30. No. 2. P. 209–213.

19 Farrell A., de Vries I. Measuring and understanding organ trafficking // Crime, Law and Social Change. 2020. Vol. 74. No. 2. P. 123–139.

20 Yea S. Trafficking in Organs and the Moral Limits of Consent // Journal of Human Rights Practice. 2022. Vol. 14. No. 1. P. 98–115.

21 Shimazono Y. The state of the international organ trade: a provisional picture based on integration of available information // Bulletin of the World Health Organization. 2007. Vol. 85. No. 12. P. 955–962.

REFERENCES

1 WHO Guiding Principles on Human Cell, Tissue and Organ Transplantation. Geneva: World Health Organization, 2010. 24 p. (In English)

2 Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs (CETS No. 216). Santiago de Compostela, 25.03.2015. URL: https://rm.coe.int/16806dca3a (accessed: 02.04.2026). (In English)

3 Ugolovnyj kodeks Respubliki Kazahstan: Kodeks Respubliki Kazahstan ot 3 ijulja 2014 goda No. 226-V (s izmenenijami i dopolnenijami). URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226 (data obrashhenija: 02.04.2026). (In Russian)

4 O zdorov'e naroda i sisteme zdravoohranenija: Kodeks Respubliki Kazahstan ot 7 ijulja 2020 goda № 360-VI (s izmenenijami i dopolnenijami). URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000360 (data obrashhenija: 02.04.2026). (In Russian)

5 Delmonico F.L., Domínguez-Gil B., Capron A.M. (2019) Ethical and legal issues in organ transplantation // Transplantation. Vol. 103. No. 2. P. 274–278. (In English)

6 Zhanserkenov Zh.K., Rahmet E.D. (2026) O neobhodimosti vvedenija instituta immuniteta donora-zhertvy v stat'ju 116 UK Respubliki Kazahstan // Uchenye trudy Almatinskoj akademii MVD Respubliki Kazahstan imeni Makana Esbulatova. № 1(86). P. 158–167. (In Russian)

7 Kan A.G., Nasyrova Je.M. (2025) Sovershenstvovanie mezhvedomstvennogo vzaimodejstvija v ramkah servisnoj modeli obespechenija bezopasnosti // Uchenye trudy Almatinskoj akademii MVD Respubliki Kazahstan imeni Makana Esbulatova. № 1(82). S. 294–300. URL: https://alpolac.edu.kz/wp-content/uploads/2025/10/zhurnal-N182.pdf (data obrashhenija: 02.04.2026). (In Russian)

8 Prigovor Specializirovannogo mezhrajonnogo suda po ugolovnym delam goroda Almaty po delu № 7598-25-00-1/37 ot 14.07.2025 g. URL: https://office.sud.kz/lawsuit/document.xhtml. (In Russian)

9 Martin D.E., Van Assche K., Domínguez-Gil B. et al. (2019) Strengthening global efforts to combat organ trafficking and transplant tourism: implications of the 2018 edition of the Declaration of Istanbul // Transplantation Direct. Vol. 5. No. 3. e433. (In English)

10 Explanatory Report to the Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs. Strasbourg, 2015. 58 p. URL: https://rm.coe.int/16800d3840 (accessed: 02.04.2026). (In English)

11 Pietrobon A. (2016) Challenges in Implementing the European Convention against Trafficking in Human Organs // Leiden Journal of International Law. Vol. 29. No. 2. P. 485–502. DOI: 10.1017/S092215651600011X. (In English)

12 López-Fraga M., Domínguez-Gil B., Capron A.M., Van Assche K., Martin D., Cozzi E., Delmonico F.L. (2014) A needed Convention against trafficking in human organs // The Lancet. Vol. 383. No. 9936. P. 2187–2189. DOI: 10.1016/S0140-6736(14)60835-7. (In English)

13 Gawronska S. (2019) Organ trafficking and human trafficking for the purpose of organ removal: two international legal frameworks against illicit organ removal // New Journal of European Criminal Law. DOI: 10.1177/2032284419862387. (In English)

14 Columb S. (2017) Excavating the Organ Trade: An Empirical Study of Organ Trading Networks in Cairo, Egypt // British Journal of Criminology. Vol. 57. No. 6. P. 1301–1321. (In English)

15 Chart of signatures and ratifications of Treaty 216: Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs. Strasbourg: Council of Europe, Treaty Office. URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list (accessed: 28.08.2026). (In English)

16 Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs: Joint Council of Europe / United Nations Study. Strasbourg: Council of Europe, 2009. (In English)

17 Handbook for parliamentarians: The Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs (CETS No. 216). Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2019. (In English)

18 Columb S., Ambagtsheer F., Bos M., Ivanovski N., Moorlock G., Weimar W. Re-conceptualizing the organ trade: separating "trafficking" from "trade" and the implications for law and policy // Transplant International. 2017. Vol. 30. No. 2. P. 209–213. (In English)

19 Farrell A., de Vries I. Measuring and understanding organ trafficking // Crime, Law and Social Change. 2020. Vol. 74. No. 2. P. 123–139. (In English)

20 Yea S. Trafficking in Organs and the Moral Limits of Consent // Journal of Human Rights Practice. 2022. Vol. 14. No. 1. P. 98–115. (In English)

21 Shimazono Y. The state of the international organ trade: a provisional picture based on integration of available information // Bulletin of the World Health Organization. 2007. Vol. 85. No. 12. P. 955–962. (In English)

ЖАНСЕРКЕНОВ Ж.Қ.,*[1]
докторант.
*e-mail: zz043zz@icloud.com
ORCID ID: 0009-0008-2604-274X
САРСЕНБАЕВА Б.Б.,[1]
з.ғ.к., профессор.
e-mail: hamudok@mail.ru
ORCID ID: 0009-0006-9238-5172
[1]Қазақстан Республикасы ІІМ
М. Есболатов атындағы
Алматы академиясы,
Алматы қ., Қазақстан,

ЕВРОПА КЕҢЕСІНІҢ № 216 CETS КОНВЕНЦИЯСЫН ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАСЫНА ИМПЛЕМЕНТАЦИЯЛАУ: САРАЛАУ ЖӘНЕ ДӘЛЕЛДЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (БИЖАНОВ ЖӘНЕ БАСҚАЛАРДЫҢ ІСІ БОЙЫНША ҮКІМ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Мақала Еуропа Кеңесінің адам ағзалары саудасына қарсы конвенциясын Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасына имплементациялау мәселесіне арналған. Өзектілігі Конвенцияны алдағы ратификациялаумен және ұлттық қылмыстық заңды оның талаптарына сәйкестендіру қажеттілігімен айқындалады. Жұмыстың мақсаты Қылмыстық кодекстің 116-бабының қолданыстағы редакциясындағы олқылықтарды анықтау және конвенциялық міндеттемелерді нақты қылмыстық іс материалдарымен салыстыру негізінде оларды жою жолдарын әзірлеу болып табылады. Әдіснамалық негізді формалды-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық, жүйелік және криминологиялық әдістер, сот практикасын талдау және құқықтық модельдеу құрады. Ұлттық норма негізінен алу актісі мен заңсыз мәмілелерді қылмыстық жазаланатын деп танитыны, ал конвенциялық стандарт ағзалардың заңсыз айналымындағы тартуды, ұсынуды, делдалдықты, тасымалдауды, сақтауды және қаржыландыруды қылмыстандыруды талап ететіні анықталды. Сот практикасының материалдары мұқтаждық пен алдаудың ықпалымен әрекет еткен донорлардың ұйымдастырушылармен тең дәрежеде сотталатынын көрсетті. 116-баптың жаңа редакциясы, тарту, делдалдық және құжаттарды қолдан жасау бойынша дербес құрамдар, донор-жәбірленуші иммунитеті туралы ескертпе, сондай-ақ заңды тұлғалардың әкімшілік жауаптылығы ұсынылды. Тұжырымдар заң шығару және құқық қолдану қызметінде қолданылуы мүмкін.

Тірек сөздер: адам ағзалары саудасы, заңсыз трансплантация, халықаралық шартты имплементациялау, қылмыстандыру, донорларды тарту, делдалдық, донор-жәбірленуші иммунитеті.

ZHANSERKENOV Zh.K.,*[1]
PhD student.
*e-mail: zz043zz@icloud.com
ORCID ID: 0009-0008-2604-274X
SARSENBAYEVA B.B.,[1]
c.l.s., professor.
e-mail: hamudok@mail.ru
ORCID ID: 0009-0006-9238-5172
[1]M. Esbulatov Almaty Academy
of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Kazakhstan,
Almaty, Kazakhstan

IMPLEMENTATION OF THE COUNCIL OF EUROPE CONVENTION CETS NO. 216 INTO THE CRIMINAL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: PROBLEMS OF QUALIFICATION AND PROOF (ON THE EXAMPLE OF THE VERDICT IN THE CASE OF BIZHANOV AND OTHERS)

Abstract

The article addresses the implementation of the Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs into the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan. Its relevance follows from the forthcoming

ratification of the Convention and the need to align national criminal law with its requirements. The purpose is to identify the gaps in the current wording of Article 116 of the Criminal Code and to develop ways of eliminating them by comparing the conventional obligations with the materials of a specific criminal case. The methodological basis comprises formal-legal, comparative-legal, systemic and criminological methods, analysis of judicial practice and legal modelling. It is established that the national provision criminalises mainly the act of removal and unlawful transactions, whereas the conventional standard requires liability for recruitment, offering, mediation, transportation, storage and financing of illicit organ trafficking. Judicial materials show that donors acting under extreme need and deception are convicted on an equal footing with the organisers. A new wording of Article 116, separate offences of recruitment, mediation and document forgery, a note on donor-victim immunity, and administrative liability of legal persons are proposed. The conclusions are applicable in law-making and law enforcement.

Keywords: trafficking in human organs, illegal transplantation, treaty implementation, criminalisation, recruitment of donors, mediation, donor-victim immunity.

Дата поступления статьи в редакцию: 01.07.2026

ҒТАХР 28.23.00
ӘОЖ 004.8:343.3/.7
JEL K42

https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-139-150

АСИЛЬБЕКОВА Б.Р.,[1]
докторант.
e-mail: balzhan.assilbekova@ayu.edu.kz
ORCID ID: 0009-0009-8379-956X
КОЖАМБЕКОВ Д.Р.,*[1]
PhD, аға оқытушы.
*e-mail: kozhambekov@ ayu.edu.kz
ORCID ID: 0000-0002-3908-3750
ДЖУРАЕВ И.Б.,[2]
з.ғ.д., профессор.
e-mail: ikhtiyor.djuraev@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2201-8119
БАЙРКЕНОВА Г.Т.,[3]
з.ғ.к., қауымдастырылған профессор.
e-mail: bairkenovagulmira@gmail.com
ORCID ID: 0009-0008-4822-5416
[1]Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан
[2]Ташкент мемлекеттік заң университеті,
Ташкент қ., Өзбекстан
[3]С. Аманжолов атындағы
Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ КӨМЕГІМЕН ЖАСАЛАТЫН ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ АЛДЫН-АЛУ ШАРАЛАРЫ

Аңдатпа

Қазіргі заманда жасанды интеллект мемлекеттің барлық қоғамдық саласына әсіресе мемлекеттік басқару жүйесіне, қаржы-экономикалық, ауылшаруашылық, білім беру, денсаулық сақтау салаларына еніп, тиімділігін көрсетуде. Сонымен қатар жасанды интеллектіні қылмыстық мақсатта пайдаланып қоғамға қауіп-қатер төндіріп, құқықбұзушылықтар орын алуда. Ғылыми мақаланың мақсаты жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу үшін ғылыми негізделген зерттеу жұмыстарын жүргізу, жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу шараларын заң ғылымы тұрғысынан кешенді түрде зерттеу болып табылады. Жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың басым бағыттарын анықтап, жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу шараларын жетілдіру көзделеді. Жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу мақсатында Қазақстан Республикасы қылмыстық құқықтық заңнамасына ұсыныстар енгізіледі. XXI ғасырдың бас кезеңінен бастап қарқынды түрде дамып интернет, әлеуметтік желілер мен цифрлы жүйе қоғамның барлық саласына еніп бір жағынан оң ықпал еткенімен, екінші жағынан жасанды интеллект технологияларын заңсыз, құқыққа қайшы пайдалану әрекеттері нәтижесінде қоғамға қауіпті қылмыстардың жаңа түрлері көрініс табуда. Осы жағдайда жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу шараларын зерттеу теориялық және тәжірибелік тұрғыдан маңызды. Сонымен бірге жасанды интеллект технологияларын қолдануда халықаралық ынтымақтастық шараларын жүзеге асырып ақпараттық технология саласында отандық мамандарды даярлау маңызды. Жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алуда заңнаманы жетілдіру, құқықтық жауапкершілікті айқындау және цифрлы құқық саласының мамандарын әзірлеу көзделеді. Жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстар, Deepfake (жалған бейне/аудио), киберқылмыстар, кибершабуылдар мен тағы басқада заңсыз іс-әрекеттердің қылмыстық-құқықтық сипатын анықтап талданады.

Тірек сөздер: жасанды интеллект, қылмыс, қылмыстың алдын алу, интернет, әлеуметтік желі, цифрлы технология, киберқылмыс.

Кіріспе

Жасанды интеллект күнімізде қоғам дамуына зор үлес қосуымен қатар құқықбұзушылық, қылмыстық, құқыққа қайшы іс-әрекеттер жасауға ықпал етуде. Нәтижесінде қоғамға қауіпті қылмыстардың жаңа түрлері пайда болуы зерттеу тақырыбының өзектілігін көрсетеді. Осы ретте жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу шараларына қатысты заң ғылымы тұрғысынан жүргізудің зерттеу теориялық және тәжірибелік тұрғыдан маңызға ие.

Қазіргі заманда ақпараттық технологиялардың даму қарқыны жоғары. Адамзат тарихындағы ақпараттық технологиялардың қазіргі кездегі даму кезеңі төртінші өнеркәсіптік революция (Industry 4.0) дәуір-деп, аталады. Бұл кезеңде цифрлық, биологиялық және физикалық технологиялар өзара тығыз ықпалдасып, қоғамның барлық саласын қамтиды. Қоғамның түрлі салалары виртуалды әлем арқылы байланыс орнатып, қатынас құралы ретінде жаңа технологиялық мүмкіндіктерді пайдалануда. Алайда, ғылыми технологияның дамуы адамзат баласына оң өзгерістер әкелгенімен қатар, цифрлы технологияның дамуы қоғамда қылмыстардың жаңаша сипат алуы, қылмыс жасаудың жаңа тәсілдерінің пайда болуына әкелді. Ақпараттық технологиялар дамуының алғашқы кезеңдерінде киберқылмыстар білікті, кәсіби, бағдарламалау тілін жетік меңгерген мамандар тарапынан жасалатын болса, қазіргі кезде жасанды интеллект технологияларына қолжетімділігі бар ортаңқол мамандар мен ақпараттық технологияны меңгерген кәсіби емес кез-келген адам жасау мүмкіндігіне ие.

Жасанды интеллект көмегімен қылмыс жасаудың басты үш ерекшелігі бар. Олар, қылмыстық ауқымды, кең аумақты қамтуы. Екіншісі, автоматты жүйе арқылы санының көп болуында. Ал үшіншісі уақыт тұрғысынан қысқа уақытта көп қылмыс жасау мүмкіндігі. Мысалы: фишингтік хаттар жолдау, жалған бейне немесе өзге адамның дауысын жасап deepfake материалдар тарату. Автоматты бот арқылы көптеген әлеуметтік желі пайдаланушыларға шабуыл жасалуы мүмкін. Хабарламалар интернет пайдаланушының мәлімет іздеу алгоритімі негізінде, жәбірленушіге бейімделген хабарламалар жолдануда. Жасанды интеллект қылмыс жасау құралы ретінде интернет-алаяқтық, азаматтардың жеке деректерін заңсыз иемдену, қаржы-экономикалық қылмыстар, жеке тұлғаның ар-намысы мен қадір қасиетіне нұқсан келтіретін қасақана жалған ақпарат тарату тәрізді қылмыстарға жол ашады.

Ақпараттық жүйе, компьютер, интернет, әлеуметтік желілер, цифрлы жүйелерді қолдану арқылы қылмыс жасаудың әдіс-тәсілдері өзгеріп, жасанды интеллект (ЖИ) көмегін қолдану нәтижесінде қылмыстық әрекеттердің жаңа түрлері, қылмыс жасау сипаты мен жасалу тәсілдері пайда болды. Егер жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстар пайда болғаннан бұрын қылмыс негізінен физикалық кеңістікте жасалатын болса, жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстар цифрлы жүйеде, виртуалды кеңістікте жасалады.

Қазақстан Республикасында әлемдік ақпараттық технологиялық үрдістерге сай жасанды интеллектіні игі, пайдалы мақсаттарға қолданумен қатар қылмыс жасау мақсатындада қолдану қаупі күшейді. Еліміздем жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстар қолданыстағы қылмыстық заңнамаға сәйкес жалпылама қылмыс құрамын анықтау арқылы сараланғанымен, жасанды интеллект көмегімен қылмыс ерекшеліктерін ескеріп қылмыстық заңнаманы жетілдіру қажеттілі туындауда.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2025 жылдың 8 қыркүйегіндегі «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлы өзгерістер арқылы шешу»-атты, жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдауында: Қазіргі заман бұлыңғыр, тұрақсыз болса да, біз бәріміз жаппай цифрландыру және жасанды интеллект дәуіріне қадам бастық-деген болатын [1].

Шын мәнісінде жасанды интеллект қоғамның барлық саласына жылдам еніп, сәйкесінше осы қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу қажеттігі туындауда. БҰҰ, Еуропалық Одақ шеңберінде және өзгеде халықаралық ұйымдар мен мемлекеттер ұлттық деңгейде жасанды интеллект мәселелеріне қатысты түрлі шаралар қабылдап, жасанды интеллект саласын құқықтық реттейтін заңнамаларын қабылдауды жүзеге асыруда. Интерпол, БҰҰ-ның трансұлттық киберқылмыстармен күрес аясынды кешенді шаралар қабылдауда.

Жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстар үшін оларды қылмыстық жауаптылыққа тартып жазалағаннан, қылмыстың алдын алу үшін шаралар қабылдау тиімді екені

анық. Жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстар үшін қылмыстық жауаптылықты күшейту тиімсіз болуы мүмкін. Жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын-алу шараларын жақсарты мақсатында кешенді тұжырымдама әзірлеу, қылмыстық заңнаманы жетілдіру, цифрлы құқықтық сауаттылықты арттыру, ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын жүрізу тәрізді жұмыстар жүргізу қажет.

Ғылыми мақала мақсаты жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алуда қылмыстық, ақпараттық технологиялар, цифрлық құқықтық қауіпсіздік тұрғысынан кешенді талдауда жатыр. Сонымен қатар, жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың ерекшелігін қарастырып, уақыт пен кеңістікте жасанды интеллект технологияларының көмегімен жасалған қылмыстардың ерекшелігін жіті зерттеу болып табылады. Сәйкесінше жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу шараларын қабылдау негізгі мақсат болып табылады.

Осы мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттерді жүзеге асыру көзделді. Олар: жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыс түсінігін, түрлерін анықтау; жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстарға ықпал ететін факторларыды анықтау; жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу шараларын қалыптастыру; жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу шараларының құқықтық, ұйымдастырушылық, техникалық мүмкіндіктерін зерделеу, Қазақстан Республикасында жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу шараларына қатысты қылмыстық заңнаманы шетелдік тәжірибемен салыстырмалы құқықтық талдау жасау.

Мақаланың зерттеу объектісі ретінде жасанды интеллектіні пайдалану нәтижесінде туындайтын қоғамдық қатынастар мен жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын-алу жүйесі болып табылады.

Ғылыми мақаланың гиптезасы төмендегідей пайымдаудан тұрады: егер жасанды көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу шаралары кешенді қамтамсыз етілсе, жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын-алып, қылмыс деңгейін төмендетуге болады.

Зерттеу нәтижесінде жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу ерекшеліктерін кешенді талдап, Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасына ғылыми негізделген әдістемелік ұсыныстар енгізу көзделеді. Сонымен қатар жоғары оқу орындарында «қылмыстық құқық», «киберқауіпсіздік», «ақпараттық құқық», «жасанды интеллект құқығы» пәндерін оқыту барысында көмекші бола алады.

Зерттеу жұмысының жаңалықтары ретінде төмендегілер ұсынылады:

1) Жасанды интеллект көмегімен жасалған қылмыс ұғымына құқықтық анықтама беріледі.

2) Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексіне «жасанды интеллект қолдану арқылы жасалған қылмыс түрлері» анықтамасын енгізу.

3) Жасанды интеллект қолдану арқылы жасаған қылмыс түрлері үшін қылмыстық-құқықтық жауапкершілік белгілеуде ауырлататын мән-жай ретінде қарастыру.

4) Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексіне жасанды интеллект қолдану арқылы жасалған қылмыс түрлерін белгілейтін өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы ұсынылады.

Материалдар және әдістер

Жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу шараларына қатысты мәселелерді зерттеу барысында халқаралық ұйымдар шеңберінде қабылданған келісімдер, жасанды интеллект технологияларын зерттеуші отандық және шетелдік білікті ғалымдардың ғылыми еңбектері кеңінен зерттелді. Зерттеу тақырыбының пәнаралық сипаты ескеріліп ақпараттық жүйелер, информатика, заң ғылымы саласы мәселелерімен айналысқан тәжірибелі кәсіби мамандарының еңбектеріде қарастырылды. Сонымен қатар жасанды интеллектіні қолдану барысында туындауы мүмкін сын-қатерлерге қатысты БҰҰ, Еуропалық Одақ шеңберінде саяси-құқықтық ойларын жиі білдіретін беделді мемлекет және қоғам қайраткерлерініңде тұжырымдары негізге алынды.

Ғылыми мақаланың дереккөздері үш топтан тұрады. Біріншісі, Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілері. Екіншісі, халықаралық құқықтық актілер. Үшіншісі, шетелдердің нормативтік-құқықтық актілері. Қазақстан Республикасының жасанды интел-

лект саласына қатысты нормативтік-құқықтық актілеріне «Жасанды интеллект туралы» 2025 жылдың 17 қарашасындағы Қазақстан Республикасының Заңы [2], «Жасанды интеллектіні дамыту жөніндегі кеңес құру туралы», Қазақстан Республикасы Президентінің 2025 жылғы 19 мамырдағы № 881 Жарлығы [3], «Жасанды интеллектіні дамытудың 2024–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2024 жылғы 24 шілдедегі №592 Қаулысы жатады [4]. Халықаралық құқықтық актілерге БҰҰ шеңберінде 2024 жылдың 22 қыркүйегінде қабылдаған Ғаламдық цифрлық келісімді атауға болады. Ал шетелдердің нормативтік-құқықтық актілеріне ең алдымен 2024 жылғы ЖИ туралы Еуропалық Одақтың заңын атауға болады. Бұл құжат жасанды интеллектінің тәуекелдері мен мүмкіндіктері көрсетілген, адам құқықтарын қорғауға басымдық берген жасанды интеллект туралы алғашқы заң болып табылады.

БҰҰ-на мүше мемлекеттер 2024 жылдың 22 қыркүйегінде Ғаламдық цифрлық келісімді (Global Digital Compact, GDC) қабылдады. Құжат жасанды интеллектіні қолдануда ашық, қауіпсіз, тұрақты цифрлы болашақты қалыптастыруға бағытталған халықаралық деңгейдегі алғашқы келісім болды [5]. Ғаламдық цифрлық келісім жасанды интеллект көмегімен жасалу мүмкін қылмыстардың алдын алу мақсатында: цифрлық ортада адам құқықтарын қорғау; жеке өмірдің құпиялылығын сақтау; жасанды интеллект арқылы адам құқықтарына қауіп төндіретін тәуекелдерді азайту; кибершабуылдарға қарсы халықаралық ынтымақтастықты нығайту көзделген. Сонымен қатар, БҰҰ Бас Ассамблеясының 80-ші сессиясы аясында жасанды интеллектті басқару бойынша көпжақты бейресми кездесулер өткізуде (Global Dialogue on AI Governance, 6 July 2026) [6].

Осы бағытта шараларды жүзеге асыру мақсатында 2025 жылдың 19 мамырында Қазақстан Республикасының Президенті «Жасанды интеллектіні дамыту жөніндегі кеңес құру туралы» Жарлыққа қол қойды. Жасанды интеллектіні дамыту жөніндегі кеңес елімізде жасанды интеллектіні дамыту мақсатында құрылып, жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алуда маңызды шешімдер қабылдады.

Сонымен қатар, жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу шаралары тақырыбын зерттеуде бірнеше өзара байланысты тәсілдер қолданылды. Бұл тәсілдер жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу шараларын жан-жақты талдауға, теориялық және тәжірибелік тұрғыдан маңызды қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Ең алдымен жалпы ғылыми және арнайы заңи зерттеу тәсілі қолданылды. Жалпы ғылыми әдістерде ең алдымен құқықтық талдау мен синтез жасалды. Ал дедуктивті және индуктивті тәсілдер жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың құқықтық табиғаты мен ерекшелігін түсінуге ықпал етеді. Логикалық пайымдау тәсілі арқылы қисынды болжам жасау мүмкін болды. Арнайы заңи тәсілдерде ең алдымен салыстырмалы-құқықтық әдіс тиімді нұсқа таңдауға септігін тигізді.

Сонымен қатар зерттеу барысында халықаралық ұйымдардың есебі, ғылыми мақалалар, құқық қорғау органдарының деректері мен Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы кешенді зерттелді.

Нәтижелер және талқылау

Жасанды интеллект жаңа ақпараттық технологиялардың соңғы үлгісі. Сол себептіде жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу мәселелеріне қатысты зерттеу жұмыстары жоқ. Сонымен қатар жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстарға құқықтық анықтама берілмеген. Дегенмен, Қазақстан Республикасының 2025 жылдың 17 қарашасындағы «Жасанды интеллект туралы» Заңында жасанды интеллект ұғымына мынадай құқықтық анықтама береді: жасанды интеллект – адамның интеллектуалды қызметінің нәтижелерімен салыстырылатын немесе олардан асып түсетін нәтижелерді қамтамасыз ететін, адамға тән когнитивті функцияларды имитациялай алатын функционалдық қабілет [2]. Бұл жерде адамға тән когнитивті функциялар өте кең физиологиялық күрделі құбылыс екені анық.

Ғылыми еңбек авторлары жасанды интеллект ұғымына төмендегідей анықтама береді. Жасанды интеллект адамның интеллектуалды қызметіне тән ойлау, болжау, шешім қабылдау тәрізді функциялардың технологияның жасау мүмкіндігі. Қазақстанда жасанды интеллект са-

ласын ең алғашқылардың бірі болып зерттеген А.Ж. Асамбаев өзінің 2011 ж. жарық көрген «Жасанды интеллект негіздері» атты, оқулығында: «Жасанды интеллект (ЖИ) – компьтерлік құқралдар арқылы жеке ақыл-ой іс-әрекеттерін орындау. ЖИ жеке ғылыми бағыт ретінде XX ғасырдың екінші жартысында пайда болды (бұл көбінесе, кибернетиканыңдамуына тәуелді болатын). Басқару талдау, салыстыру, ақпаратты өңдеу, болжамды жасау, жорамалдың дұрыстығын дәлелдеу (яғни интеллектуалды қызметіне жататын операциялар) негізінде шешімді қабылдаумен байланысты болады» – деп, атап өтеді [7, 3 б.].

Сонымен қатар жасанды интеллект ұғымына қатысты құқықтық түсінік, жасанды интеллектінің құқықтық мәртебесіде жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстарды анықтауда маңызды. Бұл туралы М.М. Лазареваның пікірі бойынша: жасанды интеллектіні қолданудың ерекшеліктері ең алдымен оның мұқықтық мәртебесіне әсер етеді. Бірқатар ғалымдар мен сала мамандарының пікірінше болашақта жасанды интеллект құқықтық қатынастардың қатысушысы болуы мүмкін. Осыған байланысты жасанды интеллектіні қолдануға қатыстты теориялық және тәжірибелік тұрғыдан жан-жақты зерттеу жүргізу қажет-деп, көрсетеді [8, 148 б.].

Әрине, М.М. Лазареваның жасанды интеллектінің құқықтық қатынас қатысушысына қатысты болжамымен келісу немесе келіспеу туралы түрлі ұстанымдар бар. Бұл ең алдымен жасанды интеллект технологиясының даму ерекшеліктеріне байланысты болар. Алайды қазіргі кезде жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыс жасағаны үшін жасауапкершілікті анықтау, жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу шараларын айқындау маңызды.

Ал жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыс дегеніміз – адамның қылмыстық ниетін жүзеге асыру барысында деректерді талдау, болжау, автоматты әрі автономды түрде шешім қабылдау мүмкіндігіне ие жасанды интеллект технологияларын пайдалануы арқылы қоғамға қауіпті іс-әрекет нәтижесі.

Қазіргі заманда жасанды интеллект қылмыстың сипатын түбегейлі өзгертті. Алдын ақпараттық технологиялар қылмыс жасаудың құралы ғана болса, жасанды интеллект генеративті түрді машиналық оқыту, автономды бағдарламаларды автоматты түрде тәуелсіш шешім қабылдауы, іс-әрекетті жоспарлау, орындау, жасыру тәрізді логикалық шешім қабылдау мүмкіндігіне ие болуда. Сәйкесінше жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстың қоғамға қауіптілік деңгей жоғары болып тұр. Бұл туралы Бухарест плитехникалық университетінің профессоры Кармина Толбару (Carmine-Elena Tolbaru) Athens Journal of Law ғылыми басылымында «ЖИ-дің күрделі тапсырмаларды автоматтандыру, терең жалған мәліметтерді жасау және дәстүрлі киберқауіпсіздік жүйелерін айналып өту қабілеті оның қылмыстық әрекеттерде қолданылуының артуына әкелді»-деп көрсетеді [9].

Демек, құқық қорғау органдарына қылмыстық іс-әрекетті анықтау, дәлелдеу мүмкіндіктеріне жоғары, жаңаша міндеттер жүктейді. Бұл жағдайда жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардын алдын алу шараларын қолға алу өте маңызды.

Дегенмен, киберқылмыстарды тергеумен айналысатын ұлттық құқық қорғау органдары жасанды интеллектіні диструктивті, қауіпті, зиянды мақсаттарда пайдаланудың технологиялық және құқықтық аспектілеріне қарсы тұруға әліде болса толық дайын емес [10, 125 б.].

Сол үшін жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу шараларын қолға алу қазіргі кезде маңызды болып табылады.

Жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың қылмыстық-құқықтық сипатын зерттеу теориялық тұрғыдан заң ғылымы, қылмыстық құқық, криминология салалары үшін тың зерттеу тақырып. Зерттеу нәтижелері тәжірибелік тұрғыдан: а) жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстарды саралауда; ә) қылмыстың жасалу әдіс-тәсілдерін анықтауда; б) қылмыстың субъектілері мен объектісін анықтауда; в) қылмыстық жауаптылықты белгілеуде тиісті деңгейде нормативтік-құқықтық актілерді қолдануға; г) құқық қорғау органдары қызметкелерінің жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстылықтың алдын алу мен аталған қылмыс түрлерімен күресте оң шешім қабылдауға; д) ең бастысы жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардан азаматтардың заңды мүдделері мен құқықтарын қорғауда маңызды.

Сонымен қатар жасанды интеллект көмегімен жасалатын, жаңадан пайда болған қылмыс жасау тәсілдерінің ерекшеліктерін танып білу, алдын алу құқық қорғау органдары қыз-

меткерлерінің алдына жаңа міндеттер қояды. Екінші жағынан жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстарға қарсы азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыру маңызды

Жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың ерекшелігін жіті зерттеу үшін жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың даму сатысы мен хроноллогиясына тоқталатын болсақ, жасанды интеллект дәуірі төртінші өнеркәсіптік революция (Industry 4.0) кезеңінің технологиялық даму кезеңдеріндегі соңғы қазіргі төртінші кезеңіне жатады. Төртінші өнеркәсіптік революция (Industry 4.0) кезеңін шартты түрде төрт кезеңге бөліп қарастыруға болады. Әрбір хронологиялық кезеңнің технологиялық мүмкіндіктеріне сай қылмыс түрлеріде кеңінен тарады. Олар:

1-кезең. Компьютерлер, ақпараттық жүйелер мен желілердің кеңінен тарай бастаған, алғашқы цифрлы кезең. Бұл кезең шамамен 1980–2000 жж. аралығы. Бұл кезеңде компьютерлік жүйелерге заңсыз кіру (хакерлік), зиянды вирустар тарату, бағдарламалық қамтамасыз етуді заңсыз көшіру, пираттық бағдарламалық өнімдерді сату, қолдану тәрізді заңбұзушылықтар орын алды.

2-кезең. Интернет пен әлеуметтік желілер жүйесі дамыған кезең. 2000–2015 жж. аралығы. Бұл кезеңде интернет алаяқтық, хакерлік, фишинг (құпия мәліметтерді заңсыз жолмен алу, сақтау, пайдалану), онлайн бопсалау тәрізді қылмыстар кең тарады.

3-кезең. Big data, бұлтты технологияларды қолданудың қарқынды даму кезеңі. 2015–2023 жж. аралығы. Криптовалюта қылмыстары, жеке декертер қорының таралуы, күрделі ақпараттық жүйелерге қарсы кибершабуылдар.

4-кезең. Жасанды интеллект технологияларын қолданудың дамыған кезеңі. 2023 жылдан қазіргі уақытқа дейін. Deepfake (жалған бейне/аудио), ЖИ көмегін пайдаланып алаяқтық жасау, биометриялық сәйкестендіру жүйесін бұзу, автоматтандырылған кибершабуылдар, генеративті ЖИ көмегімен жалған құжат, фотосуреттер мен бейнематериалдар жасау, жасанды интеллект көмегімен жалған ақпарат тарату (дезинформация) және т.б.

Жоғарыда көрсетілген төртінші өнеркәсіптік революция (Industry 4.0) кезеңінде жасалған қылмыс түрлері заманына сай технологияларды қолданып, түрлі әдіс-тәсілдер көмегімен алуан түрлі қылмыстардың болғанын көрсетеді. Технологиялық даму қылмыс ұғымының мазмұнын өзгертіп, қылмыс түрлерінің сипаты өзгеріп, өзіндік ерекшеліктерге ие болды. Әсіресе жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың қылмыстық-құқықтық сипатын зерттеуде алдыңғы үш кезеңнің ерекшеліктерін, қылмыс жасауға деген әсерін ескеру маңызды. Осы аталған соңғы 4-ші кезеңде жасалатын қылмыстар алғашқы үш кезеңде жасалған заң бұзушылықтар мен қылмыстық іс-әрекеттердің жиынтығы тәрізді, тым қауіпті сипат алды.

БҰҰ шеңберінде жасанды интеллект арқылы жасалатын қылмыстарға қатысты жасалған баяндамада трансұлттық қылмыстардың түрлері, ұйымдасқан қылмыстық топтардың жасанды интеллект пайдалануы мен қылмыстардың алдын алу шаралары талданады [11]. Баяндамада жасанды интеллектіні пайдаланып ұйымдасып құрылған қылмыстық топтардың ерекшелігіне назар аударады.

Қазіргі заманда жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың 5 негізгі түрлерін атап өтуге болады. Олар: киберқылмыстар, интернет-алаяқтық, жалған ақпарат тарату, дербес деректерге қарсы қылмыстар, көбіне электронды төлем жүйелері арқылы жасалатын қаржылық қылмыстар. Осы қылмыстарды жасау барысында мақала автоларының пікірі бойынша төмендегі көрсетілген кестеге сәйкес а) Қылмыс түрі, ә) ЖИ қолданылуы, б) Қоғамға қауіптілігі көрсетіледі. Жалпы жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстар жаңа технологиялардың пайда болуымен тұрақты жаңа сипат алып, саны мен сапасы артып отырады. Дегенмен, қазіргі кезде кең тараған жасанды интеллектті қолдану мен қылмыстық іс-әрекеттің қоғамға қауіптілігі төменде кестеде ұсынамыз (1-кесте).

1-кестеде көрсетілгендей жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстар бір қарағанда дәстүрлі қылмыстардан түбегейлі тыс, жаңа қылмыс тәрізді болғанымен қылмыс жасау тәсілдері ұқсас болып келеді.

Технологиялардың қарқынды дамуы қарым-қатынастың өзара әрекеттесу тәсілдерінеде әсер етеді. Қылмыстық әрекеттерде бұл өзгерістерден тыс қалмайды. Қылмыскерлер заңсыз әрекеттердің жаңа түрлерін ойлап тауып, қылмыс жасау тәсілдерін үнемі жетілдіріп отырады [12, 1 б.].

Кесте 1 – Жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыс түрлері

№	Қылмыс түрі	ЖИ қолданылуы	Қоғамға қауіптілігі
1	Киберқылмыс	Хакерлік шабуылдар	Ақпараттық жүйелер мен орталықтандырылған серверлердің бұзылуы
2	Интернет алаяқтық	Генеративті мәтіндер, синтезделген дауыс және жалған бейне deepfake	Өзгенің мүлкін заңсыз иемдену
3	Жалған ақпарат тарату	ЖИ арқылы мәтін, бейне, фотосуреттер жасау	Қоғамда теріс пікір қалыптастыру, азаматтардың қадір қасиетіне қол сұғу, ұлттық қауіпсіздікке нұқсан келтіру
4	Дербес деректерді иемдену	Ақпаратты ұрлау, иемдену, қолдану	Азаматтардың жеке өмірі мен арнамысы, қадір қасиетіне қол сұғу
5	Қаржы-экономикалық қылмыстар	Жалған құжат әзірлеу, транзакциялар ұйымдастыру	Банктік есеп шотын бұзу, қаржылық және экономикалық зиян келтіру
Ескертпе: Авторлармен құрастырылған.			

Жасанды интеллект арқылы жасалатын қылмыстар бұрын белгілі болған қылмыстардың жасалу тәсілін, жылдамдығын, ауқымдылығын арттырып қоғамға қауіптілігін арттырады. Демек жасанды интеллекті көмегімен жасалатын қылмыс ол міндетті түрде жаңа қылмыс түрі емес. Ол ақпараттық технологияларды қолдану арқылы жасалатын қылмыстың жетілдірілген, жаңа технологияларды қолданып қылмысты жасау тәсілінің сапалы түрі. Осыған орай қолданыстағы қылмыстық құқықтық саясатты жаңа технологиялық жағдайларға, жасанды интеллект мүмкіндіктеріне бейімдеу қажет. ҚР Қылмыстық Кодексінің 147-бабында көрсетілген «Жеке өмірге қолсұғылмаушылықты және Қазақстан Республикасының дербес деректер және оларды қорғау туралы заңнамасын бұзу» [13] жағдайлары әлі электронды құрылғылар арқылы ғана болатын тәрізді, шын мәнісінде қазіргі заманда азаматтардың жеке деректерін ұрлау жасанды интеллект арқылы жүзеге асуда. Сол себепті қылмыстық заңнамадағы ескі, қолданыстан шығып қалған технологиялар орнына жаңа ақпараттық жүйелер мен жасанды интеллект туралы техникалық, құқықтық нормаларды енгізу қажет.

Жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу шараларына қатысты мәселелерді зерттеу барысында қылмыстардың кеңінен таралуына ықпал ететін жағдайлар анықталды. Ең бірінші себеп, жасанды технологиялардың қолжетімділігі. Екінші себеп, жасанды интеллектінің автоматты жұмыс жасау мүмкіндігі. Бағдарламалау тілінің мүмкіндігі арқылы жасанды интеллект қысқа уақытта, тұрақты түрде ауқымды кибершабуылдар жасай алады. Үшінші жағдай, жасанды интеллект көмегімен жасалатын мәтін, аудио, бейнелердің жоғары сапада болуы. Азаматтар түпнұсқа мен жасанды интеллект арқылы жасалған алаяқтық іс-әрекетті ажырата алмай алдауға жиі түсіп қалуда. Төртінші жағдай, жасанды интеллект көмегімен қашықтықтан басқару мүмкіндігі трансұлттық қылмыстық топтардың көбеюіне алып келді.

Нәтижесінде жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу шараларын 4 негізгі топқа бөліп қарастыруға болады. Біріншісі, жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алудың құқықтық шаралары. Қылмыстық заңнаманы жетілдіру, қылмыстық жауаптылықты белгілеу. Екіншісі, жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алудың техникалық шаралары. Техникалық мүмкіндіктерді жетілдіріп жалған ақпараттар мен жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алудың мүмкіндігін арттыру. Үшіншісі, жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алудың институционалды шаралары. Жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстарды анықтайтын сараптама орталықтарын құру. Төртіншісі, жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алудың әлеуметтік шаралары. Жасанды интеллект технологияларымен жұмыс жасайтын білікті мамандар әзірлеу, ақпараттық қауіпсіздік мәдениетін қалыптастыру болып табылады.

Зерттеу барысында көптеген мемлекеттердің қылмыстық заңнамасында жеке жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстар үшін жауаптылық көзделмеген. Жасанды интел-

лект тек қылмыстың құралы ретінде қарастырылады. Бұл жағдай Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасындада кездеседі. Демек, жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың құқықтық мәртебесі айқындалмаған.

Жасанды интеллекті көмегімен жасалатын қылмыстардың құқықтық анықтамасы, құқықтық үсінігі жоқ. Сонымен қатар жасанды интеллекті көмегімен жасалатын қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілік шегі көрсетілмеген. Ең соңында жасанды интеллект технологиясының жылдам дамуы, жаңа технологиялық платформалардың пайда болуы жағдайында қылмыстық заңнаманы сәйкестендіру уақыт әрі кәсіби сараптамалық қорытындыны талап етеді. Яғни, жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу шаралары жан-жақты, тұрақты жаңартылып отыратын орталықтандырылған басқару жүйесі қажет. Осы бағытта жасанды интеллектіні игеру, мемлекеттік басқару ісінде ұтымды пайдалану және жасанды интеллекті саласында мемлекеттік саясатты тиімді жүргізу үшін 2025 жыл Қазақтан Республикасында жасанды интеллект және цифрлы даму министрлігі құрылады [14].

Зерттеу нәтижелерін талқылау барысында жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу шаралары тек қылмыстық құқықтық механизмдер арқылы ғана шешімін таппайтынын көрсетті. Жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алудың қылмыстық заңнамаға өзгеріс енгізуден бөлек техникалық, халықарлық ынтымақтастықта маңызды. Сол себепті зерттеу нәтижелерін өзге ғылыми мақалалардағы тұжырымдармен, шетелдердің жасанды интеллект саласын құқықтық реттеу тәжірибесімен салыстыру өте маңызды.

Ғылыми әдебиеттерге шолу көрсеткендей қазіргі кезде жасанды интеллект саласын құқықтық реттеудің бірнеше үлгісі бар. Еуропалық Одақтың жасанды интеллектке қатысты ұстанымы инновацияны қолдау мен адам құқықтарын қорғаудың тепе-теңдігін сақтауға басымдық береді. Адамның жеке басының қауіпсіздігіне, құқықтары мен бостандықтарына, денсаулығына, сондай-ақ демократиялық құндылықтарға қауіп төндіретін, заңмен тыйым салынған тәуекел санатына жасанды интеллект технологиялары арқылы нұқсан келтіруге тыйым салынады [15]. Бұл ұғым Еуропалық Одақтың Жасанды интеллект туралы Заңында қолданылады. Ал АҚШ-тың жасанды интеллект саласына қатысты ұстанымы инновацияға басымдық беру мен жасанды интеллект саласында әлемдік көшбасшы болуға қолдау көрсетуді көздейді.

Қорытынды

Жасанды интеллект технологияларының дамуы дәстүрлі қылмыс жасау тәсілдерін өзгертіп, қылмыстың ауқымын, қылмыс жасау жылдамдығын, қылмысты жасырын орындау мүмкіндігін арттырды. Жасанды интеллект қылмыстың субъектісі болып табылмайды. Тек қылмыс жасау құралы ретінде қылмыстың қоғамға қауіптілігін арттырды.

Осыған байланысты құқық қорғау органдарының қызметі де жаңаша тәсілдерді қажет етеді. Қылмыстарды анықтау, дәлелдемелерді жинау және кінәлі тұлғаларды жауапкершілікке тарту үшін цифрлық криминалистика, киберқауіпсіздік, жасанды интеллектті құқық қорғау қызметінде пайдалану және халықаралық ынтымақтастықтың тиімді тетіктерін дамыту маңызды болып отыр. Сондықтан жасанды интеллект технологияларының дамуымен қатар қылмыстық құқық, қылмыстық процесс және криминалистика салаларындағы құқықтық реттеу де үздіксіз жетілдірілуі қажет.

Атап айтқанда жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу шаралары үш деңгейлі кешенді қамтуы тиіс. 1) Қылмыс жасалғанға дейінгі алдын алу шаралары. 2) Қылмыс жасалу кезіндегі қауіптің алдын-алу, қылмыстың зияны мен қауіпін азайтуға бағытталған шаралар. 3) Қылмыстан кейін қылмыскерді жауапкершілікке тартуы. Қылмыс жасаған тарап жауаптылықтан құтылмауы тиіс. Дегенмен, басымдықты бірінші және екінші кезеңге беру қажет. Сонда ғана жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын-алу шаралары тиімді болмақ.

Жүргізілген зерттеу негізінде Қазақстан Республикасында жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алу жүйесін жетілдіру үшін мынадай ұсыныстар беріледі:

1. Қазақстан Республикасында жасанды интеллект туралы заңнамада, жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын-алуға қатысты құқықтық нормаларды жетілдіру.

Жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын-алуға қатысты міндетті талаптар, шектеулер, қауіпсіздік стандарттары мен құқықтық жауапкершілік механизмдері көрсетілуі қажет.

2 Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексінің 147-бабының 3-тармағына «электронды құрылғылар»-деген, анықтамаға «электронды құрылғылар мен жасанды интеллект»-деп, толықтыру ұсынылады. Сонымен қатар «жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстар» ұғымын енгізу ұсынылады. Ал Қылмыстық-процестік кодексіне жасанды интеллекттіні қолдану арқылы жасалатын қылмыстарды тергеу, дәлелдемелер жинақтау және цифрлы дәлелдемелерді бағалауға қатысты толықтырулар енгізу. Атап айтқанда: цифрлық із, цифрлы дәлелдеме, жасанды интеллект көмегімен жасалған қылмыстың субъектілері, жасанды интеллект көмегімен жасалған қылмыстың объектісі тәрізді ұғымдарды енгізу ұсынылады. Сонымен қатар азаматтардың конституциямен қорғалатын жеке құпиялылығын сақтау мақсатында құқық қорғау органдары тарапынан цифрлы мәліметтер, ақпараттар мен деректерді алу тәртібі нақты белгіленуі тиіс.

3. Жасанды интеллект технологияларының қауіпсіздігін тәуелсіз бағалау және аудит жүргізу тетіктерін енгізу, әсіресе мемлекеттік басқару, құқық қорғау органдары жүйесі, білім беру саласы, денсаулық сақтау және бұқаралық ақпарат құралдары салаларында қолданылатын ақпараттық жүйелер үшін.

4. Құқық қорғау органдарының цифрлық криминалистика саласындағы технологиялық мүмкіндіктері мен материалдық әлеуетін күшейту. Арнайы цифрлық сараптамалық орталықтар құру, құқық қорғау органдары қызметкерлерін, тергеушілерді генеративті жасанды интеллект, deepfake және цифрлық дәлелдемелерді зерттеу әдістеріне оқыту.

5. Ұлттық деңгейде deepfake және синтетикалық медианы анықтау технологияларын дамыту.

6. Халықтың цифрлық және медиа сауаттылығын арттыруға бағытталған ұзақ мерзімді мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру, азаматтарды интернет-алаяқтықтан, жалған ақпараттан және әлеуметтік инженерия тәсілдерінен қорғауға ерекше назар аудару. Жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын-алу үшін халықтың әр-түрлі санаты арасында ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын жүргізу ұсынылады.

7. Интерпол, БҰҰ және өзге де халықаралық ұйымдармен ынтымақтастықты күшейту. Трансұлттық киберқылмыстар бойынша жедел ақпарат алмасу және бірлескен тергеу тетіктерін дамыту.

8. Жасанды интеллект көмегімен жасалған қылмыстар бойынша ұлттық статистикалық есеп жүргізуді жетілдіру. Статистикалық мәліметтер қылмыстардың таралу динамикасын талдауға және цифрлы дәлелдерді жинақтау мүмкіндігін арттыратын ақпараттық технологияларды әзірлеуге мүмкіндік береді.

9. Жасанды интеллекттің құқықтық және криминологиялық аспектілерін зерттейтін ұлттық ғылыми-зерттеу орталықтарын құру, жоғары оқу орындары, университеттер, институттар мен академияларда жасанды интеллект негіздерін жүйелі оқыту, қоғамның әр түрлі өкілдеріне жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардан сақтану жолдарын түсіндіріп

10. Ғылыми орталықтар және мемлекеттік органдар арасындағы жасанды интеллект арқылы жасалуы мүмкін қауіптердің алдын-алу бойынша ынтымақтастықты кеңейту.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект технологияларының аса қарқынды дамуы жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың жаңа түрлерінің пайда болуына бастама болуы мүмкін. Сол үшін жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын-алу шараларыда технологиялық өзгерістермен бірдей, тұрақты дамып отыруы қажет екені анық. Қазақстан Республикасында ақпараттық технология саласын құқықтық, цифрлық қауіпсіздік инфрақұрылымын жақсарту, халықаралық ынтымақтастықты күшейту, азаматтардың цифрлық сауаттылығын арттыру жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын алудың тиімді әрі тұрақты жүйесін қалыптастырудың негізгі бағыттары болып табылады. Ұсынылған тұжырымдар жасанды интеллект көмегімен жасалатын қылмыстардың алдын-алуға бағытталған қылмыстық құқықтық саясатты жетілдіруге, ұлттық қауіпсіздікті нығайтуға және цифрлық қоғамның тұрақты дамуын қамтамасыз етуге ғылыми әрі тәжірибелік негіз бола алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу». URL: https://www.akorda.kz/ (өтініш берілген күн: 08.05.2026)

2 Қазақстан Республикасының 2025 жылдың 17 қарашасындағы «Жасанды интеллект туралы» №230 Заңы. URL: https://www.adilet.zan.kz/ (өтініш берілген күн: 25.06.2026)

3 «Жасанды интеллектіні дамыту жөніндегі кеңес құру туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2025 жылғы 19 мамырдағы № 881 Жарлығы. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2500000881 (өтініш берілген күн: 25.06.2026)

4 «Жасанды интеллектіні дамытудың 2024-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2024 жылғы 24 шілдедегі № 592 Қаулысы.

5 Global Digital Compact. URL: https://www.un.org/ (accessed: 25.05.2026)

6 Global Dialogue on AI Governance. URL: https://www.un.org/ (accessed: 06.07.2026)

7 Асамбаев А. Ж. Жасанды интеллект негіздері: Оқулық. – Алматы: Дәуір, 2011. – 136 б.

8 Лазарева М.М. Правовой статус искуственного интеллекта // Международный научный журнал «Вестник науки». – 2022. – № 1(46). – Т. 1. – С. 100–105.

9 Carmina-Elena T. Artificial Intelligence – a Vector for Crime and a Tool for Carrying Out Criminal Justice // Athens Journal of Law. 2025, no. 12, pp. 1–20. URL: https://doi.org/10.30958/ajl.X-Y-Z (accessed: 06.04.2026)

10 Velasco C. Cybercrime and artificial intelligence: An overview of the work of international organizations on criminal justice and the international applicable instruments // ERA Forum. 2022, vol. 23, no. 1, pp. 109–126.

11 Emerging threats: The intersection of criminal and technological innovation in the use of automation and artificial intelligence in the cybercrime landscape of Southeast Asia. URL: https://www.unodc.org/ (accessed: 06.04.2026)

12 Parti R., Dearden N., Choi S. Understanding the use of artificial intelligence in cybercrime // International Journal of Cybersecurity Intelligence & Cybercrime. 2023, no. 6(2), pp. 1–15.

13 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. – Алматы: Жеті-Жарғы, 2026.

14 Қазақстанда жасанды интеллект және цифрлы даму министрлігі құрылады. URL: https://www.gov.kz/ (өтініш берілген күн: 08.09.2025)

15 High-level summary of the AI Act. URL: https://artificialintelligenceact.eu/ (accessed: 27.02.2024)

REFERENCES

1 Memleket basşysy Qasym-Jomart Toqaevtyñ «Jasandy intelekt däuırındegı Qazaqstan: özektı mäseleler jäne ony tübegeilı sifrlyq özgerıster arqyly şeşu». URL: https://www.akorda.kz/ (ötınış berılgen kün: 08.05.2026) (In Kazakh)

2 Qazaqstan Respublikasynyñ 2025 jyldyñ 17 qaraşasyndağy «Jasandy intelekt turaly» №230 Zañy. URL: https://www.adilet.zan.kz/ (ötınış berılgen kün: 25.06.2026) (In Kazakh)

3 «Jasandy intelektını damytu jönındegı keñes qūru turaly» Qazaqstan Respublikasy Prezidentınıñ 2025 jylğy 19 mamyrdağy № 881 Jarlyğy. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2500000881 (ötınış berılgen kün: 25.06.2026) (In Kazakh)

4 «Jasandy intelektını damytudyñ 2024-2029 jyldarğa arnalğan tūjyrymdamasyn bekıtu turaly» Qazaqstan Respublikasy Ükımetınıñ 2024 jylğy 24 şıldedegı № 592 Qaulysy. (In Kazakh)

5 Global Digital Compact. URL: https://www.un.org/ (accessed: 25.05.2026) (In English)

6 Global Dialogue on AI Governance. URL: https://www.un.org/ (accessed: 06.07.2026) (In English)

7 Asambaev A.J. (2011) Jasandy intelekt negızderı: Oqulyq. Almaty: Däuır. 136 b. (In Kazakh)

8 Lazareva M.M. (2022) Pravovoj status iskustvennogo intelekta // Mezhdunarodnyj nauchnyj zhurnal «Vestnik nauki», no. 1(46), vol. 1, pp. 100–105 (In Russian)

9 Carmina-Elena T. (2025) Artificial Intelligence – a Vector for Crime and a Tool for Carrying Out Criminal Justice // Athens Journal of Law, no. 12, pp. 1–20. URL: https://doi.org/10.30958/ajl.X-Y-Z (accessed: 06.04.2026) (In English)

10 Velasco C. (2022) Cybercrime and artificial intelligence: An overview of the work of international organizations on criminal justice and the international applicable instruments // ERA Forum, vol. 23, no. 1, pp. 109–126. (In English)

11 Emerging threats: The intersection of criminal and technological innovation in the use of automation and artificial intelligence in the cybercrime landscape of Southeast Asia. URL: https://www.unodc.org/ (accessed: 06.04.2026) (In English)

12 Parti R., Dearden N., Choi S. (2023) Understanding the use of artificial intelligence in cybercrime // International Journal of Cybersecurity Intelligence & Cybercrime, vol. 6(2), pp. 1–15. (In English)

13 Qazaqstan Respublikasynyñ Qylmystyq kodeksı. Almaty: Jetı-Jarğy, 2026. (In Kazakh)

14 Qazaqstanda jasandy intelekt jäne sifrly damu ministrlıgı qūrylady. URL: https://www.gov.kz/ (ötınış berılgen kün: 08.09.2025) (In Kazakh)

15 High-level summary of the AI Act (2024) URL: https://artificialintelligenceact.eu/ (accessed: 27.02.2024) (In English)

АСИЛЬБЕКОВА Б.Р.,[1]
докторант.
e-mail: balzhan.assilbekova@ayu.edu.kz
ORCID ID: 0009-0009-8379-956X
КОЖАМБЕКОВ Д.Р.,*[1]
PhD, ст. преподаватель.
*e-mail: kozhambekov@ ayu.edu.kz
ORCID ID: 0000-0002-3908-3750
ДЖУРАЕВ И.Б.,[2]
д.ю.н., профессор.
e-mail: ikhtiyor.djuraev@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2201-8119
БАЙРКЕНОВА Г.Т.,[3]
к.ю.н., ассоциированный профессор.
bairkenovagulmira@gmail.com
ORCID ID: 0009-0008-4822-5416
[1]Международный казахско-турецкий университет им. Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркестан, Казахстан
[2]Ташкентский государственный юридический университет, г. Ташкент, Узбекистан
[3]Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

МЕРЫ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СОВЕРШАЕМЫХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация

В современном мире искусственный интеллект проник во все общественные сферы государства, особенно в систему государственного управления, финансово-экономические сферы, образовательный и медицинский секторы, и демонстрирует свою эффективность. В то же время использование искусственного интеллекта в преступных целях представляет угрозу для общества и приводит к правонарушениям. Цель научной статьи – проведение научно обоснованного исследования по профилактике преступлений, совершаемых с использованием искусственного интеллекта, всестороннее изучение мер профилактики преступлений, совершаемых с использованием искусственного интеллекта, с точки зрения юридической науки. Предполагалось определить приоритетные области преступлений, совершаемых с использованием искусственного интеллекта, и усовершенствовать меры профилактики таких преступлений. В целях профилактики преступлений, совершаемых с использованием искусственного интеллекта, в уголовно-правовое законодательство Республики Казахстан внесены предложения. С начала XXI в. Интернет, социальные сети и цифровые системы стремительно развиваются, проникая во все сферы общества, оказывая, с одной стороны, положительное влияние, а с другой – в результате незаконного и противоправного использования технологий искусственного интеллекта возникают новые виды преступлений, опасных для общества. В этом контексте изучение мер по

предотвращению преступлений, совершаемых с использованием искусственного интеллекта, имеет теоретическое и практическое значение. Одновременно важно осуществлять международное сотрудничество в области использования технологий искусственного интеллекта и готовить отечественных специалистов в сфере информационных технологий. Предотвращение преступлений, совершаемых с использованием искусственного интеллекта, включает в себя совершенствование законодательства, определение правовой ответственности и подготовку специалистов в области цифрового права. Определяется и анализируется уголовно-правовая природа преступлений, совершаемых с использованием искусственного интеллекта, дипфейков (поддельных видео/аудио), киберпреступлений, кибератак и других противоправных действий.

Ключевые слова: искусственный интеллект, преступление, предотвращение преступлений, Интернет, социальные сети, цифровые технологии, киберпреступность.

ASSILBEKOV B.R.,[1]
PhD student.
e-mail: balzhan.assilbekova@ayu.edu.kz
ORCID ID: 0009-0009-8379-956X
KOZHAMBEKOV D.R.,*[1]
PhD, senior lecturer.
*e-mail: kozhambekov@ ayu.edu.kz
ORCID ID: 0000-0002-3908-3750
JURAYEV I.B.,[2]
d.l.s., professor.
e-mail: ikhtiyor.djuraev@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2201-8119
BAIRKENOVA G.T.,[3]
c.l.s., associate professor.
e-mail: bairkenovagulmira@gmail.com,
ORCID ID: 0009-0008-4822-5416
[1]Khoja Akhmet Yassawi International
Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan
[2]Tashkent State University of Law,
Tashkent, Uzbekistan
[3]Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

MEASURES TO PREVENT CRIMES COMMITTED USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract

Nowadays, artificial intelligence has penetrated all public spheres of the state, especially the state administration system, financial and economic, agricultural, educational, and healthcare sectors, and is showing its effectiveness. At the same time, the use of artificial intelligence for criminal purposes poses a threat to society and leads to violations. The purpose of the scientific article is to conduct scientifically based research to prevent crimes committed with the help of artificial intelligence, to comprehensively study measures to prevent crimes committed with the help of artificial intelligence from the point of view of legal science. It is intended to identify the priority areas of crimes committed with the help of artificial intelligence and improve measures to prevent crimes committed with the help of artificial intelligence. In order to prevent crimes committed with the help of artificial intelligence, proposals are made to the criminal law legislation of the Republic of Kazakhstan. The prevention of crimes committed using artificial intelligence involves improving legislation, determining legal liability, and training specialists in the field of digital law. The criminal and legal nature of crimes committed using artificial intelligence, Deepfake (fake video/audio), cybercrimes, cyberattacks, and other illegal activities is determined and analyzed.

Keywords: artificial intelligence, crime, crime prevention, Internet, social media, digital technology, cybercrime.

Мақаланың редакцияға түскен күні: 14.07.2026

IRSTI 10.77.51
UDC 343.721
JEL K14

https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-151-163

ZHUMAGULOVA Sh.R.,[1]
c.l.s., associate professor.
e-mail: jumagulova_sholpan@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-2033-6260
SARTAYEVA K.R.,[2]
c.l.s., professor.
e-mail: galiya_1305@list.ru
ORCID ID: 0000-0002-7177-1369
BERDIYAROVA Zh.S.,[3]
c.l.s., associate professor.
e-mail: berdiyarova_zhs@enu.kz
ORCID ID: 0000-0002-4949-9522
AUESHOVA B.T.,*[4]
c.l.s., associate professor.
*e-mail: bagdataueshova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-1449-9941
[1]Korkyt Ata Kyzylorda University,
Kyzylorda, Kazakhstan
[2]Auezov University,
Shymkent, Kazakhstan
[3]Gumilev University,
Astana, Kazakhstan
[4]Yessenov University,
Aktau, Kazakhstan

DIGITAL ASSETS AS THE SUBJECT OF CRIME: PROBLEMS OF QUALIFICATION OF THEFT AND FRAUD

Abstract

The article examines problems of criminal-law qualification of acts in which digital assets appear as the subject of crime or are used to conceal the criminal origin of property in the Republic of Kazakhstan. It is substantiated that, for criminal law, a digital asset should be regarded first and foremost as a proprietary value rather than pure information. In theft, decisive significance attaches to the victim's loss of control over the asset; in fraud, to a defect of will be caused by deception or abuse of trust; and in laundering, to financial operations aimed at giving a lawful appearance to the origin and movement of the asset. The current criminal legislation of Kazakhstan already contains norms capable of covering principal forms of encroachment upon digital assets; however, law enforcement requires clearer qualification criteria, a uniform approach to digital traces, and a special methodology of proof. The greatest difficulties in practice are connected with determining the subject of crime, distinguishing secret taking from taking by deceit, establishing the moment of completion of theft, and proving the value, control, and origin of the digital asset. A practice-oriented model for qualification of crimes related to digital assets is proposed.

Keywords: digital asset, crypto-asset, cryptocurrency, subject of crime, theft, fraud, laundering of criminal proceeds.

Introduction

For Kazakhstani law, the digital asset has already ceased to be exclusively a technological term or a particular plot of financial regulation. After the adoption of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Digital Assets in the Republic of Kazakhstan," the legislator established an independent legal regime for secured and unsecured digital assets, the licensing of certain kinds of activity in this sphere,

as well as a special infrastructure of circulation, above all in the part concerning unsecured digital assets. By this, a step was taken which has principled significance for criminal law: an object that until recently was perceived as something lying "outside the law" entered the sphere of normatively recognized proprietary relations [1].

However, criminal legislation was not rewritten anew for the digital environment. The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan still relies on the classical categories of "property," "right to property," "proceeds obtained by criminal means," "deception," "abuse of trust," "financial transactions," and "other property." This creates methodological tension. On the one hand, criminal law does not know a special general corpus delicti concerning the theft of digital assets. On the other hand, the absence of such a corpus delicti does not in itself yet mean that digital assets fall outside criminal-law protection. On the contrary, the question shifts to another plane: to what extent the traditional norms of Articles 188, 189, 190, and 218 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan are capable of covering encroachments upon digital assets without the artificial construction of "exotic" characterizations [2].

Kazakhstani civil-law doctrine has already approached the point that is key for criminal law: digital assets are reducible neither to a thing in the physical sense nor to a pure informational message. In the literature, it is rightly emphasized that the legislation of the Republic of Kazakhstan classifies digital assets as property; yet at the same time the very construction of the secured and unsecured digital asset shows that law is confronted not with a familiar object, but with a special digital form of proprietary value. For criminal-law analysis this is important because the subject of crime here must be determined not through the material carrier, but through the legally significant loss of control over a proprietary good [3].

Additional confirmation of the proprietary nature of digital assets is also given by the official tax position of the state. The State Revenue Committee directly indicates that the income of individuals from the sale of digital assets is classified as proprietary income, and that the positive difference between the sale value and the acquisition value is subject to taxation. For criminal law, this thesis has independent significance: if the state recognizes the digital asset as an object of valuation, circulation, and proprietary income, it is already impossible consistently to deny its suitability to be the subject of crime [4].

At the same time, it is precisely here that not simplification begins, but complication of characterization. Kazakhstani studies devoted to the legal regulation of the production and circulation of digital assets and to counteracting commercial fraud show that a digital asset easily becomes an element of schemes in which an investment legend, tokenization, a pseudo-exchange environment, and a digital interface are used not for lawful circulation, but for the deceitful taking of proprietary value. Therefore, for criminal law the problem lies not only in recognizing the digital asset as property, but also in properly distinguishing where there is secret taking, where there is voluntary transfer under the influence of deceit, and where there is the subsequent concealment of the criminal origin of the asset through a chain of transfers, exchanges, and transit wallets [5].

Materials and methods

The methodological basis of the article consists of formal-legal, systemic, comparative-legal, and doctrinal methods. The formal-legal method was used to analyze the current norms of criminal and special digital legislation; the systemic method was used to identify the connection between the private-law status of the digital asset, its financial-law regime, and criminal-law protection; the comparative-legal method was used to compare the Kazakhstani approach with international standards of counteracting abuses in the sphere of virtual assets; the doctrinal method was used to evaluate the proposals of Kazakhstani researchers concerning the legal nature of digital assets, cryptocurrency schemes, and new forms of criminal conduct. In the part concerning the characterization of fraud, the study also relies on the current normative resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan, since it is precisely this that sets the guidelines binding for law enforcement in matters of deception, abuse of trust, and the distinction between criminally punishable fraud and other forms of proprietary conflicts [6].

For the analysis of the block connected with the laundering of criminal proceeds, the study uses the provisions of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Counteracting the Legalization (Laundering)

of Proceeds Obtained by Criminal Means, the Financing of Terrorism and the Financing of the Proliferation of Weapons of Mass Destruction," as well as FATF international standards and practice-oriented OSCE materials. This choice is not accidental. It is precisely in the sphere of laundering criminal proceeds that the digital asset most vividly reveals the intersectoral nature of the problem: without taking into account the rules of financial monitoring, identification standards, the control mechanisms of VASP providers, and the specifics of digital transfers, criminal-law characterization risks remaining formal and evidentially vulnerable [7].

Results and discussion

Digital Asset as the Subject of Crime: The Initial Problem of Legal Characterization. The first and probably most fundamental problem consists in the fact that, in cases involving digital assets, the law enforcer often attempts to substitute technical vocabulary for legal analysis. Meanwhile, for criminal law it is of primary importance not what variety of blockchain, token, or protocol is at issue, but whether the corresponding object possesses the attributes of proprietary value, whether it can be within the sphere of control of a specific person, and whether its unlawful taking entails proprietary damage. The Law on Digital Assets already provides the necessary starting point: it distinguishes between secured and unsecured digital assets, introduces the regime of their issuance and circulation, and, with respect to unsecured assets, allows lawful circulation within a special infrastructure. For criminal law, this is sufficient to proceed from the presumption that a digital asset is not "empty code," but an economically significant good capable of being the object of criminal encroachment [1].

But recognizing the digital asset as the subject of crime does not mean that in all cases it should be mechanically assimilated to a thing. Kazakhstani literature quite rightly notes that a secured digital asset certifies a right to material, intellectual services and assets, whereas an unsecured digital asset is not connected with independent material backing in the habitual sense. From this follows a methodological conclusion which criminal law cannot ignore: in some cases, the encroachment is directed against the digital asset itself as an independent digital value; in others, through the digital asset a broader proprietary interest is in fact affected, confirmed by it or mediated by it. Consequently, in characterization it is necessary to establish not only the fact of the asset's departure, but also what specific proprietary good was withdrawn from the victim's sphere of control [3].

Kazakhstani research on the problems of regulating blockchain and cryptocurrencies also leads to an important conclusion: the legal regime of tokens, cryptocurrencies, and other digital forms of value cannot be described by one universal formula. Different types of digital assets are included in circulation in different ways and are differently connected with the issuer, the platform, the backing, and user access. From this there follows a criminal-law consequence as well: the characterization of an act should not be built merely on the colloquial word "crypto." For the court and the investigation, it is important to establish what exactly turned out to be the object of criminal impact: an asset on an exchange account, a token in a wallet, access to a custodial service, a right to dispose of an account, or proprietary value already withdrawn from circulation [8].

Theft of Digital Assets: The Moment of Completion and the Limits of Proprietary Taking**.** When the matter concerns the theft of digital assets, the first temptation of the law enforcer consists in treating as a completed crime already the mere fact of obtaining access to a wallet, an exchange account, a seed phrase, or a private key. Such an approach appears convenient, but juridically it is excessively coarse. For crimes against property, decisive significance still attaches not to the offender's abstract acquaintance with access credentials, but to the victim's actual loss of control over the proprietary value and the transfer of this possibility to the offender. In other words, the copying of a key and the unlawful taking of a sheet containing a seed phrase are not yet always identical to the completed theft of the digital asset itself. Until the transfer of control over the asset or its actual removal from the victim's dominion is established, the question of the moment of completion of the corpus delicti must be decided cautiously [2].

The high-technology environment, of course, changes the mode of taking. Theft of a digital asset may be committed through hacking into an exchange account, phishing interception of credentials, remote access to a device, substitution of a wallet address at the moment of transaction, the use of malicious software, manipulation of browser extensions, or exploitation of vulnerabilities of a wallet

service. However, the digital technique of the encroachment does not remove the proprietary content of the act. If the result was the gratuitous and unlawful withdrawal of the digital asset from the sphere of control of the owner, what remains before criminal law is precisely a crime against property, and not a "pure" computer violation. The error here is typical: the technical method begins to be taken as an independent object of characterization and thereby blurs the core of the proprietary harm [9].

A special place is occupied by the situation in which the offender does not withdraw an already existing digital asset belonging to the victim, but uses another's computing resources, software infrastructure, or devices for the unlawful mining of digital assets. Kazakhstani authors who analyzed the unlawful extraction of digital assets have convincingly shown that such acts should not be confused with the classical theft of another's digital asset. Here the harm may be connected with the unlawful use of computing power, disruption of the operation of equipment, expenditures on electricity, wear and tear of hardware, interference with information infrastructure, but not necessarily with the taking of an asset already belonging to the victim. For characterization, this distinction is fundamental: cryptojacking, unlawful mining, and secret withdrawal of an existing asset are not identical constructions, and their conflation only weakens the precision of the accusation [10].

From a practical standpoint, particular difficulty is created by the value of the stolen asset. With material objects, value is usually fixed comparatively more easily; a digital asset is volatile, traded around the clock, and may have different prices on different platforms. t is precisely for this reason that significance attaches to the official mechanism for determining and publishing the value of digital assets, established by the Order of the Minister of Finance of the Republic of Kazakhstan of 25 September 2025 No. 531. For a criminal case, such a procedure does not replace expert examination, but provides a legal reference point enabling the amount of damage to be tied to a specific date and a specific type of digital asset. Without this, qualifying features depending on the amount of damage risk turning into a dispute over an arbitrary quotation [11].

Finally, in cases of theft of digital assets, one must not lose sight of the situation of entrusted possession. If access to the digital asset was entrusted to an employee, the administrator of a corporate wallet, the operator of a platform, or another person by virtue of official, contractual, or factual position, the subsequent taking of the asset should not automatically be described only as theft. Depending on the structure of access, the scope of entrusted powers, and the nature of disposal of the asset, another solution is possible here – up to characterization as misappropriation or embezzlement. Consequently, for crimes involving digital assets, a technical description of access does not yet answer the characterization question; it is first necessary to establish the legal nature of the access itself – whether it was external, secretly overcome, or initially entrusted [2].

Fraud Involving Digital Assets: When the Digital Interface Masks a Defect of the Victim's Will. Fraud in the digital environment often appears outwardly as a voluntary action of the victim himself or herself: the victim transfers the asset to a specified address, communicates recovery credentials, confirms "verification," signs a transaction through a mobile application, connects a wallet to a site perceived as a lawful platform. It is precisely for this reason that the normative resolution of the Supreme Court in fraud cases acquires special significance here. The judicial approach proceeds from the premise that what is determinative is not the external form of the transfer of property, but the existence of deception or abuse of trust which conditioned a defect in the victim's will and led to the proprietary departure. For digital assets this thesis is especially important: the formal "activity" of the victim does not yet exclude fraud if his or her decision was provoked by a false digital shell, a fictitious service, or a knowingly false representation regarding the purpose of the transaction [6].

Kazakhstani literature has already drawn attention to the fact that the digital asset market is weakly protected from dishonest investment schemes, pseudo-tokenization, and commercial fraud. In such models, the digital asset is used not simply as an object of trade, but as an instrument for instilling trust: the potential victim is shown a "modern" platform, promised access to a closed market, presented with algorithmic profitability, and references are made to technological novelty and to the fact that the state allegedly has not yet managed fully to "adjust" the rules. As a result, the digital shell substitutes for verification of the real proprietary content of the transaction. For criminal law this means one thing: the technological complexity of the project cannot be regarded as an argument in favor of its civil-law neutrality; on the contrary, it often becomes a means of strengthening the deceptive impact [5].

Official information from the Financial Monitoring Agency shows that for Kazakhstan this problem has long since ceased to be hypothetical. According to the data of the AFM, in 2024 thirty-six illegal crypto-exchangers with a total turnover of 60 billion tenge were liquidated; assets in the amount of 4.8 million USDT were frozen and confiscated; in addition, schemes using cryptocurrency for the attraction of investments were uncovered. For the characterization of fraud, these data are significant not in a statistical, but in a typological sense: digital assets become part of deceptive constructions in which the victim either immediately transfers the asset to the fraudster, or is misled as to the legality of the platform, the status of the exchanger, the source of profitability, and the real guarantees for the return of funds [12].

A characteristic example is also the case in which the AFM reported the return from abroad of crypto-assets of a financial pyramid scheme in the amount of 250 million tenge stolen from citizens of Kazakhstan. This report is important because it graphically demonstrates the staged structure of digital fraud. First, the victim is persuaded voluntarily to invest value into a pseudo-lawful project; then the asset is fragmented, dispersed through transit wallets, and withdrawn into another digital environment; further, there begins no longer merely the retention of what was obtained, but the concealment of its origin. In other words, in a real case the digital asset appears at once in several roles: as the subject of the initial deceitful taking and as a means of the subsequent breaking of the trace of the property's origin [13].

At the same time, for precise characterization it is important not to fall into the opposite extreme. Not every dispute concerning a digital asset constitutes fraud. Volatility of the rate, an unsuccessful investment, a technical error in a protocol, a dispute over the content of a token, failure to perform promised profitability in the absence of proven initial deception – all this does not in itself transform private-law or market risk into a criminally punishable act. Therefore, in cases concerning digital assets, the investigation must prove not merely the victim's financial failure, but the initial deceptive scenario: the falsity of information, the conscious creation of a fictitious digital infrastructure, the concealment of substantial circumstances, or the intention, absent from the outset, to perform what was promised [6].

A separate problem remains the distinction between fraud and theft in cases where deception is used only to obtain access, while the taking of the asset itself is later committed secretly. If the victim is convinced of the necessity of an "official verification," communicates a one-time code, after which the offender independently initiates a transaction and withdraws the digital asset, the criminal-law picture becomes more complex. Here deception does not fully coincide with the act of disposing of the property; it merely prepares the subsequent secret taking. Consequently, the mechanical rule "if the victim handed over something himself or herself, then it is always fraud" turns out to be too primitive in the digital environment. For correct characterization, it is necessary to analyze at exactly what stage the proprietary departure occurred and what the immediate mechanism of causing it consisted in [2].

Laundering of Criminal Proceeds in the Digital Environment: Where Retention of the Stolen Ends and "Laundering" Begins**.** For Article 218 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, what is central is not simply the fact that a person possesses property of criminal origin, but the commission of financial operations and other transactions aimed at giving a lawful appearance to the possession, use, and disposal of such property. In the digital environment, this boundary becomes especially fine. One and the same wallet, one and the same exchange, and even one and the same series of transactions may in one case signify the simple retention of the criminal result, and in another already an independent stage of concealing the origin of the property. Therefore, with digital assets, laundering cannot be inferred automatically from any subsequent transaction with the stolen asset; it is necessary to establish the special function of the relevant operations – the concealment of the source, beneficiary, route of movement, or economic trace of the property [7].

FATF international standards have long proceeded from the premise that virtual assets and service providers dealing with them should fall within a full AML/CFT contour. In the updated 2021 guidance, FATF emphasized the necessity of licensing or registration of VASPs, the application of customer due diligence measures, compliance with the Travel Rule, and the removal of regulatory "loopholes" allowing virtual assets to be used for laundering criminal proceeds. For the criminal law of Kazakhstan, this is important not as an external recommendation, but as a guideline for the logic of characterization: if a criminal asset is moved through such services, the evaluation of the act

cannot be confined only to the predicate offense; what is required is an analysis of whether the digital infrastructure was used precisely to break the link between the property and its criminal source [14].

The sixth targeted FATF review, published in 2025, shows that the problem is not weakening, but becoming more complex. FATF notes the further growth of risks associated with stablecoins, offshore VASPs, difficulties of identifying the real operators of such services, and the uneven implementation of the Travel Rule; it is separately emphasized that a significant part of on-chain illicit activity today is connected precisely with stablecoins. For Kazakhstani criminal law, this means that laundering in the digital environment will increasingly take the form not of a single exchange of "crypto into fiat," but of a complex chain of transfers, changes of tokens, transit through different jurisdictions, and the use of weakly controlled platforms. Consequently, Article 218 requires not formal, but technologically sensitive application [15].

The practical OSCE guide for law enforcement agencies, published in 2025, confirms the same conclusion, but on an applied plane. The guide separately identifies typical crypto-crimes, methods of investigation using blockchain analytics, the significance of international cooperation, work with victims, and means of increasing the effectiveness of tracing digital routes of the asset. For the characterization of laundering, this material is especially valuable: it shows that proving "laundering" in cases involving digital assets is impossible without understanding the mechanics of multistage transfers, custodial and non-custodial wallets, exchange services, and the role of analytical tools. Otherwise, Article 218 will remain a fine formula without sufficient procedural support [16].

From this there follows an important distinction. If the offender stole a digital asset and simply retains it at his or her own address or transfers it to the nearest wallet controlled by him or her without an obvious purpose of masking its origin, the criminal-law core of the act still lies in the sphere of the predicate offense. But if there is then constructed a sequence of fragmenting sums, using several transit addresses, converting into other tokens, entering illegal exchangers, subsequently withdrawing into fiat, or investing into other assets for the purpose of making it difficult to identify the origin of the property, then an autonomous criminal function already manifests itself – giving the criminal asset an outwardly lawful appearance. It is precisely this that should become the criterion for imputing laundering [7].

Problems of Proof: Control, Value, Origin, Digital Trace. In practice, the greatest difficulties arise not at the level of verbal characterization, but at the level of proof. In cases involving digital assets, the investigation and the court must establish who controlled the wallet address, who initiated the transaction, from what device and through what service it was done, to whom the recovery credentials belonged, at what stage the victim lost the ability to dispose of the asset, and when exactly the damage arose. The OSCE guide rightly proceeds from the premise that the investigation of crypto-crimes requires the early collection of digital traces, correct fixation of addresses, requests to providers, the use of blockchain analytics, and careful work with metadata. For Kazakhstani practice, this means one simple thing: in a digital case, the traditional set of evidence is no longer sufficient [16].

No less difficult is the question of value. The official rules for determining and publishing the value of digital assets, approved by Order of the Minister of Finance No. 531, create an important support for tying value to a concrete calendar date and a concrete type of asset. But even this mechanism does not remove all questions. The investigation must take into account on what exact date the damage is fixed: at the moment of the unlawful debiting of the asset, at the moment of its withdrawal from the exchange, at the moment the victim lost access, or at the moment the crime was discovered. In addition, the platform on which the asset circulated is also significant, since the real liquidity and execution price may differ from the average market benchmark. Therefore, the official procedure should be regarded as a basis rather than as an automatic substitute for expert evaluation [11].

Official AFM materials on the liquidation of illegal crypto-exchangers also show that, in such cases, the digital trace is not confined to a single transaction. The blocking of more than 3.5 thousand illegal online crypto-exchangers, the freezing and confiscation of assets in USDT, and the detection of cryptocurrency components of financial pyramid schemes demonstrate that criminal schemes are built on the use of a network of intermediaries, addresses, and services, rather than on one "direct" transfer. From this there also follows an evidentiary consequence: without fixation of the entire chain of movement of the digital asset, there is a great danger either of failing to prove laundering, or, conversely, of substituting a full establishment of the route with general assumptions about "suspicious blockchain movement" [12].

The AFM's report on the return of stolen crypto-assets in the case of a financial pyramid scheme shows even more vividly the significance of tracing. Here the law-enforcement result was achieved not because the digital asset is "transparent in itself," but because the chain of transit wallets was reconstructed and the connection between the initial taking and the subsequent distribution of the asset was established. For criminal-law characterization, this has dual significance. First, the very fact of the asset's departure from the victim's control becomes provable. Second, a real basis appears for distinguishing the main offense and the subsequent operations aimed at concealing the origin of the property. Without such reconstruction, the case risks remaining either at the level of a hypothesis or at the level of excessively general characterization [13].

An additional and often underestimated element of proof is connected with the tax and financial trace of the digital asset. Since the state already regards income from the sale of digital assets as proprietary income and constructs a special block of tax administration of digital assets, in a criminal case this may be used not only for evaluation of value, but also for comparison of the digital and fiat trace. Where the digital asset was withdrawn, exchanged, sold, or otherwise converted into a proprietary result, the tax, banking, and financial-monitoring contour ceases to be optional: it becomes part of the evidentiary base in a case of theft, fraud, or laundering [4].

Directions for Improving Legal Characterization and Law Enforcement. From the analysis carried out, it follows that Kazakhstan is hardly in need of a single new corpus delicti of "theft of digital assets" as a universal answer to all digital threats. Such a step would look impressive, but in methodological terms it would be too coarse. The current criminal legislation already contains the principal constructions suitable for protecting proprietary interests in the digital environment as well. The problem lies elsewhere: in the absence of uniform criteria for when a digital asset is considered the subject of crime, when unlawful access to credentials turns into completed theft, where the boundary lies between fraud and concealed taking, and what specific operations testify to laundering rather than simply to the retention of the criminal result [1].

For the fraud block, it is advisable to rely on a stricter judicial standard: in cases involving digital assets, it is necessary to analyze not only promises and correspondence, but also the architecture of the digital scheme – who created the interface, in what manner the "verification" was organized, what exactly the victim was required to do, to whom the transaction was actually directed, and whether his or her expression of will may be regarded as free and conscious. Without such focus, even the current normative resolution of the Supreme Court on fraud will be applied too abstractly. The digital environment does not abolish the classical sign of deception, but it substantially complicates the forms in which it is realized [6].

In the part concerning the laundering of criminal proceeds, the further development of practice must inevitably proceed along the path of a closer linkage of criminal characterization with the institutions of financial monitoring, control over VASP providers, compliance with the Travel Rule, and the mechanisms of international cooperation. Otherwise, criminal law will react only to the initial theft or fraud, but not to the financial infrastructure that makes digital criminal schemes scalable and stable. For Kazakhstan, this is especially relevant against the background of the growth of illegal crypto-exchangers, the use of stablecoins, and the cross-border character of digital transfers, to which both FATF materials and AFM reports directly attest [7].

No less important is the procedural part. For cases involving digital assets, there is an urgent need to form a stable practice of the early arrest of digital assets, standardized requests to crypto-platforms, the consolidation of minimum requirements for a blockchain-analytical opinion, and a careful approach to the seizure of devices, seed phrases, hardware wallets, and backup keys. If this is not done, the law-enforcement system will either lose the digital trace in the first hours after the crime, or become excessively dependent on random technical specialists. In the final analysis, the issue here already turns not only on the norm, but also on the institutional readiness of the state to regard the digital asset as a full-fledged object of criminal-law protection [16].

Practical Qualification Framework for Criminal Offenses Involving Digital Assets. The analysis of criminal offenses involving digital assets demonstrates that the main challenge for law enforcement does not lie in the complete absence of applicable criminal-law norms, but in the absence of a unified approach to their application. Digital assets introduce new technical forms of circulation and transfer of value; however, the criminal-law assessment of such acts should remain focused on legally significant

circumstances rather than on technological characteristics alone. Therefore, the qualification of offenses involving digital assets requires a consistent framework based on the identification of the object of encroachment, the determination of control over the asset, the mechanism of its unlawful transfer, and the subsequent movement of the obtained value.

The first element of such a framework is the identification of the specific object affected by the criminal act. In practice, the term "digital asset" may refer to different legal and technological phenomena, including a secured digital asset, an unsecured digital asset, access credentials, or the possibility of disposing of a digital account or wallet. For criminal-law purposes, however, the decisive issue is not the technical form of the asset, but the existence of an economically valuable object capable of belonging to the sphere of control of a particular person. Establishing this circumstance allows the investigation and the court to distinguish between an actual property-related encroachment and actions that affect only information or technical access without causing proprietary harm.

The second element concerns the determination of legally relevant control over the digital asset. Unlike traditional property, where possession is usually connected with physical domination over an object, digital assets are characterized by the ability to authorize transactions and dispose of value through technological instruments. Consequently, the central question is not whether the offender obtained technical access to a digital environment, but whether such access resulted in the acquisition of the actual ability to dispose of the asset. The unlawful acquisition of credentials, access to a wallet, or information necessary for authentication may therefore have different criminal-law significance depending on whether it only created a possibility for future interference or already resulted in the loss of the victim's control over the proprietary value.

The third element relates to the mechanism through which the transfer of control occurred. This criterion is particularly important for distinguishing theft from fraud involving digital assets. Where the offender removes the asset from the victim's sphere of control without a conscious transfer of value by the victim, the legal assessment should focus on unlawful taking. In contrast, where the victim performs actions leading to the transfer of the asset because of deception, abuse of trust, or a false representation concerning the transaction, the central issue becomes the defect of the victim's will. Thus, the external digital form of the transaction cannot by itself determine qualification. The same technical operation, such as the transfer of cryptocurrency to another wallet, may receive different legal assessments depending on the circumstances preceding it.

The fourth element concerns the differentiation between the original criminal acquisition of a digital asset and subsequent actions aimed at concealing its origin. The movement of digital assets after the commission of theft or fraud does not automatically constitute laundering of criminal proceeds. For the purposes of Article 218 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, it is necessary to establish that subsequent transactions had an independent criminal purpose connected with disguising the source, ownership, or route of movement of the asset. Accordingly, the analysis of blockchain transactions should focus not only on the fact of transfer but also on the function of such transfer within the overall criminal scheme.

The fifth element of the qualification framework concerns evidence. The digital nature of the asset requires a comprehensive assessment of evidence, combining technological and legal analysis. The fact of a blockchain transaction alone does not establish all circumstances necessary for criminal qualification. It is necessary to determine the person exercising control over the relevant wallet or account, the circumstances of access, the moment of loss of control by the victim, the value of the asset, and the relationship between individual transactions and specific persons. Therefore, digital traces should be considered as a system of interconnected evidence rather than isolated technical information.

The proposed framework allows the existing criminal-law mechanisms of Kazakhstan to be applied more consistently to offenses involving digital assets. Its main purpose is not to create a separate category of crimes based solely on technological characteristics, but to ensure that digital assets are assessed within traditional criminal-law categories while taking into account their specific features. Such an approach makes it possible to avoid both the unjustified exclusion of digital assets from the sphere of property protection and the excessive perception of them as an entirely separate legal phenomenon beyond existing criminal-law constructions.

Table 1 – Practical Qualification Framework for Criminal Offenses Involving Digital Assets

Qualification stage	Key question	Legal significance
Identification of the object	What digital value became the object of encroachment?	Determines whether the act affects a legally protected proprietary interest
Determination of control	Who had the ability to dispose of the digital asset?	Establishes the relevant sphere of proprietary control
Mechanism of transfer	How was control transferred or lost?	Differentiates unlawful taking from transfer caused by deception
Subsequent transactions	Did further operations conceal the criminal origin of the asset?	Distinguishes retention of criminal proceeds from laundering
Evidence assessment	What digital and financial traces confirm the circumstances?	Ensures reliable criminal-law qualification
Note: Compiled by the authors.		

Conclusion

Digital assets in the law of the Republic of Kazakhstan are no longer located in a "gray zone" between the economy and technology. The legislator has recognized them as a special object of regulation, state bodies account for them as a source of proprietary income, financial monitoring regards them as a channel for the movement and concealment of criminal funds, and law-enforcement practice encounters real cases in which the digital asset appears now as the target of encroachment, now as the instrument of the subsequent masking of the criminal result. It is precisely for this reason that, for criminal law, the old position is no longer possible, under which crypto-assets were described as an exotic phenomenon not requiring precise work of characterization [1].

The principal conclusion of the article is the following: in Kazakhstani criminal law, a digital asset should be regarded as a proprietary value capable of being the subject of theft, fraud, and laundering; however, the characterization of such acts should be built not according to digital terminology, but according to the factual mechanism of causing harm. If the victim lost control over the asset as a consequence of its secret withdrawal from his or her wallet or account, the central point lies in a crime against property. If the asset or the possibility of disposing of it was transferred under the influence of deception, fraud takes priority. If, however, after the predicate offense special operations are committed aimed at concealing the origin, route, and ownership of the digital asset, there arises an independent question of laundering criminal proceeds [2].

At the same time, the law enforcer must refuse two equally mistaken extremes. The first is the reduction of the digital asset to "mere information," by reason of which the proprietary content of the crime is lost. The second is the opposite mystification, in which the digital asset is declared such a special object that the existing criminal-law constructions are supposedly inapplicable to it. Neither extreme withstands verification by law, doctrine, or official practice. Current legislation already makes it possible to cover the principal forms of criminal encroachment upon digital assets, but it requires subtler thinking in characterization and higher-quality proof [3].

From this there also follows a practical guideline. In cases involving digital assets, the court and the investigation must each time answer not a technological, but a juridically organized set of questions: what exactly constituted the subject of crime; in whose sphere of control the asset was located; in what manner this control was lost; whether there was a defect in the victim's will; which subsequent operations had the character of retention, and which of concealment of the origin of the property; how the value of the asset was established; and how the connection between the digital route and the concrete person was proved. Only such an approach makes it possible to transfer the discussion of digital assets from the zone of declarations to the zone of precise criminal-law characterization.

REFERENCES

1 On digital assets in the Republic of Kazakhstan Law of the Republic of Kazakhstan №. 193-VII LRK of February 6, 2023. URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z2300000193 (accessed: 06.06.2026)

2 Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated 3 July 2014 No. 226-V ZRK. URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/K1400000226 (accessed: 06.06.2026)

3 Жанабилова А.Б. Правовое регулирование оборота цифровых активов в Республике Казахстан и возможность их наследования // Вестник Института законодательства Республики Казахстан. – 2024. – № 3(78). – С. 124–134.

4 On Issues of the Sale of Digital Assets. URL: https://kgd.gov.kz/ru/news/po-voprosam-realizacii-cifrovyh-aktivov-1-142592 (accessed: 06.06.2026)

5 Романенко С.В. Вопросы регулирования правоотношений в сфере производства и обращения цифровых активов, противодействия коммерческому мошенничеству // Вестник КазНУ. Серия Юридическая. – 2023. – № 2(106). – С. 47–55.

6 On Judicial Practice in Cases of Fraud: Normative Resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan dated 29 June 2017 No. 6. URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/P170000006S (accessed: 06.06.2026)

7 On Counteracting the Legalization (Laundering) of Proceeds Obtained by Criminal Means, the Financing of Terrorism and the Financing of the Proliferation of Weapons of Mass Destruction: Law of the Republic of Kazakhstan dated 28 August 2009 No. 191-IV. URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z090000191_ (accessed: 06.06.2026)

8 Қойшыбайұлы Қ., Копбаев Д.З., Бидайшиева А.Б. Правовое регулирование блокчейн и криптовалют: проблемы и перспективы выпуска токенов и их оборот на территории Республики Казахстан // Вестник Института законодательства Республики Казахстан. – 2023. – № 1(72). – С. 98–107.

9 Kan A.G., Korzhumbaeva T.M., Abdullina S.Kh. Features of the Use of Cryptocurrencies in the Commission of Crimes in the Sphere of High Technologies // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Law Series. 2024. Vol. 147. No. 2. P. 230–241.

10 Заркенов М.С., Жемпиисов Н.Ш. Уголовная ответственность в области неправомерной добычи цифровых активов // Вестник Академии правоохранительных органов. – 2021. – № 2(20). – С. 48–55.

11 Приказ Министра финансов Республики Казахстан от 25 сентября 2025 года № 531 «Об утверждении Правил определения, опубликования стоимости цифровых активов и перечня их видов». URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2500036938 (дата обращения: 06.06.2026)

12 Ликвидация структур по отмыванию денег через криптовалюту. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/afm/press/news/details/913888?lang=ru (дата обращения: 06.06.2026)

13 АФМ первыми на пространстве СНГ возвратило похищенные средства от зарубежного эмитента цифровых активов. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/afm/press/news/details/820233?lang=ru (дата обращения: 06.06.2026)

14 FATF. Updated Guidance for a Risk-Based Approach to Virtual Assets and Virtual Asset Service Providers. Paris: FATF, 2021. URL: https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Guidance-rba-virtual-assets-2021.html (accessed: 06.06.2026)

15 FATF Urges Stronger Global Action to Address Illicit Finance Risks in Virtual Assets // FATF. 26.06.2025. URL: https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/targeted-update-virtual-assets-vasps-2025.html (accessed: 06.06.2026)

16 Decoding Crypto Crime – A Guide for Law Enforcement. URL: https://oceea.osce.org/oceea/587475 (accessed: 06.06.2026)

REFERENCES

1 On digital assets in the Republic of Kazakhstan. Law of the Republic of Kazakhstan No. 193-VII LRK of February 6, 2023. URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z2300000193 (accessed: 06.06.2026) (In English)

2 Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated 3 July 2014 No. 226-V ZRK. URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/K1400000226 (accessed: 06.06.2026) (In English)

3 Zhanabilova A.B. (2024) Pravovoe regulirovanie oborota cifrovyh aktivov v Respublike Kazahstan i vozmozhnost' ih nasledovanija // Vestnik Instituta zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan. No. 3(78). P. 124–134. (In Russian)

4 On Issues of the Sale of Digital Assets. 2026. URL: https://kgd.gov.kz/ru/news/po-voprosam-realizacii-cifrovyh-aktivov-1-142592 (accessed: 06.06.2026) (In Russian)

5 Romanenko S.V. (2023) Voprosy regulirovanija pravootnoshenij v sfere proizvodstva i obrashhenija cifrovyh aktivov, protivodejstvija kommercheskomu moshennichestvu // Vestnik KazNU. Serija Juridicheskaja. No. 2(106). P. 47–55. (In Russian)

6 On Judicial Practice in Cases of Fraud Normative Resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan dated 29 June 2017. No. 6. URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/P170000006S (accessed: 06.06.2026) (In English)

7 On Counteracting the Legalization (Laundering) of Proceeds Obtained by Criminal Means, the Financing of Terrorism and the Financing of the Proliferation of Weapons of Mass Destruction: Law of the Republic of Kazakhstan dated 28 August 2009 No. 191-IV. URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z090000191_ (accessed: 06.06.2026) (In English)

8 Qoişybaiūly Q., Kopbaev D.Z., Bidajshieva A.B. (2023) Pravovoe regulirovanie blokchejn i kriptovaljut: problemy i perspektivy vypuska tokenov i ih oborot na territorii Respubliki Kazahstan // Vestnik Instituta zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan. No. 1(72). P. 98–107. (In Russian)

9 Kan A.G., Korzhumbaeva T.M., Abdullina S.Kh. (2024) Features of the Use of Cryptocurrencies in the Commission of Crimes in the Sphere of High Technologies // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Law Series. Vol. 147, no. 2, pp. 230–241. (In English)

10 Zarkenov M.S., Zhempiisov N.Sh. (2021) Ugolovnaja otvetstvennost' v oblasti nepravomernoj dobychi cifrovyh aktivov // Vestnik Akademii pravoohranitel'nyh organov. No. 2(20). P. 48–55. (In Russian)

11 Prikaz Ministra finansov Respubliki Kazahstan ot 25 sentjabrja 2025 goda № 531 «Ob utverzhdenii Pravil opredelenija, opublikovanija stoimosti cifrovyh aktivov i perechnja ih vidov». 2025. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2500036938 (data obrashhenija: 06.06.2026) (In Russian)

12 Likvidacija struktur po otmyvaniju deneg cherez kriptovaljutu. 2026. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/afm/press/news/details/913888?lang=ru (data obrashhenija: 06.06.2026) (In Russian)

13 AFM pervymi na prostranstve SNG vozvratilo pohishhennye sredstva ot zarubezhnogo jemitenta cifrovyh aktivov. 2026. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/afm/press/news/details/820233?lang=ru (data obrashhenija: 06.06.2026) (In Russian)

14 FATF. Updated Guidance for a Risk-Based Approach to Virtual Assets and Virtual Asset Service Providers. Paris: FATF. 2021. URL: https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Guidance-rba-virtual-assets-2021.html (accessed: 06.06.2026) (In English)

15 FATF Urges Stronger Global Action to Address Illicit Finance Risks in Virtual Assets // FATF. 2025. URL: https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/targeted-update-virtual-assets-vasps-2025.html (accessed: 06.06.2026) (In English)

16 Decoding Crypto Crime – A Guide for Law Enforcement. 2026. URL: https://oceea.osce.org/oceea/587475 (accessed: 06.06.2026) (In English)

ЖҰМАҒҰЛОВА Ш.Р.,[1]
з.ғ.к., қауымдастырылған профессор.
e-mail: jumagulova_sholpan@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-2033-6260
САРТАЕВА К.Р.,[2]
з.ғ.к., профессор.
e-mail: galiya_1305@list.ru
ORCID ID: 0000-0002-7177-1369
БЕРДИЯРОВА Ж.С.,[3]
з.ғ.к., қауымдастырылған профессор.
e-mail: berdiyarova_zhs@enu.kz
ORCID ID: 0000-0002-4949-9522
АУЕШОВА Б.Т.,*[4]
з.ғ.к., қауымдастырылған профессор.
*e-mail: bagdataueshova@gmail.com
[1]Қорқыт Ата ат. Қызылорда университеті,
Қызылорда қ., Қазақстан
[2]М.О. Әуезов ат.
Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент қ., Қазақстан
[3]Л.Н. Гумилев ат.
Еуразия Ұлттық Университеті
Астана қ., Қазақстан
[4]Ш. Есенов ат. университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

ЦИФРЛЫҚ АКТИВТЕР ҚЫЛМЫСТЫҢ ПӘНІ РЕТІНДЕ: ҰРЛЫҚ ПЕН АЛАЯҚТЫҚТЫ САРАЛАУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасының құқығында цифрлық активтер қылмыс заты ретінде көрінетін не мүліктің қылмыстық шығу тегін жасыру құралы ретінде пайдаланылатын іс-әрекеттерді қылмыстық-құқықтық

саралау мәселелері зерттеледі. Негізгі мәселе зат нысанында өмір сүрмейтін, бірақ мүліктік құндылыққа ие және қылмыстық схемаларға қатыса алатын объектіге қатысты ұрлық, алаяқтық және заңдастырудың дәстүрлі конструкцияларының қалай қолданылатынында болып табылады. Қылмыстық құқық үшін цифрлық актив ең алдымен таза ақпарат ретінде емес, мүліктік құндылық ретінде қарастырылуы тиіс екені негізделді. Ұрлық кезінде шешуші мән жәбірленушінің активке бақылауын жоғалтуына, алаяқтық кезінде – алдау немесе сенімді теріс пайдалану салдарынан туындаған ерік ақауына, ал заңдастыру кезінде – қылмыстық активтің шығу тегі мен қозғалысына құқыққа сай сипат беруге бағытталған қаржылық операциялардың болуына тиесілі екені көрсетілді. Қазақстанның қолданыстағы қылмыстық заңнамасында цифрлық активтерге қол сұғушылықтың негізгі нысандарын қамтуға қабілетті базалық нормалар қазірдің өзінде бар деген қорытынды жасалады, алайда құқық қолдану қызметі неғұрлым дәл саралау өлшемдеріне, цифрлық іздерге бірыңғай тәсілге және дәлелдеудің арнайы әдістемесіне мұқтаж. Тәжірибе үшін ең үлкен қиындықтар қылмыс затын айқындаумен, жасырын алып қоюды алдау арқылы иеленуден ажыратумен, ұрлықтың аяқталу сәтін белгілеумен, сондай-ақ цифрлық активтің құнын, бақылауын және шығу тегін дәлелдеумен байланысты екені анықталды. Цифрлық активтермен байланысты қылмыстарды саралаудың тәжірибеге бағдарланған моделі ұсынылды.

Тірек сөздер: цифрлық актив, криптоактив, криптовалюта, қылмыс заты, ұрлық, алаяқтық, қылмыстық кірістерді заңдастыру.

ЖУМАГУЛОВА Ш.Р.,[1]
к.ю.н., ассоциированный профессор.
e-mail: jumagulova_sholpan@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-2033-6260
САРТАЕВА К.Р.,[2]
к.ю.н., профессор.
e-mail: galiya_1305@list.ru
ORCID ID: 0000-0002-7177-1369
БЕРДИЯРОВА Ж.С.,[3]
к.ю.н., ассоциированный профессор.
e-mail: berdiyarova_zhs@enu.kz
ORCID ID: 0000-0002-4949-9522
АУЕШОВА Б.Т.,*[4]
к.ю.н., ассоциированный профессор.
*e-mail: bagdataueshova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-1449-9941
[1]Кызылординский университет им. Коркыт Ата,
г. Кызылорда, Казахстан
[2]Южно-Казахстанский университет
им. М.О. Ауэзова,
Шымкент, Казахстан
[3]Евразийский национальный университет
им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан
[4]Университет им. Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

ЦИФРОВЫЕ АКТИВЫ КАК ПРЕДМЕТ ПРЕСТУПЛЕНИЯ: ПРОБЛЕМЫ КВАЛИФИКАЦИИ ХИЩЕНИЯ И МОШЕННИЧЕСТВА

Аннотация

В статье исследуются проблемы уголовно-правовой квалификации деяний, в которых цифровые активы выступают предметом преступления либо используются как средство сокрытия преступного происхождения имущества в праве Республики Казахстан. Обосновано, что цифровой актив для уголовного права должен рассматриваться прежде всего как имущественная ценность, а не как чистая информация. Показано, что при хищении решающим является утрата потерпевшим контроля над активом, при мошенничестве – дефект воли, вызванный обманом или злоупотреблением доверием, а при легализации – наличие финансовых операций,

направленных на придание правомерного вида происхождению и движению преступного актива. Сделан вывод, что действующее уголовное законодательство Казахстана уже содержит базовые нормы для охвата основных форм посягательств на цифровые активы, однако правоприменение нуждается в более точных критериях квалификации, единообразном подходе к цифровым следам и специальной методике доказывания. Установлено, что наибольшие трудности для практики связаны с определением предмета преступления, разграничением тайного изъятия и обманного завладения, установлением момента окончания хищения, а также доказыванием стоимости, контроля и происхождения цифрового актива. Предложена ориентированная на практику модель квалификации преступлений, связанных с цифровыми активами.

Ключевые слова: цифровой актив, криптоактив, криптовалюта, предмет преступления, хищение, мошенничество, легализация преступных доходов.

Article submission date: 01.07.2026

IRSTI 10.77.51
UDK 343. 244

https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-164-172

ORSAYEVA R.A.,*[1]
PhD, associate professor.
*e-mail: r_orsaeva_60@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-6147-7158
[1]East Kazakhstan University
named after Amanzholov
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

THE IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON LEGAL AWARENESS AND SAFETY OF MINORS (CRIMINAL-LAW AND CRIMINOLOGICAL ASPECTS)

Abstract

The article examines the criminogenic influence of social networks on minors, as well as the factors and conditions associated with social networks. The negative impact of social networks on minors, their dependence on the Internet, the absence of supervision by adults, and the lack of engagement in constructive activities – all of these pose a "danger" to minors. This danger manifests as a threat to their legal consciousness and safety. It is therefore important to reduce the dependence of minors on social networks. As is well known, Internet addiction sometimes leads to serious consequences: participation in bullying, cybercrime, destructive effects on mental health, attempts at manipulation, and being driven to suicide. In Kazakhstan, in 2023, 15 percent of schoolchildren encountered online bullying, which, according to psychologists, exacerbates mental health problems. In Kazakhstan, according to a 2023 study by the National Centre for Public Health, approximately eight percent of adolescents show signs of Internet addiction, and 10 percent show signs of addiction to computer games. It is known that measures aimed at the legal regulation of social network content are timely, but insufficient. The article also addresses this problem and proposes possible ways of combating it.

Keywords: social networks, minors, criminogenic influence, bullying, legal consciousness, online safety, prevention.

Introduction

Since the research topic concerns the impact on the legal consciousness and safety of adolescents who use social media, it addresses a matter of considerable academic and social relevance.

The main objective of the research is to analyse the negative aspects of social networks that 'poison' the minds of adolescents and lead to addiction, and to examine – on the basis of criminal law norms – the prevention of abuses such as bullying and cyberbullying that threaten their safety.

It is evident that in recent years, under the influence of social networks, a decline in the legal consciousness of adolescents, a violation of safety boundaries, changes in their mood and psyche, and the widespread prevalence of aggressive behaviour on their part have all been observed. This constitutes the central relevance of the present study.

The result of establishing such relevance requires revealing the novelty of the research. It is not possible to make an entirely original discovery on a topic that has already served as the basis for scientific inquiry by many scholars. Nevertheless, in this study, by analysing the scientific works of domestic and well-known European scholars, and by comparing, examining, and synthesising scholarly perspectives in order to express our own viewpoint, certain scientific-legal conclusions have been drawn.

The practical significance of the research lies in its results and conclusions – namely: explaining to adolescents the positive and negative aspects of social networks; raising their legal consciousness and legal culture; ensuring their safety; restricting their access to social networks; and cultivating wisdom and prudence within them.

"The United Nations Convention on the Rights of the Child (20.11.1989) is an international legal instrument enshrining the rights and freedoms of every human being from birth until the age of eighteen. The provisions of the Convention comprehensively address the protection of children from coercion, the preservation of family life, and the right of children to freely express their views [1].

In accordance with the Convention, the Law of the Republic of Kazakhstan 'On the Rights of the Child in the Republic of Kazakhstan' (08.08.2002) was adopted. Pursuant to Article 10(2) of the Law, '…the protection of the child from abuse (bullying)…and from other forms of pressure on the rights and freedoms of the person and citizen enshrined in the Constitution of the Republic of Kazakhstan shall be ensured…' [2]. The Law further explicitly provides for '…the promotion and encouragement of a healthy lifestyle for children…' (Article 8, Section 3)."

Promoting and encouraging a healthy lifestyle for children means educating children to preserve their health, maintain a clean environment, and to receive a high-quality education and apply that knowledge in their future lives. From this perspective, promoting and encouraging a healthy lifestyle for children ought to mean that every minor stays away from delinquent behaviour, avoids the wrong path, and makes the right choices.

In recent years, as the Internet and information-telecommunications networks have become an inseparable part of our lives and one of the primary sources of information, and given that adolescents constitute the most active and predominant segment of their audience, their dependence on social networks should come as no surprise to anyone.

Social networks are well known to be platforms, online services, and websites designed for the creation, display, and organisation of social relationships on the Internet.

At the second session of the National Kurultai, Head of State Kassym-Jomart Tokayev stated: "…today's younger generation is being raised through social networks. If we do not point children in the right direction and guide them, this is an extremely dangerous trend. There are young people who have fallen into the trap of radical religious movements through the Internet. If the younger generation develops bad habits, this is, first and foremost, the fault of adults. We are obliged to protect the younger generation from the dangerous influences of globalisation as much as possible," and stressed the need to place particular emphasis on measures that influence the upbringing of the younger generation, while acknowledging that there are many shortcomings in this area [2].

Indeed, social networks have fundamentally transformed the leisure time of children. The reason for this is that many children today spend their time in the virtual world instead of playing outdoors and engaging in face-to-face interaction. For modern children, social networks have become an important tool of socialisation – through social networks, they find friends with similar interests, learn to express their thoughts, and are able to voice opinions on topics relevant to their particular group. Is this right or wrong?

It is difficult to offer a one-sided view; nevertheless, if we consider social networks as a virtual world, the prevailing opinion is, of course, that they are not beneficial. Communicating without seeing one another in person and "finding common ground" in this way is also, upon reflection, not ideal. Therefore, any format of interaction by a minor on social networks undoubtedly requires careful supervision by parents.

Materials and methods

Determining the influence of social networks on adolescents means identifying their specific impact on the adolescent's consciousness. Although an adolescent may not initially fully understand the harm of social networks, it is well known that over time this leads to addiction – the adolescent's consciousness becomes dominated by it, and even when they understand the danger, breaking free is difficult.

The study employed systemic (collection and systematisation of information), comparative-legal, and empirical (generalisation of experience) methods. In the course of the research, the following approaches were applied: analysis of scientific works by well-known scholars, statistical reviews, reliance on concrete statistical data, and the analytical examination of findings.

Results and discussion

It is well known that social networks play an important role as a means of communication in society. Networks not only bring people closer together, but also open up new opportunities. Nevertheless, it is important to use social networks correctly and thoughtfully – using time efficiently and being attentive to the accuracy of information.

Social networks can affect the legal consciousness and safety of minors in various ways. On the one hand, social networks help adolescents find like-minded individuals, receive support, and learn new skills. On the other hand, using them without appropriate adult supervision can lead to adverse consequences:

- participation in bullying;
- cybercrime;
- destructive impact on mental health;
- attempts at manipulation;
- being driven to suicide.

When speaking of adverse consequences, it must be noted that adolescence is a period of searching for one's identity and social environment. Why? Because the developing psyche of an adolescent is highly sensitive to external influences. It would be no exaggeration to say that social networks play one of the most significant roles in influencing the psyche during this sensitive period. Firstly, social networks "help" adolescents find friends and acquaintances. Secondly, social networks provide a public space for adolescents who feel shy expressing their emotions in real life to voice their thoughts and feelings. This may be valuable at the time; however, we must not forget that there are also negative consequences, and we must explain this to adolescents and make them aware of it.

Today, there are numerous scholars writing about the impact of social networks on the legal consciousness and safety of minors.

Doctor of Legal Sciences, Professor Zh.S. Zhekebayev, while noting that it is the surrounding environment that influences changes in minors, did not rule out that social networks may also have an effect [3, p. 126].

Professor Ye.O. Alaukhanov states that behind criminal violations committed by minors there are always underlying causes that have pushed them towards delinquent behaviour [4, p. 68].

Other scholars, in addition to the causes identified by Ye.O. Alaukhanov, do not rule out the influence of social networks – the very subject of the present discussion – as one of the many contributing factors [5, p. 98].

Many authors (A.Ye. Voyskunsky, V.S. Sobkin, P.A. Lomakin, and others), examining the psychological state and behavioural characteristics of adolescents when using social networks, have recommended paying greater attention to this issue.

It is also well known that Western scholars A.K. Goldberg, K.S. Yang, and D. Greenfield published the first scientific works describing the impact of virtual computer space on adolescents in the late 1990s.

Among the negative effects of social networks on minors, one can point to insults and harassment, which frequently occur at the hands of peers of similar age.

Indeed, social networks, as a communicative space, create a number of specific conditions that enable bullying and other acts of violence to be carried out with near-total impunity.

American scholars J. Nesi, S. Choukas-Bradley, and M.J. Prinstein-Stein, who have extensively researched insults and harassment directed at minors, noted in a comprehensive analytical study how social networks affect the communication and interpersonal interaction of both psychologically typical adolescents and those exhibiting signs of depression.

According to J. Nesi, S. Choukas-Bradley, and M.J. Prinstein, several unique characteristics of the communication processes that distinguish social media from authentic, traditional communication are identified. Specific features of social network communication that may give rise to online insults and harassment include:

- Anonymity: the ability to conceal information about oneself (choosing one's age and gender) and to present only one's best qualities.

◆ Persistence, or immutability: this is characterised by the fact that a text or video message sent once on social networks remains permanently available for repeated reading or viewing in unchanged form.

◆ The absence of non-verbal signals in the communication process – such as tone of voice and eye contact (gestures and facial expressions) [6, p. 267] contributes to depersonalisation and, as a result, facilitates the onset of aggression.

Another foreign scholar (A. Brighi, D. Menin, G. Skrzypiec, A. Guarini), while examining the characteristics of online harassment on social networks, drew attention to cyberbullying. In their view, defamation and the spreading of false information about a victim-adolescent constitutes a widespread trend among adolescents [7, p. 18].

Scholars such as A. Brighi, D. Menin, G. Skrzypiec, and A. Guarini reveal in their research that "…another method of intimidation is hacking into the victim's account and sending various offensive messages to other users from that account" [7, p. 20].

Many scholars (M.K. Bergman, D. Baier) have noted that intimidation through social networks is motivated by the desire to influence minors' behaviour, to entertain and amuse oneself at their expense, and to seek revenge – and that such behaviour reflects the emotional instability of the cyberbully, their aspiration for power and control, and their strong sense of impunity [8, p. 56].

Another foreign scholar, M. Garaigordobil, has specifically identified among the "negative" aspects of social networks their direct impact on and harm to minors. According to the scholar, "…the online cyberbullying that has been occurring recently has become a vivid manifestation of adolescent aggression" [9, p. 235].

According to 2015 cyberbullying statistics from the i-Safe Foundation, more than half of adolescents had been harassed online, and approximately the same proportion had engaged in cyberbullying themselves [10].

This negatively affects both the bully and the victim, and the intensity, duration, and frequency of the abuse are three factors that amplify the adverse impact on both parties [11, p. 527].

Bullying is an aggressive and purposeful act involving repeated or habitual deployment of force to inflict physical or emotional harm on the targeted individuals [12, p. 338].

This act often seizes upon situations where the victims are physically younger, weaker, outnumbered, or unable to defend themselves [13].

The characteristics of bullying behaviour commonly include a proclivity for aggression, limited control over aggressive impulses, and a higher tolerance for such actions [14].

Bullying features power dynamics in certain settings, particularly hierarchical institutions such as schools, colleges, and universities. The long-term consequences of bullying may lead to significant psychological distress, necessitating additional support to counteract its adverse effects [15, p. 120].

Bullied individuals are likelier to exhibit poor academic performance, high absenteeism, low self-esteem, and significant mental health concerns than their non-bullied counterparts (Shin et al., 2021). Victims often become anxious, socially isolated, and insecure [16, p. 410].

According to the Health Behaviour in School-Aged Children (HBSC) survey on bullying and peer violence among adolescents in 44 countries, including the Central Asian region, while overall trends in school bullying have remained stable since 2018, cyberbullying has intensified owing to increased engagement of young people in digital environments, potentially exerting a profound impact on adolescents' lives.

According to the National Centre for Public Health of the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan (27.03.2024), 13% of Kazakhstani adolescents (approximately one in eight) have experienced cyberbullying, with the rate being higher among boys (15%) than girls (12%). Around 11% of adolescents (one in nine) have engaged in cyberbullying against others, with boys (14%) more commonly reporting cyberbullying than girls (8%). The study also found that approximately 5% of adolescents aged 11–15 are involved in school bullying, and around 7% of students have been subjected to bullying [17].

This is clearly wrong both from a human and a legal standpoint. However, it is not possible to explain the wrongfulness of such behaviour to adolescents at the very moment it occurs, because the behaviour arises and develops within certain adolescent social media circles and therefore initially assumes a covert character. By the time it becomes public and widely known, the harm it has caused

will already have generated a social resonance that cannot be undone. A further reason for this is the delayed emergence of the consequences of intimidation into the open. It cannot be ruled out that this emergence may itself be the result of the harm that has already been caused.

At this point, it is worth citing the words of Russian researcher K.S. Zhmyrko, who stated that social networks exert a powerful influence on the behaviour of adolescents [18, p. 10].

Cyberbullying (cyber-intimidation or online intimidation), mentioned above, is a form of harassment or persecution using electronic means.

Researchers such as Smith Peter K., Mahdavi Jess, Carvalho Manuel, and others are of the opinion that cyberbullying has become especially prevalent among adolescents since the 2000s, in connection with the growing use of social networks by young people [19, p. 376].

Scholars S. Hinduja and J. Patchin demonstrate that social networks exert a powerful and far-reaching influence on changes in adolescent behaviour and present a high level of risk. This risk lies in their vulnerability to abuse.

The results of research conducted by S. Hinduja and J. Patchin found that the prevalence of online intimidation ranged from 4.8% to 73.5%, and that the number of online intimidation victims increased from 10% to 20%. What is most alarming here is that adolescents underestimate the consequences of their own actions – with figures reaching between 15% and 35% [20, p. 210].

Scholars who have discussed extensively the negative effects of social networks (K.L. Modecki, J. Minchin, A.G. Harbaugh, N.G. Guerra, K.K. Runions) synthesised the results of 80 studies in a meta-analysis and estimated that victims of social network harassment represent approximately 36%, while online cyber-intimidation victims represent approximately 15%.

According to scholars' analyses, the most common forms of online cyber-intimidation are: harassment on forums and social networks (38.4%), the publication of inappropriate images on the Internet (32.4%), and harassment via email or SMS messages (29.9%) [21, p. 608].

According to V. Bilić, G. Buljan Flander, and B. Rafajac, a minor victim of harassment on social networks has no means of defending themselves, while the chances of identifying and punishing the perpetrators are minimal [22, p. 22].

According to UNICEF, in 2020, 63% of children in Kazakhstan reported experiencing acts of violence and discrimination. Instead of preventing such acts, school administrations preferred to conceal incidents of bullying [23].

According to data published by Zakon.kz, one in eight school-aged adolescents in Kazakhstan is subjected to cyberbullying. The same figure was confirmed by the international HBSC study.

Based on data disseminated by the National Centre for Public Health of the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan (27.03.2024), 13% of Kazakhstani adolescents (approximately 1 in 8) have experienced cyberbullying -with a higher figure among boys (15%) than girls (12%). Approximately 11% of adolescents (1 in 9) have engaged in cyber-intimidation against others; among these, boys (14%) reported involvement in cyberbullying more frequently than girls (8%). The study also showed that approximately 5% of adolescents aged 11–15 are involved in school bullying, and approximately 7% of students have been subjected to attacks [24].

As we can see, the impact of social networks on the legal safety of minors is substantial.

In our view, beyond the impact of social networks on the legal safety of minors, their influence on the legal consciousness of minors is also significant. Legal consciousness requires consideration as the form and outcome – i.e., the result – of mental activity, intertwined with legal purposes, views, intentions, habits, traditions, illusions, legal persuasion, emulation, and law-abiding model behaviour. This is because it is well known that any legal norms are directed at the consciousness of citizens.

Drawing on the research of well-known scholars G.S. Sapargaliyev and A.S. Ibrayeva, legal consciousness is the totality of views, ideas, concepts, and awareness by means of which individuals and social units express their relationship to law as it exists in society and in accordance with their aspirations and inclinations [25, p. 127].

The conceptual framework of these distinguished scholars applies equally to adults and minors alike. Applying it specifically to adolescents, the "totality of views, ideas, concepts, and awareness through which they express their relationship to law" tends to somewhat "pass them by." This is because factors such as adolescents' difficulty in immediately grasping their legal relationship to events, their rapid emotional reactions, and their tendency to assess their actions superficially without

due recourse to legal consciousness all contribute to a shallow understanding. And when they finally come to understand the specific situation they created and its consequences, the belated realisation that there is no going back is well known to lead to a severe deterioration in their emotional state.

At this point, the view of R.S. Bainiyazov is also worth noting: "…legal consciousness finds expression in the emotional-rational sphere of consciousness, while legal culture finds its place within consciousness itself, as well as in legal actions, phenomena, and institutions. If legal consciousness reflects spiritual values, then legal culture encompasses the material-spiritual… practical mastery of law" [26, p. 127].

Our point is that social networks exert a powerful influence on the legal consciousness and safety of minors, and that the need to protect minors from this influence is clear.

The words of distinguished criminologist and Doctor of Legal Sciences Ye.I. Kaiyrzhan come to mind: "…knowing the negative traits of a juvenile delinquent and the absence of parental supervision is not enough to rehabilitate them and set them on the right path." It is impossible to disagree with this eminent scholar. Indeed, the presence of comprehensive upbringing would not be superfluous in studying the maturity of minors' legal consciousness. The objective therein – that the adolescent has a precise knowledge of the law, is able to form and articulate their views on law and the requirements placed upon it, and stays continually informed so as to enhance their legal knowledge – would all undoubtedly yield results. Additionally, conducting surveys to identify adolescents' outlooks on life is of great importance [27, p. 127].

The powerful influence of social networks on the legal consciousness and safety of minors, and the resulting need to protect them, is clear.

Some researchers – B. Martinez-Ferrer, D. Moreno, and G. Musitu – have noted that special attention must be paid to online intimidation based on race, religion, social status, gender, and gender identity [28, p. 29].

B. Martinez-Ferrer, D. Moreno, and G. Musitu observe that adolescents who use social networks are most often "aggressive, quick to anger, and ready to use force." It is therefore necessary to continue preventive measures [28, p. 29].

In conclusion, social networks are a tool for exchanging information, communicating, and saving time. Social network culture is the set of general principles governing social network use – determining what any social network user may or may not do and defining the boundaries of their intended activity. Nevertheless, there are adolescents who use social networks 24/7, who, even knowing the limits, are unable to impose restrictions on themselves and have become addicted. That is the reality. Therefore, explaining the benefits and harms of social networks, and setting limits, remains the duty of parents.

Conclusion

Reducing the negative impact of social networks on minors and decreasing the number of internet-dependent members of the younger generation is a demand of today. Internet dependence limits an adolescent's environment, reduces their interaction with peers, alters their worldview, and exposes them to cyber-intimidation – or may cause them to engage in such behaviour themselves.

Such a list could go on indefinitely. Concrete steps must therefore be taken to prevent Internet addiction.

At the third session of the National Kurultai on 15 March 2024, Head of State Kassym-Jomart Tokayev, speaking about the influence of the Internet on the upbringing of young people, stressed that only the beneficial aspects of modern information technology should be used.

In the words of the Head of State: "unfortunately, the uncontrolled use of the Internet is having a negative impact on the upbringing of the younger generation. Today, not only children but even adults are excessively engrossed in consuming meaningless content on social networks. First and foremost, we must awaken young people's love of reading books. In this way, we will become a book-reading nation. In those difficult, indifferent times at the break of dawn, our country faded into the background, thousands of libraries were closed, and we lost millions of books from our collections."

We fully concur with this view and place the cultivation of adolescents' interest in reading as our first priority – followed by sport, various school activities, and so forth. All of this is correct; but,

as we know, addiction does not willingly "give up" immediately, and extensive work with minors is therefore necessary.

At present, preventing the impact of social networks on the legal consciousness and safety of adolescents is an urgent matter. In order for this issue to be addressed effectively, the following measures must be prioritised:

- explaining to adolescents the harmful and beneficial aspects of social media;
- the adoption by the state of specific legislation or programmes restricting the minimum age for adolescents' access to social networks;
- the imposition of age-based restrictions on the basis of such legislation or programmes;
- increased supervision by parents and schools with regard to adolescents' contacts and connections on social networks;
- in cases where cyberbullying of adolescents occurs on social networks – prompt reporting to law enforcement agencies, timely detection, and thereby the prevention of further harm.

We are far from claiming that all adolescents are addicted to social networks – the discussion here concerns only those children in whom social network addiction has taken hold. The scale of that number speaks for itself. Nevertheless, we are a nation that has raised a clear-minded and conscientious generation. In such a nation, there should be only legal consciousness, legal culture, the cultivation of legal culture, prosperity, and development. Where legal consciousness, legal culture, prosperity, and development are present, the dependence of minors on social networks will also disappear.

REFERENCES

1 The United Nations Convention on the Rights of the Child. 1989. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child (accessed: 23.03.2026)

2 Law of the Republic of Kazakhstan "On the Rights of the Child in the Republic of Kazakhstan". 2002. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000345_(accessed: 23.03.2026)

3 Speech by Kassym-Jomart Tokayev at the second session of the National Kurultai on the theme "Fair Kazakhstan – Honest Citizen". 2023. URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-ulttyk-kurultaydyn-adiletter-kazakstan-adal-azamatsesiyasynda-soylegen-sozi-16538 _(accessed: 23.03.2026)

4 Zhekebayev U.S., Rakhimov T.G., Sudakova R.N. Motivation of Crime and Criminal Responsibility. Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Institute of Philosophy and Law. Alma-Ata: Nauka, 1987. 192 p.

5 Alaukhanov Ye.O. Legal Genesis of Organised Crime in the Republic of Kazakhstan. St. Petersburg: Yuridichesky Tsentr Press, 2008. 216 p.

6 Tulegen M.A., Orsayeva R.A. Issues of Crime Prevention among Children in the Republic of Kazakhstan // "Khabarshi-Vestnik". Journal of the Karaganda Academy named after B. Beissenov of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan. Karaganda. 2022. No. 3(77). P. 79–82. URL: https://kpa.edu.kz/wp-content/uploads/2022/04/habarshy-vestnik-3-2022-goda.pdf

7 Nesi J., Choukas-Bradley S., Prinstein M.J. Transformation of adolescent peer relations in the social media context. Part 1: Theoretical framework and application to dyadic peer relationships // Clinical Child and Family Psychology Review. 2018. Vol. 21. Iss. 3. P. 267–294. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s10567-018-0261-x

8 Brighi A., Menin D., Skrzypiec G., Guarini A. Young, bullying, and connected. Common pathways to cyberbullying and problematic internet use in adolescence // Frontiers in Psychology. 2019. Vol. 10. Article 1467. URL: https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2019.01467/full

9 Bergmann M.C., Baier D. Prevalence and correlates of cyberbullying perpetration. Findings from a German representative student survey // Journal of Environmental Research and Public Health. 2018. Vol. 15(2). Article E274. URL: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/29415426/

10 Garaigordobil M. Prevalencia y consecuencias del cyberbullying: una revisión // International Journal of Psychology and Psychological Therapy. 2011. Vol. 11(2). P. 233–254. URL: https://www.ijpsy.com/volumen11/num2/295.html

11 Cyber Bullying Statistics // Bullying Statistics. 2015. URL: http://www.bullyingstatistics.org/content/cyber-bullying-statistics.html (accessed: 18.01.2026)

12 Peebles E. Cyberbullying: Hiding behind the screen // Paediatrics & Child Health. 2014. Vol. 19(10). P. 527–528. DOI: 10.1093/pch/19.10.527

13 Guo Y., Xia L.X. Relational model of relative deprivation, revenge, and cyberbullying: A three-time longitudinal study // Aggressive Behavior. 2023. Vol. 49(1). P. 333–344. DOI: 10.1002/ab.22079

14 Zhao Y., Chu X., Rong K. Cyberbullying experience and bystander behavior in cyberbullying incidents: The serial mediating roles of perceived incident severity and empathy // Computers in Human Behavior. 2023. Vol. 138. Article 107484. DOI: 10.1016/j.chb.2022.107484

15 Ben-Joseph E.P. Cyberbullying // KidsHealth. 2022. URL: https://kidshealth.org/en/teens/cyberbullying.html (accessed: 18.01.2026)

16 Evangelio C., Rodríguez-González P., Fernández-Río J., Gonzalez-Villora S. Cyberbullying in elementary and middle school students: A systematic review // Computers & Education. 2022. Vol. 176. Article 104356. DOI: 10.1016/j.compedu.2021.104356

17 Barlett C.P., Simmers M.M., Roth B., Gentile D. Comparing cyberbullying prevalence and process before and during the COVID-19 pandemic // The Journal of Social Psychology. 2021. Vol. 161(4). P. 408–418. URL: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/34128768/

18 Study: One in eight schoolchildren is subjected to cyberbullying in Kazakhstan // Zakon.kz. 2024. URL: https://www.zakon.kz/obshestvo/6428856-issledovanie-kazhdyy-vosmoy-shkolnik-podvergaetsya-kiberbullingu-v-kazakhstane.html

19 Zhmyrko K.S. Features of adolescents' communication through the Internet // Young Scientist. 2015. No. 10(90). P. 1333–1335. URL: https://moluch.ru/archive/90/18749/

20 Smith P.K., Mahdavi J., Carvalho M., Fisher S., Russell S., Tippett N. Cyberbullying: its nature and impact in secondary school pupils // The Journal of Child Psychology and Psychiatry. 2008. Vol. 49(4). P. 376–385. URL: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/18363945/

21 Hinduja S., Patchin J.W. Bullying, cyberbullying, and suicide // Archives of Suicide Research. 2010. Vol. 14. P. 206–221. DOI: 10.1080/13811118.2010.494133

22 Modecki K.L., Minchin J., Harbaugh A.G., Guerra N.G., Runions K.C. Bullying prevalence across contexts: a meta-analysis measuring cyber and traditional bullying // Journal of Adolescent Health. 2014. Vol. 55. P. 602–611. DOI: doi.org/10.1016/j.jadohealth.2014.06.007

23 Bilić V., Buljan Flander G., Rafajac B. Life Satisfaction and School Performance of Children Exposed to Classic and Cyber Peer Bullying // Collegium Antropologicum. 2014. Vol. 38. P. 21–29. URL: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/24851593/

24 Bullying in Kazakhstan: Statistics, Legislation, and the Most High-Profile Incidents // Liter.kz. 2022. URL: https://liter.kz/bulling-v-kazakhstane-statistika-zakonodatelstvo-i-samye-gromkie-intsidenty-1667380309/ (accessed: 23.03.2026)

25 Study: one in eight schoolchildren is subjected to cyberbullying in Kazakhstan // Zakon.kz. 2024. URL: https://www.zakon.kz/obshestvo/6428856-issledovanie-kazhdyy-vosmoy-shkolnik-podvergaetsya-kiberbullingu-v-kazakhstane.html (accessed: 23.03.2026)

26 Sapargaliyev G.S., Ibrayeva A.S. Theory of State and Law. Textbook. Astana: Foliant, 2007. 127 p.

27 Bainiyazov R.S. Theoretical Issues of Legal Consciousness. Saratov, 2001. 17 p.

28 Kaiyrzhan Ye.I. Criminology. Study guide. Almaty, 2009. 210 p.

29 Martinez-Ferrer B., Moreno D., Musitu G. Are adolescents engaged in the problematic use of social networking sites more involved in peer aggression and victimization? // Frontiers in Psychology. 2018. Vol. 9. Article 801. URL: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/29896139/

ОРСАЕВА Р.А.,*[1]
PhD, қауымдастырылған профессор.
*e-mail: r_orsaeva_60@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-6147-7158
[1]С. Аманжолов ат.
Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІНІҢ КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ САНАСЫ МЕН ҚАУІПСІЗДІГІНЕ ЫҚПАЛЫ (ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР)

Аңдатпа

Мақалада кәмелетке толмағандарға әлеуметтік желі, әлеуметтік желілердің криминогендік ықпалы, факторлары мен жағдайлары қарастырылған. Кәмелетке толмағандарға әлеуметтік желінің кері әсері, олардың интернетке тәуелділігі, ересектер тарапынан бақылаудың болмауы, пайдалы іспен айналыспауы – бәрі-бәрі кәмелетке толмағандарға «қауіп» төндіруде. Ол қауіп – олардың құқықтық санасына, қауіпсіздігіне

төнген қауіп. Сондықтан, кәмелетке толмағандардың әлеуметтік желіге тәуелділігін азайту маңызды болып саналады. Өзімізге белгілі, интернетке тәуелділік кей кездері зардапқа әкеп соғып жатады. Ол – қорқытуға қатысу, киберқылмыс, психикалық денсаулыққа деструктивті әсер ету, манипуляциялау әрекеттері және өзін-өзі өлтіруге итермелеу. 2023 жылы Қазақстандағы мектеп оқушыларының 15 пайызы онлайн қорқытумен бетпе-бет келген, бұл психологтардың пікірінше, психикалық денсаулық проблемаларын күшейтеді. Интернетке тәуелділік – бұл интернетте уақыт өткізуге деген құштарлық, бұл адамның өмірін бақылауды жоғалтуға ықпал етеді. 2019 ж. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы ойынға тәуелділікті аурулардың халықаралық классификациясына ойындардың пайдасына нақты істерден басымдылығын жоғалтуымен сипатталатын психикалық бұзылыс ретінде енгізді. Қазақстанда Қоғамдық денсаулық сақтау ұлттық орталығының 2023 ж. арналған зерттеуіне сәйкес, жасөспірімдердің шамамен сегіз пайызында интернетке, 10 пайызында компьютерлік ойындарға тәуелділік белгілері байқалады. Симптомдары мыналарды қамтиды: желіде өткізілетін уақытты қысқарта алмау, гаджеттерге қол жетімділік болмаған кезде ашуланшақтық, оқуға және отбасымен қарым-қатынасқа немқұрайлылық. Әлеуметтік желілердің мазмұнын құқықтық реттеуге бағытталған шаралардың уақытылы, бірақ жеткіліксіз екені белгілі. Мақалада бұл проблема да көтерілген, күресудің ықтимал жолдары ұсынылған.

Тірек сөздер: әлеуметтік желілер, кәмелетке толмағандар, қылмыстық ықпал, қорқыту, құқықтық сана, желідегі қауіпсіздік, алдын алу.

ОРСАЕВА Р.А.,*[1]
PhD, ассоциированный профессор.
*e-mail: r_orsaeva_60@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-6147-7158
[1]Восточно-Казахстанский
университет им. С. Аманжолова,
г.Усть-Каменогорск, Казахстан

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА ПРАВОСОЗНАНИЕ И БЕЗОПАСНОСТЬ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ (УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ И КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ)

Аннотация

В статье рассматривается криминогенное воздействие социальных сетей на несовершеннолетних, факторы и условия социальных сетей. Негативное влияние социальных сетей на несовершеннолетних, их зависимость от Интернета, отсутствие контроля со стороны взрослых, отсутствие полезной деятельности – все это представляет «опасность» для несовершеннолетних. Эта опасность заключается в угрозе их правосознанию и безопасности. Поэтому важно снижать зависимость несовершеннолетних от социальных сетей. Как известно, интернет-зависимость порой приводит к последствиям. Это участие в травле, киберпреступность, деструктивное воздействие на психическое здоровье, попытки манипуляции и доведение до самоубийства. В РК в 2023 г. с онлайн-буллингом столкнулись 15% школьников, что, по мнению психологов, усугубляет психические проблемы. Интернет-зависимость – это навязчивое желание проводить время в сети, что способствует потере контроля над своей жизнью. В 2019 г. ВОЗ включила игровую зависимость в Международную классификацию болезней как психическое расстройство, характеризующееся утратой приоритета реальных дел в пользу игр. В Казахстане, по данным исследования Национального центра общественного здравоохранения за 2023 г., около 8% подростков проявляют признаки интернет-зависимости, а 10% – зависимость от компьютерных игр. Среди симптомов: невозможность сократить время пребывания в сети, раздражительность при отсутствии доступа к гаджетам, пренебрежение учебой и общением с семьей. Известно, что меры, направленные на правовое регулирование контента социальных сетей, своевременны, но недостаточны. В статье также поднимается эта проблема и предлагаются возможные пути борьбы с ней.

Ключевые слова: социальные сети, несовершеннолетние, криминогенное влияние, буллинг, правосознание, безопасность в сети, предупреждение.

Article submission date: 15.04.2026

IRSTI 10.81.61
UDC 343.9.018
JEL K14

https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-173-183

TEMIRBOLAT N.S.,*[1]
c.l.s., senior lecturer.
*e-mail: nuraishamail@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8447-5753
MEYRKULOVA G.D.,[2]
c.l.s., senior lecturer.
e-mail: adil.96-96@mail.ru
ORCID ID: 0000-0001-7359-0601
[1]KazNU after al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan
[2]SKU after M. Auezov,
Shymkent, Kazakhstan

THE ROLE OF DIGITAL FORENSICS IN CRIMINAL INVESTIGATIONS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The study explores the role of digital forensics in the context of criminal investigations in Kazakhstan, focusing on how digital evidence such as CCTV footage, mobile data, and social media content is collected, analysed, and used. Drawing on policy documents, case studies, and legal frameworks, the research highlights the expanding use of surveillance technologies, artificial intelligence, and big data in both crime prevention and state control. While digital forensics enhances capabilities in tackling cybercrime and fraud, its use in monitoring political dissent raises concerns about civil liberties. The study also identifies major legal, technical, and institutional challenges affecting the reliability and admissibility of digital evidence in court, including vague legislation, inconsistent procedures, and insufficient regulatory oversight. The study contributes both practically and theoretically to discussions on digital forensics practices withing evolving legal systems. It proposes measures to strengthen evidentiary standards, advance legal reform, and enhance institutional capacity, while emphasising the need for increased transparency and ethical governance in digital forensic practices.

Keywords: Digital forensics, Criminalistics, Smart cities, Electronic evidence, Artificial intelligence, Cybercrime.

Introduction

Digital technologies have reshaped how crimes are committed, not only transforming traditional methods but also enabling new forms of crime, such as phishing and cyberattacks [1]. The widespread use of digital devices and the internet in daily life means that nearly every crime now leaves behind some form of digital evidence, which is vital for the criminal justice system. As technology continues to evolve, law enforcement agencies must adapt to new criminal tactics and methods of concealment. This presents major challenges for institutions such as police forces, which have often failed to invest sufficiently in information technology [1].

Digital forensics, as conceptualised by Interpol [2], entails analysing and interpreting data from digital devices, computers, and storage media, with particular emphasis on the stages of identification, acquisition, analysis, and reporting in forensic practice. It plays an essential role in uncovering digital evidence and supporting investigations in an increasingly digital world.

Kazakhstan, a nation characterised by growing digitisation of society, driven by state-led initiatives such as E-government and Digital Kazakhstan [3], has increased both the incidence of digital evidence and the urgency of adapting criminal investigation practices [4]. However, institutional, legal, and technical capacities to handle digital forensics remain underdeveloped and under-researched [5].

Despite the increasing presence of digital evidence in criminal cases, there is limited scholarly attention on how Kazakhstani law enforcement agencies collect, analyse, and utilise such data, and whether current practices meet international forensic standards. Therefore, it is appropriate to outline the aims and the research question which guides this study.

This study seeks to explore how Kazakhstan collects and uses digital evidence (such as CCTV, mobile phone data, and social media) within criminal investigations, and seeks to analyse related challenges in data integrity, privacy, and court admissibility. This line of inquiry is guided by the following research question:

How is digital forensic evidence collected, analysed, and utilised in criminal investigations in Kazakhstan, and what are the key legal, technical, and institutional challenges affecting its reliability and admissibility in court?

This study seeks to analyse the current configuration of digital forensic practices in Kazakhstan by identifying key institutional and procedural constraints and evaluating their consistency with established international standards. In doing so, it advances a more nuanced understanding of the development of digital forensic practices within post-Soviet legal contexts. The literature review that follows examines both the evolution and scope of digital forensics in criminal investigations, as well as the legal and institutional arrangements shaping its application in Kazakhstan. The paper then outlines the methodological approach adopted, which is designed to investigate the institutional structures, technological capacities, and practical challenges that characterise digital forensic work in the country.

The Evolution and Scope of Digital Forensics in Criminalistics

The evolution of digital forensics within criminalistics reflects a dynamic progression from early, rudimentary data recovery efforts to sophisticated, legally rigorous investigative practices that address the complexities of modern digital evidence. A key voice documenting the formative period of digital forensics in criminalistics is Pollitt [6], whose work provides a foundational account of the evolution of digital forensic practices.

Digital forensics has its origins in the early 1980s with the rise of IBM PCs, which attracted computer hobbyists, including individuals from law enforcement. Despite limited support from their agencies, these pioneers recognised the potential of computers in criminal investigations. They independently dedicated time and resources to acquiring expertise in emerging technologies, eventually establishing the first professional body in the field, the International Association of Computer Investigative Specialists. This initiative played a foundational role in shaping the development of contemporary digital forensic practices [6].

In the early days of digital forensics, cases focused on simple tasks like recovering deleted data from individual computers, as storage was limited and often erased. Criminals used dial-up connections to access systems, and a new type of fraud emerged where inexpensive computers were used to hack telephone networks, allowing free calls and anonymity [6].

“Since 2005, the field of digital forensics has grown substantially in parallel with the increasing embedding of digital technologies in everyday life and criminal activity, a trend propelled by the rapid expansion of connected devices, networked systems, and cloud-based infrastructures. As a result, digital evidence became increasingly prevalent in criminal investigations, necessitating more advanced forensic methods and tools to analyse data from a wide range of devices and platforms” [6].

In Dubey, Bhatt, & Negi’s [8] review and analysis of digital forensics tools and challenges, the authors conclude that the tool EnCase, the most widely accepted forensic tool globally, used by 89% of merchandise companies, 91% of banks, 98% of federal agencies, and 80% of universities in the U.S, is the most reliable digital forensic tool, due to its speed in data recovery, password recovery, and email analysis.

According to Resendez, Martinez, & Abraham digital forensics involves the systematic extraction of data from electronic devices using rigorous and legally sound methodologies to make sure the evidence is admissible in a court. This process requires adherence to established forensic protocols, including maintaining a clear chain of custody and thorough documentation. The authors assert that two critical aspects must be considered when handling digital evidence: firstly, the collection process must preserve the original state of the data to avoid contamination; secondly, the procedures employed must align with recognised law enforcement forensic standards to ensure the reliability and legal integrity of the evidence.

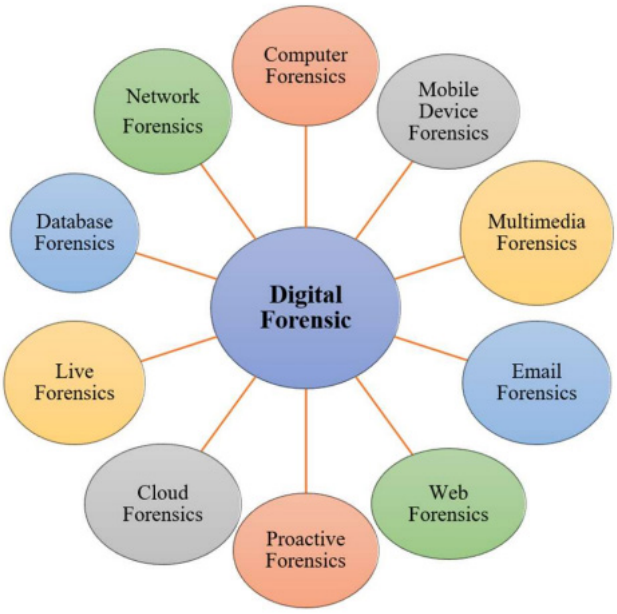

Figure 1 – Classification of Digital Forensics [7]

Note: Compiled by the authors.

The admissibility of digital evidence is of vital importance in modern legal proceedings, as it determines whether crucial electronic data can be lawfully recognised and relied upon in the pursuit of justice across increasingly digital and transnational crimes. Various factors can render digital assets valueless, including hardware obsolescence, inadequacies of outdated computing formats, human error, and malicious software [9].

The presentation of digital forensic evidence in judicial proceedings continues to present significant difficulties, frequently arising from deficiencies such as an inadequately maintained chain of custody, non-compliance with established legal procedures, and compromised integrity of evidential material. Strict adherence to procedural requirements during the collection of evidence at digital crime scenes is therefore critical to ensure its admissibility in court and its effectiveness in supporting prosecution. However, procedural weaknesses in evidence collection, together with failures to preserve the accuracy, authenticity, and completeness of digital data, have resulted in the exclusion of such evidence in a range of legal cases [10].

Antwi-Boasiako & Venter [11] describe a cohesive framework three-phase that amalgamates the technical and legal prerequisites for the acceptance of digital evidence. Initially, the legal foundation for obtaining the evidence must be firmly established, typically through a court order or authorised organisational procedure. Once legality is confirmed, the technical integrity of the evidence is assessed, focusing on factors such as adherence to forensic models, validated tools and expertise, proper chain of custody, and comprehensive documentation. These technical assessments inform judicial decisions regarding both the admissibility and evidential weight of the digital material. This harmonised model also supports standardised practices across jurisdictions, particularly in cross-border cases, thereby promoting consistency and reliability in the handling of digital evidence.

Established standards already offer detailed guidance, collaborative assistance, and exemplary frameworks and procedures for conducting digital forensic investigations and handling electronic evidence. The Convention on Electronic Evidence (2016) functions as an international treaty providing broad guidance on the recognition and admissibility of electronic evidence originating from foreign jurisdictions, while also fostering increased awareness among judges and legal practitioners regarding the principles governing the admissibility of digital evidence [10].

The International Organization for Standardization (ISO) and the International Electrotechnical Commission (IEC) are key global standard-setting institutions that produce internationally recognised guidelines, including those relevant to digital forensics, with the aim of enhancing consistency,

reliability, and quality in investigative practice. Within this framework, ISO/IEC 27043 provides a comprehensive model for conducting digital investigations, covering the full lifecycle from preparation through to post-incident activities, and emphasising standardised procedures to support repeatability and consistency. ISO/IEC 27037, in turn, offers guidance on incident handling, with a particular focus on preserving the integrity and authenticity of digital evidence [12]. ISO/IEC 27041 addresses the suitability and appropriateness of methods related to evidence handling, storage, and investigative procedures, ensuring that they are aligned with defined objectives [13]. Complementing these, ISO/IEC 27042 provides guidance on the effective application of analytical tools and techniques for examining digital evidence, building on the principles established in ISO/IEC 27037 [14].

Collectively, these standards establish a structured basis for digital forensic work, supporting investigative processes that are both methodologically robust and legally defensible. In practice, they help professionals navigate the complexities of evidence handling and analysis, especially in dynamic or high-stakes environments. Understanding and applying these guidelines is crucial not only for technical accuracy but also for maintaining the credibility of findings in legal or organisational contexts.

Next, it is important to critically examine the institutional and legal frameworks governing digital forensics in Kazakhstan, with particular attention to domestic legislation, forensic procedures, and the legal admissibility of digital evidence, alongside an assessment of how major policy initiatives and international evaluations have shaped the sector's development and reform trajectory. Forensic science in Kazakhstan is still in its early developmental phase, gradually evolving into a distinct field of forensic technology [15], yet there is a growing legal framework pertaining to digital forensics. The following instruments collectively underscore Kazakhstan's scant but growing legal framework for digital forensics.

In 2023, the Government [16] formally adopted a new strategic framework aimed at guiding the country's digital change, the development of its information and communication technology segment, and the strengthening of cybersecurity through to 2029. This updated policy replaces a previous strategy introduced in 2021 and is intended to align with the broader national planning system. Under this framework, central government bodies and relevant organisations are tasked with implementing the strategy and reporting on its progress in accordance with established state planning procedures. Oversight and coordination of these efforts have been assigned to the Ministry of Digital Development, Innovation and Aerospace Industry. The decree, which took effect upon signature, signals the government's reinforced commitment to developing a technologically advanced and secure digital environment.

Although Kazakhstan's Resolution No. 269 does not explicitly address digital forensics, it lays critical groundwork that supports its advancement. The strategy outlines the development of national systems for biometric identification, video surveillance, and intelligent monitoring, particularly within the framework of "Smart City" initiatives. These technologies are integral to digital forensic processes, enabling the collection, preservation, and analysis of electronic evidence in both criminal and civil contexts. Although digital forensics is not a central focus of the concept, the infrastructure it promotes, along with its cybersecurity provisions and regulatory reforms, creates a solid basis for the development and expansion of contemporary forensic capabilities.

The document "On approval of the Rules for the organisation and production of forensic examinations and research in forensic examination bodies" from the Minister of Justice of Kazakhstan, dated April 27, 2017, No. 484, establishes the rules for organising and conducting forensic examinations in forensic agencies across the country. Although it does not specifically detail digital forensics, the regulations apply broadly to all forensic examinations, encompassing the processing and analysis of digital evidence, which plays a crucial role in contemporary forensic work [17].

As of publication of this study, Kazakhstan has not yet ratified the Budapest Convention on Cybercrime, the leading international treaty on cybercrime and electronic evidence that guides countries in creating cybercrime laws and promotes global cooperation. The treaty covers criminal acts like illegal access, data interference, fraud, and child exploitation, and grants powers for investigation and evidence collection [18].

Despite not formally joining, since 2017, Kazakhstan has collaborated with the Council of Europe to assess its legal and institutional frameworks on cybercrime and electronic evidence, leading to a

formal request for accession in November 2022. On 19 April 2023, Kazakhstan was invited to join the Convention on Cybercrime as an Observer to the Cybercrime Convention Committee, gaining access to enhanced capacity-building support. The Council of Europe, through the Octopus Project, will continue assisting Kazakhstan in finalising its accession and reinforcing its capabilities to address cybercrime and e-evidence issues [19].

Materials and methods

For this study on the role of digital forensics in modern Kazakhs criminal investigations, a qualitative case study methodology will be employed. According to Yin [20, p. 15], the case study approach is particularly suitable when investigating a modern phenomenon situated within its real-life context, particularly in situations where the distinction between the phenomenon and its surrounding context is not clearly defined.

This approach allows for an in-depth exploration of how digital evidence, such as CCTV footage, mobile data, and social media records, is collected, analysed, and utilised within Kazakhstan's criminal justice system. Primary data will be collected through document analysis of relevant legal codes, court rulings, procedural manuals, and policy reports related to digital forensics in Kazakhstan, where possible and accessible.

Thematic analysis will be used to identify key patterns and issues, particularly those related to data integrity, privacy, and evidentiary admissibility in court. If accessible, a limited quantitative component may be incorporated by analysing available statistics on the prevalence of digital evidence in investigations and its impact on legal outcomes.

Results and discussion

Digital forensics is becoming increasingly important in Kazakhstan's law enforcement, corporate security, and national defence. It supports investigations into cybercrime, fraud, and violations of intellectual property while helping to strengthen national cybersecurity [15]. Recent efforts include the establishment of a dedicated digital forensics branch and the launch in 2021 of the Centre for Computer Forensics and Investigation of Cyber Attacks (TSARKA). These initiatives demonstrate the government's commitment to modernising forensic technology and providing specialised t raining [15]. Although publicly available details on individual cases remain limited, digital forensic methods have been utilised in investigations involving fraud, unauthorised access to systems, and malware-related offences. In addition, collaboration with international bodies such as Europol has supported the development of local professional capacity and expertise [15].

Rising cybercrime and historically low resolution rates have prompted greater investment in digital forensics, now seen as vital to pre-trial investigations and evidence gathering. Early successes have secured stronger institutional backing, positioning digital forensics as a key asset in Kazakhstan's criminal justice system [15].

The "Smart Cities" initiative, part of the national Digital Kazakhstan programme, seeks to improve urban quality of life and enhance public security through the integration of advanced technologies. In 2018, Kazakhstan launched the Smart Astana and Smart Almaty projects, along with pilot schemes across 17 regions to test specific smart city components [21]. These initiatives integrate a range of digital technologies that likewise enhance forensic capabilities, including intelligent video surveillance systems, machine learning applications, cloud-based computing, and biometric identification tools such as facial and fingerprint recognition.

As part of the Smart Aqkol pilot initiative, advanced surveillance and data analysis technologies have been implemented to strengthen urban safety and operational oversight. Approximately seventy closed circuit television cameras have been strategically positioned at key locations, including city entry points, schools and various public spaces, with the aim of enhancing security and public order. A dedicated Situation Centre functions as the central data processing hub, collecting and analysing information from these surveillance systems. By employing artificial intelligence-based analytics, the centre enables real time monitoring and facilitates more in-depth assessments of urban activity. Furthermore, the integration of the Smart Aqkol system with external databases, including those in

education, healthcare, and taxation, enables more integrated forms of digital forensic analysis and data-informed decision-making, thereby enhancing understanding of urban processes and strengthening governance practices [21].

As part of Almaty's broader transport modernisation, the city introduced advanced systems to enhance monitoring and enforcement, Sergek. Automated Sergek systems now tracks buses in real time through GPS and onboard cameras, while a dedicated mechanism allows for fines to be issued based on passenger complaints. In addition, a comprehensive photo and video recording system was implemented to detect and document traffic violations, currently overseeing more than seven hundred traffic lanes. These digital measures collectively strengthen oversight, improve service accountability and support data driven enforcement within the city's transport network [21].

The "Sergek" is currently deployed across 13 cities in Kazakhstan. In the capital city alone, around 6,000 surveillance cameras form part of this system, enabling the monitoring of traffic offences, the application of facial recognition technologies, the tracking of suspected offenders and missing persons, the supervision of crowded public spaces, and the analysis of vehicle attributes through artificial intelligence [22].

In addition, the National Video Surveillance System, scheduled for implementation through to 2030, was launched in 2025 in Astana and Almaty. This initiative includes plans to deploy 10,000 high-tech CCTV cameras and to integrate a further 8,000 existing cameras positioned at strategically significant sites, including areas identified as potential terrorism risks. Additionally, 502 hardware and software systems will be deployed across the urban road network, alongside the creation of a unified situation centre [22].

Artificial intelligence technologies are expected to strengthen forensic monitoring and large-scale data analysis, thereby substantially improving public safety outcomes. The system has already demonstrated notable effectiveness, facilitating the arrest of 46 wanted persons in Astana and enabling the identification of approximately 30 individuals in Almaty. The Ministry of Internal Affairs is continuing its efforts to further develop this intelligent surveillance infrastructure and to integrate it fully into a nationwide digital law enforcement framework [22].

In Kazakhstan, digital forensic evidence is collected, analysed, and utilised primarily as a tool for state surveillance and control, particularly in cases involving political dissent. According to Amnesty International [23], during 2015 and 2016, the Kazakhstani authorities intensified restrictions on freedom of expression and peaceful assembly, with a particular focus on social media and messaging applications. These platforms, which were used to express dissent, share information, and organise protests, became key targets for monitoring. Authorities collected digital content such as posts and messages, likely through surveillance and cooperation with service providers. This information was then analysed to identify individuals involved in organising or promoting demonstrations. In cases such as those of human rights defenders Maks Bokaev and Talgat Ayan, digital communications were used as evidence to impose administrative penalties and pursue criminal prosecutions. This indicates that digital forensic evidence in Kazakhstan is not only gathered and analysed systematically but is also instrumentalised in criminal investigations, particularly against those opposing government policies.

In Kazakhstan, social media posts and messages are increasingly used as important digital forensic evidence in criminal investigations, especially in politically motivated cases. For example, a satirical blogger faces up to seven years in prison for allegedly inciting interethnic discord, with his Instagram content, a satire involving a Russian TV presenter and a critical song, forming the core of the charges [24]. This case shows how Kazakhstani authorities collect and analyse digital content from social media platforms to build criminal cases. The digital evidence is then used not only to prosecute individuals but also to suppress dissent and restrict civil society, demonstrating the important role digital forensics plays in the government's approach to controlling political expression.

In summary, digital forensic evidence in Kazakhstan is collected through an expanding network of surveillance technologies, analysed using artificial intelligence and big data systems, and utilised in a wide range of criminal investigations. Although it is increasingly used to address cybercrime, fraud, and breaches of public safety, its application also extends to the surveillance of political dissent and the enforcement of state authority. The incorporation of smart city systems, nationwide surveillance programmes, and international cooperation has enhanced both the technical capabilities and institutional capacity for digital forensics. At the same time, this dual-use character, serving

both security objectives and mechanisms of control, underscores the complex and at times contested position of digital evidence within Kazakhstan's criminal justice framework.

Despite the growing relevance of digital evidence in criminal investigations and legal proceedings, Kazakhstan's legal framework lacks detailed procedural standards specifically governing the admissibility of such evidence in court. Digital evidence is generally treated under the same evidentiary standards as physical or testimonial evidence, but this can result in inconsistent interpretations by judges and law enforcement due to the absence of dedicated legislation or judicial guidelines. Issues such as data authenticity, chain of custody, and the forensic soundness of collection methods are not comprehensively addressed in the current procedural code. This regulatory gap poses challenges for the consistent and reliable use of digital evidence, particularly in complex cybercrime cases where evidentiary integrity is paramount.

"In 2020, K.S. Lakbaev et al. examined the utilisation of digital forensic expertise within Kazakhstan's legal framework. The study emphasises the role of expert examinations, defined as impartial analyses carried out by specialists possessing relevant education and professional experience, which serve to establish facts related to specific legal proceedings" [25]. These examinations are commissioned by both state and private entities and are integral to civil, arbitration, and criminal cases. The findings produced through such expert analyses hold evidentiary value in court and typically incur a minimum fee of 200,000 tenge, primarily utilised by individuals and corporate clients [25]. The research identifies approximately thirty distinct types of expert examinations, contingent upon the commissioning organisation, with the process culminating in a formal expert report. This investigation contributes to a broader understanding of the evolving landscape of digital forensics in Kazakhstan, illustrating its practical application through expert examination practices.

The broader availability of internet resources has led to the emergence of new, specific types of offences that are not adequately addressed by the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan. An essential step in combating crimes that undermine information security is the formulation of a comprehensive and precise conceptual framework within criminal law relating to the information sphere, accompanied by further elucidation and clarification of the relevant terms [26].

The development of legal concepts in this evolving field must rest on a comprehensive understanding of the technical features of contemporary information processing technologies as well as the character of digital information itself, whether it is kept on computer media, inserted in information systems, or conveyed through networks of communication. This is essential, as such information constitutes an entirely new category within criminal law [27].

According to the current criminal legislation of Kazakhstan, the foundation of cybercrime is established by socially harmful acts specified in Clause 4 of Part 2 of Article 190 of the 2014 Criminal Code. From the standpoint of criminal law, it is recommended to define as cybercrime only those offences explicitly enumerated within this section. Nevertheless, within forensic practice, the concept is interpreted more broadly to include other unlawful acts that involve the use of computers and the Internet (also falling under Clause 4 of Part 2 of Article 190). This broader categorisation is justified by the fact that such offences typically involve unauthorised access to information systems, thus directly linking them to cybersecurity concerns. It is also noteworthy that, as evidenced by statistical data, the clearance rate for crimes committed in the field of information and communications remains unsatisfactory [15].

To further develop the Smart City concept in a forensic context, it is necessary to reinforce the regulatory framework, establish safeguards for the protection of citizens' rights, and ensure the standardised integration of information and communication technologies (ICT) within personal identification systems [22].

The main legislative acts regulating information and communication technologies and the protection of personal data in Kazakhstan comprise the following:

- The Law "On Personal Data and Their Protection" (No. 94-V, 21 May 2013), which regulates the collection, processing, and protection of individuals' personal data.
- The Law "On Informatisation" (No. 418-V, 24 November 2015), which regulates activities related to the development and use of information systems.
- The Law "On Electronic Documents and Electronic Digital Signatures" (No. 370-II, 7 January 2003), which serves as the legal foundation for exploiting electronic documents and digital signatures [22].

Although these legislative instruments provide the legal foundation for digital technologies and the protection of personal data, there is still no single unified standard governing the integration of biometric data into law enforcement systems. This highlights the need to modernise and enhance the legal framework further, including developing a standard approach for incorporating biometric information into public safety and forensic databases [22].

Kazakhstan's digital forensic and cybercrime response capabilities have drawn limited international attention, though recent engagement with the Council of Europe indicates growing interest in legal harmonisation. In April 2023, the country was officially invited to accede to the Budapest Convention on Cybercrime, reflecting its intent to strengthen cooperation in electronic evidence and cross border investigations [28]. However, Kazakhstan remains a nonparty to the Convention, which restricts its full participation in international legal frameworks for cybercrime and digital evidence handling. A 2024 evaluation conducted under the Council of Europe's Octopus Project noted positive institutional developments. For instance, while the establishment of national contact points and interagency cooperation mechanisms was recognised, shortcomings were identified in procedural legislation, institutional capacity development, and compliance with international standards [19]. These findings highlight the need for further legal reform and institutional investment to ensure Kazakhstan's digital forensic framework meets globally accepted norms.

The reliability and admissibility of digital evidence in Kazakhstan are significantly affected by legal, technical, and institutional challenges. The absence of specific procedural standards, coupled with vague legal definitions and limited judicial guidance, creates uncertainty in court proceedings. Technical issues such as inconsistent data handling practices and lack of forensic validation further compromise evidentiary integrity. Institutionally, the underdeveloped regulatory framework and lack of standardisation in areas like biometric data integration hinder effective implementation. Addressing these gaps is essential to ensure digital evidence can be used reliably and fairly in Kazakhstan's legal system.

Conclusion

This study intended to explore how digital evidence is collected, analysed, and used in Kazakhstan's criminal investigations. We found that Kazakhstan increasingly uses digital forensics, powered by surveillance technologies, artificial intelligence, and big data, for crime investigation and public safety. While this has strengthened the capacity to combat cybercrime and fraud, it is also used to monitor political dissent, raising concerns over civil liberties and state control. Smart city programmes and international partnerships have strengthened technical capacities; however, the dual-purpose application of digital forensics highlights its complex and at times contested position within Kazakhstan's legal system.

In addition, the study has identified a range of legal, technical, and institutional constraints that influence both the reliability and the admissibility of digital evidence. These include vague legislation, inconsistent procedures, weak evidentiary standards, and limited oversight on biometric data integration. Without reform, these weaknesses may undermine the fairness and legitimacy of legal proceedings involving digital evidence.

This study underscores the increasing dependence on digital forensic methods within Kazakhstan's criminal investigations, while also examining how smart surveillance infrastructures are deployed in ways that serve both public security objectives and mechanisms of political governance. By tracing the evolution of digital forensic technologies and their incorporation into policing and state administration systems, the study develops practical recommendations aimed at strengthening evidentiary integrity, improving standardisation, and enhancing transparency across law enforcement and judicial institutions.

The study contributes to the broader theoretical discourse on digital criminalistics in post-Soviet legal systems, offering a nuanced understanding of how digital evidence functions within hybrid regimes where technological modernisation coexists with authoritarian governance. It expands the conceptualisation of digital forensics as both a technical practice and a political instrument, contributing to debates on digital authoritarianism, techno-governance, and the rule of law in transitional states.

This study faced limitations in accessing comprehensive primary data, particularly regarding internal procedures, specific case examples, and statistical records of digital evidence use in Kazakhstani

courts. The research relies heavily on secondary sources and public documentation, which may not fully capture on-the-ground practices or informal mechanisms. Additionally, the absence of interviews with legal or forensic professionals limited the depth of institutional insight.

REFERENCES

1 Walcott S., Muir R. Unleashing the value of digital forensics (Commissioned by the Transforming Forensics Programme), London: The Police Foundation, 2021. URL: https://www.police-foundation.org.uk/wp-content/uploads/2010/10/value_of_digital_forensics.pdf (accessed: 28.03.2026)

2 INTERPOL. Global guidelines for digital forensics laboratories, Lyon: INTERPOL Global Complex for Innovation. 2019. URL: https://www.interpol.int/content/download/13501/file/INTERPOL_DFL_GlobalGuidelinesDigitalForensicsLaboratory.pdf (accessed: 28.03.2026)

3 Petrenko E.S., Shevyakova A.L. Features and perspectives of digitization in Kazakhstan, Ubiquitous Computing and the Internet of Things: Prerequisites for the Development of ICT. 2019, pp. 889–899. DOI: 10.1007/978-3-030-13397-9_91 (accessed: 28.03.2026)

4 Stickings M., Nosal J. Blunting the cutting edge of crime: OSCE helps combat cybercrime in Central Asia [Blog post], Vienna: OSCE – Organization for Security and Co-operation in Europe. 2024. URL: https://www.osce.org/blog/574757 (accessed: 28.03.2026)

5 6Wresearch. Kazakhstan digital forensics market (2024–2030) [Market research report], 6Wresearch. 2024. URL:: https://www.6wresearch.com/industry-report/kazakhstan-digital-forensics-market (accessed: 28.03.2026)

6 Pollitt M. A history of digital forensics, Advances in Digital Forensics VI: Sixth IFIP WG 11.9 International Conference on Digital Forensics, Hong Kong, China, January 4–6, 2010, Revised Selected Papers 6. 2010, pp. 3–15. DOI:10.1007/978-3-642-15506-2_1

7 Selim A., Ali İ. The role of digital forensic analysis in modern investigations // Journal of Emerging Computer Technologies. 2024, vol. 4, no. 1, pp. 1–5. DOI: 10.57020/ject.1445625

8 Dubey H., Bhatt S., Negi L. Digital forensics techniques and trends: a review // International Arab Journal of Information Technology. 2023, vol. 20, no. 4, pp. 644–654. DOI: 10.34028/iajit/20/4/11

9 Granja F.M., Rafael G.D.R. The preservation of digital evidence and its admissibility in the court // International Journal of Electronic Security and Digital Forensics. 2017, vol. 9, no. 1, pp. 1–18. DOI: 10.1504/IJESDF.2017.081749

10 Yeboah-Ofori A., Brown A.D. Digital forensics investigation jurisprudence: issues of admissibility of digital evidence // Journal of Forensic, Legal & Investigative Sciences. 2020, vol. 6, no. 1, pp. 1–8. DOI: 10.24966/FLIS-733X/100045

11 Antwi-Boasiako A., Venter H. A model for digital evidence admissibility assessment, Advances in Digital Forensics XIII: 13th IFIP WG 11.9 International Conference, Orlando, FL, USA, January 30–February 1, 2017, Revised Selected Papers 13. 2017, pp. 23–38. DOI: 10.1007/978-3-319-67208-3_2

12 ISO/IEC. ISO/IEC 27037:2012 – Information technology – Security techniques – Guidelines for identification, collection, acquisition and preservation of digital evidence, Geneva: International Organization for Standardization. 2012. URL: https://www.iso.org/standard/44381.html (accessed: 28.03.2026)

13 ISO/IEC. ISO/IEC 27041:2015 – Information technology – Security techniques – Guidelines on assuring suitability and adequacy of incident investigative method, Geneva: International Organization for Standardization. 2015. URL: https://www.iso.org/standard/44445.html (accessed: 28.03.2026)

14 ISO/IEC. ISO/IEC 27042:2015 – Information technology – Security techniques – Guidelines for the analysis and interpretation of digital evidence, Geneva: International Organization for Standardization. 2015. URL: https://www.iso.org/standard/44446.html

15 Saniyazova Y., Mediyev R., Saitova E., Utegenova G., Kzylkhojayeva A. Advancing forensic science in Kazakhstan: the emergence and impact of digital forensics in cybercrime investigation, Law, State & Telecommunications Review / Revista de Direito, Estado e Telecomunicações. 2024, vol. 16, no. 2, pp. 48–68. DOI: 10.26512/lstr.v16i2.49190

16 Government of the Republic of Kazakhstan. On the approval of the Concept of digital transformation, development of the information and communication technology industry, and cybersecurity for 2023–2029 (Resolution No. 269). Әділет. 2023. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000269 (accessed: 28.03.2026)

17 Minister of Justice of the Republic of Kazakhstan. Order No. 484 on approval of the Rules for the organization and conduct of forensic examinations and research in forensic examination agencies. 2017. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1700015180 (accessed: 28.03.2026)

18 Council of Europe. Joining the Convention on Cybercrime: Benefits (Version 1). 2025, URL: https://rm.coe.int/cyber-buda-benefits-2025-1-april-en/1680b51696 (accessed: 28.03.2026)

19 Council of Europe. Octopus Project: Authorities of Kazakhstan coordinate on the next steps to complete accession to the Convention on Cybercrime. 2024. URL: https://www.coe.int/en/web/cybercrime/-/octopus-project-authorities-of-kazakhstan-coordinate-on-the-next-steps-to-complete-accession-to-the-convention-on-cybercrime (accessed: 28.03.2026)

20 Yin R.K. Case study research and applications: design and methods, 6th ed., Thousand Oaks, CA: Sage. 2018, 352 p. URL: https://collegepublishing.sagepub.com/products/case-study-research-and-applications-6-250150 (accessed: 28.03.2026)

21 Turgel I., Bozhko L., Ulyanova E., Khabdullin A. Implementation of the smart city technology for environmental protection management of cities: the experience of Russia and Kazakhstan // Environmental and Climate Technologies. 2019, vol. 23, no. 2, pp. 148–165. DOI: 10.2478/rtuect-2019-0061

22 Doszhanova A.B., Begaliyev Y.N. Information and communication technologies of the "Smart City" in the system of identification: forensic aspect // Bulletin of the Karaganda University "Law Series". 2025, vol. 30, no. 2(118), pp. 125–133, DOI: 10.31489/2025L2/125-133

23 Amnesty International. Think before you post: Closing down social media space in Kazakhstan (EUR 57/5644/2017). 2017. URL: https://www.amnesty.org/en/documents/eur57/5644/2017/en/ (accessed: 28.03.2026)

24 Amnesty International. Kazakhstan: Authorities must drop politically motivated charges against satirical blogger, Amnesty International. 2025. URL: https://www.amnesty.org/en/latest/news/2025/02/kazakhstan-authorities-must-drop-politically-motivated-charges-against-satirical-blogger/ (accessed: 28.03.2026)

25 Lakbayev K.S., Rysmagambetova G.M., Umetov A.U., Sysoyev A.K. The crimes in the field of high technology: concept, problems and methods of counteraction in Kazakhstan // International Journal of Electronic Security and Digital Forensics. 2020, vol. 12, no. 4, pp. 412–423. DOI: 10.1504/IJESDF.2020.110651

26 Adanbekova Z.N., Omarova A.B., Yermukhametova S. R., Khudaiberdina G.A., Tynybekov S.T. Features of the conclusion of a civil transaction on the internet // International Journal of Electronic Security and Digital Forensics. 2022, vol. 14, no. 1, pp. 19–36. DOI: 10.1504/IJESDF.2022.120035

27 Beisbekova G.K., Konussova V.T., Ismagulov K.E., Saktaganova I.S., Mukasheva A.A. Problems of concretization of legal norms in Kazakhstan // Journal of Advanced Research in Law and Economics. 2019, vol. 10, no. 1(39), pp. 52–57. DOI: 10.14505//jarle.v10.1(39).07

28 Council of Europe. Kazakhstan invited to accede to the Budapest Convention on Cybercrime, Council of Europe. 2023. URL: https://www.coe.int/en/web/cybercrime/news/-/asset_publisher/S73WWxscOuZ5/content/id/216084174 (accessed: 28.03.2026)

ТЕМІРБОЛАТ Н.С.,[*1]
з.ғ.к., аға оқытушы.
[*]e-mail: nuraishamail@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8447-5753
МЕЙРКУЛОВА Г.Д.,[2]
з.ғ.к., аға оқытушы.
e-mail: adil.96-96@mail.ru
ORCID ID: 0000-0001-7359-0601
[1]әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы қ., Қазақстан
[2]М. Әуезов атындағы ОҚУ,
Шымкент қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕРДІ ТЕРГЕУДЕГІ ЦИФРЛЫҚ КРИМИНАЛИСТИКАНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Бұл зерттеу Қазақстандағы қылмыстық істерді тергеуде цифрлық криминалистиканың рөлін қарастырады. Негізгі назар бейнебақылау жазбалары, мобильді деректер мен әлеуметтік желілер мазмұны сияқты цифрлық дәлелдемелердің жиналуына, талдануына және қолданылуына аударылады. Саясаттық құжаттар, істер мысалдары және құқықтық негіздерге сүйене отырып, зерттеу қадағалау технологияларының, жасанды интеллект пен үлкен деректердің қылмыстың алдын алуда да, сонымен қатар мемлекеттік бақылауда да кеңінен қолданылуын көрсетеді. Цифрлық криминалистика киберқылмыс пен алаяқтықпен күресу мүмкіндіктерін арттырғанымен, оны саяси көзқарастарды бақылауда пайдалану азаматтық бостандықтарға қатысты алаңдаушылық туғызады. Сондай-ақ зерттеу сотта цифрлық дәлелдемелердің сенімділігі мен

қабылдануына әсер ететін негізгі құқықтық, техникалық және институционалдық мәселелерді айқындайды. Олардың қатарында заңнаманың бұлыңғырлығы, рәсімдердің бірізді болмауы және реттеушілік бақылаудың жеткіліксіздігі бар. Бұл мақала өтпелі құқықтық жүйелердегі цифрлық криминалистикаға қатысты пікірталастарға әрі практикалық, әрі теориялық үлес қосады. Дәлелдемелік стандарттарды жетілдіру, құқықтық реформалар жүргізу және институционалдық әлеуетті арттыру бойынша ұсыныстар берілген. Сонымен бірге цифрлық криминалистикалық тәжірибелердің ашықтығын және этикалық бақылауды күшейту қажеттілігі атап өтіледі.

Тірек сөздер: цифрлық криминалистика, криминалистика, ақылды қалалар, электрондық дәлелдемелер, жасанды интеллект, киберқылмыс.

ТЕМІРБОЛАТ Н.С.,[*1]
к.ю.н., ст. преподаватель.
[*]e-mail: nuraishamail@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8447-5753
МЕЙРКУЛОВА Г.Д.,[2]
к.ю.н., ст. преподаватель.
e-mail: adil.96-96@mail.ru
ORCID ID: 0000-0001-7359-0601
[1]КазНУ им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан
[2]ЮКУ им. М. Ауезова,
г. Шымкент, Казахстан

РОЛЬ ЦИФРОВОЙ КРИМИНАЛИСТИКИ В УГОЛОВНЫХ РАССЛЕДОВАНИЯХ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

В исследовании рассматривается роль цифровой криминалистики в уголовных расследованиях Казахстана, с акцентом на то, как собираются, анализируются и используются цифровые доказательства, такие как записи с камер видеонаблюдения, данные мобильных устройств и контент социальных сетей. На основе анализа нормативных документов, примеров из практики и правовых рамок подчеркивается расширяющееся применение технологий наблюдения, искусственного интеллекта и больших данных как в предотвращении преступлений, так и в обеспечении государственного контроля. Хотя цифровая криминалистика повышает возможности борьбы с киберпреступностью и мошенничеством, ее использование для мониторинга политического инакомыслия вызывает обеспокоенность в отношении гражданских свобод. В исследовании также выявлены основные правовые, технические и институциональные проблемы, влияющие на достоверность и допустимость цифровых доказательств в суде, включая расплывчатость законодательства, непоследовательность процедур и недостаточный регуляторный контроль. Работа вносит как практический, так и теоретический вклад в обсуждение цифровой криминалистики в переходных правовых системах. В качестве рекомендаций предлагается совершенствование стандартов доказательств, проведение правовой реформы и укрепление институционального потенциала, а также повышение прозрачности и этического контроля в области цифровой криминалистики.

Ключевые слова: цифровая криминалистика, криминалистика, умные города, электронные доказательства, искусственный интеллект, киберпреступность.

Article submission date: 15.04.2026

МРНТИ 10.15.21
УДК343.13:004.8
JEL O33

https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-184-197

БАЧУРИН С.Н.,*[1]
к.ю.н., ассоциированный профессор.
*e-mail: bachurin_s@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-7320-5686
ХАНОВ Т.А.,[2]
д.ю.н., профессор.
e-mail: thanov@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-4288-699X
ТИЛЕУБЕРГЕНОВ Е.М.,[3]
д.ю.н., профессор.
e-mail: etm61@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-4288-699X
ПРОКОПОВА А.А.,[4]
к.ю.н., ассоциированный профессор.
e-mail: anya.prokopova@gmail.com
ORCID ID:0000-0003-3478-0052
[1]Карагандинский национальный исследовательский
университет им. академика Е.А. Букетова,
г. Караганда, Казахстан
[2]Карагандинский университет Казпотребсоюза,
г. Караганда, Казахстан
[3]Университет им. Ч. Валиханова,
г. Кокшетау, Казахстан
[4]Карагандинская академия МВД РК
им. Б. Бейсенова,
г. Караганда, Казахстан

РАЗРАБОТКА И СИСТЕМАТИЗАЦИЯ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ДОКУМЕНТОВ В РАЗРЕЗЕ ИХ АНАЛИЗА ИНСТРУМЕНТАМИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРОЦЕССЕ ДОСТУПА ГРАЖДАН К ПРАВОСУДИЮ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

Настоящая статья посвящена исследованию процессуальных документов досудебного производства, судебных актов и иных документов, составляемых гражданами и участниками процесса при обращении за защитой прав и свобод в различных отраслях права. Цель исследования состоит в анализе и систематизации указанных документов для определения возможностей адаптации инструментов искусственного интеллекта при создании моделей конструктора процессуальных документов. Основная идея работы заключается в том, что эффективное внедрение искусственного интеллекта в юридическую деятельность требует предварительного научного анализа структуры, содержания и назначения процессуальных документов. Научная и практическая значимость исследования определяется возможностью использования его результатов в правосудии, а также при развитии бесплатной юридической помощи и обеспечении доступа граждан к правосудию. Методологическую основу исследования составили формально-юридический, сравнительно-правовой методы, методы анализа, систематизации и правового моделирования. В результате сделан вывод о необходимости их унификации и структурирования для последующего обучения интеллектуальных моделей. Ценность исследования заключается в формировании научной основы для разработки цифровых конструкторов процессуальных документов, способных повысить качество, доступность и оперативность юридической помощи.

Ключевые слова: процессуальные документы, искусственный интеллект, доступ к правосудию, конструктор документов, судебные акты, правовая помощь, цифровизация правосудия.

Введение

Развитие искусственного интеллекта постепенно меняет не только экономические и управленческие процессы, но и сферу права. Юридическая деятельность требует точности формулировок, соблюдения процессуальной формы, логики правовой аргументации и единообразного применения законодательства. Поэтому внедрение искусственного интеллекта в правовую сферу не может ограничиваться только техническим созданием программных продуктов. Оно должно опираться на предварительный научный анализ структуры юридических документов, их содержания, назначения, обязательных реквизитов и правовых последствий.

Особую актуальность данная проблема приобрела после Послания Президента Республики Казахстан К.К. Токаева народу Казахстана от 8 сентября 2025 г. «Казахстан в эпоху искусственного интеллекта: актуальные задачи и их решения через цифровую трансформацию». В Послании искусственный интеллект обозначен как один из ключевых факторов дальнейшего развития государства, экономики и общественных институтов. В связи с этим перед правовой наукой и практикой возникает задача определить, каким образом инструменты искусственного интеллекта могут быть использованы для повышения доступности правосудия, качества юридической помощи и эффективности деятельности государственных органов [1].

Одним из значимых направлений такой работы является анализ процессуальных документов, судебных актов и иных юридически значимых документов, которые составляются в уголовном, гражданском, административном и других видах судопроизводства. Именно в процессуальном документе концентрируются правовая позиция участника процесса, фактические обстоятельства дела, мотивировка принятого решения, ссылки на нормы закона и итоговое волеизъявление компетентного органа или участника процесса. Следовательно, качество такого документа напрямую влияет на реализацию права на защиту, доступ к суду, эффективность досудебного производства и доверие граждан к институтам правосудия.

В условиях цифровизации особое значение приобретает вопрос о степени формализованности и систематизированности процессуальных документов. Для юриста отдельные различия в структуре документа могут не создавать существенных трудностей, поскольку они компенсируются профессиональным опытом и знанием законодательства. Однако для модели искусственного интеллекта отсутствие единых подходов к построению документа, смешение описательной и мотивировочной частей, неполное отражение обязательных реквизитов и отсутствие устойчивых шаблонов могут затруднять обучение модели и снижать точность генерируемого результата.

Объектом настоящего исследования являются общественные отношения, возникающие в процессе подготовки, использования, анализа и систематизации процессуальных документов и судебных актов в целях обеспечения доступа граждан к правосудию. Предмет исследования составляют структура, содержание, функциональное назначение и особенности процессуальных документов, которые могут быть использованы при разработке цифровых конструкторов на основе инструментов искусственного интеллекта.

Цель исследования заключается в определении научных и практических подходов к систематизации процессуальных документов для последующей адаптации их структуры к возможностям искусственного интеллекта. Для достижения указанной цели поставлены следующие задачи: рассмотреть значение процессуальных документов в механизме реализации права на судебную защиту; определить роль систематизации юридических документов в условиях цифровизации правосудия; выявить проблемы структуры и содержания процессуальных документов, затрудняющие их машинный анализ; обосновать необходимость разработки научно выверенных моделей процессуальных документов для последующего использования в цифровых конструкторах.

В основу исследования положена гипотеза о том, что эффективность применения искусственного интеллекта в сфере доступа к правосудию зависит не только от качества программного обеспечения, но и от степени научной проработанности юридического материала, на котором обучаются соответствующие модели. При надлежащей систематизации процессуальных документов искусственный интеллект может использоваться не как формальный генератор текста, а как вспомогательный инструмент подготовки юридически корректных документов для граждан, адвокатов, правоохранительных органов и суда.

Методологическую основу исследования составляют общенаучные и специальные методы познания: анализ, систематизация, формально-юридический и сравнительно-правовой методы. Их применение позволило рассмотреть процессуальные документы не только как результат правоприменительной деятельности, но и как объект возможной цифровой обработки.

Практическая значимость исследования состоит в том, что его результаты могут быть использованы при разработке цифровых конструкторов процессуальных документов, подготовке методических рекомендаций для правоприменителей, совершенствовании юридической помощи населению и обучении моделей искусственного интеллекта, ориентированных на анализ и подготовку документов правового характера. Такой подход способен снизить временные и финансовые затраты граждан при обращении за защитой своих прав и обеспечить более единообразное оформление процессуальных документов.

Материалы и методы

Применяемые в научном исследовании методы включали в себя общенаучные (наблюдение, анализ, синтез, индукция, дедукция), а также исторический, сравнительно-правовой, нормативный, формально юридический. Порядок исследования объекта настоящего исследования включал комплексный анализ действующего законодательства, исторический анализ, анализ зарубежного законодательства по вопросам разработки, систематизации и формализации процессуальной формы документов, используемых в различных отраслях правовых знаний.

При анализе и последующем формулировании выводов учитывались и возможности для эффективности обучения инструментов искусственного интеллекта по поиску необходимых процессуальных документов, актов правосудия и процессу конструирования необходимых документов при помощи возможностей инструментов искусственного интеллекта в целях эффективности процесса доступа населения страны к правосудию.

Нормативную и теоретическую базу исследования составили положения уголовно-процессуального законодательства, методические рекомендации, образцы процессуальных актов, а также научные работы, посвященные цифровизации уголовного процесса, электронному документообороту и применению искусственного интеллекта в юридической деятельности [2–7].

С учетом современного состояния разработки IT-продуктов в данной сфере в составе рабочей группы отдельных авторов настоящей статьи, с учетом научного обоснования другими авторами нами выдвинуты отдельные мысли по оптимизации данного вида деятельности и сформулированы конкретные практические выводы и предложения, а также проведена проверка научных гипотез и сформированы научные обоснования авторских подходов, констатирующих научную новизну и практическую ценность.

Результаты и обсуждение

На всем протяжении развития национального законодательства актуальным направлением в общей юриспруденции являлась разработка структуры процессуальных документов, процессуальная форма которых обязывала соблюдать требования законодательства с целью недопущения нарушения прав граждан, вовлеченных в те или иные правоотношения, возникающие между гражданином и государством в разных отраслях права.

Огромный вклад в развитие данного направления внесли еще советские ученые, трудами которых в значительном объеме правоприменители Республики Казахстан пользуются и в современный момент развития права.

Причем такие разработки по времени совпадают с моментами активных изменений в законодательстве и пришлись в суверенном Казахстане на два этапа – сначала с момента принятия новых кодексов в 1996–2000 гг. и в 2014 г. по настоящее время. Но в своей основе юридическая техника составления процессуальных документов существенно не изменилось. Это главное.

Были систематизированы образцы процессуальных документов в досудебном производстве, авторами разработки которых стали ученые и представители Карагандинской высшей школы МВД Республики Казахстана [8, 9], (в последующем – представителями Костанайской академии МВД Республики Казахстан имени Шракбека Кабылбаева и Алматинской академии

МВД Республики Казахстан имени Макана Есбулатова. – Прим. автора С.Б.), а в 2014 г. в части обеспечения образцами процессуальных документов, составляемых при реализации гражданского законодательства и часто применительно к деятельности адвокатов, адвокатское сообщество страны в целом [10].

Важно отметить, что в Казахстане вопрос об унификации процессуальных документов в праве в принципе не стоял и не стоит, поскольку процессуальная форма большинства документов отражает требования законодательства к нему. То есть в нормах законодательства уже имеются требования, которые необходимо выполнять при составлении отдельных видов документов.

Некоторые процессы модификации при составлении процессуальных документов не запрещаются, поскольку не считаются нарушением процессуальной формы. Что касается других отраслей права, то и в них по такому же принципу развивается, функционирует и применяется опыт составления документов.

Между тем, например, в России в структуре УПК, помимо традиционных Общей и Особенной частей, до 2007 г. была закреплена третья часть – образцы процессуальных документов, отходить от формы составления которых было категорически запрещено [11]. Данное обстоятельство должно было способствовать унификации следственной и судебной практики в части единообразия процессуальных документов и в целом способствовать единообразию следственной и судебной практики.

Но были и моменты, которые не позволяли отходить от установленной формы процессуального документа, что исключало возможность устранения недостатков самих установленных форм документа и его содержания.

Именно данное обстоятельство на сегодняшний день и является отдельным элементом предмета рассмотрения в рамках проекта BR24992826 – «Инновационные подходы обеспечения доступности правосудия населению Республики Казахстан, с использованием инструментов искусственного интеллекта». Поскольку данные моменты могут затруднить машинное обучение инструментов искусственного интеллекта, в связи с отсутствием четко установленных требований к составлению процессуальных документов.

В итоге имеются существенные риски неправильного или неверного обучения самой модели инструмента искусственного интеллекта. При этом следует отдельно обозначить, что в Республике Казахстан непрецедентная форма права, при наличии которой таких проблем с обучением просто было бы на порядок меньше.

Следовательно, анализ категорий процессуальных документов в целом и судебных актов в частности имеет важное значение для разработки и функционирования продуктов IT-технологий применительно к правосудию.

Разделение на категории помогает добиться единых подходов к поиску документов, выработки подходов к толкованию норм права [12].

Анализ и обобщение категорий процессуальных документов и судебных актов позволяет упростить их поиск, исследование и обобщение, что позволяет оптимизировать работу инструментам искусственного интеллекта, а также позволяет эффективнее изучать вопросы подготовки к судебным процессам, следовать тенденциям в деятельности судов.

Немаловажно, что обобщение судебной практики сокращает разрыв между теоретическими знаниями и практической деятельностью, знания становятся более приспособленными к реалиям, а также способствует выявлению и устранению противоречий.

В свою очередь, прогнозирование рисков в деятельности юристов имеет важное значение, поскольку данный процесс возможен лишь через обзор и анализ судебной практики.

Систематизация судебных актов позволяет упростить работу юристов, а также большая польза имеется в образовании, поскольку процесс обучения становится эффективнее [13].

На самом деле, указанный процесс является трудоемким, и авторами данной научной статьи по роду своей профессиональной деятельности были предприняты, и не раз, попытки повысить эффективность в целом юридического сообщества и в учебных целях. Но охватить весь спектр процессуальных документов, а тем более систематизировать их все достаточно проблематично, поскольку на сегодняшний день, в зависимости от отраслей права, необходима узкая квалификация по конкретному направлению.

Тем не менее в рамках проекта BR24992826 – «Инновационные подходы обеспечения доступности правосудия населению Республики Казахстан, с использованием инструментов искусственного интеллекта» в платформу LegalExpert.kz были загружены авторами проекта конкретные судебные решения, по конкретным отраслям права, по конкретным исковым требованиям, имевшие место в практической деятельности судов страны, на основании которых происходил анализ инструментами искусственного интеллекта и приводилось обоснование решения платформы по запросу пользователя.

Изучение структуры процессуальных документов экспертами-исследователями проекта, с последующим их аннотированием, размечиванием, тегированием, натолкнуло на мысль о том, что, несмотря на устоявшуюся судебную практику с момента обновления законодательства страны в 2014 г., имеют место расхождения между установленными процессуальными требованиями и конкретной структурой и формой процессуальных документов в практической деятельности. Данное обстоятельство в очередной раз актуализировало ситуацию как с имеющейся проблемой категоризации и систематизации, так и с соблюдением процессуальной формы самих документов и заставило вновь обратить внимание ученых, поскольку от содержания процессуального документа зависело эффективное обучение модели инструментами искусственного интеллекта на указанной выше платформе LegalExpert.kz.

Следовательно, категоризация судебных актов является важным инструментом, который помогает поддерживать стабильность, предсказуемость и развитие правовой системы, адаптируясь к меняющимся потребностям юридического сообщества.

Например, на сегодняшний день при функционировании «Единого реестра досудебных расследований Республики Казахстан» в базу данных загружены шаблоны процессуальных документов, которыми пользуются следователи, дознаватели и прокуроры. Их массив позволяет эффективно и быстро использовать необходимые из них, что в масштабах страны приводит к единообразию ведения судопроизводства при расследовании уголовных дел на всей территории страны [14].

В нотариальной деятельности также в информационных системах загружены установленной формы образцы документов, которые используют нотариусы, что позволяет им соблюдать действующее законодательство в нотариальном оформлении действий граждан, гражданско-правовых сделок, а также соблюдать действующее налоговое законодательство, регулирующее саму нотариальную деятельность.

Подобная система актов имеется в нотариальной деятельности уже на протяжении многих лет.

В адвокатской практике и прокурорской деятельности подобной практики не имеется, и она выражена намного слабее.

Так, например, на официальных сайтах коллегий адвокатов разных областей имеется довольно спорная информация по вопросу определения содержания отдельных документов. Доводы сводятся к тому, что многие документы могут быть составлены не только самими адвокатами при обращении граждан к ним, но и самими гражданами. Указывается мнение, что четких ограничений по форме и содержанию многих адвокатских документов не существует [15].

Тем не менее в проведенном нами исследовании такое утверждение достаточно спорное. Причем вызвано оно тем, что действительно даже сам закон, например уголовно-процессуальный, как, впрочем, и другие законы, зачастую не уточняет точных ориентиров для оперирования, например, юридическими терминами и дефинициями. Такая ситуация возникает, например, при анализе статьи 32 УПК РК, в которой указывается на необходимость подачи жалобы по делам частного и частно-публичного обвинения. Между тем только по делам частного обвинения подается жалоба, а по частно-публичному обвинению должно подаваться заявление. Причем для подачи жалобы и ее содержания установлены четкие требования в самостоятельных статьях Особенной части УПК РК.

Более того, например, для составления апелляционной и кассационной жалоб также предъявляются четкие законодательные требования по составлению.

Следует согласиться с адвокатским сообществом лишь в том, что неимперативный правовой режим содержания и формы ходатайств и жалоб, например в уголовном процессе, обусловлен наличием права у граждан самостоятельно их подготавливать и направлять для рассмо-

трения. В связи с чем законодательство страны во многих случаях не усложняет структуру и содержание документов, оптимизируя таким образом деятельность граждан по самостоятельному процессу подготовки таких документов.

Но необходимо помнить всегда, что отсутствие правовых знаний у граждан точно не способствует соблюдению законодательных требований по составлению специфичных требований к органам, ведущим уголовный процесс, в гражданском праве, других отраслях права.

Сами адвокаты справедливо указывают, что документы, составляемые при реализации их профессиональной деятельности, могут быть классифицированы на группы в зависимости от их содержания и целей, для достижения которых подаются. Предлагается выделить документы досудебного производства и акты реализации адвокатских полномочий в суде. В качестве основных инструментов работы адвокатов предлагаются ходатайства и жалобы, запросы [15].

Аналогичная ситуация возникает и при анализе прокурорских процессуальных документов. Например, в процессе передачи функции прокурору по составлению обвинительного акта Генеральной прокуратурой были разработаны образцы документов, в частности самого обвинительного акта.

Несмотря на законодательное выделение традиционных трех частей, в качестве требований описательно-мотивировочная часть была искусственно поделена на две – описательную и мотивировочную.

Следовательно, налицо потребность в дальнейшей систематизации процессуальных документов, категорий документов в досудебном производстве, составляемых следователем, дознавателем, отдельно документов, составляемых прокурором (как по уголовным делам, так и по гражданским, а также по другим актам прокурорского реагирования и надзора, процессуальных документов, составляемых адвокатами, судебных актов суда). Выводы о дальнейшей систематизации процессуальных документов, судебных актов очевидна и необходима для успешного обучения моделей искусственного интеллекта.

Проведенный в рамках научного проекта анализ категорий судебных актов, а также составляемых процессуальных документов позволил выявить следующие проблемы конструирования судебных актов, которые мешают эффективному обучению моделей искусственного интеллекта по поиску, анализу структуры и содержанию судебных актов.

Например, в изученных постановлениях апелляционной и кассационной инстанций за последние годы в Республике Казахстан не наблюдается единообразия в изложении описательно-мотивировочной части. Имеются случаи, когда суд аналогично обвинительному акту искусственно разделяет описательно-мотивировочную часть на две – описательную и мотивировочную. То есть суды не всегда соблюдают формальные установленные законодательством требования.

А если рассматривать само содержание описательно-мотивировочной части указанных постановлений, то здесь различное по изложению описание сути произошедшего, не совсем логичная последовательность изложения позиции сторон, позиции предыдущих судебных инстанций, достаточно краткое изложение собственно самих мотивов, по которым отказывается в удовлетворении жалоб.

Данное обстоятельство позволило, как ни парадоксально, прийти к важному положительному выводу. Искусственное разделение описательно-мотивировочной части постановлений судов апелляционной и кассационной инстанций весьма благотворно влияет на обучение моделей искусственного интеллекта, поскольку им легче обучаться по той информации, которая разделена, собственно, в двух частях описательно-мотивировочной части постановлений.

Машинное обучение происходит быстрее, поскольку инструменты ориентируются на ту информацию, которая присутствует в каждой из этих разделенных частей постановлений [7].

Следовательно, данное обстоятельство будет использовано разработчиками платформы в целях обучения конструктора судебных актов, упростит доступ населения к правосудию, поскольку моделям искусственного интеллекта будет быстрее анализировать судебные решения, судебные акты в целях минимизации рисков для граждан при принятии процессуальных решений.

С момента обновления значительной части законодательства Республики Казахстан в области уголовного, уголовно-процессуального, административного, уголовно-исполнительного

и других отраслей права возникла потребность изучения судебной практики документов, которые чаще всего составляются и используются в юридической практике.

Ключевые результаты проведенного исследования в части изучения массива процессуальных документов убедительно показывают: с учетом продолжающегося процесса реформирования налогового законодательства, гражданского законодательства, а также расширения полномочий адвоката в уголовном процессе существует потребность в анализе отдельных категорий не только судебных актов, но и конкретных юридических документов.

Так, в досудебном производстве необходимо разработать и привести к единообразию на всей территории Казахстана процессуальные документы, касающиеся процесса начала, производства и окончания процедуры медиации, реабилитации и возмещения вреда, причиненного незаконными действиями органов, ведущих уголовный процесс.

Причем попытки отдельных ученых внедрить в широкую практику органов уголовного преследования и суда пока успехом не увенчались, поскольку центральные органы органов уголовного преследования и прокуратуры не проявляют должной заинтересованности, а самое печальное – сами не предпринимают никаких активных действий по их разработке и внедрению [16, 17].

Наконец, полученные результаты исследования позволили создать и обучить модель на упомянутой выше платформе для модуля, позволяющего производить расчет финансовых и временных затрат по конкретному заявлению, исковому заявлению, жалобе гражданина. Для этого потребовалось изучение стоимости составления большинства процессуальных документов, например адвокатами, юридическими консультантами, а также ценовой политики при оплате услуг, заключений различных судебных экспертиз исходя из практической деятельности субъектов, вовлеченных в данный процесс, и официальных ценовых услуг и предложений по состоянию на 2026 г.

В настоящей научной статье мы лишь укажем упрощенные модели для стандартной ситуации, которые были предложены для подсчета финансовых и временных затрат по делам частного, частно-публичного и публичного обвинения.

Для частного обвинителя. Отсутствие оплаты за труд адвоката при отсутствии договора-соглашения с последним на оказание юридических услуг либо оплата гонорара адвокату частным обвинителем + взыскание судебных издержек в счет производства судебных экспертиз и исследований + оплата гонорара адвокату обвиняемого (подсудимого) в счет судебных издержек обвиняемого (подсудимого) (в случае неподтверждения обвинения).

Для обвиняемого (подсудимого) Отсутствие оплаты за труд адвоката при отсутствии договора-соглашения с последним на оказание юридических услуг либо оплата гонорара адвокату + взыскание судебных издержек в счет производства судебных экспертиз и исследований + оплата гонорара адвокату частного обвинителя, в случае заключения последним договора-соглашения в счет судебных издержек частного обвинителя (в случае вынесения обвинительного приговора + принудительный платеж (в случае вынесения обвинительного приговора).

При нестандартной ситуации, при которой обвиняемый (подсудимый) подает встречную жалобу, финансовые затраты и сама модель может иметь следующий вид.

Увеличение сроков рассмотрения до 2–3 месяцев, две ситуации:

- первая ситуация – без увеличения затрат, если нет договора-соглашения с адвокатом, либо государственный обвинитель продолжает поддержание гособвинения,
- вторая ситуация – с увеличением затрат от 700–1 050 000 тенге до 2 650 000 тенге у частного обвинителя, в случае заключения с адвокатом договора-соглашения на оказание юридических услуг и в случае неподтверждения обвинения и вынесения оправдательного приговора, и от 0 тенге до 200 000 тенге при отсутствии договора-соглашения с адвокатом, с условием самостоятельного осуществления своих прав, либо когда частное обвинение инициировано прокурором, и от 700–1 050 000 тенге до 2 650 000 тенге – у подсудимого, впоследствии – осужденного, в случае подтверждения обвинения и вынесения обвинительного приговора.

В структуре моделей выявлена закономерность – соразмерно равное несение расходов при осуществлении частного обвинения, в итоге при оправдании подсудимого все расходы ложатся

на частного обвинителя и наоборот. Модель может быть в достаточной мере применима к делам, рассматриваемым по правилам АППК, поскольку процедуры рассмотрения очень схожи. Отличие лишь в том, что по делам частного обвинения рассматриваются уголовные правонарушения.

Упрощенные модели для нестандартной ситуации

Для частного обвинителя. Отсутствие оплаты за труд адвоката, при отсутствии договора-соглашения с последним на оказание юридических услуг либо оплата гонорара адвокату гонорара частным обвинителем + взыскание судебных издержек в счет производства судебных экспертиз и исследований + оплата гонорара адвокату обвиняемого (подсудимого), (при наличие договора-соглашения) в счет судебных издержек обвиняемого (подсудимого) (в случае неподтверждения обвинения) Х на 2–3 суммы оплаты гонорара адвоката от первоначальной суммы оплаты за месяц (срок рассмотрения 2–3 месяца).

Для обвиняемого (подсудимого). Отсутствие оплаты за труд адвоката, при отсутствии договора-соглашения с последним на оказание юридических услуг либо оплата гонорара адвокату + взыскание судебных издержек в счет производства судебных экспертиз и исследований + оплата гонорара адвокату (частному обвинителю) в счет судебных издержек частного обвинителя (в случае вынесения обвинительного приговора + принудительный платеж (в случае вынесения обвинительного приговора) Х на 2–3 суммы оплаты гонорара адвоката от первоначальной суммы оплаты за месяц (срок рассмотрения 2–3 месяца).

Модель прогнозирования по делам частно-публичного и публичного уголовного преследования

По делам частно-публичного и публичного обвинения модель прогнозирования финансовых затрат будет представлена в упрощенной форме, поскольку детализированные модели теоретически сформировать можно, но трудоемко, исходя из конкретных обстоятельств, а какие-либо суммы гонорара адвокатов не афишируются и не обсуждаются в широких кругах.

Модель прогнозирования в упрощенной форме складывается из следующих составляющих.

Если между подозреваемым и адвокатом заключен договор-соглашение, то исходя от формы расследования, тяжести совершенного уголовного правонарушения ежемесячно затраты подозреваемого составят от 400 тысяч тенге до 1 500 000 тенге.

Если по закону государство обеспечивает подозреваемому за свой счет участие адвоката, то в данном случае при наличии обвинительного приговора финансовые затраты не будут включены в сумму процессуальных издержек, взыскиваемых с осужденного, поскольку в соответствии с требованиями части второй статьи 174 УПК РК в случаях, когда адвокат участвовал в досудебном производстве либо в суде по назначению в качестве защитника, либо в качестве представителя потерпевшего (частного обвинителя) без заключения договора с клиентом расходы по оплате труда адвокатов осуществляются за счет бюджетных средств. Далее, в соответствии с частью четвертой статьи 178 УПК РК процессуальные издержки, связанные с участием в деле адвоката, оказывавшего юридическую помощь бесплатно в качестве защитника подозреваемого, обвиняемого, подсудимого или представителя потерпевшего (частного обвинителя), в случаях, предусмотренных частью третьей статьи 67 и частью второй статьи 76 УПК РК, относятся за счет бюджетных средств.

Учитывая факт, что сроки расследования по делам частно-публичного и публичного обвинения могут составлять от одного до шести месяцев в основной статистике расследования уголовных дел, суммы затрат на услуги адвокатов как стороны подозреваемого, так и потерпевшего увеличиваются пропорционально на сумму ежемесячной оплаты по договору-соглашению либо по фиксированной оплате за счет государства.

Кроме того, со стороны потерпевшего могут быть и дополнительные затраты в виде назначения и производства судебных экспертиз в порядке статьи 272-1 УПК РК «Запрос адвоката, являющегося защитником, представителем потерпевшего, о производстве судебной экспертизы». Данные затраты могут быть включены в счет возмещения средств потерпевшему со стороны осужденного.

В счет финансовых расходов войдут суммы, затраченные на производство судебных экспертиз + оплата труда специалистов, переводчиков.

В случае осуждения на основании статьи 98-1 УК РК будет взыскан принудительный платеж в пользу государства на счет Фонда компенсации потерпевшим, максимально 110 760 тенге.

Наконец, по гражданскому иску может быть взыскана сумма от размера причиненного имущественного вреда фактически 100% от заявленной суммы + сумма компенсации морального вреда, исчисляемая в разных пределах, в зависимости от тяжести совершенного уголовного правонарушения и наступивших последствий, которая может также исчисляться миллионами тенге.

В случае прекращения уголовных дел в связи с примирением сторон суммы затрат со стороны потерпевшего возлагаются на подсудимого.

Таким образом, суммы финансовых затрат со стороны подозреваемого и потерпевшего возрастают кратно, если сравнивать с делами частного обвинения, и могут достигать нескольких или даже десятков миллионов тенге. Более того, представленная упрощенная модель финансовых затрат убедительно показывает, что по делам частно-публичного и публичного обвинения кратно увеличиваются финансовые затраты как со стороны подозреваемого (в первую очередь), так и со стороны потерпевшего, за счет оплаты труда адвоката и произведенных судебных экспертиз по инициативе потерпевшего на основании запроса адвоката.

Следовательно, изучение вопросов структуры и систематизации позволило обучить модель искусственного интеллекта на базе платформы LegalExpert.kz, позволяющей выполнять не только функции конструктора процессуальных документов, но и эффективную работу модуля расчета финансовых и временных затрат, что является нерядовым фактом корреляции интересов науки и граждан при реализации их прав на доступ к правосудию, подтверждающий важность и значение такого метода научного исследования, как синтез.

Заключение

Проведенное исследование позволяет сделать вывод о том, что развитие искусственного интеллекта в правовой сфере напрямую зависит от качества юридического материала, который используется для обучения и последующего функционирования интеллектуальных моделей. Процессуальные документы, судебные акты, акты адвокатской и прокурорской деятельности не могут рассматриваться только как формальные результаты правоприменения. Они одновременно выступают носителями юридической информации, отражают структуру правовой аргументации, порядок установления фактических обстоятельств, мотивы принимаемых решений и способы защиты прав граждан.

Анализ показал, что в Республике Казахстан уже сложился значительный массив процессуальных документов, используемых в досудебном производстве, судебной деятельности, адвокатской практике, нотариальной и иной юридической сфере. Вместе с тем данный массив не всегда обладает достаточной степенью систематизированности и единообразия. Отдельные документы имеют четко закрепленную законом структуру, тогда как другие формируются преимущественно на основе практики, ведомственных подходов или профессионального опыта конкретных правоприменителей. Такое положение не всегда создает существенные трудности для юриста, однако может осложнять машинный анализ, автоматическую классификацию и последующее конструирование документов с использованием искусственного интеллекта.

Особое значение в современных условиях приобретает разработка и научное описание новых и обновленных процессуальных документов, связанных с расширением полномочий адвоката, развитием состязательных начал уголовного процесса, проведением опроса лиц адвокатом, а также с реализацией новых законодательных положений, предусмотренных Законом Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам оптимизации уголовного законодательства Республики Казахстан» от 16 июля 2025 г. № 210-VIII ЗРК [18]. В этой связи требуют отдельной систематизации акт защиты, документы, связанные с параллельным финансовым расследованием, адвокатские запросы о производстве экспертиз и иные документы, отражающие обновленные процессуальные возможности участников уголовного процесса.

В результате исследования обоснована необходимость формирования единых подходов к классификации процессуальных документов по их правовой природе, субъекту составления, стадии производства, функциональному назначению и структуре. Такая классификация позволит повысить качество машинного обучения, снизить риск некорректной генерации юридических текстов и обеспечить более точное воспроизведение процессуальной формы. При этом искусственный интеллект должен рассматриваться не как замена юриста или правоприменителя, а как вспомогательный инструмент, способный ускорить подготовку документов, облегчить доступ граждан к правосудию и повысить качество первичной юридической помощи.

Практическая значимость проведенного исследования заключается в возможности использования его результатов при разработке цифровых конструкторов процессуальных документов, методических рекомендаций для правоохранительных органов, суда, адвокатуры и иных субъектов юридической деятельности.

В качестве конкретных авторских предложений считаем необходимым:

- на базе созданной в стране платформы LegalExpert.kz предлагаем данную платформу подключить в установленном специальными государственными органами порядке к государственным базам данных правовых порталов и ресурсов страны с целью повышения эффективности формирования шаблонов процессуальных документов инструментами искусственного интеллекта. Аналогичное решение, но только применительно к расчетам финансовых затрат и оптимизации расходов на судебные процессы уже было высказано в 2026 г. С.Н. Бачуриным в монографии «LegalExpert.kz – цифровой инструмент на основе искусственного интеллекта, расширяющий доступность правосудия и юридической помощи населению Республики Казахстан» [19, с. 244];
- продолжить работу по разработке и систематизации процессуальных документов в стране, используя знания ученых и возможности инструментов искусственного интеллекта, поскольку в Казахстане право не является прецедентным и нуждается в постоянном мониторинге в связи с вводимыми изменениями и дополнениями;
- подключение платформы LegalExpert.kz к указанным выше правовым порталам страны позволит в автоматическом режиме «дообучать» уже обученную модель по конструированию процессуальных документов, что сэкономит государственные средства в значительных размерах, а также формировать базу данных типовых документов для последующего обучения и создания новых моделей искусственного интеллекта;
- при функционировании платформы LegalExpert.kz ее возможности могут быть на безвозмездной основе использованы в юридической среде, при функционировании юридических клиник, в образовательном процессе организаций образований, включая средние школы, с целью приобретения практических навыков в праве.

С учетом изложенных авторских выводов и предложений считаем, что перспективным направлением дальнейшей работы является создание научно обоснованного банка типовых моделей процессуальных документов, адаптированных для обучения инструментов искусственного интеллекта и последующего применения в правовой практике Республики Казахстан.

Таким образом, систематизация процессуальных документов в условиях цифровизации приобретает самостоятельное научное и практическое значение. Она способствует не только унификации юридической техники, но и формированию надежной основы для внедрения искусственного интеллекта в сферу доступа к правосудию без утраты процессуальной точности, правовой определенности и гарантий защиты прав человека.

ЛИТЕРАТУРА

1 Казахстан в эпоху искусственного интеллекта: актуальные задачи и их решения через цифровую трансформацию. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 08 сентября 2025 года. URL: https://www.akorda.kz/ru (дата обращения: 29.06.20026)

2 Tazhigulov N., Shulgin Y., Kussainova L., Omarova A., Cheloukhine S. Prospects for Increasing Reliability in Verbal Investigative Actions Using Artificial Intelligence Tools // Bangladesh Journal of Multidisciplinary Scientific Research. 2026. No. 11(2). P.84–95. DOI: 10.46281/ bjmsr.v11i2.2856

3 Mukhamadieva G.N., Zhanibekov A.K., Apsimet N.M., Alimkulov Y.T. In tegration of Artificial Intelligence into Criminal Procedure Law and Practice in Kazakhstan // Laws. 2025. No. 14(6). P. 98. DOI: 10.3390/laws14060098

4 Tolybayeva A.A, Issayeva A.Zh, Zhumagulova Sh.R., Ashimova E., Baitukayeva D.U. Problems of electronic criminal procedure in Kazakhstan and comparative analysis of foreign digital investigation models // Journal of actual problems of jurisprudence. 2025. No. 4(116). P. 125–140. DOI: 10.26577/JAPJ2025116411

5 Shevchuk V., Morozova T., Chornyi H., Nehrebetskyi V., Slobodeniuk I. Artificial Intelligence in Criminal Proceedings: Criminalistics, Criminal Procedure and Psychology Issues // International Annals of Criminology. 2025. No. 3 (63). P. 572–590. DOI:10.1017/cri.2025.10090

6 Сидорова Н.В., Серикбаев А.М. Доступ к правосудию в Республике Казахстан и statusQuoAI // Вестник Карагандинского университета. Серия «Право». – 2025. – № 30.3(119). URL: https://rep.ksu.kz/handle/data/21288? show=full (дата обращения: 29.06.20026)

7 Адилов С.А., Шульгин Е.П. Роль искусственного интеллекта в трансформации правосудия: вызовы и перспективы для общества // «Хабаршы – Вестник» Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова. – 2024. – № 4 (86). – С. 4–9.

8 Хан А.Л. Примерные образцы уголовно-процессуальных актов досудебного производства: учеб.-практ. пособие. – Астана, 2000. – 120 с.

9 Составление уголовно-процессуальных актов досудебного производства / С.А. Едресов, А.В. Брылевский. – Костанай, 2020. – 168 с.

10 Сборник заявлений, жалоб, ходатайств. Проект «Продвижение нового поколения правозащитников». Составитель Л. Рамазанова. – Астана: ОО «Қадір-қасиет», 2014. – 121 с.

11 Глава 57 УПК РФ «Перечень бланков процессуальных документов» (утратила силу. Федеральный Закон от 05.06.2007 № 87-ФЗ. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34481/87d4be3624d0a9bc5daedcb4621bade68d4bff68 (дата обращения: 29.06.20026)

12 Шульгин Е.П. Электронный формат досудебного расследования в деятельности правоохранительных органов Республики Казахстан: проблемные аспекты // Труды Академии управления МВД России. – 2019. – № 4(52). – С. 108–110.

13 Беляева И.М., Кусаинова А.К., Нургалиев Б.М. Проблемы внедрения электронного формата уголовного расследования в Республике Казахстан // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право. – 2018. – Т. 18. – № 3. – С. 7–12.

14 Шульгин Е.П. Цифровизация как направление совершенствования деятельности органов досудебного расследования МВД Республики Казахстан // Научный вестник Орловского юридического института МВД России имени В.В. Лукьянова. – 2022. – № 4(93). – С. 73–80.

15 Основные требования к содержанию и процессуальной форме документов адвоката. Примерная классификация документов, составляемых адвокатом в уголовном судопроизводстве. URL: https://agka.kz/cms/ru/ metod/metod_kanafin/5/ (дата обращения: 29.06.20026)

16 Методические рекомендации по процедуре реабилитации и возмещению вреда лицу, пострадавшему от незаконных действий органов, ведущих уголовный процесс, в обновленном уголовно-процессуальном законодательстве Республики Казахстан / С.Н. Бачурин. – Костанай: Костанайская академия МВД РК имени Ш. Кабылбаева, 2017. – 52 с.

17 Методические рекомендации по действиям органов досудебного производства при реализации процедуры медиации (на казахском и русском языках) / С.Н. Бачурин, В.В. Зайцева. – Костанай: Костанайская академия МВД РК имени Ш. Кабылбаева, 2017. – 45 с.

18 О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам оптимизации уголовного законодательства Республики Казахстан. Закон Республики Казахстан от 16 июля 2025 года № 210-VIII ЗРК. URL: https://adilet.zan.kz/ rus/docs/ (дата обращения: 26.016.2026)

19 LegalExpert.kz – цифровой инструмент на основе искусственного интеллекта, расширяющий доступность правосудия и юридической помощи населению Республики Казахстан / Под научной редакцией Дулатбекова Н.О., Сидоровой Н.В., Бачурина С.Н., Серикбаева А.М. – Караганда, 2026. – 508 с.

REFERENCES

1 Kazahstan v jepohu iskusstvennogo intellekta: aktual’nye zadachi i ih reshenija cherez cifrovuju transformaciju. Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana ot 08 sentjabrja 2025 goda. URL: https://www.akorda.kz/ru (data obrashhenija: 29.06.20026) (In Russian)

2 Tazhigulov N., Shulgin Y., Kussainova L., Omarova A., Cheloukhine S. (2026) Prospects for Increasing Reliability in Verbal Investigative Actions Using Artificial Intelligence Tools // Bangladesh Journal of Multidisciplinary Scientific Research. No. 11(2). P.84–95. DOI: 10.46281/ bjmsr.v11i2.2856 (In English)

3 Mukhamadieva G.N., Zhanibekov A.K., Apsimet N.M., Alimkulov Y.T. (2025) In tegration of Artificial Intelligence into Criminal Procedure Law and Practice in Kazakhstan // Laws. No. 14(6). P. 98. URL: DOI: 10.3390/laws14060098 (In English)

4 Tolybayeva A.A, Issayeva A.Zh, Zhumagulova Sh.R., Ashimova E., Baitukayeva D.U. (2025) Problems of electronic criminal procedure in Kazakhstan and comparative analysis of foreign digital investigation models // Journal of actual problems of jurisprudence. No. 4(116). P. 125–140. DOI: 10.26577/JAPJ2025116411 (In English)

5 Shevchuk V., Morozova T., Chornyi H., Nehrebetskyi V., Slobodeniuk I. (2025) Artificial Intelligence in Criminal Proceedings: Criminalistics, Criminal Procedure and Psychology Issues // International Annals of Criminology. No. 3 (63). P. 572–590. DOI:10.1017/cri.2025.10090 (In English)

6 Sidorova N.V., Serikbaev A.M. (2025) Dostup k pravosudiju v Respublike Kazahstan i statusQuoAI // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serija «Pravo». No. 30.3(119). URL: https://rep.ksu.kz/handle/data/21288? show=full (data obrashhenija: 29.06.20026) (In English)

7 Adilov S.A., Shul'gin E.P. (2024) Rol' iskusstvennogo intellekta v transformacii pravosudija vyzovy i perspektivy dlja obshhestva // «Habarshy – Vestnik» Karagandinskoj akademii MVD RK im. B. Bejsenova. No. 4 (86). P. 4–9. (In Russian)

8 Han A.L. (2000) Primernye obrazcy ugolovno-processual'nyh aktov dosudebnogo proizvodstva: Ucheb.-prakt. posobie. Astana. 120 p. (In Russian) (In Russian)

9 Sostavlenie ugolovno-processual'nyh aktov dosudebnogo proizvodstva / S.A. Edresov, A.V. Brylevskij. Kostanaj, 2020. 168 p. (In Russian)

10 Sbornik zajavlenij, zhalob, hodatajstv. Proekt «Prodvizhenie novogo pokolenija pravozashhitnikov» Sostavitel' L. Ramazanova. Astana: OO «Қadir-қasiet», 2014.121 p. (In Russian)

11 Glava 57 UPK RF «Perechen' blankov processual'nyh dokumentov» (utratila silu. Federal'nyj Zakon ot 05.06.2007 No. 87-FZ. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34481/87d4be3624d0a9bc5daedcb4621bade68d4bff68 (data obrashhenija: 29.06.20026) (In Russian)

12 Shul'gin E.P. (2019) Jelektronnyj format dosudebnogo rassledovanija v dejatel'nosti pravoohranitel'nyh organov Respubliki Kazahstan: problemnye aspekty // Trudy Akademii upravlenija MVD Rossii. No. 4(52). P.108–110. (In Russian)

13 Beljaeva I.M., Kusainova A.K., Nurgaliev B.M. (2018) Problemy vnedrenija jelektronnogo formata ugolovnogo rassledovanija v Respublike Kazahstan // Vestnik Juzhno-Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Pravo. V. 18. No.3. P. 7–12. (In Russian)

14 Shul'gin E.P. (2022) Cifrovizacija kak napravlenie sovershenstvovanija dejatel'nosti organov dosudebnogo rassledovanija MVD Respubliki Kazahstan // Nauchnyj vestnik Orlovskogo juridicheskogo instituta MVD Rossii imeni V.V. Luk'janova. No. 4(93). P. 73–80. (In Russian)

15 Osnovnye trebovanija k soderzhaniju i processual'noj forme dokumentov advokata. Primernaja klassifikacija dokumentov, sostavljaemyh advokatom v ugolovnom sudoproizvodstve. URL: https://agka.kz/cms/ru/ metod/metod_kanafin/5/ (data obrashhenija: 29.06.20026) (In Russian)

16 Metodicheskie rekomendacii po procedure reabilitacii i vozmeshheniju vreda licu, postradavshemu ot nezakonnyh dejstvij organov, vedushhih ugolovnyj process, v obnovlennom ugolovno-processual'nom zakonodatel'stve Respubliki Kazahstan / S.N. Bachurin. Kostanaj: Kostanajskaja akademija MVD RK imeni Sh. Kabylbaeva, 2017. 52 p. (In Russian)

17 Metodicheskie rekomendacii po dejstvijam organov dosudebnogo proizvodstva pri realizacii procedury mediacii (na kazahskom i russkom jazykah) / S.N. Bachurin, V.V. Zajceva. Kostanaj: Kostanajskaja akademija MVD RK imeni Sh. Kabylbaeva, 2017. 45 p. (In Russian)

18 O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotorye zakonodatel'nye akty Respubliki Kazahstan po voprosam optimizacii ugolovnogo zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan. Zakon Respubliki Kazahstan ot 16 ijulja 2025 goda No. 210-VIII ZRK // URL: https://adilet.zan.kz/ rus/docs/ (data obrashhenija: 26.016.2026) (In Russian)

19 LegalExpert.kz – cifrovoj instrument na osnove iskusstvennogo intellekta, rasshirjajushhij dostupnost' pravosudija i juridicheskoj pomoshhi naseleniju Respubliki Kazahstan» / Pod nauchnoj redakciej Dulatbekova N.O., Sidorovoj N.V., Bachurina S.N., Serikbaeva A.M. Karaganda, 2026. 508 p. (In Russian)

БАЧУРИН С.Н.,*[1]
з.ғ.к., қауымдастырылған профессор.
*e-mail: bachurin_s@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-7320-5686
ХАНОВ Т.А.,[2]
з.ғ.д., профессор.
e-mail: thanov@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-4288-699X
ТІЛЕУБЕРГЕНОВ Е.М.,[3]
з.ғ.д., профессор.
e-mail: etm61@mail.ru
ORCIDID: 0000-0003-4288-699X
ПРОКОПОВА А.А.,[4]
з.ғ.к., қауымдастырылған профессор.
e-mail: anya.prokopova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-3478-0052
[1]Академик Е.А. Бөкетов атындағы
Қарағанды зерттеу университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан
[2]Қарағанды Қазтұтынуодағы университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан
[3]Ш. Уәлиханов атындағы
Көкшетау университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан
[4]Б. Бейсенов атындағы
ҚР ІІМ Қарағанды академиясы,
Қарағанды қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АЗАМАТТАРДЫҢ СОТ ТӨРЕЛІГІНЕ ҚОЛ ЖЕТКІЗУ ПРОЦЕСІНДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ҚҰРАЛДАРЫМЕН ТАЛДАУ ТҰРҒЫСЫНАН ПРОЦЕСТІК ҚҰЖАТТАРДЫ ӘЗІРЛЕУ ЖӘНЕ ЖҮЙЕЛЕУ

Аңдатпа

Бұл мақала сотқа дейінгі іс жүргізудің процессуалдық құжаттарын, сот актілерін, сондай-ақ азаматтар мен процеске қатысушылардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мақсатында құқықтың әртүрлі салаларында жасалатын өзге де құжаттарды зерттеуге арналған. Зерттеудің мақсаты аталған құжаттарды талдау және жүйелеу арқылы жасанды интеллект құралдарын процессуалдық құжаттар конструкторының модельдерін әзірлеуге бейімдеу мүмкіндіктерін айқындау болып табылады. Жұмыстың негізгі идеясы заң қызметіне жасанды интеллектіні тиімді енгізу үшін процессуалдық құжаттардың құрылымын, мазмұнын және мақсатын алдын ала ғылыми тұрғыдан талдау қажеттігімен байланысты. Зерттеудің ғылыми және практикалық маңызы оның нәтижелерін құқық қорғау және арнаулы органдардың, соттың, адвокатураның қызметінде, сондай-ақ тегін заң көмегін дамыту және азаматтардың сот төрелігіне қол жеткізуін қамтамасыз ету барысында қолдану мүмкіндігімен айқындалады. Зерттеудің әдіснамалық негізін формальды-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық әдістер, талдау, жүйелеу және құқықтық модельдеу әдістері құрады. Мақалада айыптау актісі, сот қаулылары, қорғау актісі, адвокаттық сұрау салулар, сауалнама / сұрау актілері және өзге де құжаттар қарастырылған. Зерттеу нәтижесінде оларды кейіннен интеллектуалдық модельдерді оқыту үшін біріздендіру және құрылымдау қажеттігі туралы қорытынды жасалды. Зерттеудің құндылығы заң көмегінің сапасын, қолжетімділігін және жеделдігін арттыруға қабілетті процессуалдық құжаттардың цифрлық конструкторларын әзірлеудің ғылыми негізін қалыптастырумен айқындалады.конструкторларын әзірлеудің ғылыми негізін қалыптастырумен ай қындалады.

Тірек сөздер: процестік құжаттар, жасанды интеллект, сот төрелігіне қол жеткізу, құжаттар конструкторы, сот актілері, құқықтық көмек, сот төрелігін цифрландыру.

BACHURIN S.N.,*[1]
c.l.s., associate professor.
*e-mail: bachurin_s@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-7320-5686
KHANOV T.A.,[2]
d.l.s., professor.
e-mail: thanov@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-4288-699X
TILEUBERGENOV YE.M.,[3]
d.l.s., professor.
e-mail: etm61@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-4288-699X
PROKOPOVA A.A.,[4]
c.l.s., associate professor.
e-mail: anya.prokopova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-3478-0052
[1]Karaganda Buketov University,
Karaganda, Kazakhstan
[2]Karaganda University of
Kazpotrebsoyuz,
Karaganda, Kazakhstan
[3]Sh. Ualikhanov Kokshetau University,
Kokshetau, Kazakhstan
[4]Karaganda Academy of
the Ministry of Internal
Affairs of the Republic of Kazakhstan
named after B. Beisenov,
Karaganda, Kazakhstan

DEVELOPMENT AND SYSTEMATIZATION OF PROCEDURAL DOCUMENTS IN THE CONTEXT OF THEIR ANALYSIS BY ARTIFICIAL INTELLIGENCE TOOLS IN THE PROCESS OF CITIZENS' ACCESS TO JUSTICE IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

This study systematically analyzes procedural documents of pre-trial proceedings, judicial acts, and legal instruments drafted by citizens and participants in legal proceedings to protect their rights and freedoms across various branches of law. Its primary objective is to evaluate the feasibility of adapting artificial intelligence tools to build functional models for procedural document constructors. The underlying premise asserts that the successful integration of artificial intelligence into modern legal practice requires a thorough preliminary scientific analysis of the structure, content, and specific purpose of procedural documents. Employing formal legal, comparative legal, analytical, systematization, and legal modeling methods, the study examines key legal documents–including indictments, court rulings, defense acts, lawyer requests, and interview records–and substantiates the necessity of unifying and structuring them for the effective training of intelligent models. The scientific and practical significance of this research lies in establishing a solid foundation for digital procedural document constructors capable of improving the overall quality, accessibility, and efficiency of legal assistance. The findings offer practical utility for courts, law enforcement and specialized agencies, the legal profession, and free legal aid programs aimed at expanding citizens' access to justice.

Keywords: procedural documents, artificial intelligence, access to justice, document constructor, judicial acts, legal aid, digitalization of justice.

Дата поступления статьи в редакцию: 01.07.2026

IRSTI 10.79.41
UDC 343.13:343.281.5
JEL K40, K14

https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-198-210

İNAN T.C.,*[1]
PhD, associate professor.
*e-mail: tevfikcan.inan@vizyon.edu.mk
ORCID ID: 0009-0003-1276-3021
BUGYBAY D.B.,[2]
c.l.s, associate professor.
e-mail: Bugybaydina@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6909-4509
ADILOVA K.A.,[3]
c.l.s, associate professor.
e-mail: kultay.adil@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6909-4509
[1]International Vision University,
North Macedonia
[2]Yessenov University,
Aktau, Kazakhstan
[3]Ulytau University,
Zhezkazgan, Kazakhstan

GENERAL AMNESTY IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN KAZAKHSTAN AND TURKEY: FEATURES OF APPLICATION TO UNFINISHED CRIMINAL CASES

Abstract

Amnesty is a legal institution that expresses the state's complete or partial renunciation of its power to prosecute and punish crimes, producing significant consequences for both substantive criminal law and criminal procedure law. This study first examines the concept and types of amnesty, and subsequently analyzes the legal effects of general amnesty within the framework of criminal law and criminal procedure law. An analysis of the legislation of Kazakhstan and Turkey is conducted, particular emphasis is placed on the procedural implications of applying general amnesty to ongoing investigations and prosecutions. In this context, issues such as the decision of non-prosecution during the investigation phase, the dismissal of the case during the prosecution phase, and the possibility of immediate acquittal in certain circumstances are discussed. It is essential to establish in the criminal procedure legislation of Kazakhstan and Turkey a mandatory requirement to ascertain a person's position regarding the application of amnesty at all stages of criminal proceedings, as the termination of criminal prosecution due to amnesty should not automatically deprive a person of the opportunity to seek a trial on the merits and establish their innocence.

Keywords: general amnesty, criminal procedure law, dismissal of public prosecution, investigation and prosecution, criminal law, criminal policy, humanism.

Introduction

In recent years, debates around the role of criminal amnesties as a tool for humanizing criminal policy have revived in various countries around the world. Amnesty is traditionally viewed as an act of state clemency, contributing to a reduction in the number of convicted offenders, a reduction in the cost of maintaining the penitentiary system, and the social reintegration of individuals who have committed minor and moderate crimes.

However, the effectiveness of an amnesty cannot be assessed solely by the number of individuals released. It is far more important to determine whether the stated goals have been achieved, what are the consequences of the amnesty for public safety, and whether it has led to an increase in recidivism.

This raises a logical question: to what extent is it justified to implement a new criminal amnesty if the state has not yet summarized the results of the previous amnesty and conducted a comprehensive

analysis of it? It appears that such an approach contradicts modern requirements for evidence-based criminal policy and creates certain risks for both society and the legal system itself.

In criminal law systems, the institution of general amnesty is not merely a technical legal mechanism that eliminates penal consequences, but also a multidimensional legal instrument that produces significant outcomes in terms of social reconciliation, political transformation, restoration of public order, and restructuring of the criminal justice system. Since general amnesty removes all legal consequences of a crime, it directly affects pending criminal investigations and prosecutions. This situation necessitates a reconsideration of the relationship between substantive criminal law and criminal procedure law. The application of general amnesty during ongoing investigation and prosecution processes gives rise to important legal debates, including the dismissal of public prosecutions, termination of investigations, elimination of criminal convictions with all their consequences, and, in certain cases, the establishment of a delicate balance between victims' rights and public conscience. In particular, the effects of general amnesty on the principles of the rule of law, legal certainty, equality before the law, and the right to a fair trial are evaluated differently in both legal doctrine and judicial practice. Furthermore, determining the boundary between the political and legal dimensions of general amnesty constitutes an important area of discussion in contemporary criminal law.

This study aims to examine the legal effects of general amnesty on pending criminal investigations and prosecutions within the framework of Turkish criminal law and criminal procedure law. Firstly, the legal nature of general amnesty will be analyzed, followed by an evaluation of its effects during the stages of investigation and prosecution in light of doctrinal opinions, judicial decisions, and normative regulations. In addition, the study will analyze the impact of general amnesty on individual rights, victims' rights, and public interest, while critically examining current legal debates on the subject. In this respect, the study seeks to demonstrate that general amnesty is not merely a legal mechanism producing criminal consequences, but also a multilayered legal institution with constitutional, social, and political dimensions. Amnesty, which refers to the elimination, together with all legal consequences, of finalized penalties as well as files in which investigations and prosecutions are still pending through a legal act adopted by the legislature or the executive, or by both jointly, produces significant consequences not only in terms of substantive criminal law but also in terms of criminal procedure law. This study first briefly discusses the concept and types of amnesty; then examines the consequences of general amnesty from the perspectives of criminal law and criminal procedure law; and finally evaluates, in particular, the issue of the application of general amnesty to pending investigations and prosecutions.

Materials and methods

In the process of writing the article, the methods of comparative historical and legal, dialectical analysis, transition from the general to the particular and from the particular to the general were used. In addition, theoretical research is based on the norms and provisions of national legislation. The study uses the method of comparative legal analysis and analyzes the current regulatory acts and academic publications in the field of procedural law on the application of general amnesty to cases under investigation and trial. The specific scientific methods used in the course of the study (systemic-structural, formal-logical, etc.) allowed the author to analyze and summarize individual issues of general legal relevance related to the subject of the study, as well as directly formulate the necessary conclusions and proposals.

Results and discussion

The essence of the idea of a criminal procedural compromise when criminal proceedings against a suspect or accused are terminated following an amnesty act lies primarily in the possibility of resolving the criminal dispute between the interested parties on mutual terms. Specifically, the person against whom criminal proceedings are terminated is not relieved of the obligation to compensate for the damages (harm) caused by their unlawful actions, as expressly stipulated in the amnesty act. In legal literature, amnesty is traditionally viewed not only as an act of humanism but also as an important element of state criminal policy.

Unlike pardons, which are applied individually, amnesties apply to predetermined categories of individuals and impact a significant number of participants in criminal-legal relations. Therefore, the consequences of amnesty affect the interests of not only convicted individuals but also victims, law enforcement agencies, courts, probation agencies, and society as a whole.

Any government decision of this magnitude must be based on an analysis of the results of previous similar measures. Otherwise, criminal policy devolves from a system of consistent and scientifically based decisions into a set of ad hoc actions.

First, it is necessary to determine whether the goals of the previous amnesty were achieved.

If the stated goal was to humanize criminal policy, the level of social adaptation of released individuals should be assessed. If the goal was to reduce the burden on the penitentiary system, it is necessary to determine how sustainable the achieved result was. If the amnesty was aimed at reducing budget expenditures, an analysis of the relevant economic indicators is required.

Equally important is a study of the recidivism rate among amnestied individuals. The absence of such data makes it impossible to objectively assess the effectiveness of the decision. Furthermore, the analysis allows us to identify legislative shortcomings, gaps in legal regulation, and problems in law enforcement that inevitably arise during the implementation of any large-scale amnesty.

The term amnesty (or avf), derived from Arabic, literally means forgiveness, pardoning, and the remission of faults and sins [1, p. 119]. Under Turkish law, amnesty refers to the complete or partial abandonment of the exercise of public authority through prosecution or punishment of an individual who has committed an offense, on grounds of justice, public interest, or even personal considerations such as severe illness [2, p. 90]. According to another definition, amnesty constitutes a legal ground eliminating punishment in substantive criminal law and terminating public prosecution in procedural law [1, p. 120]. Özek defines amnesty as: "...legal acts enacted by competent authorities that abolish the right to impose punishment for acts constituting criminal offenses and prevent the execution of imposed penalties, either partially or entirely." [3, p. 1291]. Pursuant to Article 87 of the Constitution, which states: "The duties and powers of the Grand National Assembly of Türkiye include enacting, amending and repealing laws; deliberating and approving budget and final account bills; deciding on the printing of currency and declarations of war; approving the ratification of international treaties; deciding, by a three-fifths majority of the total membership of the Grand National Assembly of Türkiye, on the declaration of general and special amnesties; and exercising powers and fulfilling duties prescribed by other constitutional provisions." amnesty, in its formal sense, may be defined as a legal act concerning crimes and/or penalties adopted by a three-fifths majority vote of the total membership of the Grand National Assembly of Türkiye (TBMM).

Although amnesty may be categorized under various classifications, Turkish legal doctrine and legislation generally distinguish between general amnesty and special amnesty, depending upon their legal consequences, timing of application, and scope. Both the Constitution and the Turkish Penal Code recognize the distinction between general and special amnesty, while the legal consequences attached thereto are regulated under the Turkish Penal Code. Pursuant to Article 87 of the Constitution, the competent authority empowered to declare general and special amnesties is the Grand National Assembly of Türkiye. By contrast, the amnesty power vested in the President under the Constitution is described as an individual special amnesty. The President may exercise this authority only in cases of permanent illness, disability, or old age as prescribed under Article 104 of the Constitution. This authority was first introduced under Article 97 of the 1961 Constitution and subsequently maintained under Article 104 of the 1982 Constitution. In contrast, the amnesty power granted to the Grand National Assembly is not subject to any specific conditions.

In recent years, debates around the role of criminal amnesties as a tool for humanizing criminal policy have revived in various countries around the world. Amnesty is traditionally viewed as an act of state clemency, contributing to a reduction in the number of convicted offenders, a reduction in the cost of maintaining the penitentiary system, and the social reintegration of individuals who have committed minor and moderate crimes.

However, the effectiveness of an amnesty cannot be assessed solely by the number of individuals released. It is far more important to determine whether the stated goals have been achieved, what are the consequences of the amnesty for public safety, and whether it has led to an increase in recidivism.

This raises a logical question: to what extent is it justified to implement a new criminal amnesty if the state has not yet summarized the results of the previous amnesty and conducted a comprehensive

analysis of it? It appears that such an approach contradicts modern requirements for evidence-based criminal policy and creates certain risks for both society and the legal system itself.

In legal literature, amnesty is traditionally viewed not only as an act of humanism but also as an important element of state criminal policy.

Unlike pardons, which are applied individually, amnesties apply to predetermined categories of individuals and impact a significant number of participants in criminal-legal relations. Therefore, the consequences of an amnesty affect the interests of not only convicted individuals but also victims, law enforcement agencies, courts, probation agencies, and society as a whole.

Any government decision of this magnitude must be based on an analysis of the results of previous similar measures. Otherwise, criminal policy devolves from a system of consistent and scientifically based decisions into a set of ad hoc actions.

Before deciding on a new amnesty, the state must answer several fundamental questions. First and foremost, it must determine whether the goals of the previous amnesty were achieved.

If the stated goal was to humanize criminal policy, the level of social adaptation of the released individuals must be assessed. If the goal was to reduce the burden on the penitentiary system, it is necessary to determine how sustainable the achieved result was. If the amnesty was aimed at reducing budget expenditures, an analysis of the relevant economic indicators is required.

Equally important is a study of the recidivism rate among amnestied individuals. The lack of such data makes it impossible to objectively assess the effectiveness of the decision. Furthermore, the analysis allows us to identify legislative shortcomings, gaps in legal regulation, and problems with law enforcement that inevitably arise when implementing any large-scale amnesty.

"Amnesty" in translation from Greek means "forgetfulness" or "forgiveness" and traditionally in modern criminal proceedings is a special, including compromise, form of state forgiveness of individuals who have committed crimes. International practice shows that states pursuing balanced criminal policies typically seek to assess the impact of previous amnesties before making new decisions.

In Italy, the issue of amnesty has repeatedly become the subject of heated public debate. Following the large-scale amnesties of the second half of the 20th century, Italian researchers and parliamentarians drew attention to the need to assess the impact of such decisions on recidivism and public safety. It was precisely criticism of the ineffectiveness of individual amnesties that subsequently led to significant limitations on their passage. Currently, an amnesty in Italy requires a qualified majority vote in parliament, significantly complicating its use and forcing legislators to carefully justify its use.

In France, amnesties were long linked to presidential elections and the inauguration of new heads of state. However, in the late 20th century, this practice came under serious criticism. One of the arguments used by opponents of regular amnesties was the lack of convincing data on their long-term effectiveness. As a result, the practice of broad criminal amnesties was significantly curtailed, and the emphasis shifted to individualized criminal justice measures.

Spanish legal doctrine views amnesty as an exceptional measure, permissible only in the presence of compelling political and legal justifications. Academic literature has repeatedly emphasized that decisions regarding amnesty must be accompanied by an analysis of its social and criminological consequences.

Although regulations concerning general and special amnesty in comparative legal systems largely resemble those existing in Turkish law, significant differences among states may be observed with respect to the scope and limits of amnesty, whether a qualified parliamentary majority is required for enactment, and whether certain constitutional limitations exist regarding specific offenses such as treason. While some constitutions impose restrictions concerning amnesty for offenses such as treason, it is observed that, except in a limited number of states, most constitutional systems do not require a qualified parliamentary majority. Furthermore, unlike Türkiye, numerous countries do not impose limitations upon the amnesty powers of heads of state, while in parliamentary systems such authority is frequently exercised through countersignature procedures [4, p. 198]. In countries such as the United States, Austria, the Czech Republic, Finland, Ireland, Israel, Iceland, Portugal, and Greece, the authority to grant amnesty is vested in the executive branch. France and Italy, on the other hand, stand out as examples of mixed systems. In Belgium, the Netherlands, Denmark, Norway, Sweden, and Spain, such authority belongs to the King; in the United Kingdom to the Queen; and in Japan to the Emperor [5, p. 11].

Amnesty in Turkish Law. The principal source of amnesty in Turkish law has been constitutional law since 1876. While the power of amnesty initially belonged to the Sultan under the first Constitution, it was transferred to Parliament through the 1908 constitutional amendments. Likewise, Article 26 of the 1924 Constitution expressly provided that both general and special amnesties constituted exclusive powers of the Grand National Assembly of Türkiye. The 1961 Constitution maintained this approach. Similar to the 1961 Constitution, the 1982 Constitution adopted the distinction between general and special amnesty and included the authority to declare such amnesties among the powers of Parliament under Article 87. The presidential authority to mitigate or abolish penalties due to permanent illness, disability, or old age was first introduced under Article 97 of the 1961 Constitution and subsequently preserved under Article 104 of the 1982 Constitution.

In international criminological literature, the effectiveness of amnesty is assessed not only by the number of individuals released. International practice shows that several groups of indicators are typically used to objectively evaluate the results of amnesty.

First and foremost, the recidivism rate among amnestied individuals is analyzed. This indicator allows us to determine how successfully the released individuals have integrated into society and whether the amnesty has led to an increase in repeat offenses. In some countries, recidivism is assessed one, three, and five years after release.

A second important indicator is the level of social adaptation of amnesty individuals. This typically includes data on employment, education, permanent residence, participation in social support programs, and compliance with probation requirements.

Special attention is paid to the impact of amnesty on the penitentiary system. Changes in the number of convicted prisoners, the occupancy rate of correctional facilities, changes in government spending on prison incarceration, and the sustainability of the achieved effect in the medium term are analyzed.

A number of countries are assessing the economic impact of amnesty. The budget savings resulting from the reduction in the prison population are examined, as well as the additional costs associated with the resocialization and post-penitentiary support of released individuals.

An important area of analysis is the impact of the amnesty on public safety. This is accomplished by examining crime rates in the relevant regions, the dynamics of specific crime types, and the level of public trust in the judiciary and law enforcement.

There is no consensus within legal doctrine regarding which organ should possess authority to declare general amnesty. According to the view which we also endorse that confers this authority upon the legislature, since the legislative body determines which acts constitute criminal offenses and prescribes sanctions accordingly, it likewise possesses authority to undertake legal acts in the opposite direction [6, p. 349]. Just as the legislature determines which acts shall be classified as criminal and which shall not, it may also decide, for certain periods and under specific conditions, to refrain from considering particular acts as criminal. This approach is supported by the principle: qui potest plus, potest minus ("whoever may do the greater may also do the lesser"). Accordingly, the authority to declare both general and special amnesties belongs to the legislature, namely the Grand National Assembly of Türkiye [7, p. 390]. A different group of scholars, however, argues that amnesty powers should be vested in the executive branch. According to this view, parliamentary deliberation on amnesty issues may generate social divisions rather than social reconciliation. Proponents argue that the executive branch possesses superior knowledge regarding social conditions and can determine the most appropriate timing for amnesty measures. Excessive parliamentary debate may cause such opportunities to be missed [8, p. 303]. Nevertheless, the principal drawback of this perspective lies in the heightened possibility of abuse in political systems lacking transparency.

The first and most widely recognized distinction concerning amnesty is the differentiation between general amnesty and special amnesty. General (public) amnesty refers to a type of amnesty that results in the termination of ongoing or prospective prosecution or the removal of an imposed punishment and abolishes the offense, prosecution, and conviction without prejudice to private rights. Special (individual) amnesty, on the other hand, constitutes a waiver regarding the complete or partial execution of a sentence [9, p. 25]. It concerns the abolition (ilga), mitigation (tahfif), or conversion (tahvil) of a sentence into another measure. In other words, while general amnesty eliminates the public prosecution and the conviction attached thereto, special amnesty gives rise to consequences affecting the type, extent, and execution method of imprisonment sentences [10, p. 93].

Certain amnesty laws may apply to periods prior to judgment, others may apply only after judgment, and some may apply to both periods [11]. Amnesty applicable to the period before judgment is referred to as full amnesty, whereas amnesty applicable after judgment is designated as partial (incomplete) amnesty [12, p. 327]. Other classifications concerning amnesty include individual amnesty, collective amnesty, conditional amnesty, unconditional amnesty, legislative amnesty, and executive amnesty. As an example of conditional amnesty, reference may be made to the Law on the Surrender of Firearms, Explosive Materials, Knives and Similar Instruments under Article 264 of the Turkish Penal Code and Law No. 6136 concerning Firearms, Knives and Other Instruments dated 25 September 1980. Under this regulation, eligibility for amnesty was made conditional upon the requirement that no offense had been committed by means of the weapons or similar instruments constituting the subject matter of the amnesty [13, p. 58].

The legal institution that terminates the execution of imprisonment in penal institutions, reduces the duration of incarceration, or converts imprisonment into a judicial fine is referred to as special amnesty. According to Article 65/2 of the Turkish Penal Code: "By means of special amnesty, the execution of imprisonment in penal institutions may be terminated, the duration to be served may be shortened, or imprisonment may be converted into a judicial fine." Accordingly, under special amnesty, the sentence may be abolished (ilga), mitigated (tahfif), or transformed into another measure (tahvil). No fourth legal consequence beyond these categories may arise, as these consequences have been exhaustively enumerated by law [14, p. 666].

Special amnesty may be either individual or collective in nature. Under individual special amnesty, the person or persons covered by the amnesty, the relevant offenses, and the extent of the pardon are explicitly specified. In collective special amnesty, however, the names of beneficiaries are not individually listed; rather, the categories and types of sentences subject to amnesty are determined. Any person serving a sentence possessing the characteristics and duration specified by law at the time of its entry into force may benefit from such an amnesty.

Pursuant to Article 104/16 of the Constitution, the clemency authority vested in the President also constitutes a form of special amnesty power. The Constitutional Court of Türkiye likewise emphasized this issue by stating: "Pursuant to Articles 87 and 104 of the Constitution, the authority to grant individual special amnesty belongs to both the Grand National Assembly of Türkiye and the President." [15, p. 118].

The President may exercise this authority where the convicted person suffers from circumstances such as permanent illness or advanced age. These circumstances are subject to the principle prohibiting analogy. Since the Constitution does not define the precise scope of these conditions, the President enjoys discretionary authority in determining their existence.

General amnesty constitutes a legislative act that extinguishes all or certain criminal offenses and imposed penalties, together with all their legal consequences, on the basis of considerations of social utility and public benefit [1, p. 121]. Various doctrinal opinions have been advanced concerning the legal nature of general amnesty. According to Roxin, general amnesty constitutes a temporary veil placed over criminal legislation. This approach has primarily been defended by those opposing amnesty measures. According to the opposing view – which we likewise endorse – general amnesty does not abolish the offense itself but rather eliminates public prosecution and the state's authority to impose punishment. Indeed, none of the constituent elements of the offense are removed through general amnesty; therefore, the act does not cease to constitute a criminal offense and cannot be deemed legally extinguished.

The legal consequences arising from general amnesty are not confined solely to criminal law; rather, they possess a multidimensional character affecting various branches of law, including constitutional law, administrative law, execution law, criminal law, and private law. Constitutional provisions constitute the principal legal basis of amnesty regulations, and in many jurisdictions, constitutional texts expressly regulate general amnesty. Through the institution of amnesty, judicial processes such as investigations and prosecutions may be directly affected; legal consequences arising from criminal convictions may be abolished; and modifications may occur in relation to rules governing the execution of penalties. Accordingly, constitutional systems generally vest amnesty powers in legislative bodies, while the legal consequences and implementation mechanisms of amnesty are regulated under criminal legislation.

General amnesty produces diverse legal effects within criminal law. However, its principal function consists in the termination of public prosecution and the elimination of criminal convictions together with all legal consequences arising therefrom. Since criminal proceedings consist of several procedural stages, the applicable procedure following the declaration of amnesty differs according to the procedural phase in which the proceedings currently stand.

Where a declaration of general amnesty takes effect during the investigation phase, no prosecution shall be initiated regarding ongoing investigations. The competent authority must issue, ex officio, a decision of non-prosecution . Moreover, once general amnesty enters into force, conducting investigations regarding acts committed within the temporal scope of the amnesty becomes legally impossible. Even by modifying the legal characterization of the relevant act and assigning a new legal qualification thereto, initiating criminal proceedings remains impermissible.

The prevailing doctrinal view recognizes general amnesty among the legal grounds resulting in the dismissal of proceedings or punishment. As a general rule, the declaration of general amnesty concerning cases in the prosecution phase results in dismissal decisions. Through such dismissal, none of the legal consequences ordinarily arising from a criminal conviction may emerge. Nevertheless, even where general amnesty enters into force during the prosecution phase, certain circumstances may require the rendering of an acquittal judgment rather than a dismissal decision.

Pursuant to Article 223/8 of the Criminal Procedure Code: "Where grounds for dismissal prescribed under the Turkish Penal Code exist ... dismissal of the proceedings shall be ordered." However, Article 223/9 provides: "In cases where an immediate acquittal judgment may be rendered, decisions of suspension, dismissal, or non-imposition of punishment cannot be issued." Consequently, although dismissal may ordinarily be ordered under Article 65 of the Turkish Penal Code, depending upon the circumstances of the case, principles of fairness may require the court to issue an acquittal judgment where such a decision would operate more favorably for the defendant.

Upon the entry into force of general amnesty, suspicion regarding detainees charged with offenses covered by the amnesty disappears simultaneously with dismissal of the proceedings. Consequently, detention immediately ceases, and detained individuals are released.

Security measures regulated under Articles 53–60 of the Turkish Penal Code are sanctions imposed by courts while taking into consideration the dangerousness of the offender and aiming to protect society, rehabilitate offenders, reintegrate them into society, and prevent recidivism. These measures include: deprivation of specific rights (Art. 53); confiscation of property and criminal proceeds (Arts. 54–55); security measures specific to juveniles (Art. 56); security measures concerning mentally ill offenders (Art. 57); recidivism and dangerous offenders (Art. 58); deportation (Art. 59); security measures applicable to legal entities (Art. 60). While security measures cannot ordinarily be subject to special amnesty, no such restriction exists regarding general amnesty. In other words, because general amnesty extinguishes the offense together with all legal consequences, security measures should likewise cease automatically. The contrary interpretation previously adopted under repealed legislation differs from the current framework.

Where an offender initiate acts of execution but fails to complete the intended offense due to circumstances beyond his control or where the intended result fails to occur the conduct is classified as a criminal attempt. Although criminal law punishes prohibited conduct classified as offenses, attempted offenses likewise remain punishable. Accordingly, general amnesty concerning a particular offense also encompasses forms of that offense remaining at the attempt stage.

Chain offenses may arise where multiple offenses against the same victim are committed at different times pursuant to a single criminal intent (Article 43/1 TPC). Under the view we adopt – the plurality-of-offenses approach the acts constituting a chain offense preserve their independent character. Therefore, each act must separately be evaluated regarding whether it falls within the scope of amnesty.

General amnesty eliminates convictions together with all legal consequences attached thereto. Consequently, the requirement of a prior final conviction necessary for recidivism ceases to exist. Therefore, individuals benefiting from general amnesty cannot subsequently be subjected to sentence enhancement or special execution regimes applicable to repeat offenders.

Pursuant to Law No. 5352 on Criminal Records, the collection, classification, evaluation, preservation, and storage – through an automated processing system – of information concerning

finalized convictions, criminal penalties, and security measures imposed upon Turkish citizens by Turkish courts or by foreign courts whose judgments are recognized under Turkish law, as well as foreign nationals who have committed offenses within Türkiye, is referred to as a criminal record (adli sicil). Such records are maintained in the Central Criminal Registry administered by the General Directorate of Criminal Records and Statistics under the Ministry of Justice. According to Article 4/1(i) of the Criminal Records Law No. 5352 dated 5 May 2005, information to be recorded in criminal records includes: "laws concerning general or special amnesty and presidential decisions concerning special amnesty."

Likewise, pursuant to Article 9 of the Criminal Records Law, where general amnesty is granted, the relevant offense is removed from the offender's criminal record. However, this does not amount to complete deletion. This is because the continuation of the same provision requires that deleted criminal record information be transferred to archival records. Consequently, it cannot be argued that general amnesty results in the complete erasure of criminal records. Indeed, pursuant to Article 9/1(d) of the same Law, in cases of general amnesty, criminal record information is deleted by the General Directorate of Criminal Records and Statistics and transferred to archival records. Retrial (renewal of proceedings), which constitutes an extraordinary legal remedy, is regulated under Article 311 of the Criminal Procedure Code. Pursuant to the relevant provision, a case resulting in a final judgment may be reheard in favor of the convicted individual through retrial where the conditions exhaustively enumerated (numerus clausus) within the article are satisfied. Whether an individual benefiting from general amnesty may request retrial remains a controversial issue within legal doctrine.

According to one view which we also endorse a convicted individual benefiting from general amnesty may still resort to retrial to establish his or her innocence. According to the opposing view, however, no legally effective final judgment remains in existence concerning an individual who has benefited from general amnesty. Therefore, such individuals cannot subsequently request retrial proceedings.

General amnesty is a legal proceeding and the legislative authority regulates its provisions by enacting a law and publishing it in the gazette. The provisions of this law are enforced by the executive and judicial authority [16, p. 94]. Amnesty is granted under the law and is considered a cause of prosecution and dismissal of criminal proceedings. Pardon is only oversight of punishment and is subject to revocation, on the recommendation of the judiciary and with the approval of the head of state [17, p. 89].

To date, there is virtually no information in open sources indicating that prior to the adoption of new criminal amnesty laws in Kazakhstan, a full public analysis of the results of previous amnesties was conducted, followed by the presentation of this analysis to Parliament in the form of a separate report, parliamentary hearings, or a special report. However, such materials have not been widely officially published and have not been the subject of independent parliamentary debate.

During the parliamentary discussion of the 2025 amnesty, members of parliament and representatives of the Ministry of Internal Affairs cited projected figures for the amnesty's coverage and the expected number of individuals released. However, publicly available information rarely references the results of the previous amnesty in 2021 as evidence of the success of the new initiative. Thus, the arguments in favor of adopting the amnesty law were built primarily around the humanization of criminal policy, the anniversary nature of the date, and the need for further liberalization of criminal legislation. From a scientific perspective, this can be considered a certain gap.

Currently, the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan is considering an amnesty bill in connection with the adoption of the new Constitution of the Republic of Kazakhstan. Less than a year has passed since the last amnesty was carried out in connection with the 30th anniversary of the adoption of the 1995 Constitution of the Republic of Kazakhstan, the law on which the President of the Republic of Kazakhstan signed on June 23, 2025. However, the results of the amnesty have not been made public, and there have been no publications analyzing these results in the country's media.

If we approach the matter strictly from the standpoint of modern criminology and evidence-based criminal policy, as is common in other countries, then before a new amnesty, it is advisable to have at least three documents available:

1) An official report from the Ministry of Internal Affairs and the Committee for Penal Execution on the results of the previous amnesty;

2) A criminological analysis of recidivism among those pardoned;
3) The minutes of the parliamentary discussion of the results of the previous law.

An analysis of parliamentary materials and official publications on amnesty issues in the Republic of Kazakhstan shows that the primary focus during the discussion of relevant bills is on the humanitarian and organizational aspects of releasing convicts, while issues of a comprehensive assessment of the results of previous amnesties, the level of recidivism among those pardoned, and the long-term impact of the amnesty on the crime situation have not received comparable public coverage or special parliamentary consideration.

The problem lies not in the institution of amnesty itself, which is recognized as a tool for humanizing criminal policy, but in the lack of a dedicated mechanism for evaluating the results of previous amnesties. In this regard, it seems appropriate to consider formalizing (in the Rules of Procedure of the Kurultai or in a separate act) the obligation of authorized state bodies to submit an analytical report on the results of the previous amnesty to the Kurultai of the Republic of Kazakhstan when considering a new draft amnesty law.

This is precisely why, before adopting the next amnesty act, it is advisable to conduct a comprehensive parliamentary, legal, and criminological analysis of the results of the previous amnesty, followed by a public presentation of its findings to the public. This would ensure not only humanism but also the effectiveness of state criminal policy.

International practice shows that states pursuing balanced criminal policies typically seek to assess the impact of previous amnesties before making new decisions.

In Italy, the issue of amnesty has repeatedly become the subject of heated public debate. Following the large-scale amnesties of the second half of the 20th century, Italian researchers and parliamentarians drew attention to the need to assess the impact of such decisions on recidivism and public safety. It was precisely criticism of the ineffectiveness of individual amnesties that subsequently led to significant limitations on their passage. Currently, an amnesty in Italy requires a qualified majority vote in parliament, significantly complicating its use and forcing legislators to carefully justify its use.

In France, amnesties were long linked to presidential elections and the inauguration of new heads of state. However, in the late 20th century, this practice came under serious criticism. One of the arguments used by opponents of regular amnesties was the lack of convincing data on their long-term effectiveness. As a result, the practice of broad criminal amnesties was significantly curtailed, and the emphasis shifted to individualized criminal justice measures.

Spanish legal doctrine views amnesty as an exceptional measure, permissible only in the presence of compelling political and legal justifications. Academic literature has repeatedly emphasized that decisions regarding amnesty must be accompanied by an analysis of its social and criminological consequences.

Although the institution of amnesty in its classic form is relatively rarely used in the United States, American criminology has accumulated significant experience evaluating early release and sentence reduction programs. Almost all major reforms in this area are accompanied by an analysis of recidivism rates, the effectiveness of resocialization, and the impact on public safety. Without such research, large-scale criminal policy decisions are subject to serious criticism from legislators and the expert community.

In Germany, one of the key principles of criminal policy is the scientific validity of decisions. Any large-scale reforms related to the execution of sentences and the release of convicted persons are typically accompanied by criminological research and statistical analysis. German legal scholarship proceeds from the premise that criminal law decisions should be based on verifiable data, and not solely on political expediency.

Currently, more than 34,000 individuals are serving sentences or are in custody in 64 correctional facilities and 16 pretrial detention centers in Kazakhstan. Kazakhstan ranks 100th in the prison population index. Over the 30 years of independence, Kazakhstan has conducted eight amnesties, the last four of which were timed to coincide with Independence Day. Comparing the substantive nature of these amnesties, they primarily affected individuals who had committed minor and moderate crimes, who were released from imprisonment in full or after serving a specified period (1/3, 1/2). Individuals who had been sentenced to non-custodial punishments were also released. Minors, disabled persons, women with dependent minor or disabled children, pregnant women, veterans of

the Great Patriotic War, persons of retirement or pre-retirement age, and other socially vulnerable groups were also eligible for release. Persons convicted of serious and especially serious crimes only had their prison sentences reduced, provided they served, as a rule, at least half or two-thirds of their sentence. Moreover, the amnesty laws themselves contained a long list of crimes for which the amnesty was not applicable. Among them were crimes related to violence against the person, against peace and security, the constitutional order, against property (qualifying elements), etc. (Laws of the Republic of Kazakhstan of December 29, 2000 «On amnesty in connection with the tenth anniversary of the adoption of the Declaration of State Sovereignty of the Republic of Kazakhstan», of January 9, 2006 «On amnesty in connection with the celebration of Independence Day of the Republic of Kazakhstan», of December 28, 2011 «On amnesty in connection with the twentieth anniversary of state independence of the Republic of Kazakhstan», of December 13, 2016 «On amnesty in connection with the twenty-fifth anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan»).

Thus, regardless of the differences in national legal systems, a common approach emerges: decisions on large-scale release measures for convicted persons must be accompanied by an assessment of their consequences, primarily the recidivism rate and the effectiveness of resocialization.

Amnesty, as a compromise basis for terminating criminal prosecution, by its legal nature possesses all the characteristics of a discretionary nature, the core of which is the problem of harmonizing the wills of its stakeholders. On the one hand, it is an expression of state will, which includes a proposal for a non-rehabilitative method of terminating criminal prosecution and exemption from criminal liability, addressed to various categories of citizens. On the other hand, it is an expression of the will of an individual, who either agrees or disagrees with this proposal in the event of denial of guilt. By reaching a certain compromise and accepting the state's terms of a possible amnesty, the individual agrees to the non-rehabilitative termination of criminal prosecution against them and undergoes corresponding changes, including mandatory compensation for damages. Thus, a contractual relationship exists between the state and the individual who has committed the crime.

Conclusion

Amnesty in criminal proceedings of the Republic of Kazakhstan and the Republic of Turkey is an act of the highest state authority, which entails a full or partial exemption from punishment, replacement with a more lenient one, or termination of criminal prosecution at the pre-trial and trial stages. In conclusion, general amnesty is not merely an institution concerning the elimination of penalties but rather a comprehensive legal measure affecting all stages of criminal proceedings. General amnesty results in decisions of non-prosecution during investigations, dismissal of proceedings during prosecution stages, and elimination of finalized convictions together with all legal consequences arising therefrom.

Moreover, it produces additional legal effects, including termination of detention, elimination of security measures, non-application of recidivism provisions, and deletion of criminal records through archival transfer procedures.

Accordingly, general amnesty constitutes a legal institution producing direct interaction between criminal law and criminal procedure law and significantly intervening in judicial processes. Particularly regarding ongoing investigations and prosecutions, application of amnesty generates differing procedural consequences depending upon the procedural stage involved and may, in certain cases, require acquittal judgments where more favorable to defendants. Therefore, general amnesty regulations should be evaluated carefully and systematically while taking into consideration their multidimensional implications within both criminal law and criminal procedure law.

Criminal punishment serves not only a punitive but also a preventative function. Therefore, any decisions that could significantly alter the actual scope of punishment must be made with due consideration of their potential impact on the preventative function of criminal law. Excessively frequent amnesties can lead to the perception among some of the population that a court-imposed sentence can be significantly reduced regardless of the severity of the offense. This negatively impacts the principle of inevitability of responsibility, traditionally considered one of the most important factors in crime prevention.

Understanding the reasons for amnesty decisions is crucial for victims and society as a whole. When the state fails to demonstrate the results of the previous amnesty and does not explain the need for a new one, doubts arise about the consistency of criminal policy. This can lead to a decline in trust in the judicial system and state institutions.

Every amnesty reveals certain shortcomings in legislation and law enforcement practices. If such problems are not studied and addressed, there is a high risk that they will recur during the next amnesty.

Thus, the modern criminal procedure institution of terminating criminal prosecution following an act of amnesty occupies a unique place among all existing grounds for exemption from criminal liability and, in essence, offers a unique compromise for the speedy resolution of a criminal case on its merits. The author's idea of considering the criminal procedure institution of terminating criminal prosecution following an act of amnesty as an original compromise makes modern criminal proceedings shorter and more effective, serving as a means of restoring the violated constitutional rights and legitimate interests of its participants.

Currently, there are certain unresolved problems related in general to the legal regulation of the functioning of the compromise criminal procedural institution of termination of criminal prosecution as a result of an amnesty act, as well as the insufficient scientific development, which does not ensure unambiguous law enforcement in investigative and judicial practice.

REFERENCES

1 Arslan U. Turkish Amnesty Law: Amnesty Laws to Date and Constitutional Court Decisions Regarding Amnesty // Yetkin Publications. 2022. No. 20. P. 119–131.

2 Aydın D. Attempted Crime // Journal of Ankara University Faculty of Law. 2006. No. 1. P. 85–113.

3 Can S. The Institution of Amnesty in Turkish Law // Journal of Ankara University Faculty of Law. 2016. No. 4. P. 1291–1312.

4 Centel N., Zafer H., Çakmut Ö. Introduction to Turkish Criminal Law // Beta Publications. 2014. No. 2. P. 198–208.

5 Bouzat P. Amnistie // Répertoire de Droit Criminel et de Procédure Pénale. Vol. I. Paris: Dalloz. 1953. No. 6. P. 11–22.

6 Dönmezer E. Criminal Law: General Provisions // Journal of Istanbul University Law Faculty. 2015. No. 11. P. 349–356.

7 Dursun H. An Overview of the Concept of Amnesty // Journal of the Union of Turkish Bar Associations. 2009. No. 856. P. 387–405.

8 Gözler K. The Power of Amnesty in Comparative Constitutional Law // Constitutional Adjudication. 2001. No. 18. P. 303–430.

9 Koca M. Characteristics of Regulations Regarding Special Amnesty and the Execution Regime // Constitutional Adjudication. 2021. No. 1. P. 1–36.

10 Koca M., Üzülmez İ. Turkish Criminal Law: General Provisions // Seçkin Publishing. 2020. No. 8. P. 93–110.

11 Luggat Ottoman-Turkish Dictionary. URL: https://www.luggat.com (accessed: 19.02.2025)

12 Özbek V.Ö., Kanbur M.N., Doğan K., Bacaksız P., Tepe İ. Turkish Criminal Law: General Provisions // Seçkin Publishing. 2014. No. 5. P. 327–245.

13 Özgenç İ. Turkish Criminal Law: General Provisions // Seçkin Publishing. 2020. No. 2. P. 58–71.

14 Soyaslan D. Criminal Law: General Provisions // Yetkin Publications. 2020. No. 10. P. 666–675.

15 Sözüer A. Amnesty in Turkish Law; The Legal Nature of Provisions Regarding Conditional Release and Suspension of Sentences Envisaged in Laws No. 4454 and 4616, and the Issue of the Constitutionality of These Provisions // Constitutional Adjudication (Anayasa Yargısı). 2001. No. 18. P. 118–120.

16 H. Mustafa Hussein. General Amnesty and its impact on criminal and disciplinary [matters] // Qalaai Zanist Scientific Journal. 2018. No. 3(2). P. 94–119.

17 M. Shafiq Mandozai, A. Zadran. Characteristics and Effects of Amnesty and Pardon // Journal for Research in Arts and Humanities. 2023. No. 3(3). P. 89–94.

ИНАН Т.К.,*[1]
PhD, қауымдастырылған профессор.
*e-mail: tevfikcan.inan@vizyon.edu.mk
ORCID ID: 0009-0003-1276-3021
БҰҒЫБАЙ Д.Б.,[2]
з.ғ.к., қауымдастырылған профессор.
e-mail: Bugybaydina@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6909-4509
ӘДІЛОВА К.А.,[3]
з.ғ.к., қауымдастырылған профессор.
e-mail: kultay.adil@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6909-4509
[1]Халықаралық Vision университеті,
Солтүстік Македония
[2]Yessenov University,
Ақтау қ., Қазақстан
[3]«Ұлытау университеті» КеАҚ,
Жезқазған қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКИЯДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУДЕГІ ЖАЛПЫ АМНИСТИЯ: ӘЛІ АЯҚТАЛМАҒАН ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕРГЕ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Рақымшылық – мемлекеттің қылмысты қудалау және жаза қолдану құқығынан толық немесе ішінара бас тартуын білдіретін құқықтық институт. Ол қылмыстық құқық пен қылмыстық іс жүргізу құқығы салаларында маңызды құқықтық салдарлар туындатады. Бұл зерттеуде алдымен рақымшылық ұғымы мен оның түрлері қарастырылып, кейін жалпы рақымшылықтың қылмыстық құқық пен қылмыстық іс жүргізу құқығы аясындағы құқықтық әсерлері талданады. Қазақстан мен Түркия мемлекетінің заңнамаларына талдау жүргізіліп, жалпы рақымшылықтың тергеліп жатқан және сотта қаралып жатқан істерге қолданылуының іс жүргізушілік салдарларына ерекше назар аударылады. Осы тұрғыда тергеу сатысында қылмыстық қудалауды бастамау туралы шешім қабылдау, сот талқылауы кезеңінде істі тоқтату, сондай-ақ белгілі бір жағдайларда бірден ақтау үкімін шығару мүмкіндігі мәселелері қарастырылады. Қазақстан мен Түркияның қылмыстық іс жүргізу заңнамасында қылмыстық сот ісін жүргізудің барлық кезеңдерінде рақымшылық жасауға қатысты адамның ұстанымын міндетті түрде анықтауды бекіту қажет, өйткені рақымшылыққа байланысты қылмыстық қудалауды тоқтату адамды істі мәні бойынша қарауға және өзінің кінәсіздігін анықтауға автоматты түрде жол бермеуге тиіс.

Тірек сөздер: жалпы рақымшылық, қылмыстық іс жүргізу құқығы, қылмыстық қудалауды тоқтату, тергеу және сот талқылауы, қылмыстық құқық, қылмыстық саясат, гуманизм.

ИНАН Т.К.,*[1]
PhD, ассоциированный профессор.
*e-mail: tevfikcan.inan@vizyon.edu.mk
ORCID ID: 0009-0003-1276-3021
БУГЫБАЙ Д.Б.,[2]
к.ю.н., ассоциированный профессор.
e-mail: Bugybaydina@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6909-4509
АДИЛОВА К.А.,[3]
к.ю.н., ассоциированный профессор.
e-mail: kultay.adil@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6909-4509
[1]Международный университет Vision,
Северная Македония
[2]Yessenov University,
г. Актау, Казахстан
[3]НАО «Университет Улытау»,
г. Жезказган, Казахстан

ОБЩАЯ АМНИСТИЯ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ КАЗАХСТАНА И ТУРЦИИ: ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ К НЕЗАВЕРШЕННЫМ УГОЛОВНЫМ ДЕЛАМ

Аннотация

Амнистия представляет собой правовой институт, выражающий полный либо частичный отказ государства от реализации своих полномочий по уголовному преследованию и наказанию за совершенные преступления. Она влечет существенные правовые последствия как в сфере уголовного права, так и в области уголовного судопроизводства. В настоящем исследовании рассматриваются понятие амнистии и ее виды, а также анализируются правовые последствия общей амнистии в контексте уголовного права и уголовного процесса. Проведен анализ законодательства Казахстана и Турции, особое внимание уделяется процессуальным последствиям применения общей амнистии к уголовным делам, находящимся на стадии расследования или судебного разбирательства. В этой связи исследуются вопросы вынесения решения об отказе в уголовном преследовании на стадии расследования, прекращения уголовного дела в суде, а также возможности немедленного оправдания в отдельных случаях. Представляется необходимым закрепить в уголовно-процессуальном законодательстве Казахстана и Турции обязательное выяснение позиции лица относительно применения амнистии на всех стадиях уголовного судопроизводства, поскольку прекращение уголовного преследования в связи с амнистией не должно автоматически лишать лицо возможности добиваться рассмотрения дела по существу и установления своей невиновности.

Ключевые слова: общая амнистия, уголовно-процессуальное право, прекращение уголовного преследования, расследование и судебное разбирательство, уголовное право, уголовная политика, гуманизм.

Article submission date: 12.07.2026

МРНТИ 10.77.51
УДК 343.3/.7
JEL K14

https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-211-223

ЧОКИНА М.В.,*[1]
к.ю.н., ассоциированный профессор.
*e-mail: chokina.m@mail.ru
ORCID: 0000-0002-4913-3053
САРЫБАЕВА Н.А.,[1]
м.ю.н., ассистент профессора,
преподаватель.
e-mail: Sarybaeva.n@ kaznmu.kz
ORCID ID: 0009-0009-3458-8010
БАЙТЕКОВА К.Ж.,[1]
м.ю.н., ассистент профессора.
e-mail: baytekova.k@kaznmu.kz
ORCID ID: 0000-0002-6459-0375
НҰРМАҒАНБЕТОВА Г.Б.,[1]
м.ю.н., лектор.
e-mail: Dear_guldana@mail.ru
ORCID ID: 0009-0009-4800-0775
[1]Казахский национальный
медицинский университет
им. С.Д. Асфендиярова,
г. Алматы, Казахстан

ДИНАМИКА И СТРУКТУРА УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С НЕЗАКОННЫМ ОБОРОТОМ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ: ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ДЛЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В работе проведен юридический и криминологический анализ преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотиков в Казахстане. На основе статистических данных, нормативных правовых актов и научных исследований рассматриваются основные тенденции развития данной категории преступности. Установлено, что значительную часть правонарушений составляют деяния, не связанные со сбытом наркотических средств, однако одновременно усиливается роль организованных групп и цифровых каналов распространения запрещенных веществ. Особое внимание уделено разграничению составов преступлений, предусмотренных статьями 296 и 297 Уголовного кодекса Республики Казахстан, а также проблемам доказывания умысла на сбыт и оценки цифровых доказательств. Проанализировано влияние подзаконного регулирования, включая перечни контролируемых веществ и количественные критерии их определения. Показано значение судебных разъяснений для единообразного применения законодательства. Отмечается, что повышение эффективности противодействия наркопреступности требует сочетания уголовно-правовых мер с профилактической и реабилитационной деятельностью, а также учета новых вызовов, связанных с цифровизацией общественных отношений.

Ключевые слова: незаконный оборот наркотиков, наркопреступность, уголовно-правовое регулирование, квалификация преступлений, цифровой наркосбыт, незаконное хранение наркотиков, умысел на сбыт.

Введение

Незаконный оборот наркотических средств в Республике Казахстан сохраняет значимое место в структуре зарегистрированной преступности. Согласно сводным данным Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан, в 2024 г. в стране было зарегистрировано 8546 правонарушений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и прекурсоров. В 2025 г.

данный показатель составил 8280 правонарушений, то есть по сравнению с предыдущим годом произошло снижение на 3,1%. За первое полугодие 2026 г. зарегистрировано 4140 таких правонарушений, что свидетельствует о сохранении высокой интенсивности рассматриваемого вида противоправного поведения [1–3].

Структура зарегистрированных наркоправонарушений также характеризуется определенными изменениями. В 2024 г. на деяния, предусмотренные ст. 296 УК РК, предусматривающей ответственность за незаконное обращение с наркотическими средствами без цели сбыта, приходилось 5046 случаев, или около 59,0% общего числа зарегистрированных наркоправонарушений. В 2025 г. их количество составило 4682 случая (56,5%), а за первое полугодие 2026 г. – 2190 случаев (52,9%). Одновременно увеличивается относительное значение деяний, связанных со сбытом наркотических средств: по ст. 297 УК РК в 2024 г. зарегистрировано 2424 случая (28,4%), в 2025 г. – 2649 случаев (32,0%), а за январь–июнь 2026 г. – 1375 случаев (33,2%) [1–3]. Приведенная динамика показывает, что при сохранении значительного числа правонарушений без цели сбыта постепенно возрастает доля преступлений, непосредственно связанных с распространением наркотиков.

Одновременно трансформируется сама организация незаконного наркорынка. Современные механизмы распространения наркотических средств все в большей степени используют цифровые коммуникационные каналы, интернет-площадки и мессенджеры, что расширяет возможности дистанционного поиска потребителей, координации действий участников незаконного оборота и сокрытия каналов сбыта. На фоне этого особую криминологическую значимость приобретает распространение синтетических наркотиков и деятельность подпольных производственных структур. В совокупности указанные изменения свидетельствуют о необходимости рассматривать современную наркопреступность не только как совокупность отдельных уголовно наказуемых деяний, но и как динамичное явление, адаптирующееся к цифровой среде и изменяющимся способам организации незаконного оборота наркотиков.

Юридическая архитектура противодействия (в сфере незаконного оборота) выстраивается на трех основных элементах:

1) нормы статей 296–303 Уголовного кодекса, с ключевой опорой на составы 296 и 297 [4];

2) перечень подконтрольных веществ и сопряженная с ним таблица размеров, утвержденные Правительством (Постановление № 470) [5];

3) официальные позиции Верховного суда, изложенные в нормативных постановлениях и последующих корректировках к ним.

Среди всех видов противоправной деятельности оборот запрещенных веществ занимает одно из самых массовых и социально опасных мест. Специфика подобных уголовных дел связана с поиском компромисса: с одной стороны, необходимо жестко пресекать деятельность наркосетей, с другой – неукоснительно соблюдать принципы соразмерности наказания. Для Казахстана эта тема остается острой из-за географического положения на перекрестке транзитных путей, активного распространения синтетики и перехода наркоторговли в онлайн-формат.

Цифры официальной отчетности показывают: наркопреступность по-прежнему составляет весомую долю в общем массиве уголовных деяний. В 2024 г. на нее пришлось 6,3% – это 8363 зафиксированных случая. Данные по отдельным регионам тоже подтверждают рост: если в 2019 г. было зарегистрировано 6568 таких преступлений, то в 2020-м – уже 7808. Причем основная масса раскрытых эпизодов приходится на незаконное хранение либо изготовление наркотиков без намерения сбывать. Этот нюанс важен для правоприменения, ведь от того, был ли у человека умысел на сбыт, напрямую зависит и квалификация его действий, и мера ответственности.

Материалы и методы

Эмпирическую базу настоящего исследования составили данные официальной статистики, отражающие состояние преступности в сфере незаконного оборота наркотиков на территории Республики Казахстан. В работе анализировались нормы уголовного законодательства, подзаконные нормативно-правовые акты, регламентирующие обращение наркотических средств и психотропных веществ, а также материалы государственных программ, направленных на борь-

бу с наркоманией и наркобизнесом. Помимо этого, авторми привлекались научные труды казахстанских и зарубежных исследователей по вопросам уголовно-правового противодействия наркотрафику. В качестве основных методов исследования использовались формально-юридический и сравнительно-правовой, применение которых позволило провести анализ актуального законодательства и изучить отдельные зарубежные модели регулирования в данной области. Применение статистического метода позволило установить динамику, структурные сдвиги в массиве наркопреступлений, а также выявить устойчивые закономерности и числовые параметры исследуемого объекта. Использование системного подхода обеспечило трактовку наркопреступности как сложного, многомерного явления, включающего в себя правовые, институциональные и социальные компоненты. Посредством контент-анализа научных источников и нормативных документов были обнаружены типовые затруднения, возникающие в правоприменительной практике, прежде всего касающиеся вопросов квалификации деяний и организации доказательственной работы. Отдельные приемы эмпирического обобщения помогли воспроизвести особенности судебного и следственного производства, что приобретает повышенную значимость в условиях цифровизации незаконного оборота наркотиков. Взятые в совокупности перечисленные методы гарантировали полноценное и всестороннее изучение заявленной проблематики.

Результаты и обсуждение

Анализ современных научных публикаций, затрагивающих проблематику наркопреступности в регионе, позволяет выделить три ключевых тематических блока. К первому блоку относятся политико-криминологические исследования, направленные на изучение транзитных потоков и сетевых форм организации наркотрафика. Второй блок объединяет работы, посвященные трансформации уголовно-правовых норм и сложившейся правоприменительной практике в сфере противодействия незаконному обороту. Третье направление, в свою очередь, сосредоточено на социально-правовых эффектах, порождаемых криминализацией деяний, связанных с наркотическими средствами.

Политико-криминологическая линия показывает, что для Центральной Азии характерна взаимосвязь наркотрафика, государственных институтов и нелегальных сетей; это важно для Казахстана при оценке организованных каналов, коррупционных рисков и пограничной преступности [6]. Региональные исследования здравоохранения и криминализации в Казахстане демонстрируют, что социальные последствия репрессивного контроля могут усиливать стигму и снижать доступ к профилактике и лечению, при этом формируя «контактные зоны» между ключевыми группами и правоохранительными органами [7]. С точки зрения юридического анализа наибольшую значимость имеют работы, устанавливающие связь между вынесенными обвинительными приговорами по делам о незаконном обороте наркотиков и индивидуальными поведенческими факторами, а также факторами личностного риска. Например, в исследовании на базе данных по г. Алматы было показано: применение инъекционных методов введения наркотических средств коррелирует с вероятностью осуждения за наркопреступление. Данный вывод подтверждает, что социально незащищенные слои населения нередко оказываются в центре уголовного преследования [8].

Если обращаться к уголовно-правовой доктрине и действующему законодательству, то в региональных научных публикациях выделяется несколько устойчивых тенденций. Во-первых, наблюдается постоянное появление новых правовых норм и внесение изменений в уже существующие. Во-вторых, фиксируется противоречие: жесткая линия на борьбу с незаконным сбытом наркотиков вступает в конфликт с риском чрезмерной репрессивности в отношении малозначительных деяний. В-третьих, остаются нерешенными вопросы, касающиеся установления крупного размера, толкования квалифицирующих признаков и обеспечения единообразия судебной практики [9].

Особое значение при рассмотрении преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотиков, имеют материалы уголовных производств по делам о сбыте наркотических средств и сведения об особенностях функционирования интернет-наркоторговли. Существенную роль играют результаты опросов практикующих юристов и анализ материалов конкретных уголов-

ных дел. Их рассмотрение позволяет определить наиболее характерные проблемы правоприменительной практики, включая недостаточность цифровых доказательств, нарушения при изъятии и проведении экспертных исследований, а также неоднозначность вопросов допустимости результатов оперативно-разыскных мероприятий и следственных действий.

Анализ структуры по основным составам. С правовой точки зрения важно, что большинство зарегистрированных случаев составляют деяния, прямо не связанные со сбытом. Так, по сводным данным за 2020 г. по Казахстану, на статью 296 УК (действия без цели сбыта) пришлось 4381 преступление – почти 80% от общего числа наркоправонарушений, причем значительная их часть была квалифицирована именно по части второй указанной статьи. Такое распределение согласуется с логикой санкций: базовая редакция ст. 296 предусматривает штраф, общественные работы либо арест, тогда как лишение свободы применяется в основном лишь при особо крупном размере. В то же время в структуре наркопреступности присутствует и заметный организованный компонент: за 2020 г. были отчеты о ликвидации шести организованных преступных групп, а также о возбуждении уголовных дел по фактам создания и руководства ОПГ, равно как и по эпизодам сбыта в составе преступной группы (часть 4 статьи 297 УК).

Трансформация рынка и «цифровизация» сбыта. Государственные стратегические документы фиксируют:

1) рост подпольных нарколабораторий синтетики;
2) переход части наркобизнеса в «киберпространство»;
3) использование криптовалют;
4) вовлечение молодежи через мессенджеры и соцсети.

Этот блок имеет прямое уголовно-правовое значение, поскольку меняется «профиль» доказательств: от классических свидетелей/передачи из рук в руки к цифровым следам и цепочкам роли-исполнителей. Зарубежные исследования подтверждают, что развитие крипторынков существенно трансформировало традиционные модели наркотрафика, поскольку позволяет продавцам и покупателям взаимодействовать без непосредственного личного контакта, а трансграничные связи формируются под влиянием как технологических, так и правоохранительных факторов [10].

Структура изъятий и виды наркотиков. В правительственном плане 2026–2028 приведены ориентиры: среднегодовой объем изъятий 20–25 т, при этом почти 90% приходится на каннабисную группу, около 8% – на синтетические наркотики, менее 2% – на опий/героин и иные вещества; отдельно указано, что в 2024 г. изъято 22 т, включая 547 кг синтетики, 2,3 кг героина и опия, 10,6 т марихуаны и гашиша, 10,7 т каннабиса [11].

Государственные документы прямо указывают на наличие собственной сырьевой базы по каннабисной группе, особенно в районе Шуской долины, и отмечают факты изъятия крупных партий в ряде регионов (в тексте перечислены Акмолинская, Восточно-Казахстанская, Мангистауская, Павлодарская, Северо-Казахстанская области), в том числе с использованием логистических компаний [11]. В этих же материалах указано, что опиоидные наркотики (включая героин) продолжают поступать транзитом из Афганистана, а маршрут сохраняет международную значимость; приводятся примеры крупных изъятий в 2023–2024 гг. в Павлодарской и Туркестанской областях.

На уровне государственной политики это объясняет двойную модель рисков: транзит и контрабанда/каналы поставок; внутреннее производство (подпольные лаборатории синтетики, фитолаборатории и др.)

В разделе уголовного законодательства, охватывающем статьи с 296-й по 303-ю, ключевое практическое значение имеют две смежные нормы: 296-я (противоправные манипуляции без намерения реализации) и 297-я (те же действия, но уже с целью сбыта либо сам сбыт). Если обратиться к аутентичным текстам международных правовых актов, то 296-я статья предполагает шкалу наказания, привязанную к объему изъятого: это может быть штраф, обязательные работы или арест. Исключение распространяется только на поставки в особо крупном объеме – в таких случаях закон предписывает реальное лишение свободы на срок от 3 до 7 лет в колонии. Еще строже санкции по 297-й статье: минимальный порог здесь составляет 5–10 лет, при значительном объеме (крупный размер) – от 6 до 12 лет, при наличии отягчающих факторов – от 10 до 15 лет. Если же преступление совершено организованной группой, сбыт проис-

ходил в учебных заведениях или с участием несовершеннолетних, наказание ужесточается до 15–20 лет либо назначается пожизненный срок. Именно из-за столь существенной разницы в мере ответственности ключевая трудность для правосудия – четкое разделение составов, предусмотренных статьями 296 и 297. Ошибка в квалификации чревата либо вынесением оправдательного приговора, либо затяжными судебными разбирательствами.

Особого внимания заслуживает сравнительно недавнее нововведение в Уголовный кодекс – статья 299.1, которая борется с лицами, обеспечивающими работу интернет-инфраструктуры для нелегальной торговли наркотиками. Как поясняют уполномоченные органы, данная норма охватывает публикацию гиперссылок на запрещенные вещества и их рекламу в глобальной сети. По «обычному» составу преступления максимальное наказание достигает трех лет лишения свободы, а при наличии отягощающих обстоятельств срок может увеличиться вплоть до шести лет. Международные исследования также указывают на усиление роли интернет-платформ, даркнет-рынков и социальных сетей в распространении синтетических наркотиков, что формирует новые угрозы для правоохранительной системы и требует адаптации традиционных механизмов противодействия наркотрафику [12].

Детализация на подзаконном уровне включает в себя перечни, списки и пороговые значения. Для уголовно-правовой квалификации определяющее значение имеет связка, объединяющая конкретное вещество, его официальный статус и размер. Правительственным постановлением №470 утверждены список наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, сводная таблица размеров, а также перечень структурных заместителей. Такая конструкция призвана обеспечить формальную определенность составов преступлений, однако она требует постоянного обновления в связи с появлением новых синтетических веществ. Как отмечается в источниках, таблицы и перечни регулярно актуализируются.

Судебные разъяснения и стандарты доказывания. Важный пласт – нормативные постановления высшей судебной инстанции. В классических разъяснениях по делам о незаконном обороте наркотиков раскрываются юридические определения «приобретения», «хранения», «сбыта», а также указываются ориентиры для установления умысла на сбыт (например, «большие размеры», расфасовка на дозы, наличие оборудования, отсутствие факта употребления самим лицом и т.п.). В более поздних изменениях Верховного суда отдельно акцентируется необходимость строгого соблюдения УПК при «неотложных» следственных действиях (обыск, выемка и т.п.) и наличие исключительных обстоятельств; этот блок напрямую относится к допустимости доказательств по «наркосоставам».

Разграничение 296 и 297 в цифровой модели. Санкционная разница делает квалификацию центральной проблемой. В классической модели «очевидного сбыта» (передача, деньги, контрольная закупка) доказательственный контур относительно стандартен. В «онлайн-наркобизнесе» часто отсутствуют прямые свидетели передачи, а доказательства состоят из переписок, геолокаций закладок, логов аккаунтов, цифровых платежей, сопутствующих предметов фасовки, данных экспертиз. Государственные документы описывают вовлечение молодежи через telegram-магазины и роль закладчиков/курьеров, что на практике усиливает риск неверной квалификации ролей и умысла. Практика показывает, что цифровая модель наркотрафика изменяет не только способы совершения преступлений, но и характер рисков их выявления: значительная часть криминальной активности переносится из непосредственного контакта между продавцом и покупателем в цифровую и последующую логистическую среду, включая упаковку и доставку наркотических средств [13].

Отдельная доказательственная проблема – «мелкооптовая фасовка» и «дозирование»: суды и следствие нередко используют расфасовку как индикатор умысла на сбыт, что отражено и в разъяснениях высшей судебной инстанции, но в цифровом сбыте фасовка может быть распределена между разными участниками цепочки. Следовательно, стандарт доказывания должен учитывать распределенность функций и не подменять «роль» (курьер/закладчик) «организаторством», если не доказана управленческая функция.

Экспертное исследование веществ и определение «размера». В официальных разъяснениях акцентируется обязательность проведения криминалистической экспертизы для установления вида, наименования и объема (размера) наркотического средства. На практике же основные спорные ситуации возникают по следующим позициям: правильность отбора образцов; вклю-

чение примесей и смесей в расчет; использование действующей редакции сводной таблицы размеров; а также квалификация аналогов и новых психоактивных соединений. Появление новых синтетических наркотических средств и их производных требует своевременного обновления перечней веществ, находящихся под государственным контролем. Не менее важное значение имеет совершенствование экспертной практики, в том числе выработка единых подходов к определению свойств новых соединений и оформлению экспертных заключений.

Изменения, внесенные в нормативные постановления Верховного суда Республики Казахстан, предусматривают, что проведение обыска, выемки либо осмотра жилища без санкции следственного судьи допускается только при наличии исключительных обстоятельств. Для расследования преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотиков, данное положение имеет особое значение, поскольку в отдельных случаях органы досудебного расследования обосновывают необходимость безотлагательных действий риском сокрытия либо уничтожения доказательств. Вместе с тем несоблюдение процессуальных требований способно повлечь возникновение споров относительно допустимости полученных доказательств. В дальнейшем это может оказать влияние на оценку доказательственной базы судом и результаты рассмотрения уголовного дела. Если из материалов дела исключить ключевые цифровые следы или протоколы изъятия, это может привести к переквалификации деяния со статьи 297 на статью 296, либо к вынесению оправдательного приговора или прекращению производства по делу.

Контроль прекурсоров и нарколабораторий. Государственные программные материалы фиксируют рост выявленных нарколабораторий по синтетике (рост в 2023 и 2024 гг.), а также рост фитолабораторий и подпольного культивирования. Это смещает фокус доказывания к материальным следам производства, что в планах прямо отражено через разработку методик химико-токсикологической экспертизы сточных вод и использование БПЛА/газоанализаторов для выявления лабораторий. Для уголовного права это означает необходимость четкого состава/квалификации оборота прекурсоров и оборудования, финансовых расследований, межведомственного обмена данными.

Рекомендации для Казахстана

Повышение сопоставимости и прозрачности статистики:

1) Ввести «публичный минимальный пакет» ежегодных данных по наркоправонарушениям: распределение зарегистрированных эпизодов по статьям/частям, регионам, возрастным группам, типам наркотиков и способам выявления (онлайн/офлайн), в агрегированной форме. Основание – наличие специализированной отчетности (форма 1-Н) и межведомственная координация, закрепленная в документах.

2) Унифицировать терминологию публикаций: «уголовные наркоправонарушения», «наркопреступления», «дела в производстве», «осужденные» – с обязательным указанием базы учета и периода, чтобы исключать ложные тренды.

Квалификация и стандарты установления умысла на сбыт в условиях цифровой среды.

3) Предлагается дополнить нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан по вопросам применения законодательства об уголовной ответственности за незаконный оборот наркотических средств специальными разъяснениями о доказывании умысла на сбыт в условиях использования цифровых каналов распространения наркотиков. В частности, целесообразно закрепить, что при квалификации деяния по статье 297 УК РК совокупность цифровых и материальных признаков должна оцениваться с учетом конкретной роли лица в незаконной схеме: закладчика, курьера, оператора либо организатора. Само по себе наличие переписки в мессенджере, факта фасовки наркотического средства, обнаружения тайника или цифрового платежа не должно автоматически признаваться достаточным доказательством умысла на сбыт без установления совокупности обстоятельств, подтверждающих направленность действий лица на реализацию наркотических средств. Одновременно в нормативном постановлении целесообразно конкретизировать критерии разграничения составов, предусмотренных статьями 296 и 297 УК РК, применительно к цифровым способам совершения преступлений.

4) Предлагается дополнить нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан разъяснением о разграничении функциональных ролей участников незаконного оборота наркотических средств, осуществляемого посредством цифровых каналов. При квалификации действий лица необходимо устанавливать его фактическую роль в преступной схеме и на-

личие доказательств выполнения организационно-распорядительных функций. Обнаружение у лица сведений о местонахождении тайника, переписки в мессенджерах, цифровых платежей либо иных отдельных признаков не должно само по себе служить основанием для признания его организатором преступления или участником организованной группы. Применение положений о соучастии и организованной преступной группе должно основываться на совокупности доказательств, подтверждающих фактическое участие лица в соответствующей форме преступной деятельности.

Доказательства и процессуальная устойчивость

5) Предлагается закрепить в уголовно-процессуальном законодательстве Республики Казахстан единые требования к порядку изъятия, фиксации, копирования и хранения цифровых доказательств по уголовным делам, связанным с незаконным оборотом наркотических средств [14]. В частности, необходимо установить обязательную фиксацию сведений об электронном устройстве, источнике и способе получения цифровой информации, времени проведения соответствующего следственного действия, а также обеспечить документирование непрерывности хранения изъятых данных и носителей. Конкретный порядок технического извлечения и хранения цифровой информации целесообразно определить ведомственным нормативным правовым актом уполномоченного государственного органа.

6) Предлагается уточнить положения Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан, регулирующие производство обыска, выемки и осмотра жилища без предварительной санкции следственного судьи. В частности, необходимо закрепить обязанность органа досудебного расследования указывать в постановлении о производстве неотложного следственного действия конкретные фактические обстоятельства, подтверждающие наличие реальной угрозы утраты, сокрытия или уничтожения доказательств. При отсутствии таких обстоятельств проведение следственного действия без предварительного судебного контроля не должно признаваться обоснованным. Одновременно целесообразно предусмотреть обязательную последующую проверку следственным судьей законности и обоснованности проведенного неотложного следственного действия в установленном уголовно-процессуальным законодательством порядке.

7) Одним из перспективных направлений является совершенствование методов обнаружения синтетических наркотических средств и незаконных лабораторий. Этому может способствовать внедрение современных экспертно-аналитических технологий, включая исследование сточных вод и иных объектов окружающей среды. Зарубежная научная практика рассматривает анализ сточных вод как перспективный дополнительный инструмент мониторинга незаконного потребления наркотиков, позволяющий получать практически оперативные данные о масштабах и динамике их распространения и использовать их для совершенствования профилактических и правоохранительных мер [15]. Наряду с техническим оснащением необходимо уделить внимание подготовке судей и прокуроров к оценке подобных доказательств в уголовном процессе.

8) Предлагается дополнить уголовное законодательство Республики Казахстан положениями, предусматривающими возможность назначения лицам, совершившим деяния, предусмотренные статьей 296 УК РК без цели сбыта и при наличии наркотической зависимости, обязательного прохождения медицинской и реабилитационной программы наряду с применением наказаний, не связанных с изоляцией от общества. При назначении такой меры суду следует учитывать характер и степень общественной опасности совершенного деяния, размер и вид наркотического средства, данные о личности виновного, а также наличие подтвержденной наркотической зависимости. Исполнение назначенной программы целесообразно осуществлять под контролем органов пробации с предоставлением суду информации о результатах ее прохождения.

9) В целях пресечения организованных форм наркобизнеса необходимо усилить законодательное регулирование финансового мониторинга доходов, связанных с незаконным оборотом наркотических средств. В частности, целесообразно дополнить практику расследования таких преступлений обязательным установлением источников денежных средств, используемых для организации цифровых каналов сбыта, их движения через банковские и иные платежные системы, а также выявлением лиц, осуществляющих финансовое посредничество. При установлении

связи денежных средств с совершением преступления должны применяться предусмотренные уголовным законодательством меры по обращению имущества в доход государства. Вместе с тем зарубежные исследования показывают, что ликвидация отдельных цифровых площадок не всегда приводит к устойчивому прекращению наркотрафика: после закрытия онлайн-рынков участники и продавцы способны перемещаться на другие платформы и формировать новые каналы сбыта [16].

10) В системе уголовно-исполнительного законодательства необходимо закрепить обязательное предоставление осужденным, имеющим наркотическую зависимость, доступа к медицинским, психологическим и реабилитационным программам с учетом индивидуальной оценки их состояния и потребностей. Целесообразно предусмотреть проведение первичной оценки потребности в лечении при поступлении лица в учреждение уголовно-исполнительной системы и формирование индивидуального плана реабилитации. Для обеспечения непрерывности помощи после освобождения следует установить механизм передачи информации о прохождении реабилитационных мероприятий органам пробации с соблюдением требований законодательства о защите персональных данных.

Профилактика и кибербезопасность

11) На уровне законодательства и подзаконного регулирования необходимо конкретизировать порядок выявления и ограничения доступа к интернет-ресурсам, используемым для распространения информации о незаконном обороте наркотических средств. Целесообразно закрепить основания и процедуру автоматизированного выявления соответствующего контента с использованием технологий искусственного интеллекта, порядок его последующей проверки уполномоченными органами и принятия решения об ограничении доступа к ресурсу. Одновременно следует предусмотреть проведение систематической профилактической работы в образовательных организациях с участием родителей, направленной на информирование несовершеннолетних о способах вовлечения в незаконный оборот наркотиков посредством мессенджеров и социальных сетей.

12) В отношении территорий, на которых сохраняются устойчивые очаги произрастания дикорастущей конопли, необходимо закрепить проведение ежегодных сезонных мероприятий по их выявлению и уничтожению с участием правоохранительных органов и органов местного исполнительного управления. При этом целесообразно предусмотреть предварительный мониторинг соответствующих территорий, документирование выявленных очагов и последующий контроль за повторным произрастанием. На территориях с устойчивой сырьевой базой профилактические мероприятия следует дополнять информационной работой с местным населением и землепользователями, направленной на своевременное выявление и сообщение о местах произрастания дикорастущей конопли.

Заключение

Проведенный анализ показывает, что незаконный оборот наркотических средств в Республике Казахстан сохраняет устойчивое положение в структуре преступности, одновременно претерпевая существенные качественные изменения. Основная часть зарегистрированных уголовных правонарушений по-прежнему связана с деяниями без цели сбыта, однако наиболее значимые риски формируются за счет расширения организованного и цифрового сегментов наркобизнеса. Использование мессенджеров, цифровых платежей, криптовалют и бесконтактных способов распространения изменяет традиционную структуру наркотрафика и усложняет установление фактических ролей его участников.

Ключевой проблемой уголовно-правового противодействия остается разграничение деяний, предусмотренных статьями 296 и 297 УК РК. Особую сложность представляет доказывание умысла на сбыт в случаях, когда непосредственная передача наркотического средства отсутствует, а доказательственная база формируется преимущественно из цифровой переписки, данных электронных устройств, сведений о платежах, геолокации и иных косвенных признаков. В этой связи квалификация должна основываться не на отдельном цифровом или материальном признаке, а на совокупности доказательств, позволяющих установить направленность умысла и фактическую роль конкретного лица в преступной схеме.

Выявленные проблемы обусловливают необходимость дальнейшего совершенствования нормативного регулирования. В первую очередь требуется конкретизация в нормативном постановлении Верховного суда Республики Казахстан критериев установления умысла на сбыт в цифровой среде и разграничения функциональных ролей участников онлайн-наркорынка. Отдельного нормативного закрепления требуют единые правила изъятия, фиксации, копирования и хранения цифровых доказательств, а также требования к документированию обстоятельств проведения неотложных следственных действий. Это позволит повысить единообразие правоприменения и снизить риск необоснованной квалификации действий лиц по более тяжким составам.

Совершенствование противодействия наркопреступности должно также включать своевременное обновление перечней контролируемых веществ и количественных критериев их определения с учетом появления новых синтетических соединений. Одновременно необходимо развивать современные экспертно-аналитические методы выявления незаконного производства и распространения наркотических средств, включая предусмотренные государственными программами технологии мониторинга и анализа. Особое значение приобретает подготовка следователей, прокуроров, судей и экспертов к работе с цифровыми и иными современными видами информации.

Дифференциация уголовно-правового воздействия необходима и с учетом характера совершенного деяния. В отношении лиц, совершивших незаконное хранение наркотических средств без цели сбыта, целесообразно расширять применение наказаний и иных мер, не связанных с изоляцией от общества, включая пробационное сопровождение и реабилитационные программы при наличии наркотической зависимости. В отношении организованных форм наркобизнеса, напротив, приоритет должен отдаваться выявлению организаторов, установлению финансовых потоков, изъятию преступных доходов и пресечению инфраструктуры цифрового сбыта.

Важным направлением остается профилактика цифрового вовлечения несовершеннолетних в незаконный оборот наркотиков. С учетом распространения соответствующих схем через мессенджеры и социальные сети профилактические меры должны сочетать технологическое выявление запрещенного контента с систематической информационной работой в образовательных организациях и повышением осведомленности родителей.

В целом повышение эффективности государственной политики в сфере противодействия наркопреступности связано не с усилением исключительно репрессивного воздействия, а с формированием дифференцированной правовой модели. Такая модель должна одновременно обеспечивать строгое пресечение организованного и цифрового наркобизнеса, процессуальные гарантии при доказывании, применение соразмерных мер к деяниям без цели сбыта и доступность профилактической и реабилитационной помощи. Реализация указанных направлений позволит повысить определенность уголовно-правовых норм, обеспечить более единообразную судебную практику и укрепить эффективность защиты общественной безопасности и здоровья населения Республики Казахстан.

ЛИТЕРАТУРА

1 Отчет № 1-Н «О правонарушениях, связанных с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных и ядовитых веществ, прекурсоров, их аналогов и вещественных доказательствах по уголовным делам»: сводный отчет по Республике Казахстан за 2024 год. URL: https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics (дата обращения: 28.07.2026).

2 Отчет № 1-Н «О правонарушениях, связанных с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных и ядовитых веществ, прекурсоров, их аналогов и вещественных доказательствах по уголовным делам»: сводный отчет по Республике Казахстан за 2025 год URL: https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics (дата обращения: 28.07.2026).

3 Отчет № 1-Н «О правонарушениях, связанных с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных и ядовитых веществ, прекурсоров, их аналогов и вещественных доказательствах по уголовным делам»: сводный отчет по Республике Казахстан за январь–июнь 2026 года URL: https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics (дата обращения: 28.07.2026).

4 Уголовный кодекс Республики Казахстан : Кодекс Республики Казахстан от 03.07.2014 № 226-V ЗРК (с изменениями и дополнениями) URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226 (дата обращения: 10.01.2026).

5 О внесении изменений и дополнений в постановление Правительства Республики Казахстан от 3 июля 2019 года № 470 «Об утверждении Списка наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров…»: Постановление Правительства Республики Казахстан от 25.12.2019 № 975 URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000975 (дата обращения: 25.11.2025).

6 De Danieli F. Beyond the drug-terror nexus: Drug trafficking and state-crime relations in Central Asia // International Journal of Drug Policy. 2014. Vol. 25. No. 6. P. 1235–1240. DOI: 10.1016/j.drugpo.2014.01.013.

7 Stringer K.L., Mukherjee T., McCrimmon T., Terlikbayeva A., Primbetova S., Darisheva M., Hunt T., Gilbert L., El-Bassel N. Attitudes towards people living with HIV and people who inject drugs: A mixed method study of stigmas within harm reduction programs in Kazakhstan // International Journal of Drug Policy. 2019. Vol. 68. P. 27–36. DOI: 10.1016/j.drugpo.2019.02.007.

8 Marotta P.L., Gilbert L., Terlikbayeva A., Wu E., El-Bassel N. Differences by sex in associations between injection drug risks and drug crime conviction among people who inject drugs in Almaty, Kazakhstan // International Journal of Drug Policy. 2018. Vol. 60. P. 96–106. DOI: 10.1016/j.drugpo.2018.07.014.

9 Ханов Т.А., Бакишев К.А., Феткулов А.Х., Нурпеисова А.К. Общая характеристика законодательных новелл в сфере борьбы с незаконным оборотом наркотиков в Республике Казахстан // Всероссийский криминологический журнал. – 2017. – Т. 11. – № 3. – С. 623–632. DOI: 10.17150/2500-4255.2017.11(3).623-632.

10 Giommoni L., Décary-Hétu D., Berlusconi G. et al. Online and offline determinants of drug trafficking across countries via cryptomarkets // Crime, Law and Social Change. 2024. Vol. 81. P. 1–25. DOI: 10.1007/s10611-023-10106-w.

11 Об утверждении Комплексного плана по борьбе с наркоманией и наркобизнесом в Республике Казахстан на 2026–2028 годы: постановление Правительства Республики Казахстан от 19.12.2025 № 1117. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2500001117 (дата обращения: 15.01.2026).

12 Negri A., Townshend H., McSweeney T., Angelopoulou O., Banayoti H., Prilutskaya M., Bowden-Jones O., Corazza O. Carfentanil on the darknet: Potential scam or alarming public health threat? // International Journal of Drug Policy. 2021. Vol. 91. 103118. DOI: 10.1016/j.drugpo.2021.103118.

13 Aldridge J., Askew R. Delivery dilemmas: How drug cryptomarket users identify and seek to reduce their risk of detection by law enforcement // International Journal of Drug Policy. 2017. Vol. 41. P. 101–109. DOI: 10.1016/j.drugpo.2016.10.010.

14 Рыскулбекова Б.Р., Алаева Г.Т., Муханова А.Т., Айтмуханова Д.У. Особенности использования цифровых доказательств по делам о мошенничестве в уголовном процессе Республики Казахстан // Eurasian Scientific Journal of Law. – 2026. – № 2(15). – С. 192–201. DOI: 10.46914/2959-4197-2026-1-2-192-201.

15 Mwenesongole E. Analysis of drugs in wastewater: Forensic science perspective // Forensic Science Review. 2023. Vol. 35. No. 2. P. 79–105.

16 Ladegaard I. Crime displacement in digital drug markets // International Journal of Drug Policy. 2019. Vol. 63. P. 113–121. DOI: 10.1016/j.drugpo.2018.09.013.

REFERENCES

1 Otchet № 1-N O pravonarushenijah, svjazannyh s nezakonnym oborotom narkoticheskih sredstv, psihotropnyh i jadovityh veshhestv, prekursorov, ih analogov i veshhestvennyh dokazatel'stvah po ugolovnym delam: svodnyj otchet po Respublike Kazahstan za 2024 god. URL: https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics (data obrashhenija: 28.07.2026) (In Russian)

2 Otchet № 1-N O pravonarushenijah, svjazannyh s nezakonnym oborotom narkoticheskih sredstv, psihotropnyh i jadovityh veshhestv, prekursorov, ih analogov i veshhestvennyh dokazatel'stvah po ugolovnym delam: svodnyj otchet po Respublike Kazahstan za 2025 god. URL: https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics (data obrashhenija: 28.07.2026) (In Russian)

3 Otchet № 1-N O pravonarushenijah, svjazannyh s nezakonnym oborotom narkoticheskih sredstv, psihotropnyh i jadovityh veshhestv, prekursorov, ih analogov i veshhestvennyh dokazatel'stvah po ugolovnym delam: svodnyj otchet po Respublike Kazahstan za janvar'–ijun' 2026 goda. URL: https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics (data obrashhenija: 28.07.2026) (In Russian)

4 Ugolovnyj kodeks Respubliki Kazahstan : Kodeks Respubliki Kazahstan ot 03.07.2014 No. 226-V ZRK (s izmenenijami i dopolnenijami). URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226 (data obrashhenija: 10.01.2026) (In Russian)

5 O vnesenii izmenenij i dopolnenij v postanovlenie Pravitel›stva Respubliki Kazahstan ot 3 ijulja 2019 goda No. 470 «Ob utverzhdenii Spiska narkoticheskih sredstv, psihotropnyh veshhestv i prekursorov…» Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 25.12.2019 № 975. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000975 (data obrashhenija: 25.11.2025) (In Russian)

6 De Danieli F. (2014) Beyond the drug-terror nexus: Drug trafficking and state-crime relations in Central Asia // International Journal of Drug Policy. Vol. 25. No. 6. P. 1235–1240. DOI: 10.1016/j.drugpo.2014.01.013 (In English)

7 Stringer K.L., Mukherjee T., McCrimmon T., Terlikbayeva A., Primbetova S., Darisheva M., Hunt T., Gilbert L., El-Bassel N. (2019) Attitudes towards people living with HIV and people who inject drugs: A mixed method study of stigmas within harm reduction programs in Kazakhstan // International Journal of Drug Policy. Vol. 68. P. 27–36. DOI: 10.1016/j.drugpo.2019.02.007 (In English)

8 Marotta P.L., Gilbert L., Terlikbayeva A., Wu E., El-Bassel N. (2018) Differences by sex in associations between injection drug risks and drug crime conviction among people who inject drugs in Almaty, Kazakhstan // International Journal of Drug Policy. Vol. 60. P. 96–106. DOI: 10.1016/j.drugpo.2018.07.014 (In English)

9 Hanov T.A., Bakishev K.A., Fetkulov A.H., Nurpeisova A.K. (2017) Obshhaja harakteristika zakonodatel'nyh novell v sfere bor'by s nezakonnym oborotom narkotikov v Respublike Kazahstan // Vserossijskij kriminologicheskij zhurnal. V. 11, No. 3. P. 623–632. DOI: 10.17150/2500-4255.2017.11(3).623-632 (In Russian)

10 Giommoni L., Décary-Hétu D., Berlusconi G. et al. (2024) Online and offline determinants of drug trafficking across countries via cryptomarkets // Crime, Law and Social Change. Vol. 81. P. 1–25. DOI: 10.1007/s10611-023-10106-w (In English)

11 Ob utverzhdenii Kompleksnogo plana po bor'be s narkomaniej i narkobiznesom v Respublike Kazahstan na 2026–2028 gody : Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 19.12.2025 No. 1117. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2500001117 (data obrashhenija: 15.01.2026) (In Russian)

12 Negri A., Townshend H., McSweeney T., Angelopoulou O., Banayoti H., Prilutskaya M., Bowden-Jones O., Corazza O. (2021) Carfentanil on the darknet: Potential scam or alarming public health threat? // International Journal of Drug Policy. Vol. 91. 103118. DOI: 10.1016/j.drugpo.2021.103118 (In English)

13 Aldridge J., Askew R. (2017) Delivery dilemmas: How drug cryptomarket users identify and seek to reduce their risk of detection by law enforcement // International Journal of Drug Policy. Vol. 41. P. 101–109. DOI: 10.1016/j.drugpo.2016.10.010 (In English)

14 Ryskulbekova B.R., Alaeva G.T., Muhanova A.T., Ajtmuhanova D.U. (2026) Osobennosti ispol'zovanija cifrovyh dokazatel'stv po delam o moshennichestve v ugolovnom processe Respubliki Kazahstan // Eurasian Scientific Journal of Law. No. 2(15). P. 192–201. DOI: 10.46914/2959-4197-2026-1-2-192-201 (In Russian)

15 Mwenesongole E. (2023) Analysis of drugs in wastewater: Forensic science perspective // Forensic Science Review. Vol. 35. No. 2. P. 79–105 (In English)

16 Ladegaard I. (2019) Crime displacement in digital drug markets // International Journal of Drug Policy. Vol. 63. P. 113–121. DOI: 10.1016/j.drugpo.2018.09.013 (In English)

ЧОКИНА М.В.,[*1]
з.ғ.к., қауымдастырылған профессор.
*e-mail: chokina.m@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-4913-3053
САРЫБАЕВА Н.А.,[1]
з.ғ.м., ассистент профессор,
оқытушы.
e-mail: Sarybaeva.n@kaznmu.kz
ORCID ID: 0009-0009-3458-8010
БАЙТЕКОВА К.Ж.,[1]
з.ғ.м., ассистент профессор.
e-mail: baytekova.k@kaznmu.kz
ORCID ID: 0000-0002-6459-0375
НҰРМАҒАНБЕТОВА Г.Б.,[1]
з.ғ.м., оқытушы.
e-mail: Dear_guldana@mail.ru
ORCID ID: 0009-0009-4800-0775
[1]С.Д. Асфендияров атындағы
Қазақ ұлттық медицина университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ЕСІРТКІ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ЗАҢСЫЗ АЙНАЛЫМЫМЕН БАЙЛАНЫСТЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ ДИНАМИКАСЫ МЕН ҚҰРЫЛЫМЫ: ҚАЗАҚСТАН ҮШІН ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Жұмыста Қазақстандағы есірткі құралдарының заңсыз айналымына байланысты қылмыстарға құқықтық және криминологиялық талдау жүргізілді. Статистикалық деректер, нормативтік құқықтық актілер және ғылыми зерттеулер негізінде осы санаттағы қылмыстардың дамуының негізгі тенденциялары қарастырылды. Құқық бұзушылықтардың елеулі бөлігін есірткі құралдарын өткізумен байланысты емес әрекеттер құрайтыны анықталды. Сонымен қатар ұйымдасқан топтардың және тыйым салынған заттарды таратудың цифрлық арналарының рөлі күшейіп келе жатқаны байқалады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 296 және 297-баптарында көзделген қылмыс құрамдарын ажыратуға, сондай-ақ өткізу мақсатын дәлелдеуге және цифрлық дәлелдемелерді бағалауға қатысты мәселелерге ерекше назар аударылды. Бақыланатын заттардың тізбесін және оларды айқындаудың сандық өлшемшарттарын қамтитын заңға тәуелді нормативтік реттеудің ықпалы талданды. Заңнаманы біркелкі қолдануды қамтамасыз етуде сот түсіндірмелерінің маңызы көрсетілді. Есірткі қылмыстылығына қарсы іс-қимылдың тиімділігін арттыру қылмыстық-құқықтық шараларды профилактикалық және оңалту қызметімен ұштастыруды, сондай-ақ қоғамдық қатынастарды цифрландыруға байланысты жаңа сын-қатерлерді ескеруді талап ететіні атап өтілді.

Тірек сөздер: есірткінің заңсыз айналымы, есірткі қылмыстылығы, қылмыстық-құқықтық реттеу, қылмыстарды саралау, есірткіні цифрлық өткізу, есірткіні заңсыз сақтау, өткізу мақсаты.

CHOKINA M.V.,[*1]
c.l.s., associate professor.
ORCID ID: 0000-0002-4913-3053
*e-mail: chokina.m@mail.ru
SARYBAYEVA N.A.,[1]
master of law, assistant professor, lecturer.
e-mail: Sarybaeva.n@kaznmu.kz
ORCID ID: 0009-0009-3458-8010
BAITEKOVA K.Zh.,[1]
master of law, assistant professor.
e-mail: baytekova.k@kaznmu.kz
ORCID ID: 0000-0002-6459-0375
NURMAGANBETOVA G.B.,[1]
master of law, lecturer.
e-mail: Dear_guldana@mail.ru
ORCID ID: 0009-0009-4800-0775
[1]S.D. Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Almaty, Kazakhstan

DYNAMICS AND STRUCTURE OF CRIMINAL OFFENSES RELATED TO ILLICIT DRUG TRAFFICKING: LEGAL ANALYSIS FOR KAZAKHSTAN

Abstract

The paper provides a legal and criminological analysis of crimes related to the illicit trafficking of drugs in Kazakhstan. Based on statistical data, regulatory legal acts, and academic research, the main trends in the development of this category of crime are examined. It is established that a significant proportion of offenses consists of acts not related to the sale of narcotic drugs; at the same time, the role of organized groups and digital channels for the distribution of prohibited substances is increasing. Particular attention is paid to distinguishing the elements of crimes provided for in Articles 296 and 297 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, as well as to the problems of proving intent to sell and assessing digital evidence. The impact of subordinate regulatory acts, including lists of controlled substances and quantitative criteria for their determination, is analyzed. The importance of judicial clarifications for the uniform application of legislation is demonstrated. It is noted that improving the effectiveness of combating drug-related crime requires a combination of criminal law measures with preventive and rehabilitation activities, as well as consideration of new challenges associated with the digitalization of social relations.

Keywords: illicit drug trafficking, drug-related crime, criminal law regulation, crime qualification, digital drug distribution, illegal drug possession, intent to distribute.

Дата поступления статьи в редакцию: 02.07.2026

ХҒТАР 10.27.51; 10.77.51
ӘОЖ 347.121.1:343.4:004.8
JEL K14

https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-224-241

ЕРНИШЕВ К.А.,[1]
з.ғ.к., қауымдастырылған профессор.
e-mail: yernishev.k@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-3687-3009
САРЫКУЛОВ К.Р.,[2]
з.ғ.к., профессор.
e-mail: kurman_sr@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-8841-9871
РАХМЕТОВА Г.Р.,[2]
з.ғ.к., аға оқытушы.
e-mail: Rahmet-1976@mail.ru
ORCID ID: 0009-0007-3131-9494
УТАНОВ М.А.,*[2]
з.ғ.д., доцент, профессор.
*e-mail: mau_25@mail.ru
ORCID ID: 0009-0005-1119-3818
[1]М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
Тараз қ., Қазақстан
[2]М.О. Әуезов атындағы
Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент қ., Қазақстан

ДИПФЕЙКТЕР АР-НАМЫСҚА, ҚАДІР-ҚАСИЕТКЕ, ЖЕКЕ ӨМІРГЕ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ҚАУІПСІЗДІККЕ ТӨНЕТІН ҚАТЕР РЕТІНДЕ: ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ ТЕТІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақала Қазақстан Республикасында дипфейктердің ар-намысқа, қадір-қасиетке, жеке өмірге, бейнеге құқыққа, іскерлік беделге және қоғамдық қауіпсіздікке төндіретін құқықтық тәуекелдерін зерттейді. Проблема жеке бір технологиялық ақау ретінде емес, синтетикалық аудио-, фото- және бейнемазмұн арқылы тұлғаға және жария тәртіпке зиян келтірудің жаңа тәсілі ретінде қарастырылады. Зерттеу материалдары ретінде Қазақстан Республикасының Конституциясы, Азаматтық кодекс, Қылмыстық кодекс, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс, «Жасанды интеллект туралы» Заң, «Онлайн-платформалар және онлайн-жарнама туралы» Заң, халықаралық құжаттар және ЕО, АҚШ пен Ұлыбританияның салыстырмалы құқықтық тәсілдері алынды. Формалды-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық, жүйелік және доктриналық әдістер, сондай-ақ құқықтық модельдеу қолданылды. Қолданыстағы қазақстандық құқық дипфейктер келтіретін зияннан қорғаудың жекелеген тетіктерін қамтитыны, бірақ бұл тетіктер фрагментарлы екені негізделеді: олар жала жабуға, жеке өмірді бұзуға, алаяқтыққа немесе жалған ақпарат таратуға жауап береді, бірақ тұлғаны синтетикалық имитацияны толық көлемде қамтымайды. Сонымен қатар дипфейкті анықтаудан жәбірленушінің құқықтарын қалпына келтіруге дейінгі кезеңдік алгоритм ұсынылып, анықтау нәтижелерін цифрлық дәлелдеме ретінде пайдаланудың шектері анықталды. Автор сараланған модель ұсынады: зиянды дипфейктің таралуын шұғыл тоқтатуға және оны жоюға арналған азаматтық-құқықтық тетік; қолданыстағы қылмыстық құрамдарды бірінші кезекте қолдану және келісімсіз интимдік дипфейк, кәмелетке толмаған адамның бейнесін сексуалдандырылған контексте пайдалану, алаяқтық, бопсалау мен қоғамдық қауіпсіздікке елеулі қатер төндіретін имитация үшін нысаналы қылмыстық-құқықтық өлшемдер әзірлеу; сондай-ақ таңбалау жөніндегі қолданыстағы талапты қайталамайтын арнайы платформалық міндеттер.

Тірек сөздер: дипфейк, ар-намыс және қадір-қасиет, жеке өмір, бейнеге құқық, қоғамдық қауіпсіздік, азаматтық-құқықтық қорғау, қылмыстық жауаптылық.

Кіріспе

Дипфейктің қаупі оның жасандылығында ғана емес. Генеративтік модельдер нақты адамның сөзін, дауысын, мимикасын не әрекетін сенімді әрі жедел имитациялайды. Жәбірленуші материалдың шынайы еместігін дәлелдегенше, ол көшіріліп, қайта жарияланып, бопсалау, алаяқтық, беделге нұқсан келтіру немесе қоғамдық қақтығысты арандату құралына айналуы мүмкін.

Қазақстандық құқықта бастапқы қорғау құралдары бар. Конституция қадір-қасиетке және жеке өмірге қол сұғылмаушылықты бекітеді [1]. Азаматтық кодекс ар-намысты, қадір-қасиетті, іскерлік беделді, жеке өмір құпиясын және өз бейнесіне құқықты қорғайды [2], ал моральдық зиянды өтеу оның Ерекше бөлімімен реттеледі [3]. Жоғарғы Сот интернетте мәлімет тарату мен теріске шығару тәсілдерін нақтылаған [4], моральдық зиян туралы нормативтік қаулы өтемді бағалау өлшемдерін белгілейді [5].

Қылмыстық кодекс жеке өмірді, дербес деректерді және хабарламалар құпиясын бұзу, алаяқтық, бопсалау, көрінеу жалған ақпарат тарату мен қоғамдық қауіпсіздікке қатер төндіретін әрекеттерді қамтиды [6]. ӘҚБтК жала жабу және ақпараттық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылық көздейді [7]. «Жасанды интеллект туралы» Заң ашықтық пен пайдаланушыны хабардар ету талаптарын бекітеді [8], «Онлайн-платформалар және онлайн-жарнама туралы» Заң контент айналымының платформалық режимін белгілейді [9].

Соған қарамастан, бұл нормалар дипфейктің ерекшелігін толық қамтымайды. Синтетикалық материал сөздік мәлімдемесіз-ақ болмаған әрекетті «көрсете» алады; мүліктік шығынсыз беделге, қадір-қасиетке немесе жеке өмірге зиян келтіруі де мүмкін. Сондықтан құқық жекелеген салдарды танығанымен, зиян келтіру тәсілін – тұлғаны синтетикалық имитациялауды – дербес бағалауда қиналады.

Негізгі ғылыми мәселе дипфейктің азаматтық-құқықтық қорғау, қылмыстық құқық, ақпараттық реттеу және жасанды интеллект режимдерінің қиылысында орналасуынан туындайды. Практикалық мәселе дәлелдемелерді табу, жинау, бекіту және сақтау рәсімдерінің контенттің таралуын жедел тоқтатумен бірізді байланыспауынан көрінеді: жәбірленуші контенттің тарату-тылғанын, тұлғаның танылуын, материалдың синтетикалық сипатын, келісімнің болмауын және зиянды дәлелдеуге тиіс; ал онлайн-деректер тез өзгеріп не жойылып кетеді. ӘҚБтК-нің 641-1-бабын қолдану үшін жасанды интеллект жүйесінің жауапты меншік иесін немесе иегерін айқындау қажет [7]. Қылмыстық процесте бастапқы файлды, аккаунтты, жүктеу уақытын, метадеректер мен желілік іздерді процестік нысанда сақтау шешуші. Цифрлық іздердің тұлғаны сәйкестендірудегі маңызы көрсетілген [10, 82 б.], ал провайдерлер мен платформалардағы тіркеу деректеріне қол жеткізудің қиындығы олардың жоғалу тәуекелін арттырады [11, 126 б.]. Қолданыстағы платформалық заң жедел сақтау рәсімін арнайы реттемейді [9].

Зерттеу объектісі – жеке мүліктік емес құқықтар мен қоғамдық қауіпсіздікке әсер ететін дипфейктерді жасау, тарату, жою және құқықтық бағалау кезінде туындайтын қоғамдық қатынастар. Зерттеу пәні – Қазақстан Республикасында зиянды дипфейктерге қарсы әрекет етудің азаматтық-құқықтық, қылмыстық-құқықтық және сабақтас ақпараттық-құқықтық тетіктері.

Мақаланың мақсаты – Қазақстанда дипфейктерге қарсы азаматтық-құқықтық, платформалық және нысаналы қылмыстық-құқықтық құралдардың қажеттілігі мен шегін анықтап, олардың өзара байланысқан моделін ұсыну. Мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер шешіледі: дипфейктің құқықтық мәні бар белгілерін нақтылау; азаматтық, әкімшілік, қылмыстық және ақпараттық құқықтың қолданыстағы нормаларының шектерін анықтау; қазақстандық реттеуді ЕО, АҚШ және Ұлыбритания тәсілдерімен салыстыру; нысаналы қылмыстық-құқықтық құралдардың шегі мен нысанын айқындау; жәбірленушіні шұғыл қорғаудың азаматтық-құқықтық құралдарын ұсыну.

Зерттеу сұрағы былай тұжырымдалады: ар-намысты, қадір-қасиетті, жеке өмірді және қоғамдық қауіпсіздікті қорғаудың қолданыстағы жалпы тетіктері дипфейктерге қарсы әрекет ету үшін жеткілікті ме, әлде Қазақстанға арнайы азаматтық-құқықтық және қылмыстық-құқықтық конструкциялар қажет пе?

Мақаланың гипотезасы Қазақстанға барлық дипфейкті қамтитын әмбебап тыйым емес, құқықтық салдары мен қоғамдық қауіптілік деңгейіне қарай сараланған тетіктер қажет деген

тұжырымға негізделеді. Азаматтық-құқықтық тетік зиянды жедел тоқтатуға, бұзылған құқықты қалпына келтіруге және моральдық зиянды өтеуге бағытталуға тиіс. Қылмыстық-құқықтық деңгейде қолданыстағы құрамдар бірінші кезекте қолданылуға тиіс; сонымен бірге келісімсіз интимдік дипфейк, кәмелетке толмаған адамның бейнесін сексуалдандырылған контексте пайдалану, алаяқтық, бопсалау және қоғамдық қауіпсіздікке елеулі қатер төндіретін тұлғалық имитация үшін нысаналы арнайы құралдардың қажеттілігі негізді. Олардың дербес құрам немесе саралаушы белгі түрі мен санкциясы эмпирикалық және құқық қолдану материалдары негізінде айқындалуға тиіс.

Мақаланың ғылыми жаңалығы дипфейктерді реттеудің сараланған моделін ұсынудан тұрады: «дипфейк үшін бір бап» емес, үш өзара байланысты деңгей – тұлғаны азаматтық-құқықтық шұғыл қорғау, таңбалау және жою жөніндегі платформалық-әкімшілік міндеттер, жоғары қауіпті синтетикалық имитацияларға арналған нысаналы қылмыстық-құқықтық өлшемдер. Зерттеудің теориялық маңызы бейнеге құқық, ар-намыс пен қадір-қасиет, жеке өмір және синтетикалық цифрлық бірегейлік арасындағы байланысты нақтылауда көрінеді. Практикалық маңызы заң шығарушыға, соттарға, тергеу органдарына, онлайн-платформаларға және жәбірленушілерге арналған критерийлер ұсынумен айқындалады.

Зерттеу Қазақстанда дипфейктердің таралуы туралы автордың жеке статистикалық деректерін қамтымайды. Мұндай деректер пайдаланылған жоқ, өйткені тексерілетін ғылыми қорытынды үшін синтетикалық медиа қолдану белгісі бойынша арнайы жіктелген арыздардың, сот актілерінің, платформалық хабарламалардың және сараптамалық қорытындылардың ресми массивтері қажет. Мақаланың міндеті нормативтік-доктриналық сипатта: құбылыстың таралуын өлшеу емес, оған құқықтық жауап беру конструкциясын анықтау.

Шетелдік әдебиет дипфейктің жеке беделге ғана емес, аудио- және бейнедәлелдемелерге қоғамдық сенімге, демократиялық процестерге және қауіпсіздікке зиян келтіретінін көрсетеді [12, 1753–1764 бб.]. Келісімсіз интимдік синтетикалық контент шынайы жазба болмағанның өзінде интимдік құпиялылықты, қадір-қасиетті және адамның өз цифрлық бейнесін бақылауын бұзады [13, 1 б.; 14, 399 б., 404 б.]. Мұндай материалды реттеу сатира, өнер, білім беру және адал журналистиканы қамтымайтын кепілдіктермен ұштасуға тиіс [15, 892–897 б.].

Жәбірленушіге вирустық контентті өз бетімен іздеу және жою ауыртпалығын жүктеу жеткіліксіз [13, 1 б.], ал заңды тек «нақты фотосуретпен» шектеу синтетикалық интимдік және репутациялық зиянды қорғаудан тыс қалдырады [14, 399, 404 б.]. Осы талдаудан шығатыны: дипфейктің кең техникалық анықтамасы құқықтық мақсат үшін тұлғаның танылуы, келісім, адастыру, зиян және пайдалану контексті өлшемдерімен тарылтылуға тиіс.

Қазақстандық зерттеу технологиялық анықтау мен түпнұсқалықты бағалауды құқықтық қарсы іс-қимылдың бір бөлігі ретінде көрсетеді [16, 192 б., 194–195 б.]. Техникалық әдебиет анықтау модельдерінің нәтижелері белгісіз генераторларға, файлдың сығылуына және кейінгі өңделуіне тәуелді екенін көрсетеді [17, 1–4 бб.]. Сондықтан олардың жалпылау қабілеті мен орнықтылығы жеке тексерілуге тиіс [18, 9–13 бб.].

А.Б. Сманова, А.Ж. Муратова және Ш.Р. Жумагулова дипфейк-алаяқтық пен әлеуметтік инженерияны талдайды [16, 188–211 бб.]. А.Б. Сактаганова, И.С. Сактаганова және Б.У. Турегельдиев АҚШ, ЕО және Қазақстан модельдерін салыстырады [19, 260–261 бб.]. Алайда тұлғаны азаматтық-құқықтық қорғау, цифрлық дәлелдемелерді бекіту және нысаналы қылмыстық-құқықтық құралдар бір модельде жеткілікті біріктірілмеген.

Салыстырмалы материал ЕО-дағы ашықтықты [20], Еуропа Кеңесінің адам құқықтарына бағдарланған тәсілін [21], АҚШ-тағы интимдік цифрлық қолдан жасауға қатысты нысаналы тыйым мен жәбірленуші бастайтын жоюды [22], Ұлыбританиядағы келісімсіз интимдік синтетикалық бейнені жасауды криминализациялауды көрсетеді [23]. Осы зерттеудің ғылыми олқылығы – бұл тетіктерді Қазақстанның қолданыстағы құқығымен байланыстырып, азаматтық қорғау, платформалық міндеттер, дәлелдемелерді сақтау және жоғары қауіпті әрекеттерге қылмыстық реакцияны шамадан тыс тыйым салусыз бір жүйеге келтіру.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің материалдық базасы төрт блоктан құрылды: Қазақстанның конституциялық және азаматтық-құқықтық актілері; қылмыстық және әкімшілік-деликтік заңнама; жасанды интеллект, онлайн-платформалар және цифрлық қатынастар туралы актілер; ЕО, Еуропа Кеңесі, АҚШ және Ұлыбританияның салыстырмалы дереккөздері. Қазақстандық актілер тұлғаның қадір-қасиетін, жеке өмірін, бейнесін, дербес деректерін, мүліктік мүдделерін және қоғамдық қауіпсіздікті қорғау шектерін анықтау үшін пайдаланылды. Шетелдік материалдар ашықтық, нысаналы криминализация, жәбірленуші бастайтын жою және платформалық міндеттерді салыстыруға алынды.

Формалды-құқықтық әдіс азаматтық, қылмыстық, әкімшілік және цифрлық құқықтың қолданыстағы нормаларының шектерін анықтауға мүмкіндік берді. Жүйелік әдіс ар-намысты, қадір-қасиетті, бейнені, жеке өмірді, дербес деректерді және қоғамдық қауіпсіздікті қорғау арасындағы байланысты көрсету үшін қолданылды. Салыстырмалы-құқықтық әдіс қазақстандық модельді ЕО, АҚШ және Ұлыбритания тәсілдерімен салыстыру үшін пайдаланылды. Доктриналық талдау сөз бостандығы, интимдік құпиялылық, платформалық жауапкершілік және криминализацияға қатысты даулы тәсілдерді анықтауға мүмкіндік берді. Арнайы азаматтық-құқықтық және нысаналы қылмыстық-құқықтық құралдарды әзірлеу үшін құқықтық модельдеу әдісі қолданылды.

Зерттеу нормативтік-доктриналық және салыстырмалы-құқықтық сипатта. Бас прокуратураның дипфейк-жарнамаға қатысты хабарламасы [24] және дипфейк-технологиялар жаңа киберқатерлердің бірі ретінде аталған Үйлестіру кеңесінің материалы [25] Қазақстандағы ресми реакцияны көрсету үшін ғана пайдаланылды; олар сот немесе әкімшілік практикасының репрезентативті іріктемесін құрамайды. Нормативтік актілер мен ресми материалдар 2026 жылғы 1 қыркүйектегі жағдай бойынша, ғылыми әдебиет 2019–2026 жж. аралығында іріктелді. Қорытынды корпус 30 дереккөзден тұрады: 12 қазақстандық нормативтік-құқықтық дереккөз, 4 халықаралық немесе шетелдік акт пен ресми материал, Қазақстанның 4 ресми және ғылыми-практикалық материалы және 10 ғылыми еңбек. Іріктеу өлшемдері – дереккөздің ресми немесе рецензияланатын болуы, тақырыпқа тікелей қатыстылығы және құқықтық мәртебесінің тексерілуі.

ЕО, АҚШ және Ұлыбритания салыстыру үшін әртүрлі реттеушілік модельдерді көрсетуіне байланысты таңдалды: жалпы ашықтық міндеттері; қылмыстық тыйым мен жәбірленуші бастайтын жою рәсімінің ұштасуы; келісімсіз интимдік синтетикалық бейнені жасауды нысаналы криминализациялау. Кестелер статистикалық емес, авторлық талдамалық матрицалар болып табылады. 1-кесте «қорғалатын игілік – қолданыстағы құқықтық кіру нүктесі – олқылық», 2-кесте «анықтау тәсілі – анықталатын белгі – құқықтық маңызы мен шегі», 3-кесте «дипфейк санаты – ықтимал қылмыстық-құқықтық модель – міндетті шектеушілер», 4-кесте «юрисдикция – реттеу нысаны – ашықтық немесе жою – жауаптылық шегі» өлшемдері бойынша жасалды. Осы өлшемдер мен кестелерде көрсетілген баптарға жүгіну қорытындыларды қайта тексеруге мүмкіндік береді.

Зерттеудің әдіснамалық шектеулері – Қазақстан бойынша дипфейк істерінің авторлық эмпирикалық массивінің, арнайы жіктелген ресми статистиканың және анықтау жүйелерінің дәлдігін авторлық эксперимент арқылы тексерудің болмауы. Мақала дипфейкке қатысты істер мүлде жоқ деп мәлімдемейді; ашық ресми дереккөздерден дипфейк белгісі бойынша бөлінген сот, әкімшілік немесе платформалық статистикалық қатар анықталмағанын көрсетеді. Сондықтан қорытындылар нормативтік, доктриналық және салыстырмалы сипатқа ие, ал техникалық анықтау тәсілдері олардың құқықтық қолданылу шектері тұрғысынан бағаланады.

Нәтижелер және талқылау

Дипфейктің құқықтық мәні бар белгілері

Бұл мақалада сабақтас ұғымдар ажыратылады. «Синтетикалық нәтиже» – «Жасанды интеллект туралы» Заңның 1-бабының 4) тармақшасындағы кең құқықтық санат [8], ал «синтетикалық контент» – осындай нәтиженің аудио-, бейне- немесе кескін нысанын сипат-

тайтын, дербес құқық бұзушылық құрамын білдірмейтін жалпы атау. «Синтетикалық имитация» – тұлғаның, объектінің, орынның немесе оқиғаның белгілерін алгоритмдік жолмен еліктеу тәсілі; «дипфейк» – сол тәсілмен жасалған, шынайы көрінетін және адресатты адастыруға қабілетті контенттің тар түрі. Бұл түсінік ЕО-ның Жасанды интеллект туралы актісінің (AI Act) 3(60)-бабындағы анықтамамен үйлеседі [20]. «Жалған ақпарат» – «Онлайн-платформалар және онлайн-жарнама туралы» Заңның 1-бабының 3) тармақшасындағы санат [9], ал «дезинформация» – қасақана адастыруды білдіретін доктриналық ұғым. TAKE IT DOWN Act-тегі «цифрлық қолдан жасау» жасанды интеллектпен шектелмейтін келісімсіз интимдік бейнені қамтиды [22]. «Манипуляциялық контент» материалдың ықпал ету сипатын білдіреді, бірақ өздігінен құқық бұзушылық құрамын құрмайды.

Зерттеудің бірінші нәтижесі – дипфейктің құқықтық белгілерін бөліп көрсету. Алгоритмдік құралмен жасалған немесе өзгертілген кез келген аудио-, фото- не бейнемазмұн автоматты түрде құқыққа қайшы дипфейк болмайды. Өзгеше түсіндіру шығармашылық еркіндікке, сатираға, білім беруге, кинематографияға, журналистік реконструкцияға және жасанды интеллектіні адал пайдалануға негізсіз шектеу қояды.

Бірінші белгі – тұлғаның танылуы. Материал нақты адамды тікелей немесе жанама түрде тануға мүмкіндік беруі керек: беті, дауысы, денесі, аты, лауазымы, әлеуметтік контексті немесе белгілер жиынтығы арқылы. Танылу болмаса, нақты ар-намысқа, қадір-қасиетке, бейнеге немесе жеке өмірге қол сұғу болмайды.

Екінші белгі – синтетикалық имитация. Дипфейк жай ғана жалған мәлімдеме хабарламайды, ол тұлға сөйлегендей, әрекет жасағандай, қатысқандай, келіскендей немесе оқиғаға араласқандай көрініс жасайды. Осы ерекшелік дипфейкті кәдімгі жала жабудан, қорлаудан немесе мәтіндік дезинформациядан ажыратады.

Үшінші белгі – келісімнің болмауы немесе келісім шегінен шығу. Интимдік, репутациялық зиян келтіретін және коммерциялық тұрғыда пайдаланылатын дипфейктер үшін келісім айқын, нақты және бейнені пайдалану тәсілін қамтитын болуға тиіс. Фотосуретті әлеуметтік желіде жалпы орналастыру порнографиялық, қорлайтын немесе алаяқтық синтетикалық видео жасауға келісім дегенді білдіре алмайды.

Төртінші белгі – зиян немесе зиян тәуекелі. Азаматтық-құқықтық қорғау жеке мүліктік емес құқықтың бұзылу қаупі болған кезде-ақ іске қосылуы мүмкін, әсіресе контент онлайн таралса. Қылмыстық-құқықтық реакция анағұрлым жоғары шекті талап етеді: интимдік сипат, пайдакүнемдік мақсат, бопсалау, жаппай тарату, елеулі зиян келтіру, қоғамдық қауіпсіздікке араласу, кәмелетке толмаған адамды пайдалану немесе ұйымдасқан сипат.

Бесінші белгі – адастыратын сипат. Егер синтетикалық материал пародия, көркем шығарма немесе оқу реконструкциясы ретінде анық таңбаланса және жеке немесе жария зиян келтірмесе, құқықтық реакция ең төменгі деңгейде болуға тиіс. Керісінше, реалистік имитация кезінде таңбалаудың болмауы жауаптылық тәуекелін күшейтеді.

Осы бес белгіні біріктіре отырып, осы зерттеуде тұлғалық дипфейк деп нақты адамның бейнесін, дауысын, мінез-құлқын не өзге дараландыру белгілерін шынайы көрінетіндей имитациялайтын жасанды немесе өзгертілген аудио-, бейне- не кескін-контент түсініледі. Оның құқықтық қауіптілігі танылу, келісімнің болмауы не оның шегінен шығу, адастыру және жеке немесе жария зиян қаупі арқылы бағаланады. Объектіні, орынды не оқиғаны имитациялаған материал үшін танылу мен келісім емес, оның түпнұсқа ретінде қабылдану ықтималдығы және қорғалатын мүддеге зиян келтіру қаупі шешуші болады.

Қолданыстағы қазақстандық құқық: қорғау бар, бірақ ол салалар бойынша бөлшектенген

Қазақстандық құқықта дипфейктерге қолданылуы мүмкін бірнеше тетік бар. Бірақ олар әртүрлі логика бойынша жұмыс істейді және жәбірленушіні қорғаудың бірыңғай жүйесіне әрдайым біріге бермейді.

Қолданыстағы құқық таңбалау мәселесінде үнсіз емес. «Жасанды интеллект туралы» Заңның 1-бабының 4) тармақшасы синтетикалық нәтижені заңдық ұғым ретінде бекітеді. Заңның 21-бабының 2-тармағы оны машиналық оқылатын нысанда таңбалап, пайдаланушы қабылдайтын ескертумен сүйемелдеуді міндеттейді, ал 3-тармақ пайдаланушыларды хабардар ету міндетін жасанды интеллект жүйесінің меншік иелері мен иегерлеріне жүктейді. Заңның 24-бабы келтірілген зиянды азаматтық заңнамаға сәйкес өтеуді көздейді [8]. Осы міндеттерді

бұзудың жекелеген нысандары ӘҚБтК-нің 641–1-бабымен қамтылады; істерді жасанды интеллект саласындағы уәкілетті орган 692–3-бап бойынша қарайды [7]. 2026 ж. 1 қыркүйектегі қолданыстағы редакция бойынша 21-баптағы машиналық оқылатын таңба мен пайдаланушыға түсінікті ескерту талабы сақталған [8].

Сабақтас режимдер де қолданылады. «Онлайн-платформалар және онлайн-жарнама туралы» Заңның 11-бабы шағымға жиырма күн ішінде дәлелді жауап беруді, 15-бабы жалған ақпаратты жоюды талап ету және бас тартылған жағдайда сотқа жүгіну мүмкіндігін көздейді; 14-бап құқыққа қайшы контент айналымын тоқтатудың жалпы негіздерін белгілейді [9]. Азаматтық кодекстің 143–145-баптары ар-намысты, қадір-қасиетті, жеке өмірді және бейнеге құқықты қорғайды [2]. Кодекстің Ерекше бөліміндегі 951–952-баптар моральдық зиянды өтеуді реттейді [3]. «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заң сәйкестендірілген немесе сәйкестендіруге болатын тұлға туралы мәліметтерді қорғаудың арнайы режимін белгілейді [26]. Қылмыстық кодекстің 147, 190, 194 және 274-баптары жеке өмірге қол сұғуды, алаяқтықты, бопсалауды және көрінеу жалған ақпаратты тиісті құрам белгілері болғанда қамтиды [6]. Демек анықталған олқылық қорғаудың мүлдем болмауында емес, дипфейкті саралаудың, шұғыл шектеудің, цифрлық дәлелдемелерді сақтаудың және осы режимдерді өзара байланыстырудың бірыңғай рәсімінің жоқтығында.

1-кестеде көрсетілгендей, бір дипфейк бір мезгілде ар-намыс пен қадір-қасиетке, бейнеге, жеке өмірге, дербес деректерге, мүліктік мүдделерге және қоғамдық қауіпсіздікке әсер етуі мүмкін. Мәселе қолданыстағы нормалардың синтетикалық имитация тәсілінің өзіне қарағанда көбіне түпкі зиянға жауап беруінде.

Кесте 1 – Дипфейктер және Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқықтық тетіктері

Зиян түрі	Қолданыстағы құқықтық кіру нүктелері	Негізгі олқылық
Синтетикалық бейне немесе аудио арқылы беделге қасақана нұқсан келтіру	Ар-намысты, қадір-қасиетті және іскерлік беделді қорғау [2]. Жала жабу үшін әкімшілік жауаптылық [7]. Көрінеу жалған ақпаратқа қатысты қылмыстық норма [6].	Дипфейк сөздік мәлімдемесіз әрекетті еліктету мүмкін; теріске шығару стандарты синтетикалық бейнеге әрдайым сәйкес келмейді
Келісімсіз интимдік дипфейк	Жеке өмір мен бейнеге құқық [2]. Моральдық зиянды өтеу [3]. Жеке өмірге қол сұғу мен дербес деректерді заңсыз пайдалануға қатысты қылмыстық норма [6].	Келісімсіз интимдік синтетикалық бейненің заңсыздығы туралы арнайы презумпция жоқ
Алдау үшін дауыс немесе бейнені еліктету	Алаяқтық пен бопсалау [6]. Жасанды интеллект ашықтығы [8]. Онлайн-платформалар режимі [9]. Дербес деректерді қорғау [26].	Дипфейкті қолдану саралаушы белгі ме, әлде тек жасау тәсілі ме екені әрдайым анық емес
Дағдарыс жағдайындағы синтетикалық дезинформация	Көрінеу жалған ақпарат пен қоғамдық қауіпсіздікке қатысты қылмыстық нормалар [6]. Онлайн-платформалар режимі [9].	Қауіптіліктің жоғары шегі қажет, әйтпесе пікір білдіруді шамадан тыс шектеу тәуекелі туындайды
Платформаларда зиянды дипфейктің жаппай таралуы	Онлайн-платформалар туралы заң [9]. Жасанды интеллект ашықтығы талаптары [8]. Әкімшілік құрамдар [7].	Жылдам жою, дәлелдемелерді сақтау және қайта жүктеудің алдын алу рәсімдері қажет
Ескертпе: Авторлар [2, 3, 6–9, 26] дереккөздер негізінде құрастырған.		

Қолданыстағы нормалардан екі қорытынды шығады. Біріншіден, азаматтық қорғау ар-намыс, қадір-қасиет, бейне, жеке өмір және моральдық зиянды өтеу құралдары арқылы іске асуы мүмкін [2, 3], бірақ синтетикалық бет-әлпет пен дауысты пайдалану, жедел жою және цифрлық іздерді сақтау арнайы нақтыланбаған. Екіншіден, ҚК-нің 147, 190, 194 және 274-баптары нақты құрам белгілері болғанда қолданылады [6], алайда әрбір дипфейк қылмыс емес. Сондықтан төменде азаматтық қорғау кең әрі қалпына келтіруші, ал қылмыстық реакция нысаналы әрі жоғары қоғамдық қауіпті жағдайларға арналған модель ретінде ажыратылады.

Қазақстандағы құқық қорғау органдарының ресми материалдары

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының 2026 ж. ресми хабарламасында «Право Онлайн І Консультации и Поддержка» атауымен тараған және 240 мыңнан астам қаралым жинаған бейнероликте прокуратура қызметкерінің бейнесі жасанды интеллект көмегімен имитацияланып, азаматтарды кейіннен ақша жымқыру мақсатында жаңылыстыруға бағытталғаны көрсетілді. Бас прокуратураның тапсырмасымен Ішкі істер министрлігі материалды жасаған және таратқан тұлғаларды анықтау үшін тексеру ұйымдастырған [24]. Бұл – сот актісі де, кінәлілік туралы түпкілікті қорытынды да емес; ол тек тексеруге бастамашылық жасалғанын растайтын құқық қорғау органының ресми хабарламасы.

Бас прокуратура жанындағы Үйлестіру кеңесінің 2026 ж. 17 сәуірдегі отырысы туралы материалда дипфейк-технологиялар 18 жаңа киберқатердің бірі ретінде аталды. Сол дереккөзде 2026 ж. киберқұқық бұзушылықтар саны 15,1%-ға, яғни 6 216-дан 5 275-ке дейін азайғаны, ҚК-нің 232-1-бабы бойынша 446 іс тіркелгені және Антифрод-орталықтың алаяқтық операцияларға байланысты 2,8 млрд теңгені бұғаттағаны хабарланды [25]. Бұл көрсеткіштер дипфейк фактілерінің саны емес; олар дипфейк қолданылуы ықтимал сабақтас киберқылмыстық ортаның жалпы сипаттамасын ғана береді.

2026 ж. 1 қыркүйектегі жағдай бойынша ашық ресми дереккөздерден дипфейк белгісі бойынша бөлек жүргізілетін сот, әкімшілік, құқық қорғау немесе платформалық шағым статистикасы анықталмады. Сондықтан жоғарыда келтірілген көрсеткіштер дипфейк фактілерінің саны ретінде түсіндірілмейді, ал мақала қалыптасқан біркелкі сот немесе әкімшілік практика бар деп мәлімдемейді. Арнайы жіктелген статистиканың болмауы құбылыстың ауқымын сандық бағалауды шектейді, бірақ ресми дипфейк жағдайын, сабақтас киберқылмыстық көрсеткіштерді және отандық мониторинг пен фактчекинг жобаларын функционалдық тұрғыдан жүйелеуге кедергі келтірмейді.

Дипфейктерді анықтау және цифрлық дәлелдемелерді бекіту

Дипфейктің синтетикалық сипатын анықтау құқықтық саралаудың бастапқы кезеңі, бірақ автоматтандырылған анықтау сервисі берген ықтималдық бағасы құқық бұзушылықты, контент авторын немесе тұлғаның кінәсін өздігінен дәлелдемейді. Қазақстандық зерттеу технологиялық анықтау мен түпнұсқалықты бағалауды құқықтық қарсы іс-қимылдың бір бөлігі ретінде көрсетеді [16, 192, 194–195 бб.]. Қолданылатын тәсілдер бейнеартефактілерді, кадрлар арасындағы сәйкессіздіктерді, бет қимылы мен микроэкспрессияларды, аудионың спектралдық және просодикалық белгілерін, файл метадеректерін, сондай-ақ дыбыс пен бейненің сәйкестігін талдауы мүмкін [17, 1–4 бб.]. Нәтиже оқыту деректеріне, белгісіз генераторларға, файлдың сығылуына және кейінгі өңделуіне тәуелді; сондықтан модельдің жалпылау қабілеті мен орнықтылығы тексерілуге тиіс [18, 9–13 бб.].

Дипфейкті автоматтандырылған анықтау жүйесінің қорытындысы бағдарлаушы техникалық нәтиже ретінде қарастырылуға тиіс. Оның дәлелдемелік маңызы бастапқы файл сақталған, хэш-мәні есептелген, алу уақыты мен тәсілі тіркелген, қолданылған құралдың атауы мен нұсқасы, модель, сенімділік көрсеткіші және шекті мәні көрсетілген жағдайда ғана бағаланады. Қылмыстық процесте мұндай деректер ҚПК-нің 111-бабына сәйкес заңды түрде алынуға және 125-бап бойынша өзге дәлелдемелермен жиынтықта бағалануға тиіс; арнайы білім қажет болғанда синтетикалық өзгерту белгілері 116-бапқа сәйкес сарапшы қорытындысы арқылы тексеріледі [27]. Азаматтық процесте электрондық материалдың түпнұсқалығы мен өзгертілуі туралы дау АПК-нің 92 және 100-баптары шегінде сараптама және жазбаша немесе электрондық дәлелдемелер арқылы шешіледі [28].

Қазақстандағы ашық жарияланған бастамалардың функциялары бірдей емес. 2025 жылғы материалда Мәдениет және ақпарат министрлігі фейк-контент пен дипфейктерді автоматты түрде анықтауға арналған цифрлық бастама әзірлеп жатқаны хабарланған. Оның практикалық алғышарты ретінде «Мерген» жасанды интеллект жүйесінің ақпараттық кеңістікке автоматты мониторинг жүргізіп, заңсыз интернет-ресурстарды, соның ішінде есірткі интернет-дүкендерін тікелей және жанама белгілер бойынша анықтайтыны көрсетілген; 5 000-шы осындай ресурс жабылған. Дипфейктерді анықтау функциясын қосу үшін үлкен тілдік модельдің (LLM) әлі оқытылып жатқаны хабарланған [29]. Сондықтан «Мергенді» қазірдің өзінде жұмыс істейтін немесе сот-сараптамалық тұрғыдан валидацияланған дипфейк-детектор деп сипаттауға болмайды. Оның нәтижесі ықтимал тәуекел нүктесін көрсететін бағдарлаушы сигнал ретінде

пайдаланылуы мүмкін, бірақ бастапқы файлды зерттеуді, алу-сақтау тізбегін және сарапшы қорытындысын алмастырмайды.

AI-Derek RasInfo мобильді ресурсына интеграцияланған, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде жұмыс істейтін фактчекинг пен медиасауаттылық құралы болып табылады. Ол жалған ақпаратты тексеру жөніндегі сұрақтарға жауап береді және журналистерге, ғалымдарға, оқытушыларға, студенттерге және өзге пайдаланушыларға бағытталған [30]. Ашық сипаттамада AI-Derek/RasInfo жүйесінің аудио- немесе бейнефайлдың синтетикалық өзгертілуін сот-сараптамалық деңгейде тікелей анықтайтыны не оның қателік көрсеткіштері жарияланғаны көрсетілмеген. Демек, оның нәтижесі бастапқы верификация мен кейінгі тексеру бағытын таңдауға қызмет етеді, бірақ сот үшін бастапқы файлды, метадеректерді, қолданылған әдістемені және сараптамалық қорытындыны ұсыну қажеттігін жоймайды.

Кесте 2 – Дипфейктерді анықтау тәсілдері және олардың құқықтық маңызы

Анықтау тәсілі	Не анықтайды	Құқықтық маңызы және шегі
Бейнеартефактілерді талдау	Монтаж шекараларын, жарық, текстура және кадрлар арасындағы сәйкессіздіктерді	Синтетикалық өзгерту туралы бастапқы болжам береді; жеке өзі түпкілікті дәлел емес
Бет қимылы мен микроэкспрессияларды талдау	Табиғи емес мимиканы, жыпылықтау мен қозғалыс сәйкессіздігін	Сараптамалық тексеруге бағыт береді; бейненің сапасына тәуелді
Аудио-спектралдық және просодикалық талдау	Дауыс синтезі, тембр, жиілік, ырғақ және үзіліс аномалияларын	Аудиоматериалды тексеруге негіз болады; салыстыру үлгілері қажет
Метадеректер, файл құрылымы және хэш-мән	Файлдың жасалу немесе өңделу тарихы мен бүтіндігін	Алу-сақтау тізбегін бекітеді; метадеректің болмауы дипфейкті автоматты түрде дәлелдемейді
Мультимодальдық талдау	Ерін қимылы, мимика, дауыс пен бейненің сәйкестігін	Кешенді бағалауды күшейтеді; нәтиже модель мен деректер жиынына тәуелді
Ескертпе: Авторлар [16–18] дереккөздер негізінде құрастырған.		

Көрсетілген тәсілдер ықтималдық бағасын береді және бастапқы файлды, алу-сақтау тізбегін, сараптамалық тексеруді және өзге дәлелдемелерді алмастырмайды.

Қазақстан жағдайындағы құқықтық іс-қимыл алгоритмі

Ұсынылатын алгоритм тоғыз өзара байланысты кезеңнен тұрады: 1) материалды анықтау және URL, жариялау уақыты мен аккаунт туралы деректерді тіркеу; 2) бастапқы файлды алу, хэш-мәнін есептеу және техникалық тексеру; 3) скриншоттарды, метадеректерді, таралу іздерін және көшірмелерді бекіту, контентті жасаушыны немесе таратушыны анықтауға қажетті платформалық деректерді сақтау; 4) платформаға дәлелді хабарлама жіберу; 5) жоғары тәуекелді контентке қолжетімділікті уақытша шектеу және оны жою туралы мәселені шешу; 6) қылмыс белгілері болғанда құқық қорғау органына хабарлау; 7) қажет болған жағдайда сот сараптамасын тағайындау; 8) әрекетті азаматтық, әкімшілік не қылмыстық-құқықтық тұрғыдан саралау; 9) контентті жою, теріске шығару, моральдық зиянды өтеу және қайта жүктеуді шектеу арқылы жәбірленушінің құқықтарын қалпына келтіру. Жедел шектеу дәлелдемелер сақталғаннан кейін немесе оларды қатар сақтай отырып жүргізілуге тиіс.

Азаматтық-құқықтық модель: шұғыл қорғау, жою, өтемақы

Зерттеудің екінші нәтижесі – арнайы азаматтық-құқықтық тетіктің қажеттігі туралы қорытынды. Оның міндеті әрбір жағдай үшін бөлек «дипфейк деликтін» жасау емес. Неғұрлым дәл конструкция – тұлғаның цифрлық бірегейлігін келісімсіз синтетикалық имитациядан арнайы қорғау.

Бірінші элемент – тұлғаның бейнесі мен оны сәйкестендіруге мүмкіндік беретін белгілерді кең мағынада түсіну. Азаматтық заңнама тек фотографиялық бейнені ғана емес, синтетикалық түрде жаңғыртылған бет-әлпетті, дауысты, денені, мимиканы, сөйлеу мәнерін, есімді, лауазымды немесе тұлғаны тануға мүмкіндік беретін өзге де белгілер жиынтығын қамтуға тиіс. Әйтпесе ең зиянды дипфейк дәл «шынайы емес» болғандықтан жауаптылықтан тыс қалады.

Екінші элемент – интимдік және анық қорлайтын синтетикалық контент үшін келісімнің болмауы презумпциясы. Егер жауапкер керісінше дәлелдеме ұсынбаса, жәбірленуші порнографиялық немесе қорлайтын дипфейк жасауға келісім бермегенін дәлелдеуге міндетті болмауға тиіс. Мұнда дәлелдеудің әдеттегі логикасы әділетсіз: зиян келтіруші жасау және тарату процесін бақылайды, ал жәбірленуші бұзушылық туралы жарияланғаннан кейін ғана біледі.

Үшінші элемент – шұғыл соттық немесе соттан тыс жою. Дипфейктер үшін уақыт зияннның бір бөлігі болып табылады. Егер ролик вирустық түрде таралып үлгерсе, бір жылдан кейінгі өтемақы беделді қалпына келтірмейді. Сондықтан уақытша шаралардың арнайы тәртібі қажет: одан әрі таратуға тыйым салу, бастапқы жарияланымды жою, көшірмелерге қолжетімділікті шектеу, платформаға техникалық деректер мен материал хэшін сақтауды ұйғару.

Төртінші элемент – таңбалауға, теріске шығаруға және аудиторияны хабардар етуге құқық. Кейбір жағдайларда жай ғана жою зиянды жоймайды: көрермендер материалды көріп қойған және оны шындық ретінде қабылдаған. Жәбірленушіге материал таралған сол цифрлық арнада контенттің синтетикалық сипаты туралы теріске шығару немесе хабарлама орналастыруды талап ету мүмкіндігі берілуге тиіс.

Бесінші элемент – цифрлық масштабты ескере отырып моральдық зиянды өтеу. Жоғарғы Соттың нормативтік қаулысы сотқа таратылған мәліметтердің сипатын, мазмұнын, таралу шектерін және өзге де мән-жайларды ескеруді жүктейді [5]. Дипфейк дауларында осы жалпы өлшемдер аудитория қамтылуын, таралу ұзақтығын, қайта жарияланымдарды, контенттің интимдік сипатын, жәбірленушінің жасын, оның лауазымдық немесе әлеуметтік мәртебесін пайдалануды, коммерциялық пайдалануды және хабарламадан кейін жауапкердің мінез-құлқын ескере отырып қолданылуға тиіс.

Алтыншы элемент – мұрагерлер мен жақын адамдарды қорғау. Қайтыс болған адамдардың дипфейктері алаяқтық, саяси манипуляция, естелікті қорлау, коммерциялық пайдалану немесе туыстарына қысым жасау үшін қолданылуы мүмкін. Азаматтық құқық дипфейк отбасының қадір-қасиетіне немесе қоғамдық мүддеге әсер етсе, мұндай контентті жоюды және қайтыс болған адамның естелігін қорғауды кім талап ете алатынын көздеуге тиіс.

Бұл модель қолданыстағы Азаматтық кодекске қайшы келмейді. Ол жеке мүліктік емес құқықтар, бейне және жеке өмір туралы нормаларды дамытады [2]. Моральдық зиянды өтеу тетігі Азаматтық кодекстің Ерекше бөлімінде бекітілген [3]. Бірақ арнайы цифрлық нақтылаусыз жәбірленуші дипфейкті басқа зиян түріне арналған конструкцияларға күштеп сыйғызуға мәжбүр болады.

Қылмыстық-құқықтық модель: жалпы тыйым емес, нысаналы арнайы құралдар

Үшінші нәтиже – барлық дипфейкті дербес қылмысқа айналдырмайтын нысаналы қылмыстық-құқықтық өлшемдерді негіздеу. Қолданыстағы ҚК нақты құрам белгілері бар жеке өмірге қол сұғу, алаяқтық, бопсалау және көрінеу жалған ақпарат жағдайларына бірінші кезекте қолданылуға тиіс. Сонымен бірге келісімсіз интимдік дипфейк, кәмелетке толмаған адамның бейнесін сексуалдандырылған контексте пайдалану, алаяқтық не бопсалау мақсатындағы имитация және қоғамдық қауіпсіздікке елеулі қатер төндіретін имитация үшін нысаналы арнайы құралдардың қажеттілігі негізді. Олардың нақты нысаны – дербес құрам, саралаушы белгі немесе қолданыстағы нормаларды арнайы түсіндіру – эмпирикалық және құқық қолдану материалдары негізінде айқындалуға тиіс.

3-кестеде қылмыстық-құқықтық шек қорғалатын объект, әрекет, қасақаналық, арнайы мақсат және нақты зиян не оның жоғары қаупі арқылы белгіленеді. ҚК-нің 147, 190, 194 және 274-баптары тиісті құрам белгілері болғанда бірінші кезекте қолданылуға тиіс. Нысаналы арнайы құралдардың қажеттілігі жоғары қауіпті жағдайлар үшін негізделеді, ал олардың дербес құрам немесе саралаушы белгі түріндегі нақты нысаны қолданыстағы нормалардың құқық қолданудағы жеткіліктілігі бағаланғаннан кейін айқындалуға тиіс [6].

Нысаналы арнайы қылмыстық-құқықтық құралдарды қарастыру төрт топқа қатысты негізді: келісімсіз интимдік дипфейк; кәмелетке толмаған адамның бейнесін сексуалдандырылған контексте пайдалану; алаяқтық немесе бопсалау үшін тұлғаны синтетикалық имитациялау; қоғамдық қауіпсіздікке нақты қатер төндіретін материал. Зорлық-зомбылықты немесе топаралық өшпенділікті арандататын материалдарға ҚК-дегі қолданыстағы нормалар қолданылуға тиіс, ал синтетикалық тәсіл саралау кезінде ескеріледі. Интимдік дипфейк үшін келісімнің болмауы

мен қасақаналық шешуші [22; 23]. Алаяқтықта дипфейкті пайдалану қолданыстағы құрам шегінде қылмыс жасау тәсілі ретінде бағаланып, құқық қолдану материалдары жеткілікті болғанда саралаушы белгі ретінде қарастырылуы мүмкін. Қоғамдық қауіпсіздік жағдайында нақты қауіп, арандату немесе дүрбелең тәуекелі дәлелденуге тиіс; сатира, өнер, білім беру және адал журналистика бұл шекке кірмейді.

Кесте 3 – Дипфейктерге қатысты қылмыстық-құқықтық реакцияның ұсынылатын өлшемдері

Дипфейк санаты	Ықтимал қылмыстық-құқықтық модель	Міндетті шектеушілер
Танылатын тұлғаның келісімсіз интимдік дипфейгі	ҚК-нің 147-бабын қолдану; оның жеткіліксіздігі дәлелденсе, арнайы құрам не саралаушы белгі	Тұлғаның танылуы, келісімнің болмауы, интимдік сипат, жасауға немесе таратуға қасақаналық
Кәмелетке толмаған адамның бейнесін сексуалдандырылған контексте пайдалану	Қолданыстағы қорғау нормаларын қолдану; олардың жеткіліксіздігі дәлелденсе, арнайы құрам не саралаушы белгі	Жәбірленушінің жасы, сексуалдандырылған сипат, тарату мақсатымен жасау, сақтау немесе тарату
Алаяқтық немесе бопсалау үшін дипфейк	ҚК-нің 190 немесе 194-бабын қолдану; дипфейкті ықтимал саралаушы белгі ретінде бағалау	Пайдакүнемдік мақсат, тұлғаны имитациялау арқылы алдау, мүліктік зиян келтіру немесе мүлікті беруді талап ету
Дағдарыс жағдайында мемлекеттік орган немесе лауазымды адам атынан жасалған дипфейк	ҚК-нің 274-бабын қолдану; қоғамдық қауіпсіздікке елеулі қатер үшін ықтимал саралаушы белгі	Дүрбелеңнің, қоғамдық тәртіптің бұзылуының, денсаулыққа немесе қауіпсіздікке зиянның нақты мүмкіндігі
Зорлық-зомбылықты немесе топаралық өшпенділікті арандататын дипфейк	ҚК-дегі қолданыстағы нормаларды қолдану; синтетикалық тәсілді саралау кезінде ескеру	Қасақаналық, қауіпті контекст, өшпенділік немесе зорлық-зомбылық қоздыруға бағытталу
Сатиралық, көркем, білім беру мақсатындағы, анық таңбаланған дипфейк	Арнайы «дипфейк жасау» құрамы қолданылмайды	Анық таңбалау, интимдік немесе алаяқтық сипаттың болмауы, қорғалатын игіліктерге нақты қатердің болмауы
Ескертпе: Авторлар Қазақстан ҚК-нің нормалары және АҚШ пен Ұлыбританияның нысаналы модельдері негізінде құрастырған [6, 22, 23].		

Қазақстан, ЕО, АҚШ және Ұлыбритания: реттеу тетіктерін салыстыру

Кесте 4 – Дипфейктерді реттеудің салыстырмалы құқықтық модельдері

Юрисдикция	Негізгі режим	Ашықтық немесе жою	Жауаптылық және шегі
Қазақстан	«Синтетикалық нәтиже» заңда бекітілген; арнайы «дипфейк» ұғымы жоқ [8]	21-бап - таңба және ескерту; платформалық шағымның жалпы тәртібі бар [8; 9]	ӘҚБтК 641-1; азаматтық және қылмыстық жалпы нормалар; бірыңғай шұғыл рәсім жоқ [2; 3; 6; 7]
Еуропалық Одақ	AI Act 3(60) – deep fake ұғымы [20]	50(2), 50(4) - таңбалау және ашу; мөлшерлі ерекшеліктер	Негізгі акцент - ашықтық; жою мен өтем өзге нормаларға тәуелді
АҚШ	Интимдік digital forgery [22]	Жарамды талап алынғаннан кейін 48 сағат ішінде контентті және оның бірдей көшірмелерін жою	Қасақана келісімсіз интимдік жариялау; барлық дипфейк қамтылмайды
Ұлыбритания	Purported intimate image [23]	Жалпы таңбалау емес, интимдік бейнені жасауға нысаналы тыйым	Арнайы қылмыстық жауаптылық және reasonable excuse кепілдігі
Ескертпе: Авторлар Қазақстан, ЕО, АҚШ және Ұлыбритания актілері негізінде құрастырған [7–9; 20; 22; 23].			

Салыстыру Қазақстан үшін шетелдік мерзімдер мен құрамдарды механикалық көшіру қажеттігін білдірмейді. Қазақстандағы қолданыстағы таңбалау [8] мамандандырылған хабарлау, уақытша шектеу, дәлелдемелерді сақтау және шағымдану кепілдіктерімен толықтырылуға тиіс. ЕО-ның ашықтық тәсілі [20], АҚШ-тың жәбірленуші бастайтын жоюы [22] және Ұлыбританияның нысаналы криминализациясы [23] осы тетіктердің жекелеген салыстырмалы үлгілері болып табылады.

Платформалық деңгей: таңбалау жәбірленушіні жоюсыз қорғамайды

Төртінші нәтиже – платформалық-әкімшілік деңгейдің қажеттігі туралы қорытынды. Азаматтық талап қою мен қылмыстық қудалау маңызды, бірақ олар жарияланғаннан кейінгі алғашқы сағаттар мәселесін шешпейді. Дипфейк негізгі зиянды таралу арқылы келтіреді. Сондықтан реттеу тек авторға ғана емес, тарату инфрақұрылымына да әсер етуге тиіс.

Қазақстанда таңбалауды енгізу авторлық ұсыныс емес: «Жасанды интеллект туралы» Заңның 21-бабы синтетикалық нәтижені машиналық оқылатын нысанда таңбалауды және пайдаланушыны хабардар етуді қазірдің өзінде міндеттейді [8], ал ӘҚБтК-нің 641-1-бабы тиісті бұзушылық үшін жауаптылық көздейді [7]. Қолданыстағы құқықтың элементтері – таңбалау мен хабардар ету. Осы мақаланың авторлық ұсынысы – мамандандырылған хабарлау рәсімін, жоғары тәуекелді материалға қолжетімділікті уақытша шектеуді, техникалық деректерді сақтауды, қайта жүктеуді болдырмауды және шешімге шағымдануды заңда нақтылау. Онлайн-платформалар туралы заңдағы жиырма күндік жауап беру мерзімі мен жалған ақпаратты жою рәсімі бұл мәселелерді арнайы реттемейді [9]. АҚШ-тағы 48 сағаттық мерзім Қазақстан үшін дайын норма емес, салыстырмалы бағдар ғана [22].

Сондықтан платформалық міндеттер төрт функцияны қамтуға тиіс.

Біріншісі – түсінікті хабарлау тетігі. Жәбірленуші дипфейк туралы жылдам хабарлап, бұзушылық негіздерін көрсетіп, танылу және келісімнің болмауы туралы ең төменгі дәлелдемелерді қоса алуы керек. Рәсім алғашқы кезеңде күрделі сараптаманы талап етпеуге тиіс.

Екіншісі – қолжетімділікті уақытша шектеу. Егер материал интимдік сипатта болса, алаяқтық үшін қолданылса, дағдарыс жағдайында мемлекеттік органның немесе лауазымды адамның атынан жасалғандай әсер қалдырса не қоғамдық зиянның айқын тәуекелін қамтыса, платформа түпкілікті тексеруге дейін қолжетімділікті жедел шектеуге міндетті болуға тиіс.

Үшіншісі – дәлелдемелерді сақтау. Бекітусіз жою жәбірленушіні азаматтық және қылмыстық қудалау мүмкіндігінен айырады. Платформа заң шегінде жарияланым, жүктеу уақыты, аккаунт, сілтемелер, материал хэші және қайталанған көшірмелер туралы техникалық мәліметтерді сақтауға тиіс.

Төртіншісі – қайта жүктеудің алдын алу. Ең зиянды контент айналар, жаңа аккаунттар, қиылған фрагменттер және өзгертілген файлдар арқылы қайта оралады. Сондықтан жою тетігі бірдей немесе елеулі түрде ұқсас көшірмелермен жұмыс істеуді қамтуға тиіс. Мұндай талап TAKE IT DOWN Act-інің 3-бөлімінде бірдей көшірмелерді жою міндеті түрінде бекітілген [22].

Бұл деңгей сот пен тергеуді алмастырмайды. Ол процестік кепілдіктерге кіріктірілуі тиіс: қате жоюға шағымдану мүмкіндігі, адал сатира мен журналистиканы қорғау, шамадан тыс мониторингті шектеу, дербес деректерді қорғау. Бірақ платформалық деңгейсіз азаматтық-құқықтық және қылмыстық-құқықтық қорғау кешігіп қалады.

Сөз бостандығы және шамадан тыс тыйым салу тәуекелі

Әрбір синтетикалық материал құқық бұзушылық емес. Пародия, сатира, өнер, білім беру, ғылыми зерттеу және адал журналистік реконструкция қоғамдық құндылыққа ие болуы мүмкін. Сондықтан құқықтық реакция танылатын тұлғаның құқықтарына қол сұғу немесе қоғамдық қауіпсіздікке нақты тәуекел болғанда ғана іске қосылуға тиіс.

Азаматтық қорғау үшін жеке мүліктік емес құқықты бұзу немесе оның нақты қаупі жеткілікті. Әкімшілік реакция таңбалау мен платформалық міндеттерді бұзуға бағытталады. Қылмыстық жауаптылық келісімсіз интимдік сипат, пайдакүнемдік мақсат, бопсалау, кәмелетке толмағанды пайдалану немесе қоғамдық қауіпсіздікке жоғары қатер сияқты белгілер болғанда ғана соңғы құрал ретінде қолданылуға тиіс.

Таңбалау материалды автоматты түрде заңды етпейді: ол адастыру тәуекелін азайтады, бірақ қадір-қасиетке, жеке өмірге немесе бейнеге қол сұғуды жоймайды. Арнайы рәсім қате

шектеуге шағымдануды, адал пайдалануды және санкциялардың мөлшерлестігін қамтамасыз етуге тиіс.

Қазақстанға арнайы тетіктер қажет пе?

Жүргізілген нормативтік және салыстырмалы талдау Қазақстанға қолданыстағы нормаларды алмастырмайтын нысаналы азаматтық-құқықтық, платформалық және жоғары қауіпті жағдайларға арналған қылмыстық-құқықтық құралдар қажет екенін көрсетеді. Бұл жалпы «дипфейк жасау» құрамын енгізуді білдірмейді: қолданыстағы құрамдар бірінші кезекте қолданылуға тиіс. Арнайы құралдың дербес құрам, саралаушы белгі немесе өзге нысан түріндегі нақты шегі қазақстандық сот материалдары, тергеу деректері және құқық бұзушылық статистикасы жүйелі талданғаннан кейін айқындалуға тиіс. Қазіргі дәлелдемелік база мұндай өлшемдерді негіздеуге жеткілікті, бірақ нақты санкцияны алдын ала белгілеуге жеткіліксіз.

Қазақстанда қылмыстық-құқықтық реакция қолданыстағы құрамдарды бірінші кезекте қолдануға негізделуге тиіс. Нысаналы арнайы құралдардың қажеттілігі келісімсіз интимдік дипфейкке, кәмелетке толмаған адамның бейнесін сексуалдандырылған контексте пайдалануға, алаяқтыққа немесе бопсалауға қызмет ететін имитацияға және қоғамдық қауіпсіздікке елеулі қатер төндіретін мемлекеттік орган не лауазымды адам атынан жасалған жалған хабарламаға қатысты негізді. Зорлық-зомбылықты немесе топаралық өшпенділікті арандату жағдайларында ҚК-дегі қолданыстағы құрамдар қолданылуға тиіс. Арнайы құралдың нақты нысаны мен санкциясы эмпирикалық және құқық қолдану материалдарына сүйеніп айқындалады; қалған жағдайларда азаматтық, әкімшілік және платформалық реакция жеткілікті.

Ұсынылатын модель үш деңгей түрінде баяндалуы мүмкін.

Бірінші деңгей – азаматтық-құқықтық. Ол синтетикалық цифрлық бірегейлікті қорғауды, интимдік және анық қорлайтын дипфейктер үшін келісімнің болмауы презумпциясын, шұғыл жоюды, қамтамасыз ету шараларын, моральдық зиянды өтеуді, теріске шығару және таңбалау құқығын, дәлелдемелерді сақтауды қамтиды.

Екінші деңгей – әкімшілік-платформалық. Ол заңда көзделген жағдайларда синтетикалық контентті міндетті таңбалауды, хабарлау және жою рәсімін, платформалардың айқын міндеттерді орындамағаны үшін жауаптылығын, техникалық деректерді сақтауды және қайта жүктеудің алдын алу тетіктерін қамтиды.

Үшінші деңгей – қылмыстық-құқықтық. Мұнда қолданыстағы қылмыс құрамдары бірінші кезекте қолданылады; жоғары қауіпті жағдайларға арналған нысаналы өлшемдер алдын ала әзірленуге тиіс. Ал дербес құрамды немесе саралаушы белгіні енгізу қолданыстағы нормалардың жеткіліксіздігі құқық қолдану материалдарымен дәлелденгенде ғана қарастырылуы мүмкін. Қылмыстық құқықты кез келген цифрлық қолдан жасауға дейін кеңейтпеу, керісінше қорғау объектісін, кінә нысанын, тәсілді, жәбірленушіні, салдарды және ерекшеліктерді дәл көрсету маңызды.

Үш деңгей мақсатымен, іске қосылу негізімен, құзыретті субъектісімен және құқықтық салдарымен ажыратылады. Азаматтық деңгейде құқығы бұзылған тұлға соттан контентті жоюды, таратуды тоқтатуды және талапты қамтамасыз етуді сұрай алады [2]. Моральдық зиянды өтеу талабы Азаматтық кодекстің Ерекше бөліміне негізделеді [3]. Әкімшілік деңгейде таңбалау және хабардар ету міндеті жасанды интеллект жүйесінің меншік иесіне немесе иегеріне жүктеледі [8], ал ӘҚБтК-нің 641–1-бабы бойынша істі 692–3-бапта көрсетілген уәкілетті орган қарайды [7]. Платформалық хабарламаны бастапқыда онлайн-платформа меншік иесі өңдейді [9]. Қылмыстық деңгейде сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдары, прокурор және сот нақты қылмыс құрамының барлық белгілері болғанда әрекет етеді [6]. Бір оқиға бірнеше қорғау құралын туындатуы мүмкін, бірақ әр деңгей дербес заңдық негізге сүйенеді: таңбаның болмауы өздігінен қылмысқа айналмайды, ал азаматтық қалпына келтіру жария-құқықтық жауаптылықтың бар-жоғына автоматты түрде тәуелді емес.

Қорытынды

Зерттеу сұрағына берілген жауап: Қазақстанның азаматтық, әкімшілік, қылмыстық және ақпараттық-құқықтық тетіктері дипфейктерге ішінара қолданылады, бірақ тұлғаны синтетикалық имитациялауды, контенттің жедел таралуын және цифрлық іздердің жоғалу тәуекелін

бір рәсімде қамтымайды. Сондықтан барлық дипфейкке жалпы тыйым емес, келтірілген зиян мен қоғамдық қауіптілікке қарай сараланған құқықтық жауап қажет.

Зерттеу нәтижелері: 1) дипфейктің тұлғаның танылуы, синтетикалық имитация, келісімнің болмауы немесе оның шегінен шығу, зиян не зиян қаупі және адастыратын сипаттан тұратын құқықтық белгілері анықталды; 2) дипфейктің синтетикалық нәтиже және синтетикалық контент ұғымдарымен арақатынасы белгіленіп, синтетикалық имитация оны жасау тәсілі ретінде айқындалды; дипфейк жалған ақпараттан, дезинформациядан, цифрлық қолдан жасаудан және манипуляциялық контенттен ажыратылды; 3) Қазақстандағы қолданыстағы азаматтық, әкімшілік, қылмыстық және платформалық тетіктердің негізгі олқылықтары белгіленді; 4) бастапқы файлды, хэш-мәнді, метадеректерді, жариялау уақыты мен аккаунт деректерін жинау және сақтау проблемалары анықталды; 5) техникалық анықтау мен сот сараптамасының құқықтық маңызы, сондай-ақ «Мерген» мен AI-Derek/RasInfo нәтижелерінің бағдарлаушы сипаттағы дәлелдемелік шегі көрсетілді; 6) азаматтық, әкімшілік-платформалық және қылмыстық қорғаудың арақатынасы ұсынылды; 7) платформалық хабарлау, уақытша шектеу, дәлелдемелерді сақтау және қайта жүктеуді болдырмау жөніндегі ұсыныстар жасалды; 8) Қазақстан үшін анықтаудан жәбірленушінің құқықтарын қалпына келтіруге дейінгі кешенді модель қалыптастырылды.

Ұсынылған модельде азаматтық деңгей құқық бұзушылықты жедел тоқтатуға, контентті жоюға, теріске шығаруға және моральдық зиянды өтеуге бағытталады. Әкімшілік-платформалық деңгей қолданыстағы таңбалау талабын, хабарламаны қарауды, қолжетімділікті уақытша шектеуді және техникалық деректерді сақтауды қамтиды. Қылмыстық деңгейде қолданыстағы құрамдар бірінші кезекте қолданылып, келісімсіз интимдік дипфейк, кәмелетке толмаған адамның бейнесін сексуалдандырылған контексте пайдалану, алаяқтық, бопсалау және қоғамдық қауіпсіздікке елеулі қатер төндіретін имитация үшін нысаналы арнайы құралдар қарастырылуға тиіс; олардың нақты нысаны мен санкциясы эмпирикалық және құқық қолдану материалдары негізінде айқындалады. Бір оқиға бірнеше қорғау құралын туындатуы мүмкін, бірақ таңбаның болмауы өздігінен қылмыс болып табылмайды, ал азаматтық қорғау жария-құқықтық жауаптылықтың болуына тәуелді емес.

Қолданыстағы құқықтан айырмашылық әр ұсыныс бойынша мынадай: 1) «Жасанды интеллект туралы» Заң «синтетикалық нәтиже» ұғымын бекітеді [8], ал автор оны танылатын адамның бейнесін, дауысын, мінез-құлқын және өзге дараландыру белгілерін қамтитын тұлғалық дипфейк өлшемдерімен нақтылайды; 2) Азаматтық кодекс бейнені және жеке мүліктік емес игіліктерді қорғайды [2, 3], ал автор қорғау объектісін синтетикалық дауысқа және тұлғаны тануға мүмкіндік беретін өзге белгілерге кеңейтуді ұсынады; 3) онлайн-платформалар туралы заң шағымды қараудың және құқыққа қайшы контентке ден қоюдың жалпы тәртібін белгілейді [9], ал автор жоғары тәуекелді дипфейк үшін жедел хабарлау, уақытша шектеу, техникалық деректерді сақтау және қайта жүктеуді болдырмау рәсімін ұсынады; 4) ҚК-нің 147, 190, 194 және 274-баптары тиісті құрам белгілері болғанда қолданылады [6], ал автор жалпы «дипфейк жасау» құрамын емес, келісімсіз интимдік дипфейк, кәмелетке толмаған адамның бейнесін сексуалдандырылған контексте пайдалану, алаяқтық, бопсалау және қоғамдық қауіпсіздікке елеулі қатер төндіретін имитация үшін нысаналы қылмыстық-құқықтық өлшемдерді ұсынады.

Зерттеудің шектеулері – Қазақстан бойынша арнайы жіктелген статистиканың, репрезентативті сот практикасы массивінің және анықтау жүйелерін авторлық эксперимент арқылы бағалаудың болмауы. Бас прокуратура мен отандық жобалар туралы жария материалдар қауіптің ресми деңгейде танылғанын және практикалық жұмыс бағыттарын ғана көрсетеді, бірақ анықтау жүйелерінің сот-сараптамалық сенімділігін, нақты тұлғаның кінәсін немесе қалыптасқан сот практикасын дәлелдемейді [24, 25, 29, 30]. Кейінгі зерттеу сот және әкімшілік актілерді, сараптамалық қорытындыларды, платформалық шағымдарды және анықтау құралдарының нақты істердегі сенімділігін жүйелі жинауға бағытталуға тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан Республикасының Конституциясы (2026 жылғы 15 наурыздағы республикалық референдумда қабылданған). URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2600000000 (өтініш берілген күн: 01.09.2026)

2 Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-XIII Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім). URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_ (өтініш берілген күн: 01.09.2026)

3 Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі № 409-I Азаматтық кодексі (Ерекше бөлім). URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000409_ (өтініш берілген күн: 01.09.2026)

4 Соттардың ар-намысты, қадір-қасиетті және іскерлік беделді қорғау жөніндегі заңнаманы қолдану туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2026 жылғы 20 мамырдағы № 3 нормативтік қаулысы. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P260000003S (өтініш берілген күн: 01.09.2026)

5 Соттардың моральдық зиянды өтеу жөніндегі заңнаманы қолдануы туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 27 қарашадағы № 7 нормативтік қаулысы. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P150000007S (өтініш берілген күн: 01.09.2026)

6 Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ Қылмыстық кодексі. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226 (өтініш берілген күн: 01.09.2026)

7 Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ Кодексі. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235 (өтініш берілген күн: 01.09.2026)

8 Жасанды интеллект туралы Қазақстан Республикасының 2025 жылғы 17 қарашадағы № 230-VIII ҚРЗ Заңы. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2500000230 (өтініш берілген күн: 01.09.2026)

9 Онлайн-платформалар және онлайн-жарнама туралы Қазақстан Республикасының 2023 жылғы 10 шілдедегі № 18-VIII ҚРЗ Заңы. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2300000018 (өтініш берілген күн: 01.09.2026)

10 Бисалиев М.С., Шакиров К.Н. Цифровые следы как фактор безопасности оборота персональных данных в сети Интернет // BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University Law Series. – 2023. – Т. 142. – № 1. – С. 81–98. DOI: 10.32523/2616-6844-2023-142-1-81-98

11 Имангалиев Н.К., Темиржанова Л.А. Актуальные проблемы выявления и раскрытия уголовных правонарушений, совершаемых в сети Интернет // BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University Law Series. – 2022. – Т. 138. – № 1. – С. 124–132. DOI: 10.32523/2616-6844-2022-138-1-124-132

12 Chesney R., Citron D.K. Deep Fakes: A Looming Challenge for Privacy, Democracy, and National Security // California Law Review. 2019. Vol. 107. P. 1753–1819.

13 Kira B. When non-consensual intimate deepfakes go viral: The insufficiency of the UK Online Safety Act // Computer Law & Security Review. 2024. Vol. 54. Article 106024. DOI: 10.1016/j.clsr.2024.106024

14 Dunn S. Legal Definitions of Intimate Images in the Age of Sexual Deepfakes and Generative AI // McGill Law Journal. 2024. Vol. 69. No. 4. P. 395–416. DOI: 10.26443/law.v69i4.1626

15 Franks M.A., Waldman A.E. Sex, Lies, and Videotape: Deep Fakes and Free Speech Delusions // Maryland Law Review. 2019. Vol. 78. No. 4. P. 892–898.

16 Smanova A.B., Muratova A.Zh., Zhumagulova Sh.R. Deepfake Technologies and Social Engineering in Online Fraud Forms, Mechanisms, and Legal Challenges // BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University Law Series. 2025. Vol. 152. No. 3. P. 188–211. DOI: 10.32523/2616-6844-2025-152-3-188-211.

17 Wang T., Liao X., Chow K.P., Lin X., Wang Y. Deepfake Detection: A Comprehensive Survey from the Reliability Perspective // ACM Computing Surveys. 2024. Vol. 57. No. 3. Article 58. P. 1–35. DOI: 10.1145/3699710

18 Guan H., Horan J., Zhang A. Guardians of Forensic Evidence: Evaluating Analytic Systems Against AI-Generated Deepfakes. Forensics@NIST 2024. 2025 // URL: https://tsapps.nist.gov/publication/get_pdf.cfm?pub_id=959128 (accessed: 01.09.2026)

19 Saktaganova A.B., Saktaganova I.S., Turegeldiev B.U. Comparative analysis of legal approaches to countering deepfake fraud and social engineering: the experience of the USA, the EU, and the Republic of Kazakhstan // BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University Law Series. 2026. Vol. 154. No. 1. P. 256–269. DOI: 10.32523/2616-6844-2026-154-1-256-269

20 Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng (accessed: 01.09.2026)

21 Council of Europe. Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law. 2024. URL: https://www.coe.int/en/web/artificial-intelligence/the-framework-convention-on-artificial-intelligence (accessed: 01.09.2026)

22 Tools to Address Known Exploitation by Immobilizing Technological Deepfakes on Websites and Networks Act (TAKE IT DOWN Act), Public Law 119–12. 2025. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-18158/pdf/COMPS-18158.pdf (accessed: 01.09.2026)

23 Data (Use and Access) Act 2025, section 138; Sexual Offences Act 2003, sections 66E-66H. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2025/18/section/138 (accessed: 20.08.2026)

24 Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы. Относительно дипфейк-рекламы с использованием образа сотрудника прокуратуры. 2026. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/prokuror/press/news/details/1214199?lang=ru (өтініш берілген күн: 20.08.2026)

25 Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы. В Генеральной прокуратуре состоялось заседание Координационного совета Республики Казахстан. 18.04.2026. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/prokuror/press/news/details/1203716?lang=ru (өтініш берілген күн: 20.08.2026)

26 Дербес деректер және оларды қорғау туралы Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 21 мамырдағы № 94-V Заңы. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1300000094 (өтініш берілген күн: 01.09.2026)

27 Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V Қылмыстық-процестік кодексі. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231 (өтініш берілген күн: 01.09.2026)

28 Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V Азаматтық процестік кодексі. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377 (өтініш берілген күн: 01.09.2026)

29 Тусупбекова Л. ИИ: на пути к внедрению / Казахстанская правда. – 2025. – 20 сент. URL: https://kazpravda.kz/n/ii-na-puti-k-vnedreniyu/ (өтініш берілген күн: 05.09.2026)

30 Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Первое казахстанское мобильное приложение для борьбы с фейками представили в Алматы. 12.12.2025. URL: https://www.kaznpu.kz/ru/44327/press/ (өтініш берілген күн: 05.09.2026)

REFERENCES

1 Qazaqstan Respublikasynyñ Konstitusiasy (2026 jylğy 15 nauryzdağy respublikalyq referendumda qabyldanğan). URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2600000000 (ötınış berılgen kün: 01.09.2026) (In Kazakh)

2 Qazaqstan Respublikasynyñ 1994 jylğy 27 jeltoqsandağy No. 268-XIII Azamattyq kodeksı (Jalpy bölım). URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_ (ötınış berılgen kün: 01.09.2026) (In Kazakh)

3 Qazaqstan Respublikasynyñ 1999 jylğy 1 şıldedegı No. 409-I Azamattyq kodeksı (Erekşe bölım). URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000409_ (ötınış berılgen kün: 01.09.2026) (In Kazakh)

4 Sottardyñ ar-namysty, qadır-qasiettı jäne ıskerlık bedeldı qorğau jönındegı zañnamany qoldanu turaly Qazaqstan Respublikasy Joğarğy Sotynyñ 2026 jylğy 20 mamyrdağy No. 3 normativtık qaulysy. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P260000003S (ötınış berılgen kün: 01.09.2026) (In Kazakh)

5 Sottardyñ moräldyq ziandy öteu jönındegı zañnamany qoldanuy turaly Qazaqstan Respublikasy Joğarğy Sotynyñ 2015 jylğy 27 qaraşadağy № 7 normativtık qaulysy. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P150000007S (ötınış berılgen kün: 01.09.2026) (In Kazakh)

6 Qazaqstan Respublikasynyñ 2014 jylğy 3 şildedegı No. 226-V QRZ Qylmystyq kodeksi. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226 (ötınış berılgen kün: 01.09.2026) (In Kazakh)

7 Äkımşılık qūqyq būzuşylyq turaly Qazaqstan Respublikasynyñ 2014 jylğy 5 şıldedegı No. 235-V QRZ Kodeksı. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235 (ötınış berılgen kün: 01.09.2026) (In Kazakh)

8 Jasandy intelekt turaly Qazaqstan Respublikasynyñ 2025 jylğy 17 qaraşadağy No. 230-VIII QRZ Zañy. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2500000230 (ötınış berılgen kün: 01.09.2026) (In Kazakh)

9 Onlain-platformalar jäne onlain-jarnama turaly Qazaqstan Respublikasynyñ 2023 jylğy 10 şıldedegı No.18-VIII QRZ Zañy. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2300000018 (ötınış berılgen kün: 01.09.2026) (In Kazakh)

10 Bisaliev M.S., Shakirov K.N. (2023) Cifrovye sledy kak faktor bezopasnosti oborota personal'nyh dannyh v seti Internet // BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University Law Series. Vol. 142. No. 1. P. 81–98. DOI: 10.32523/2616-6844-2023-142-1-81-98 (In Russian)

11 Imangaliev N.K., Temirzhanova L.A. (2022) Aktual'nye problemy vyjavlenija i raskrytija ugolovnyh pravonarushenij, sovershaemyh v seti Internet // BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University Law Series. Vol. 138. No. 1. P. 124–132. DOI: 10.32523/2616-6844-2022-138-1-124-132 (In Russian)

12 Chesney R., Citron D.K. (2019) Deep Fakes: A Looming Challenge for Privacy, Democracy, and National Security, California Law Review, vol. 107, pp. 1753–1819 (In English)

13 Kira B. (2024) When non-consensual intimate deepfakes go viral: The insufficiency of the UK Online Safety Act, Computer Law & Security Review, vol. 54, article 106024. DOI: 10.1016/j.clsr.2024.106024 (In English)

14 Dunn S. (2024) Legal Definitions of Intimate Images in the Age of Sexual Deepfakes and Generative AI, McGill Law Journal, vol. 69, no. 4, pp. 395–416. DOI: 10.26443/law.v69i4.1626 (In English)

15 Franks M.A., Waldman A.E. (2019) Sex, Lies, and Videotape: Deep Fakes and Free Speech Delusions, Maryland Law Review, vol. 78, no. 4, pp. 892–898 (In English)

16 Smanova A.B., Muratova A.Zh., Zhumagulova Sh.R. (2025) Deepfake Technologies and Social Engineering in Online Fraud Forms, Mechanisms, and Legal Challenges // BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University Law Series. 2025. Vol. 152. No. 3. P. 188–211. DOI: 10.32523/2616-6844-2025-152-3-188-211 (In English)

17 Wang T., Liao X., Chow K.P., Lin X., Wang Y. (2024) Deepfake Detection: A Comprehensive Survey from the Reliability Perspective, ACM Computing Surveys, vol. 57, no. 3, article 58, pp. 1–35. DOI: 10.1145/3699710 (In English)

18 Guan H., Horan J., Zhang A. (2025) Guardians of Forensic Evidence: Evaluating Analytic Systems Against AI-Generated Deepfakes. Forensics@NIST 2024. URL: https://tsapps.nist.gov/publication/get_pdf.cfm?pub_id=959128 (accessed: 01.09.2026) (In English)

19 Saktaganova A.B., Saktaganova I.S., Turegeldiev B.U. (2026) Comparative analysis of legal approaches to countering deepfake fraud and social engineering: the experience of the USA, the EU, and the Republic of Kazakhstan // BULLETIN of L.N. Gumilyov Eurasian National University Law Series. 2026. Vol. 154. No. 1. P. 256–269. DOI: 10.32523/2616-6844-2026-154-1-256-269 (In English)

20 Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng (accessed: 01.09.2026) (In English)

21 Council of Europe. Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law. 2024. URL: https://www.coe.int/en/web/artificial-intelligence/the-framework-convention-on-artificial-intelligence (accessed: 01.09.2026) (In English)

22 Tools to Address Known Exploitation by Immobilizing Technological Deepfakes on Websites and Networks Act (TAKE IT DOWN Act), Public Law 119-12. 2025. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-18158/pdf/COMPS-18158.pdf (accessed: 01.09.2026) (In English)

23 Data (Use and Access) Act 2025, section 138; Sexual Offences Act 2003, sections 66E-66H. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2025/18/section/138 (accessed: 20.08.2026) (In English)

24 Qazaqstan Respublikasy Bas prokuraturasy. Otnositel'no dipfejk-reklamy s ispol'zovaniem obraza sotrudnika prokuratury. 2026. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/prokuror/press/news/details/1214199?lang=ru (ötınış berılgen kün: 20.08.2026) (In Russian)

25 Qazaqstan Respublikasy Bas prokuraturasy. V Generälnoi prokurature sostoialös zasedanie Koordinasionnogo soveta Respubliki Kazahstan. 18.04.2026. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/prokuror/press/news/details/1203716?lang=ru (ötınış berılgen kün: 20.08.2026) (In Russian)

26 Derbes derekter jäne olardy qorğau turaly Qazaqstan Respublikasynyñ 2013 jylğy 21 mamyrdağy No. 94-V Zañy. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1300000094 (ötınış berılgen kün: 01.09.2026) (In Kazakh)

27 Qazaqstan Respublikasynyñ 2014 jylğy 4 şıldedegı No. 231-V Qylmystyq-prosestık kodeksı. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231 (ötınış berılgen kün: 01.09.2026) (In Kazakh)

28 Qazaqstan Respublikasynyñ 2015 jylğy 31 qazandağy No. 377-V Azamattyq prosestık kodeksı. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377 (ötınış berılgen kün: 01.09.2026) (In Kazakh)

29 Tusupbekova L. (2025) II: na puti k vnedreniju // Kazahstanskaja pravda. 20 sent. URL: https://kazpravda.kz/n/ii-na-puti-k-vnedreniyu/ (ötınış berılgen kün: 05.09.2026) (In Russian)

30 Abai atyndağy Qazaq ūlttyq pedagogikalyq universitetı. Pervoe kazahstanskoe mobilnoe prilojenie dlä börby s feikami predstavili v Almaty. 12.12.2025. URL: https://www.kaznpu.kz/ru/44327/press/ (ötınış berılgen kün: 05.09.2026) (In Russian)

ЕРНИШЕВ К.А.,[1]
к.ю.н., ассоциированный профессор.
e-mail: yernishev.k@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-3687-3009
САРЫКУЛОВ К.Р.,[2]
к.ю.н., профессор.
e-mail: kurman_sr@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-8841-9871
РАХМЕТОВА Г.Р.,[2]
к.ю.н., ст. преподаватель.
e-mail: Rahmet-1976@mail.ru
ORCID ID: 0009-0007-3131-9494
УТАНОВ М.А.,*[2]
д.ю.н., профессор.
*e-mail: mau_25@mail.ru
ORCID ID: 0009-0005-1119-3818
[1]Таразский университет им. М.Х. Дулати,
г. Тараз, Казахстан
[2]Южно-Казахстанский университет
им. М.О. Ауезова,
г. Шымкент, Казахстан

ДИПФЕЙКИ КАК УГРОЗА ЧЕСТИ, ДОСТОИНСТВУ, ЧАСТНОЙ ЖИЗНИ И ОБЩЕСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ: ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ

Аннотация

Статья исследует правовые риски дипфейков для чести, достоинства, частной жизни, права на изображение, деловой репутации и общественной безопасности в Республике Казахстан. Проблема рассматривается не как частный технологический дефект, а как новый способ причинения вреда личности и публичному порядку через синтетическое аудио-, фото- и видеосодержание. Материалами исследования выступают Конституция Республики Казахстан, Гражданский кодекс, Уголовный кодекс, Кодекс об административных правонарушениях, Закон «Об искусственном интеллекте», Закон «Об онлайн-платформах и онлайн-рекламе», международные документы и сравнительные правовые подходы ЕС, США и Великобритании. Использованы формально-юридический, сравнительно-правовой, правовое моделирование, системный и доктринальный методы. Обосновано, действующее казахстанское право уже содержит отдельные механизмы защиты от вреда, причиняемого дипфейками, но эти механизмы фрагментарны: они реагируют на клевету, нарушение частной жизни, мошенничество или распространение ложной информации, но не охватывают в полной мере синтетическую имитацию личности. Предложен поэтапный алгоритм от выявления дипфейка до восстановления прав потерпевшего и определены пределы использования результатов детекции в качестве цифровых доказательств. Предлагается дифференцированная модель: гражданско-правовой механизм срочного пресечения распространения и удаления вредоносного дипфейка; приоритетное применение действующих составов преступлений и разработку целевых уголовно-правовых критериев для интимных дипфейков без согласия изображенного лица, использования образа несовершеннолетнего в сексуализированном контексте, мошенничества, вымогательства и имитаций, создающих существенную угрозу общественной безопасности; а также специальные платформенные обязанности, не дублирующие действующее требование о маркировке.

Ключевые слова: дипфейк, честь и достоинство, частная жизнь, право на изображение, общественная безопасность, гражданско-правовая защита, уголовная ответственность.

ERNISHEV K.A.,[1]
c.l.s., associate professor.
e-mail: yernishev.k@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-3687-3009
SARYKULOV K.R.,[2]
c.l.s., professor.
e-mail: kurman_sr@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-8841-9871
RAKHMETOVA G.R.[2]
c.l.s., senior lecturer.
e-mail: Rahmet-1976@mail.ru
ORCID ID: 0009-0007-3131-9494
UTANOV M.A.,*[2]
d.l.s., professor.
*e-mail: mau_25@mail.ru
ORCID ID: 0009-0005-1119-3818
[1]Dulaty University,
Taraz, Kazakhstan
[2]Auezov University,
Shymkent, Kazakhstan

DEEPFAKES AS A THREAT TO HONOR, DIGNITY, PRIVACY AND PUBLIC SAFETY: LEGAL MECHANISMS OF COUNTERACTION

Abstract

This article examines the legal risks that deepfakes pose to honour, dignity, privacy, the right to one's image, business reputation and public safety in the Republic of Kazakhstan. The problem is framed as a new means of harming individuals and public order through synthetic audio, photographic and video content, rather than an isolated technological defect. Sources comprise Kazakhstan's Constitution, Civil and Criminal Codes, Code of Administrative Offences, the Laws "On Artificial Intelligence" and "On Online Platforms and Online Advertising", international instruments, and EU, US and UK legal approaches. Formal legal, comparative, systemic and doctrinal methods and legal modelling are employed. Existing safeguards are fragmented: addressing defamation, privacy violations, fraud and dissemination of false information, they do not fully encompass synthetic impersonation. A sequential framework from detection to restoring victims' rights is proposed, with limits on using detection results as digital evidence. The author proposes a differentiated model: civil remedies for urgently halting dissemination and removing harmful deepfakes; priority application of existing offences and development of targeted criminal-law criteria for non-consensual intimate deepfakes, using minors' images in sexualised contexts, fraud, extortion and impersonation seriously threatening public safety; and specific platform obligations without duplicating existing labelling requirements.

Keywords: deepfake, honor and dignity, private life, image rights, public safety, civil-law protection, criminal liability.

Мақаланың редакцияға түскен күні: 06.07.2026

4 INTERNATIONAL AND COMPARATIVE LAW
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖӘНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ҚҰҚЫҚ
МЕЖДУНАРОДНОЕ И СРАВНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО

IRSTI 10.87.01
UDC 347.44
JEL F16, I18, K33

https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-242-256

BERTAYEVA B.S.,*[1]
PhD student.
*e-mail: bertaeva.binur@mail.ru
ORCID ID: 0009-0001-3221-0358
BAIMAGAMBETOVA Z.M.,[1]
PhD, assistant professor.
e-mail: zulfiyabaimagambetova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6352-3480
WANG H.W.,[2]
PhD, associate professor.
e-mail: whwkzc@126.com
ORCID ID: 0000-0003-3044-1774
[1]Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan
[2] Harbin Institute of Technology,
Harbin, China

INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF TRADE IN MEDICAL SERVICES: DOCTRINAL APPROACHES AND THE PROBLEM OF TERMINOLOGICAL CERTAINTY

Abstract

Globalization has transformed cross-border trade in medical services into a fully developed large-scale industry. Roughly 14 million individuals seek medical care outside their home country on an annual basis, and the worldwide market for this practice is valued at close to 40 billion USD. Nevertheless, neither international law nor domestic legal systems provide a legally codified definition of "international medical services," leading to terminological ambiguity and legal risks when qualifying the relevant legal relationships. The article synthesizes existing doctrinal perspectives and, based on their integration, formulates an original authorial definition of international medical services. It examines the four modes of supply under GATS, explores the tension between trade liberalization and states' obligations to uphold the right to health, and highlights legal uncertainty in interpreting the governmental services exception. The study substantiates a presumption that public services fall outside the scope of GATS. Practical recommendations are offered for Kazakhstan. These include revising its WTO commitments, strategically employing specific commitment categories, and involving public health authorities in international negotiations. The findings may assist the country in shaping its national position regarding trade in international medical services.

Keywords: international medical services, trade in services, liberalization, healthcare, regulation, terminology, sovereignty.

Introduction

In the era of globalization, international trade in services has become one of the key drivers of economic development. The healthcare sector is no exception: approximately 14 million people travel annually for the purpose of obtaining medical care, thereby generating a multi-billion-dollar industry [1]. From 2000 to 2017, global expenditures on medical tourism increased from 2.4 billion US dollars to 11 billion US dollars.

The current cross-border healthcare market is estimated at USD 20–40 billion and is projected to exceed USD 100 billion [2, p. 5], demonstrating the growing scale and economic significance of international medical services. Patients seek medical care abroad primarily because certain treatments are unavailable in their home countries, domestic costs are prohibitively high, or specialized therapies can only be accessed in particular jurisdictions. At the same time, the expansion of telemedicine increasingly extends cross-border healthcare beyond physical patient mobility, allowing medical services and consultations to be provided remotely across national borders. As cross-border healthcare relationships expand in both scale and form, they inevitably raise complex legal questions concerning the regulation of medical services involving patients and healthcare providers located in different jurisdictions.

What's really pushing this trend isn't money. It's the fact that healthcare systems genuinely need to get better at providing quality care. The global burden of disease – manifested, inter alia, in the progression of non-communicable conditions and the growing threat of antimicrobial resistance – generates sustained demand for highly specialized medical interventions. Such services are often unavailable or remain in a nascent stage within the national healthcare systems of patients' countries of origin. So in this situation, patients traveling across borders isn't just a commercial matter anymore. This serves as a means for individuals to realize their right to health – the same right that Article 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights safeguards [3]. These processes objectively necessitate an adequate regulatory and legal framework which, grounded in a balance of interests, should simultaneously facilitate the liberalization of the medical services market while preserving for the state the necessary scope of sovereign prerogatives in safeguarding life and public health as paramount social values.

From a legal point of view, the problem of international trade in medical services is not only the lack of uniform terminology. It is essential to determine the legal nature of the emerging relations, since their qualification directly affects the choice of the applicable regulatory regime, the limits of state regulation, the content of the international obligations of the state, as well as the possibility of protecting public interests in the field of health. Depending on the form of cross-border provision of health care services, the relevant relations may simultaneously affect the norms of international trade law, national legislation on health care, the rules for admitting medical organizations and specialists to the market, requirements for licensing, protection of personal data, the responsibility of service providers and ensuring the rights of patients. Therefore, terminological certainty in this area acquires not philological, but directly legal significance.

Prior to examining the legal framework governing this phenomenon, it is essential to establish a clear understanding of the term 'international medical services. The academic literature contains a variety of overlapping terms that describe related notions, including 'wellness tourism,' 'medical tourism,' 'medical travel,' 'trade in health services,' 'cross-border healthcare,' and 'cross-border medical services [4]. Despite their widespread use in academic literature, these terms are interpreted differently by researchers and therefore lack a universally accepted meaning. The lack of a unified understanding of this concept gives rise to interpretative uncertainty, which complicates both its doctrinal analysis and the consistent application of the corresponding legal mechanisms in practice.

The study addresses two closely related dimensions of the subject under consideration. The first involves clarifying the concept and legal nature of international medical services, whereas the second examines the specific features of their regulation within the framework of the General Agreement on Trade in Services (GATS). On the basis of this analysis, the research aims to develop practical recommendations that may contribute to improving Kazakhstan's legal and institutional approach in this field. To achieve this objective, the following research tasks are undertaken:

- to systematize the principal doctrinal approaches to the definition of international medical services and to propose an original authorial definition;

◆ to assess the influence of GATS on the healthcare sector, with particular attention to the classification of modes of service supply and the scope of the public services exception;

◆ to examine the structure of GATS commitments and determine their relationship with the regulation of medical services;

◆ to identify the practical implications of the existing legal framework for Kazakhstan and to formulate proposals aimed at improving the country's commitments in the context of its WTO membership.

Materials and methods

The research is based on the scholarly works of Kazakhstani and foreign authors devoted to international trade law, the legal framework of the World Trade Organization, and the regulation of medical services in the context of international law. The normative basis of the study comprises both international and national legal instruments, including the General Agreement on Trade in Services (GATS), the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR), the Vienna Convention on the Law of Treaties, as well as the legislation of the Republic of Kazakhstan governing the healthcare sector.

The methodological framework of the study is based on the combined application of formal-legal, comparative legal, systemic, doctrinal, and legal modelling methods. The formal-legal method was employed to examine the normative content of the General Agreement on Trade in Services (GATS) and to clarify the legal meaning of its principal concepts. The comparative legal method facilitated a comparative assessment of prevailing doctrinal approaches and the analysis of the relationship between the regulatory frameworks established by GATS and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR). The systemic method made it possible to consider GATS as a coherent and internally interconnected legal instrument governing international trade in services. The doctrinal method was applied to the examination of academic discourse concerning the legal nature of international medical services and to the identification of the principal theoretical approaches developed within contemporary legal scholarship. The method of legal modelling provided the basis for formulating the author's definition of the concept of "international medical services" and for developing proposals aimed at improving the legal regulation of this sphere in the Republic of Kazakhstan.

Results and discussion

1. The Concept and Legal Nature of International Medical Services: Doctrinal Approaches

There remains no shared consensus in scholarly writings regarding the appropriate conceptual framework for cross-border mobility in the context of healthcare. In their work, Rodríguez Blanco and Gurgel propose a range of terms – primarily derived from Anglo-Saxon literature – to describe this phenomenon; however, none has yet achieved consensus in terms of usage or conceptual boundaries. According to these scholars, the most commonly employed terms include "wellness tourism", "medical tourism", "medical travel", "trade in medical services", "cross-border health", and "cross-border healthcare" [4].

Each of these terms describes international travel driven by the necessity of receiving medical treatment. At the same time, these concepts are not identical and reflect different aspects of the phenomenon under consideration. The conceptual differentiation of these categories is determined chiefly by their underlying objectives, the specific phenomena they examine, and the academic frameworks within which they are employed.

The concepts of "wellness tourism" and "medical tourism" primarily highlight the lifestyle-oriented and experiential aspects of consumer demand, treating such forms of travel as distinct segments of the tourism market that function according to commercial and market-based principles. The first concept relates to utilizing the natural environment as a healing space for preventive health purposes, while the second concerns the management of pre-existing illnesses within hospital environments, mostly located in major metropolitan areas. Both concepts are grounded in the global freedom of consumer mobility and the increasing accessibility of air travel. These terms are useful

in the context of consumer behavior and marketing analysis; however, they insufficiently capture the legal and regulatory dimensions of cross-border healthcare provision, as they reduce a complex set of relationships to a form of tourist service.

The concept of "medical travel" refers to mobility driven by the need to obtain medical services unavailable at the place of residence [5]. This may involve either regular cross-border movement or international travel. The term typically highlights the movement of foreign patients who purchase or utilize public healthcare services in another country, emphasizing geographical characteristics (country of origin and destination) as well as economic aspects (costs for healthcare systems) [5]. Unlike the "tourism" based terminology, "medical travel" focuses on the act of movement and its underlying reasons, rendering it more neutral. Nonetheless, it remains insufficiently defined from a legal perspective, as it leaves unresolved the question of the legal regime governing such movement.

The term "trade in medical services" originally appeared in economic research [6, p. 145] and serves as a framework for analyzing different forms of cross-border transactions and international production networks within the healthcare sector–covering the movement of patients, health professionals, and related goods and services. Within this framework, the World Trade Organization plays a central role as the key global actor regulating the acquisition of medical goods and services abroad [7, pp. 3–5]. The concept discussed above most closely aligns with the core focus of this research, since it explicitly draws on the principles of international trade law and allows cross-border medical care to be classified not under tourism services, but rather as a subject of international trade law regulation.

The notions of "cross-border health" and "cross-border healthcare" are less firmly established and are used across various disciplines to denote movements across borders. For example, Jovanovic et al. [8] characterized the need to expand genetic testing in Europe as a "cross-border necessity"; Brackx et al. [9] analyzed the implications of cross-border mobility for the health of populations in Belgian border regions during the pandemic; and Jiménez and Kozo [10] employed the term to examine cooperation among subnational entities during the public health crisis at the U.S.–Mexico border. The term 'cross-border' highlights only the act of crossing a national boundary, without indicating whether the movement is regular or irregular, legal or illegal. More importantly, it fails to clarify the economic and legal nature of the relationships that emerge in this context.

Another frequently used concept is "health-related mobility," which lacks a clear territorial linkage to border regions. It may refer to social mobility rather than geographical movement, or it may emphasize such parameters as spatial radius of activity, distance traveled, travel time, and geographical accessibility of healthcare services. Since this definition is grounded primarily in the category of movement as such, rather than in the specific spatial context in which such movement occurs, its applicability as a comprehensive theoretical framework for the study of border regions is limited.

In the legal framework of the Republic of Kazakhstan, only the general term "medical services" has a formal definition. It is described as the activities of healthcare providers aimed at prevention, diagnosis, treatment, rehabilitation, and palliative care for an individual (p. 181, Article 1) [11]). Kazakh legislation, in contrast, offers no definition for the term 'international medical services.' Nevertheless, academic literature employs the more general notion of 'cross-border healthcare' in its place. This term is based on the idea that national borders create a specific spatial context in which the health status of a population may differ from that observed in other parts of the same country [12, p. 1146]. As an analytical category, it was institutionalized in the 1980s in the context of European Union programs on cooperation in border regions, which were regarded as less developed territories [13, p. 4]. The concept enables the identification of strategies used by border residents to obtain medical care, who often cross national boundaries to improve access to services, taking into account everyday practices and local contexts. It also highlights the vulnerability of such territories due to their complex spatial positioning and limited access to healthcare services.

The above overview indicates that the literature contains a wide range of terms, which points to the complex and multifaceted character of the phenomenon in question. Given that this study focuses on international legal frameworks, the concept of "international medical services" is considered the most appropriate term, serving as a synonym for "health trade" or "the international exchange of health services." In contrast to "medical tourism," this phrasing avoids narrowing the scope to merely consumer-driven choices. Furthermore, unlike "cross-border healthcare," it is not limited solely to the

particular setting of frontier or border areas. The notion of "international medical services" directly refers to the trade-law nature of the phenomenon and makes it possible to employ the conceptual framework of the GATS, which corresponds to the subject matter of this research.

However, the mere selection of terminology does not in itself clarify its substantive content. It is therefore necessary to determine what constitutes an international medical service as a legal and economic category. In academic literature and in documents of international organizations, three principal approaches to defining international medical services have emerged. Each emphasizes particular dimensions of this multifaceted phenomenon and, taken together, they provide the basis for a working definition.

The first approach can be described as anthropocentric, as it takes the primacy of the physician-patient relationship as its starting point. As Zubatov and Pirogova argue, regardless of the form or setting in which a medical service is delivered, its essence always lies in the interaction between physician and patient. It is this very interaction that defines a medical service as such [14, p. 37]. On an international level, although this core aspect stays unchanged, the concept expands to encompass economic, legal, and regulatory considerations that go beyond the two-person relationship between doctor and patient. The most comprehensive development of this perspective is found in the writings of Michael Da Silva. He characterizes health care as "curative, diagnostic and preventive goods and services provided by medical professionals" [15, p. 343]. From this definition, it logically follows that when an individual crosses a border for the purpose of receiving treatment, he or she is obtaining an international medical service. Moreover, as Da Silva notes, the right to health, grounded in the principles of human dignity and non-discrimination, implies that states should not create unjustified barriers to access to such services. However, it should be stressed that the principle of non-discrimination does not guarantee unlimited market access. States remain entitled to impose legitimate restrictions – for example, licensing requirements for foreign medical personnel, procedures for recognizing professional qualifications, or mandatory compliance with safety standards. The criteria for the "justifiability" of such restrictions are addressed both within WTO law (Article XIV GATS – General Exceptions) and in the jurisprudence of the European Court of Human Rights.

The second approach – the economic approach – conceptualizes international medical services within the framework of the global economy. According to Jolita Butkevičienė and David Dias, international medical services constitute a dynamically developing segment of the global "health economy," encompassing a broad spectrum of activities – from medical practice to hospital management – and are delivered through the four modes of supply provided for under the GATS. Seen from this angle, international medical services can act as a tool that – when liberalized appropriately – may enhance both the health of populations and the economic growth of states, especially developing ones [16, p. 64]. The significance of the economic approach lies in its systematic linkage of medical services to the mechanisms of the GATS and in demonstrating their potential role in national economic development.

The third perspective – known as the regulatory approach – emphasizes the government's role and the effects of market liberalization. According to Blouin, Drager, and Smith, the term 'international medical services' encompasses health-related activities carried out under commercial or competitive conditions, such as hospital care and the administration of clinical facilities. Once a state allows these services to be provided through market mechanisms, they become subject to international trade regulations under the GATS. Central to this approach is the recognition of the dual nature of the phenomenon: on the one hand, liberalization creates opportunities for development and resource mobilization; on the other, it generates risks for equity and quality within national healthcare systems, thereby requiring states to adopt a balanced approach to market opening and to take into account the impact of trade measures on the broader social determinants of health [17, pp. 8–9].

The three approaches considered do not contradict but rather complement one another, enabling international medical services to be viewed simultaneously as an economic good, an object of trade law, and a social guarantee. For the purposes of the present study, a synthesis of the approaches advanced by Blouin and Da Silva appears most appropriate. This integrated perspective enables cross-border healthcare to be understood simultaneously as a commodity governed by trade regulations (subject to GATS provisions) and as a public good deeply connected to the right to health. Consequently, it imposes on states the need to strike a balance between trade liberalization and the discharge of their duties in the realm of public health.

Accordingly, for the purposes of this study, international medical services are understood as healthcare activities provided on a commercial or otherwise state-authorized basis, involving the cross-border movement of patients, medical professionals, information, or the service provider itself, and supplied through the modes of delivery provided GATS.

The formulated definition is of practical importance for improving the legislation of the Republic of Kazakhstan. In this regard, it is proposed to supplement article 1 of the Code of the Republic of Kazakhstan "On the health of the people and the health care system" with the concept of "international medical service", based on its legislative qualification the presence of a cross-border element, and not the citizenship of the participants in the relevant legal relations. Such an addition will make it possible to distinguish between domestic and international medical services and create a regulatory framework for determining the legal regime applicable to them.

The proposed definition allows us to determine the legal nature of international medical services. They are complex cross-border legal relations in which the private legal element of the provision of medical services is combined with public legal regulation of access to the relevant market. Their specificity is due to the fact that the freedom of cross-border provision of services is not absolute: the state retains the authority to establish requirements for licensing, professional qualifications of medical workers, accreditation of organizations, safety of medical activities, protection of personal data and ensuring sanitary and epidemiological well-being.

It is the complex nature of these relations that makes it possible to distinguish international medical services from tourist services and justifies the need for their independent international legal qualifications.

2. International Legal Regulation of Trade in Medical Services under the GATS

An understanding of the nature of international medical services inevitably leads to the question of their international legal regulation, within which the General Agreement on Trade in Services occupies a central position. The recognition of international medical services as an independent subject of international legal regulation developed gradually rather than at the initial stages of the evolution of international economic law. For a considerable period, the provision of such services was not classified as an economic activity and therefore remained outside the primary scope of international legal regulation governing cross-border commercial relations. However, rapid technological development has transformed services – including medical services – into a fully-fledged object of international trade [18, p. 105]. This shift necessitated the creation of systemic rules, and the GATS became the first and remains the only multilateral framework governing state measures affecting trade in services, thereby formally acknowledging their economic significance.

Nevertheless, the formal establishment of rules does not guarantee their adequacy in relation to the specific characteristics of the healthcare sector. Trade negotiations are traditionally conducted by specialists in trade and finance, often without the participation of public health professionals. There is a risk that the commitments undertaken will fail to take into account the social nature of medical services, their embeddedness in the right to health, and other socially significant interests. As a result, states may be deprived of the ability to fully harness the positive potential of the development of such trade while simultaneously mitigating the associated risks. A careful examination of the mechanisms through which GATS shapes the functioning and development of the healthcare sector is therefore required.

In the context of assessing this influence, attention should be directed to two interrelated dimensions. The first concerns the classification of healthcare services under the General Agreement on Trade in Services (GATS), while the second relates to the legal mechanisms incorporated into the Agreement to safeguard the regulatory authority of states. Within the GATS framework, healthcare services are organized according to four distinct modes of supply. These encompass four modes: cross-border delivery (e.g., telemedicine), consumption overseas (i.e., traveling abroad for medical care), commercial presence (setting up foreign-owned medical facilities or branches), and the movement of individuals (temporary work by foreign healthcare professionals providing services). This classification reveals the diversity of forms through which trade may occur and highlights the points of interaction with domestic regulation. In practice, the modes of supply are interconnected: treatment of a foreign patient (Mode 2) may require prior online consultations (Mode 1) and the

presence of medical personnel (Mode 4). As noted in WTO analyses, restrictions affecting one mode may effectively impede the overall provision of the service [2, p. 2].

Each of these delivery methods creates an independent set of legal issues. In the cross-border supply of medical services, primarily in the form of telemedicine, questions of jurisdiction, recognition of the professional status of a foreign doctor, protection of medical information and determination of applicable law arise. When consuming services abroad, the legal status of a foreign patient, contractual relations with a medical organization and mechanisms for compensation for harm in case of inadequate medical care acquire particular importance. The commercial presence of a foreign supplier is associated with the requirements of national legislation for licensing, investment, the legal form of a medical institution and state control. Finally, the temporary presence of foreign medical professionals directly affects the issues of recognition of qualifications, professional admission and compliance with national standards of medical activity.

Consequently, the GATS classification has not only economic, but also regulatory significance: it determines the nature of national regulatory measures that may fall under the international trade obligations of the state.

As a result, even when no formal commitments exist under a given mode, the regulation of related modes can still effectively limit trade in practice. This highlights the importance of adopting a holistic strategy when designing trade commitments.

Under Article I:1 of the GATS, the agreement applies to any measures taken by Members that "affect" trade in services. According to Munin, the term "affecting" is deliberately broad, designed to capture all measures that shape the competitive environment [19]. As a result, virtually any healthcare regulation – whether it concerns licensing requirements or the terms under which paid services are delivered in public facilities – could fall within the scope of the GATS. As emphasized in Fidler's review for the World Health Organization, both the scope of the GATS and the scope of health policy are extremely broad, and their substantial overlap renders the GATS a treaty of considerable importance with respect to its potential impact on national health systems. In other words, the GATS extend into an area traditionally regarded as falling within the core competence of the state.

Given such extensive coverage, the question arises as to the relationship between the trade regime and other international obligations. At first glance, in countries where healthcare is predominantly public, the sector might appear to fall outside the scope of the GATS. Nevertheless, under Article I:3(c) of the GATS, the only services that fall outside the scope of the Agreement are those provided through governmental authority. This means services that are supplied neither for a commercial purpose nor in competitive conditions with other providers [18]. Since in most countries medical services are also delivered by private actors, and public institutions frequently charge fees, the healthcare sector in practice falls within the scope of the GATS. The direct influence of liberalization on public policy priorities renders this sector particularly sensitive from the perspective of the realization of the right to health.

Moreover, the GATS and the ICESCR operate within distinct legal regimes: the former governs reciprocal trade obligations among states, while the latter enshrines inalienable individual rights. A potential conflict may therefore arise, as liberalization commitments could contradict a state's obligation to ensure universal access to healthcare services [20]. Under the principle of systemic integration set out in Article 31(3)(c) of the Vienna Convention on the Law of Treaties, treaties must be interpreted taking into account other pertinent rules of international law that are binding on the parties involved. Consequently, this suggests that WTO adjudicative bodies ought to take into account the human rights obligations that states have assumed under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR). Nonetheless, the way this interpretive rule has been applied in practice is inconsistent and piecemeal. This creates a risk that obligations arising from international trade may be accorded greater practical significance than commitments of a social nature, notwithstanding the fact that the preamble to the GATS expressly recognizes the sovereign right of Members to regulate the supply of services in accordance with their own domestic policy objectives.

The existence of this potential inconsistency makes it necessary to examine the provisions of the GATS in order to determine whether the Agreement itself contains legal safeguards capable of preserving a regulatory framework for socially significant services. In this regard, particular attention

should be given to the exclusion applicable to "services supplied in the exercise of governmental authority," established in Article I:3(b) and (c). According to the definition contained in the Agreement, this exemption extends exclusively to services that are, first, supplied on a non-commercial basis and, second, provided in circumstances where they are not subject to competition with other service providers. Consequently, the interpretation of these provisions is of fundamental importance for determining whether a considerable segment of publicly funded healthcare systems falls outside the substantive scope of the GATS. Within academic circles, no shared view exists on this matter. One group of scholars regards the exclusion as very limited, which means that a wide range of public services falls under GATS disciplines. In contrast, another group reads the same exclusion as giving public services a complete exemption from the Agreement.

In our assessment, the broader reading aligns more closely with the drafting history of the GATS, while the narrower interpretation better captures current trends in healthcare markets. Mixed financing systems and the outsourcing of services make it difficult to apply the exclusion in a straightforward manner: when a public hospital offers paid services, it may end up competing directly with private sector providers. Therefore, state ownership alone is not enough to shield an entity from the scope of the GATS. What really matters are the financing arrangements and whether a competitive environment exists.

The situation becomes even more complex because WTO bodies have yet to take a consistent stance on this matter. The position put forward by the WTO Secretariat–suggesting that public services fall outside the scope of the GATS–has not gone unchallenged. A good example is the exchange published in The Lancet: while WTO representative R. Adlung argued that public services should be exempt, his critics pointed out that the ambiguity of Article I:3, along with the possibility of a narrow reading, makes firm conclusions impossible [21, p. 451]. The term "non-commercial basis" is not defined anywhere in the GATS, which opens the door to interpretive flexibility and forces one to look to WTO case law–though that body of rulings remains largely undeveloped in this area. This legal uncertainty poses a serious challenge for any state that wants to keep its healthcare system under domestic control.

Given this situation, scholarly interpretations take on added importance when determining how far the exception reaches. As Fidler and others convincingly argue, the burden of proof ought to be placed on the WTO Member that claims a particular service is not covered by the exclusion. In practical terms, this means the complaining country should have to show that the service in question does not meet the requirements set out in Article I:3(c). This line of reasoning creates a meaningful presumption: any service provided by the state is treated as falling outside the GATS unless the opposite can be proven. Adopting such an approach could offer stronger safeguards for public healthcare systems and help preserve regulatory freedom in socially sensitive areas.

From a legal point of view, the proposed presumption should serve as a guarantee of the regulatory autonomy of the state. Its practical meaning is that the very existence of paid elements in the public health system should not automatically entail the qualification of all relevant activities as a commercial service in the understanding of the GATS. To apply the rules of international trade law, it is necessary to establish the nature of a particular service, the source of its financing, the existence of real competition with private suppliers and the degree of state participation in its provision.

This approach makes it possible to limit the overly broad interpretation of Article I:3 of the GATS and ensure that the state retains the ability to independently determine the scope and form of the provision of socially significant medical care. At the same time, it creates a more predictable criterion for distinguishing between public health and services that are truly involved in international commercial circulation.

For the law enforcement practice of the Republic of Kazakhstan, it is proposed to use a four-factor assessment of the medical service in order to apply the exception provided for in Article I:3 of the GATS, taking into account the source of its financing, the nature of the fee charged, the presence of actual competition with private suppliers and the degree of state participation in determining the conditions for its provision. It is advisable to consolidate this approach in the Rules of Interaction on issues related to the membership of the Republic of Kazakhstan in the World Trade Organization, approved by order of the Deputy Prime Minister – Minister of Trade and Integration of the Republic of

Kazakhstan dated June 13, 2023 No. 224-NҚ, supplementing them with a provision on the assessment of government regulation measures affecting medical services. This will make it possible to determine the applicability of Article I:3 of the GATS to a specific medical service based on the totality of the specified criteria, and not on a separate sign of its payment or the legal form of the provider.

Inclusion of a service under the GATS framework does not, on its own, imply that a Member has breached any of its obligations. That finding only marks the starting point of the legal assessment. From there, one must look at the particular commitments that the Member has listed in its Schedule. If there are no sector-specific commitments, or if substantial limitations have been entered, the Member may retain a wide degree of regulatory flexibility.

Once a service falls within the scope of the GATS, the next step is to figure out which obligations actually apply. These WTO rules can be sorted into four main groups. The first group includes what are known as general obligations–these affect all measures that relate to trade in services, regardless of whether a Member has listed that particular sector in its Schedule of Commitments. The key rule here is the most-favoured-nation principle: every WTO Member must treat services and service providers from any other Member at least as favourably as it treats similar services and providers from any other country. So, even if a country hasn't made specific promises about its healthcare sector, it still cannot discriminate between foreign suppliers coming from different WTO Members. In real terms, this can restrict a state's ability to sign bilateral deals on mutual recognition of qualifications with just a few countries, unless it extends the same favourable treatment to all WTO Members.

Another category consists of specific pledges made by WTO Members. Unlike general obligations, these pledges are voluntary in nature, and their application is limited strictly to the sectors listed in each Member's Schedule of Commitments (which forms an integral part of the overall Agreement). These commitments relate to two main frameworks: market access and national treatment. Through them, a country defines the terms under which its market for medical services is accessible. The built-in flexibility of this system enables countries to strike a balance between liberalization and the protection of socially important sectors. As noted by Blouin et al. [17], three types of commitments typically appear in GATS Schedules: (1) full commitments – no restrictions on market access or national treatment; (2) no commitments – full regulatory autonomy; and (3) partial commitments – existing restrictions are maintained, along with an obligation not to tighten them further. Even limited information about partial commitments improves transparency and can create a basis for future liberalization. Thus, by choosing a specific type of commitment, states can control how open their healthcare markets will be.

Under the third category of GATS provisions, a requirement is introduced that obliges every WTO Member to take part in successive negotiation rounds aimed at steadily raising liberalization levels. Hence, GATS is designed as an evolving framework in which liberalization commitments are progressively developed over time. This establishes a long-term setting where current voluntary choices may later become targets for negotiation demands. As Butkevičienė and Dias point out, future multilateral negotiation rounds are expected to generate growing pressure to liberalize medical services. Such a projection seems reasonable, considering the broader tendency to widen the coverage of trade agreements.

The fourth category comprises institutional dispute settlement arrangements, most notably the dispute settlement system established within the WTO framework. Through this mechanism, domestic regulatory measures affecting the healthcare sector may be challenged where they are considered inconsistent with a Member's obligations under the WTO agreements. At the same time, the absence of binding jurisprudence dealing specifically with medical services continues to create uncertainty regarding the interpretation and practical application of several provisions of the GATS in the context of healthcare regulation.

Although the concept itself has not yet been formally defined in international or domestic law, the legal relations associated with it are regulated through a range of international legal instruments. As Smith and Chanda emphasize, the expansion of cross-border trade in health services has significant implications for healthcare systems and public policy and is expected to play an increasingly important role in the future, making a comprehensive understanding of these processes essential for health sector stakeholders. The absence of an explicit legal definition in national legislation should therefore not

be interpreted as evidence of a regulatory gap. Rather, it creates legal uncertainty by increasing the likelihood that states may undertake international obligations without a sufficiently clear assessment of their legal scope and practical consequences.

For the Republic of Kazakhstan, the issues under consideration are of particular practical relevance because, as a Member of the World Trade Organization, the State must ensure that domestic regulation of healthcare services is aligned with the obligations arising from the multilateral trading system. In this context, the international circulation of medical services should be regarded not only as a source of legal challenges but also as an important factor contributing to the modernization and sustainable development of the national healthcare system. As noted by Fidler and Drager, countries with developing economies, including Kazakhstan, may derive substantial benefits from participation in international trade in health services when the available mechanisms are properly understood and incorporated into national policy. Such benefits encompass access to highly specialized medical expertise that remains unavailable within the domestic healthcare sector, the establishment of institutional partnerships aimed at improving efficiency and reducing operational expenditures, as well as the wider integration of telemedicine technologies into healthcare delivery, both as supporting components of medical practice and as independently provided healthcare services.

For the Republic of Kazakhstan, the legal significance of the analysis is primarily in the need to harmonize the internal regulation of the health care system with the international obligations of the state in the field of trade in services. When making regulatory decisions in the field of telemedicine, admission of foreign medical organizations, recognition of the qualifications of foreign specialists and attracting foreign investment in medical infrastructure, it is necessary to preliminary assess their compliance with the current obligations of Kazakhstan under the GATS. It seems appropriate to apply a preliminary legal assessment of draft international trade obligations in the health sector. Such an assessment should include identifying the specific mode of delivery of the GATS service; establishing the applicability of the GATS Article I:3 exemption; analysis of Kazakhstan's market access and national regime obligations; verification of the feasibility of justifying the necessary restrictive measures under Article XIV of the GATS; as well as assessing the impact of the undertaking on the State's ability to ensure the quality, accessibility and safety of health care. In the most sensitive areas, the use of GATS restrictions, including the Unbound category, can help maintain regulatory autonomy.

When forming the position of Kazakhstan in the negotiations within the WTO, the participation of state bodies responsible for health care should be systemic. This will make it possible to assess international trade obligations not only from the point of view of expanding the market for services, but also from the point of view of maintaining the regulatory powers of the state necessary to ensure the right of citizens to health protection.

The preceding analysis provides a basis for several practical conclusions relevant to WTO Members striving to reconcile the objectives of trade liberalization with the fulfillment of social responsibilities. Given the extensive substantive coverage of the GATS, together with the absence of a uniform interpretation of the governmental authority exception, regulatory measures adopted in the healthcare sector may be exposed to legal scrutiny within the WTO framework. Under these circumstances, States should ensure that any restrictive regulatory intervention is supported by a clear and well-reasoned justification demonstrating its necessity for the protection of public health in accordance with Article XIV of the GATS.

Countries continue to hold considerable freedom when designing their Schedules of specific commitments. By strategically employing the designations "unbound" and "limited commitments," they can protect domestic regulatory autonomy–especially concerning supply modes that raise sensitive issues related to the oversight of medical professionals and institutional investment (namely, commercial presence and the presence of natural persons).

The prospect of future negotiating rounds requires Kazakhstan not only to reassess its current commitments but also to develop a long-term strategy that anticipates potential pressures toward further liberalization. This entails a comprehensive analysis of the economic and socio-legal consequences of liberalization, as well as the active participation of health authorities in shaping the national negotiating position [18, p. 106]. Achieving a balance between trade liberalization and the preservation of state sovereignty in the social sphere thus requires a thorough understanding of the mechanisms of the

GATS and a consistent approach to the formulation of international commitments, particularly in the most sensitive aspects of the healthcare system.

In order to improve the law enforcement practice of the Republic of Kazakhstan, it is proposed to supplement the Rules of interaction on issues related to the membership of the Republic of Kazakhstan in the World Trade Organization, approved by order of the Deputy Prime Minister – Minister of Trade and Integration of the Republic of Kazakhstan dated June 13, 2023 No. 224-NK, with a special procedure for preliminary legal assessment of projects of international trade obligations and state regulation measures affecting medical services. Such an assessment should include the identification of the cross-border element and mode of delivery of the GATS service, verification of the applicability of Article I:3 of the GATS, an analysis of the market access and national treatment obligations of the Republic of Kazakhstan, and the basis for the application of Article XIV of the GATS. The result of the assessment should be a reasoned legal opinion prepared with the obligatory participation of the authorized state body in the field of health.

Conclusion

The study allows us to formulate four main legal results.

Firstly, it is proposed to consider international medical services as comprehensive cross-border legal relations, in which the private legal element of the provision of medical services is combined with the public legal regulation of its admission and provision. Such qualifications make it possible to distinguish between international medical services and medical tourism and determine their independent place in the system of international legal regulation.

Secondly, it was found that the four modes of delivery provided for by the GATS have separate regulatory significance, since each of them corresponds to a certain range of national regulatory issues – from licensing and recognition of professional qualifications to the protection of medical data, the admission of foreign suppliers and the determination of liability.

Thirdly, with regard to the exception provided for in Article I:3 of the GATS, it is necessary to assess not only the legal status of the health care provider, but also the nature of its financing, the presence of a competitive environment and the degree of state participation in its provision. This approach makes it possible to specify the limits of the GATS application to public health and preserve the necessary regulatory autonomy of the state.

Fourthly, for the Republic of Kazakhstan, a mechanism has been proposed for a preliminary legal assessment of international obligations in the field of trade in medical services, including qualification of the method of delivery of the service, analysis of existing obligations on market access and national regime, assessment of the applicability of Articles I:3 and XIV of the GATS and determination of the possible impact of obligations on the availability, quality and safety of medical care. The practical implementation of this approach involves the systematic participation of health authorities in the formation of Kazakhstan's position within the WTO.

Thus, the practical significance of the study lies in the possibility of using the proposed criteria in assessing the new international obligations of Kazakhstan and in improving the national regulation of the cross-border provision of medical services.

REFERENCES

1 Research and Markets. Global Medical Tourism Country Profiles Report 2023: Latest Information on In-bound/Origin Destinations with Facts and Figures for 170+ Countries. 2023. URL: https://finance.yahoo.com/news/global-medical-tourism-country-profiles-152800004.html (accessed: 10.01.2026).

2 World Trade Organization. Cross-Border Mobility, COVID-19 and Global Trade. Geneva: WTO, 2020. 9 p. URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/covid19_e/mobility_report_e.pdf (accessed: 10.01.2026).

3 United Nations. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Adopted 16 December 1966. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights (accessed: 13.01.2026).

4 Rodríguez Blanco A.D., Gurgel H. Cross-border health as a conceptual approach to health mobility beyond borders: a mapping review // Critical Public Health. 2026, vol. 36, no. 1, Article 2598712. DOI: 10.1080/09581596.2025.2598712.

5 Sobo E.J. Medical travel: what it means, why it matters // Medical Anthropology. 2009, vol. 28, no. 4, pp. 326–335. DOI: 10.1080/01459740903303894.

6 Labonté R., Wise M. Comercio y salud // Revista de la Facultad Nacional de Salud Pública. 2002, vol. 20, no. 1, pp. 145–148. DOI: 10.17533/udea.rfnsp.874.

7 Pico García N., Stolik Lipszyc O., Gudín Piedra Y. Exportaciones de servicios de salud: aspectos conceptuales y situación actual. Havana: Centro de Investigaciones de Economía Internacional, 2016. 17 p. URL: https://biblioteca.clacso.edu.ar/Cuba/ciei-uh/20161007033427/ExportacionesdeServiciosdeSalud1.pdf.

8 Jovanovic M., Dequeker E., Desmet L., Morris M., Cassiman J.J., Aymé S. Genetic testing in Europe: transborder testing is a necessity // Orphanet Journal of Rare Diseases. 2010, vol. 5, suppl. 1, Article P4. DOI: 10.1186/1750-1172-5-S1-P4.

9 Brackx F., Vanongeval F., Natalia Y.A., Molenberghs G., Steenberghen T. The effect of transborder mobility on COVID-19 incidences in Belgium // International Journal of Environmental Research and Public Health. 2022, vol. 19, no. 16, Article 9968. DOI: 10.3390/ijerph19169968.

10 Jiménez B., Kozo J. The development of a collaborative binational strategy to support the San Diego-Tijuana transborder community during the COVID-19 pandemic // Frontiers in Public Health. 2022, vol. 10, Article 921513. DOI: 10.3389/fpubh.2022.921513.

11 Code of the Republic of Kazakhstan dated July 7, 2020 No. 360-VI "On Public Health and Healthcare System". Information and Legal System "Adilet". URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/K2000000360 (accessed: 13.01.2026).

12 Glinos I.A., Baeten R., Helble M., Maarse H. A typology of cross-border patient mobility // Health & Place. 2010, vol. 16, no. 6, pp. 1145–1155. DOI: 10.1016/j.healthplace.2010.08.001.

13 Medeiros E. Should EU cross-border cooperation programmes focus mainly on reducing border obstacles? // Documents d'Anàlisi Geogràfica. 2018, vol. 64, no. 3, pp. 467–491. DOI: 10.5565/rev/dag.517.

14 Зубатов М.А., Пирогова О.Е. Актуальные проблемы развития рынка медицинских услуг в условиях цифровизации // Теория и практика сервиса: экономика, социальная сфера, технологии. – 2024. – № 2(60). – С. 36–42.

15 Da Silva M. The International Right to Health Care: A Legal and Moral Defense // Michigan Journal of International Law. 2018, vol. 39, no. 3, pp. 343–384.

16 Zarrilli S., Kinnon C. (eds.). International Trade in Health Services: A Development Perspective. Geneva: United Nations; World Health Organization, 1998. 264 p.

17 Blouin C., Drager N., Smith R. (eds.). International Trade in Health Services and the GATS: Current Issues and Debates. Washington, DC: World Bank, 2006. 312 p. DOI: 10.1596/978-0-8213-6211-2.

18 Driss B. GATS and International Trade in Health Services: Impact and Regulations // Hasanuddin Law Review. 2017, vol. 3, no. 2, pp. 104–116. DOI: 10.20956/halrev.v3i2.1050.

19 Munin N. Legal Guide to GATS. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International; Austin: Wolters Kluwer Law & Business, 2010. 494 p.

20 Ekbal B. General Agreement on Trade in Services and the health sector // Indian Journal of Medical Ethics. 2006, vol. 3, no. 2, pp. 61–66. DOI: 10.20529/IJME.2006.022.

21 Adlung R. Public Services and the GATS // Journal of International Economic Law. 2006, vol. 9, no. 2, pp. 455–485. DOI: 10.1093/jiel/jgl010.

REFERENCES

1 Research and Markets. Global Medical Tourism Country Profiles Report 2023: Latest Information on In-bound/Origin Destinations with Facts and Figures for 170+ Countries. URL: https://finance.yahoo.com/news/global-medical-tourism-country-profiles-152800004.html (accessed: 10.01.2026) (In English)

2 World Trade Organization. Cross-Border Mobility, COVID-19 and Global Trade. Geneva: WTO, 2020. 9 p. URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/covid19_e/mobility_report_e.pdf (accessed: 10.01.2026) (In English)

3 United Nations. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Adopted 16 December 1966. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights (accessed: 13.01.2026) (In English)

4 Rodríguez Blanco A.D., Gurgel H. (2026) Cross-border health as a conceptual approach to health mobility beyond borders: a mapping review // Critical Public Health. vol. 36, no. 1, Article 2598712. DOI: 10.1080/09581596.2025.2598712 (In English)

5 Sobo E.J. (2009) Medical travel: what it means, why it matters // Medical Anthropology. vol. 28, no. 4, pp. 326–335. DOI: 10.1080/01459740903303894 (In English)

6 Labonté R., Wise M. (2002) Comercio y salud // Revista de la Facultad Nacional de Salud Pública. vol. 20, no. 1, pp. 145–148. DOI: 10.17533/udea.rfnsp.874 (In Spanish)

7 Pico García N., Stolik Lipszyc O., Gudín Piedra Y. (2016) Exportaciones de servicios de salud: aspectos conceptuales y situación actual. Havana: Centro de Investigaciones de Economía Internacional. 17 p. URL: https://biblioteca.clacso.edu.ar/Cuba/ciei-uh/20161007033427/ExportacionesdeServiciosdeSalud1.pdf (In Spanish)

8 Jovanovic M., Dequeker E., Desmet L., Morris M., Cassiman J.J., Aymé S. (2010) Genetic testing in Europe: transborder testing is a necessity // Orphanet Journal of Rare Diseases. vol. 5, suppl. 1, Article P4. DOI: 10.1186/1750-1172-5-S1-P4 (In English)

9 Brackx F., Vanongeval F., Natalia Y.A., Molenberghs G., Steenberghen T. (2022) The effect of transborder mobility on COVID-19 incidences in Belgium // International Journal of Environmental Research and Public Health. vol. 19, no. 16, Article 9968. DOI: 10.3390/ijerph19169968 (In English)

10 Jiménez B., Kozo J. (2022) The development of a collaborative binational strategy to support the San Diego-Tijuana transborder community during the COVID-19 pandemic // Frontiers in Public Health. vol. 10, Article 921513. DOI: 10.3389/fpubh.2022.921513 (In English)

11 Code of the Republic of Kazakhstan dated July 7, 2020 No. 360-VI "On Public Health and Healthcare System". Information and Legal System "Adilet". URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/K2000000360 (accessed: 13.01.2026) (In English)

12 Glinos I.A., Baeten R., Helble M., Maarse H. (2010) A typology of cross-border patient mobility // Health & Place. vol. 16, no. 6, pp. 1145–1155. DOI: 10.1016/j.healthplace.2010.08.001 (In English)

13 Medeiros E. (2018) Should EU cross-border cooperation programmes focus mainly on reducing border obstacles? // Documents d'Anàlisi Geogràfica. vol. 64, no. 3, pp. 467–491. DOI: 10.5565/rev/dag.517 (In English)

14 Zubatov M.A., Pirogova O.E. (2024) Aktual'nye problemy razvitija rynka medicinskih uslug v uslovijah cifrovizacii // Teorija i praktika servisa: jekonomika, social'naja sfera, tehnologii. № 2 (60). S. 36–42 (In Russian)

15 Da Silva M. (2018) The International Right to Health Care: A Legal and Moral Defense // Michigan Journal of International Law. vol. 39, no. 3, pp. 343–384 (In English)

16 Zarrilli S., Kinnon C. (eds.) (1998) International Trade in Health Services: A Development Perspective. Geneva: United Nations; World Health Organization. 264 p. (In English)

17 Blouin C., Drager N., Smith R. (eds.) (2006) International Trade in Health Services and the GATS: Current Issues and Debates. Washington, DC: World Bank. 312 p. DOI: 10.1596/978-0-8213-6211-2 (In English)

18 Driss B. (2017) GATS and International Trade in Health Services: Impact and Regulations // Hasanuddin Law Review. vol. 3, no. 2, pp. 104–116. DOI: 10.20956/halrev.v3i2.1050 (In English)

19 Munin N. (2010) Legal Guide to GATS. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International; Austin: Wolters Kluwer Law & Business. 494 p. (In English)

20 Ekbal B. (2006) General Agreement on Trade in Services and the health sector // Indian Journal of Medical Ethics. vol. 3, no. 2, pp. 61–66. DOI: 10.20529/IJME.2006.022 (In English)

21 Adlung R. (2006) Public Services and the GATS // Journal of International Economic Law. vol. 9, no. 2, pp. 455–485. DOI: 10.1093/jiel/jgl010 (In English)

БЕРТАЕВА Б.С.,*[1]
докторант.
*e-mail: bertaeva.binur@mail.ru
ORCID ID: 0009-0001-3221-0358
БАЙМАҒАМБЕТОВА З.М.,[1]
PhD, ассистент-профессор.
e-mail: zulfiyabaimagambetova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6352-3480
ВАН Х.В.,[2]
PhD, қауымдастырылған профессор.
e-mail: whwkzc@126.com
ORCID ID: 0000-0003-3044-1774
[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан
[2]Харбин политехникалық институты,
Харбин қ., Қытай

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ МЕДИЦИНАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕР САУДАСЫ: ДОКТРИНАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР МЕН ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ НАҚТЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Жаһандану медициналық қызметтердің трансшекаралық саудасын толыққанды әрі ауқымды индустрияға айналдырды. Жыл сайын шамамен 14 миллион адам медициналық көмек алу үшін өз елінен тыс жерлерге жүгінеді, ал осы қызметтердің әлемдік нарығының көлемі 40 миллиард АҚШ долларына жуық бағаланады. Сонымен қатар халықаралық құқықта да, ұлттық құқықтық жүйелерде де «халықаралық медициналық қызметтер» ұғымының заңнамалық тұрғыдан бекітілген анықтамасы жоқ, бұл тиісті құқықтық қатынастарды саралау барысында терминологиялық белгісіздік пен құқықтық тәуекелдерді туындатады. Мақалада қалыптасқан доктриналық көзқарастар жинақталып, оларды синтездеу негізінде халықаралық медициналық қызметтердің авторлық анықтамасы ұсынылады. ГАТС шеңберіндегі қызметтерді жеткізудің төрт тәсілі қарастырылады, сауданы ырықтандыру мен мемлекеттердің денсаулық сақтау құқығын қамтамасыз ету жөніндегі міндеттемелері арасындағы қайшылық талданады, сондай-ақ мемлекеттік қызметтерге қатысты ерекшелікті түсіндірудегі құқықтық белгісіздік айқындалады. Жария қызметтерді ГАТС қолданылу аясынан шығару презумпциясы негізделеді. Қазақстан үшін ДСҰ шеңберіндегі міндеттемелерді қайта қарауды, арнайы міндеттемелер санаттарын стратегиялық тұрғыдан пайдалануды және денсаулық сақтау органдарын халықаралық келіссөздерге тартуды қамтитын практикалық ұсынымдар ұсынылады. Алынған тұжырымдар халықаралық медициналық қызметтер саудасы саласында еліміздің ұлттық ұстанымын қалыптастыруға ықпал етуі мүмкін.

Тірек сөздер: халықаралық медициналық қызметтер, қызметтер саудасы, ырықтандыру, денсаулық сақтау, реттеу, терминология, егемендік.

БЕРТАЕВА Б.С.,*[1]
докторант.
*e-mail: bertaeva.binur@mail.ru
ORCID ID: 0009-0001-3221-0358
БАЙМАГАМБЕТОВА З.М.,[1]
PhD, ассистент-профессор.
e-mail: zulfiyabaimagambetova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6352-3480
ВАН Х.В.,[2]
PhD, ассоциированный профессор.
e-mail: whwkzc@126.com
ORCID ID: 0000-0003-3044-1774
[1]Казахский национальный университет
им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан
[2]Харбинский политехнический институт,
г. Харбин, Китай

ТОРГОВЛЯ МЕЖДУНАРОДНЫМИ МЕДИЦИНСКИМИ УСЛУГАМИ: ДОКТРИНАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ И ПРОБЛЕМА ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ОПРЕДЕЛЕННОСТИ

Аннотация

Глобализация превратила трансграничную торговлю медицинскими услугами в полноценную крупномасштабную индустрию. Ежегодно около 14 млн человек бращаются за медицинской помощью за пределами своей страны, а объем мирового рынка таких услуг оценивается почти в 40 млрд долларов США. Вместе с тем ни международное право, ни национальные правовые системы не содержат законодательно закрепленного определения понятия «международные медицинские услуги», что порождает терминологическую неопределенность и правовые риски при квалификации соответствующих правоотношений. В статье обобщаются существующие доктринальные подходы и на основе их синтеза формулируется авторское определение международных медицинских услуг. Рассматриваются четыре способа поставки услуг в соответствии с ГАТС, исследуется противоречие между либерализацией торговли и обязанностью государств обеспечивать право на здоровье, а также выявляется правовая неопределенность в толковании исключения в отношении государственных услуг. Обосновывается презумпция исключения публичных услуг из сферы действия ГАТС. Для Казахстана предлагаются практические рекомендации, включающие пересмотр обязательств в рамках ВТО, стратегическое использование категорий специфических обязательств и привлечение органов здравоохранения к международным переговорам. Полученные выводы могут способствовать формированию национальной позиции страны в сфере торговли международными медицинскими услугами.

Ключевые слова: международные медицинские услуги, торговля услугами, либерализация, здравоохранение, регулирование, терминология, суверенитет.

Article submission date: 14.07.2026

МРНТИ 10.89.27
УДК 347.6:340.5
JEL K14

https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-257-271

АБЛАЕВА Э.Б.,*[1]
к.ю.н., ассоциированный профессор.
*e-mail: ablaeva_1981@mail.ru
ORCID ID: 0009-0002-3124-1248
[1]Казахский национальный медицинский
университет им. С.Д. Асфендиярова,
г. Алматы, Казахстан

ПРАВА И ОБЯЗАННОСТИ СУРРОГАТНЫХ МАТЕРЕЙ В КАЗАХСТАНСКОЙ И АМЕРИКАНСКОЙ ПРАВОВЫХ СИСТЕМАХ: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

Аннотация

Раскрываются права и обязанности суррогатных матерей в Республике Казахстан и штатах Иллинойс, Калифорния, Колорадо, Невада, Нью-Йорк и Флорида. Сравнительно-правовое исследование показало, что, в отличие от казахстанских суррогатных матерей, американские суррогатные матери обладают чрезмерно широким объемом прав и свобод, вплоть до самостоятельного принятия ими решения о собственном здоровье, сохранении или прерывания беременности, редукции плода, выборе образа жизни, отказа от исполнения договорных обязательств, расторжении договора в одностороннем правопорядке и т.п. Результаты исследования подтверждают, что отсутствие запретов или ограничений в поведении американских суррогатных матерей противоречит предмету договора суррогатного материнства, каковым представляется вынашивание эмбриона, рождение жизнеспособного ребенка и передача его законным родителям, существу обязательств как создание ею благоприятных условий для нормального течения беременности и внутриутробного развития плода, а также законным интересам супружеской пары, которые в силу диагноза «бесплодие» имеют прямые медицинские показания к суррогатному материнству и желают иметь ребенка. С учетом положительного опыта американской правовой системы предложены направления трансформации регулирования правового положения суррогатных матерей в Казахстане.

Ключевые слова: суррогатная мать, юридические права, юридические обязанности, юридическая ответственность, объем ответственности, меры ответственности, обеспечение исполнения договора, защита интересов.

Введение

Избранная тема особо актуализируется в условиях тенденции спада рождаемости во всем мире и устойчивого роста разводимости в Казахстане. Так, согласно исследованию авторов Хесус Фернандес-Вильяверде, Патрик Норрик, по состоянию на 2026 г. глобальный уровень рождаемости впервые опустился ниже уровня воспроизводства населения, что не наблюдалось ранее во время войн или пандемий. Исследователи особо выделяют низкую рождаемость в странах с низким и средним уровнем дохода, а также среди более бедных и менее образованных женщин [1]. Между тем коэффициент брачности и разводимости в Казахстане за последние годы показывает, что количество браков продолжает сокращаться, а разводов – расти [2]. В свою очередь, обеспокоенность ВОЗ ООН вызывает бесплодие, встречающееся за последние десятилетия у каждого 6-го человека в возрасте от 18 до 49 лет [3]. Общепринято считать, что одной из объективных причин ухудшения социально-демографического положения в стране является мужское, женское и смешанные формы бесплодия, которые препятствуют рождаемости населения и сохранению семьи.

Разумеется, в свете сложившихся обстоятельств увеличивается спрос на вспомогательные репродуктивные методы и технологии, особенно на суррогатное материнство. Сегодня с применением суррогатного материнства преодолеваются самые тяжелые формы нарушения половой и репродуктивной системы женщин, вызванные эндокринными, аутоиммунными, анатоми-

ческими, физиологическими и иными факторами, которые не поддаются традиционному лечению. Безусловно, распространенность различных форм бесплодия во всем мире, естественная потребность людей в воспроизводстве потомства и создании семьи становятся причинами, способствующими развитию репродуктивного туризма и появлению трансграничного суррогатного материнства.

Выбор темы исследования обусловлен отсутствием единого правового подхода в национальном и зарубежном правопорядках в части определения объема прав и обязанностей суррогатной матери, пределов между принципом свободы договора и обязательности нормативных предписаний, гарантирующих ей свободный репродуктивный выбор и неприкосновенность ее личной жизни, мер юридической ответственности, применяемых к ней. Неопределенность в озвученных вопросах особо проявляется при сопоставлении законодательства и договорной практики РК в сфере суррогатного материнства с правовой системой отдельных штатов США, в которых суррогатные матери юридически независимы, социально защищены и финансово обеспечены, а биологические родители социально уязвимы и находятся в зависимом от них положении.

На наш взгляд, казахстанская и американская правовые системы – наглядный пример двух противоположных моделей правового регулирования. Поэтому многим правовым системам требуется устранить юридические противоречия, восполнить правовой вакуум, привести национальное законодательство в соответствие с интересами детей, биологических родителей и суррогатных матерей [4]. Личная автономия и репродуктивная свобода американских суррогатных матерей находятся в прямом противоречии с правами биологических родителей на материнство, отцовство, создание семьи, охрану репродуктивного здоровья и получение высокотехнологичной медицинской помощи. Особо выделим что абсолютные права американских суррогатных матерей на прерывание беременности, редукцию плода, выбор врача, свободное принятие решения относительно своего здоровья и образа жизни, односторонний отказ от исполнения договорных обязательств нарушают юридические и этические стандарты международного права – обеспечение наилучших интересов ребенка независимо от его происхождения, закрепленного в Конвенции о правах ребенка [5].

Суррогатная мать, как и любая другая женщина, в соответствии со ст. 79 Кодекса РК «О здоровье народа и системе здравоохранения» имеет право на свободный репродуктивный выбор, включая самостоятельное принятие решения относительно родов и детей, прерывания беременности, стерилизации [6]. Одновременно она обязана в соответствии со ст. 80 Кодекса РК «О здоровье народа и системе здравоохранения» заботиться о своем здоровье, выполнять назначения медицинских работников, информировать их об индивидуальных особенностях своего организма и мн. др. [6]. Вместе с тем, согласно брачно-семейному законодательству РК женщина, изъявившая желание быть суррогатной матерью, принимает на себя ряд обязательств и ограничений, связанных с вынашиванием беременности, наступившей в результате искусственного оплодотворения [7]. Кроме того, суррогатная мать признается одной из сторон договора в лице исполнителя, которая по заданию заказчиков обязана совершать ряд действий или придерживаться определенных правил, согласующихся с их законными интересами [8].

Соответственно, здесь также ставится вопрос о соответствии национального законодательства, регулирующего суррогатное материнство, общепринятым международным стандартам биоэтики и медицины, защиты прав ребенка, человека, мужчин, женщин, семей, а также охраны репродуктивного здоровья.

Цель работы заключается в исследовании прав и обязанностей суррогатных матерей РК и штатов Иллинойс, Калифорния, Колорадо, Невада, Нью-Йорк, Флорида для дальнейшего развития действующего законодательства, совершенствования договорной практики в сфере суррогатного материнства и приведения их в соответствие с международными стандартами в области прав человека, биоэтики и медицины.

Для достижения обозначенных целей необходимо:

1) изучить социальное и правовое положение суррогатных матерей, вынашивающих беременность и рожающих по договорам суррогатного материнства генетически чужих детей на территории государства РК и отдельных штатов США;

2) раскрыть содержание прав и обязанностей суррогатных матерей РК и штатов Иллинойс, Калифорния, Колорадо, Невада, Нью-Йорк и Флорида;

3) определить объем, меры и пределы юридической ответственности казахстанских и американских суррогатных матерей;

4) провести сравнительно-правовой анализ казахстанской и американской моделей законодательного и договорного регулирования правового положения суррогатных матерей;

5) выделить отличительные особенности казахстанской и американской правовых систем в сфере здравоохранения, репродукции человека, социального и медицинского страхования, а также гражданско-правовых и брачно-семейных отношений;

6) дать оценку казахстанской и американской моделям регулирования правового положения суррогатных матерей.

Материалы и методы

В проведении исследования использованы нормативные, теоретические и практические материалы.

Так, нормативную базу исследования составили: законодательство РК в сфере здравоохранения, репродуктивной медицины, брачно-семейных и гражданско-правовых отношений. В исследовании также были использованы: California Family Code, Colorado Surrogacy Agreement Act, Illinois Gestational Surrogacy Act, New York Family Court Act; New York Gestational Surrogates' Bill of Rights, New York Public Health, The New York State Child-Parent Security Act: Gestational Surrogacy, New York Paid Family Leave Law, New York Labor Law, New York Disability Benefits Law, Florida Statutes, Nevada Revised Statutes, Assembly Bill 472.

Выбор зарубежных правопорядков обусловлен различиями в подходах к правовому регулированию суррогатного материнства, что позволяет провести сравнительно-правовой анализ правового положения суррогатных матерей, их прав и обязанностей, а также механизмов их правовой защиты.

Теоретические материалы представлены научными трудами зарубежных исследователей. В частности, при формировании теоретической базы исследования использована работа J. Fernández-Villaverde и P. Norrick, посвященная современным социально-экономическим трансформациям и их влиянию на развитие общества, а также работа K. Horsey, в которой рассматриваются современные глобальные тенденции развития суррогатного материнства и особенности его правового регулирования в различных национальных правопорядках. Эти труды использованы для определения теоретических подходов к исследованию суррогатного материнства и выявления современных тенденций его развития.

К эмпирическим материалам относятся типовые договоры суррогатного материнства, разработанные Northwest Surrogacy Center, осуществляющего свою деятельность на территории США, договоры клиник по репродукции человека г. Алматы, а также нотариальные договоры суррогатного материнства, отобранные исходя из их непосредственной относимости к предмету исследования и наличия положений, регулирующих права, обязанности и ответственность суррогатных матерей.

В ходе исследования автор также применял нормы и принципы международного права, признаваемые казахстанской стороной.

Социально-правовой статус суррогатной матери не представляется возможным определить в рамках одной юридической науки и обязывает придерживаться в исследовании междисциплинарного подхода. Содержание прав и обязанностей суррогатной матери надлежало раскрыть в медицинских, психологических, биоэтических и социологических аспектах.

Суррогатное материнство есть сложное и противоречивое социально-правовое явление, напрямую затрагивающее право на материнство и отцовство, охрану детства и семьи, а также на неприкосновенность личности, особенно при осуществлении медицинского вмешательства в организм суррогатной матери и применении к ней репродуктивных практик. Аксиологический подход был необходим для оценки норм, регулирующих права и обязанности суррогатной матери не только с учетом требований добросовестности, разумности, справедливости, но и перечисленных выше неотчуждаемых фундаментальных ценностей. Аксиологический подход

позволил установить, что сохранение традиционного института семьи и брака и обеспечение наилучших интересов ребенка является приоритетным направлением казахстанской модели правового регулирования суррогатного материнства, а для американской модели – защита автономии личности суррогатной матери и свободы репродуктивного выбора.

Автор, придерживаясь биоэтического подхода, провел соотношение норм законодательства, регламентирующих права и обязанности суррогатной матери, с принципами: уважение автономии личности и репродуктивной свободы суррогатной матери, недопущение эксплуатации ее тела и коммерциализации ее репродуктивных функций, непричинение вреда ее здоровью; запрещенность злоупотребления и недобросовестного поведения сторон договора суррогатного материнства, равенство и справедливость в определении объема, мер и пределов ответственности; презумпция законных интересов биологических родителей; обеспечение наилучших интересов ребенка.

Остановимся на каждом методе, который был использован в исследовании.

Так, основным методом является сравнительно-правовой метод, которым сопоставлено законодательство Казахстана и штатов Иллинойс, Калифорния, Колорадо, Невада, Нью-Йорк, Флорида, регулирующее применение вспомогательных репродуктивных методов и технологий.

Для анализа нормативных правовых актов РК и отдельных штатов США использован формально-догматический метод. С его применением раскрыто содержание, имеющихся в казахстанской и американской правовых системах юридических понятий и категорий, а также проведено их системное толкование.

Методом правового моделирования, автором разработаны рекомендации по дальнейшему развитию казахстанского законодательства, совершенствованию договорной практики в сфере суррогатного материнства, а также приведению их в соответствие с международными стандартами биоэтики и медицины, прав детей, человека, женщин, семьи.

Метод анализа правоприменительной практики, использованный при изучении договорной практики суррогатного материнства, поспособствовал выявлению правовых пробелов, коллизий и дефектов нормативного регулирования суррогатного материнства в законодательстве РК.

Результаты и обсуждение

Права и обязанности суррогатных матерей в Республике Казахстан.

Обстоятельное изучение национальной правовой системы показало, что в РК отсутствует специальный нормативный правовой акт, определяющий исключительно социально-правовой статус суррогатной матери, содержащий перечень ее прав и обязанностей, а также предъявляющий требования к ее кандидатуре. В числе единственных нормативных правовых актов, в которых содержатся интересующие нас нормы, представляется Кодекс РК «О браке (супружестве) и семье». Согласно статьям 56-57 Кодекса, суррогатная мать обязана:

1) представить биологическим родителям медицинское заключение о своем физическом, психическом и репродуктивном здоровье;

2) получить разрешение супруга на заключение договора суррогатного материнства;

3) наблюдаться у врача-репродуктолога, выполнять его рекомендации и принимать его назначения;

4) информировать биологических родителей о состоянии своего здоровья и течении беременности;

5) нести ответственность за беременность, которая наступила в результате трансфера эмбриона в полость ее матки;

6) передать после родов ребенка его биологическим родителям;

7) исключить наступление своей естественной беременности;

8) при наступлении естественной беременности возместить биологическим родителям все материальные расходы [7].

Аналогичные обязанности несут и другие гражданки РК.

Один немаловажный момент, на котором следует остановиться. Так, если следовать названию ст. 57 Кодекса РК «О браке (супружестве) и семье», в ней содержатся права и обязанности суррогатных матерей и биологических родителей [7], но в ней их права не прописаны. Поэтому

предстоит определить права суррогатной матери, раскрыв перечень обязанностей биологических родителей. Судя по виду и характеру их обязанностей, суррогатная мать имеет право на компенсацию материальных расходов, связанных с нотариальным удостоверением договора суррогатного материнства; прохождением ею медицинского обследования; медицинским обслуживанием.

В обиходе у нас принято считать, что в РК установлен коммерческий тип суррогатного материнства. Хотя ни один нормативный правовой акт РК не содержит в себе норм, обязывающих биологических родителей выплатить суррогатной матери вознаграждение за вынашивание беременности и роды ребенка, за исключением законодательного определения суррогатного материнства, в котором указана ее выплата. Несмотря на это, в договорной практике суррогатного материнства ситуация обстоит иначе. Выплата суррогатной матери денежного вознаграждения за вынашивание беременности и роды ребенка давно вошла в практику. Бесспорно, право суррогатной матери на получение денежного вознаграждения за вынашивание беременности и роды ребенка, закрепленные в нотариально удостоверенных договорах суррогатного материнства, корреспондирует обязанность биологических родителей выплатить его. Следует ознакомиться с содержанием договоров суррогатного материнства, которые закрепили широкий объем прав и обязанностей сторон. Во избежание дублирования почерпнем из договоров только те права и обязанности, которые не предусмотрены законодательством РК.

Итак, согласно условиям договора суррогатного материнства, суррогатная мать имеет право:

◆ «– со дня подтверждения беременности на выплату ей ежемесячного содержания, предназначенного для питания, средств личной гигиены, услуг связи и транспорта, в сроки, в размерах и в порядке, предусмотренном настоящим Договором;

◆ на выплату ей вознаграждения за вынашивание и рождение жизнеспособного ребенка (детей) в размерах, сроках и порядке, определенных настоящим Договором;

◆ на личную жизнь и невмешательство в нее со стороны Заказчиков, за исключением выполнения условий, предусмотренных в настоящем Договоре;

◆ на выплату ей неустойки (штрафа, пени) и возмещения морального вреда в случаях просрочки исполнения Заказчиками своих обязательств, предусмотренных настоящим Договором, за исключением тех случаев, когда такие выплаты не производятся;

◆ до переноса эмбриона(ов) на отказ от участия в программе ЭКО и суррогатное материнство с условием возмещения ею всех понесенных Заказчиками по настоящему Договору расходов и выплаты им компенсации за причинение морального вреда;

◆ присутствие родственников в момент заключения настоящего Договора и передачи вознаграждения, предусмотренных пунктами … настоящего Договора» [9, 10, 11, 12].

Далее, раскроем обязанности суррогатной матери.

По условиям договора суррогатного материнства суррогатная мать обязана:

◆ «– в период подготовки и проведения искусственного оплодотворения и трансфера эмбриона, а также вынашивания беременности вплоть до родоразрешения находиться в пределах ...;

◆ на период, необходимый для подготовки к процедуре искусственного оплодотворения и трансфера эмбриона, но не менее чем за четыре недели до переноса и четырех недель после переноса эмбриона (до готовности результатов медицинских анализов по факту наступления беременности) исключить интимные отношения;

◆ с момента переноса и имплантации эмбриона (эмбрионов), а также после рождения ребенка (детей) не предъявлять на ребенка (детей) никаких прав, не учинять препятствия по его (их) воспитанию, не разглашать сведения о вынашивании беременности и сохранять тайну рождения ребенка (детей);

◆ беспрекословно соблюдать Правила вынашивания беременности и вести исключительно здоровый образ жизни;

◆ следить за рабочим состоянием мобильного телефона для обеспечения возможности круглосуточной связи, не отключать его в течение всего периода беременности и родовспоможения, незамедлительно отвечать на звонки Заказчиков;

◆ расходовать денежные средства, выплачиваемые Заказчиками на ежемесячное содержание, по целевому назначению и исключительно на свое питание, средства личной гигиены, услуги связи и транспорта;

◆ лично исполнить поручение Заказчиков, предусмотренное пунктами … настоящего Договора;

◆ предоставлять Заказчикам копии чеков, квитанций, счетов об оплате» [9, 10, 11, 12].

Нарушение суррогатной матерью каких-либо обязательств влечет за собой наложение штрафа, размер и порядок уплаты которого определяется в каждом случае индивидуально, а также зависит от характера и степени нарушения обязательств.

Договор суррогатного материнства, заключаемый на территории РК, подлежит нотариальному удостоверению. Для этого обратимся к Правилам совершения нотариальных действий, в которых также указан ряд действий, обязательных для совершения суррогатной матерью. Итак, суррогатная мать в соответствии с п. 215 Правил, должна предоставить нотариусу медицинское заключение и справки о состоянии здоровья ребенка (детей) [13]. Под медицинским заключением необходимо понимать справку-подтверждение клиники по репродукции человека, осуществляющей трансфер эмбриона в полость суррогатной матери.

Перейдем к локальным актам репродуктивных клиник, где также содержатся права и обязанности суррогатной матери. Так, суррогатная мать предупреждается о том, что она «не вправе отказываться от участия в программе суррогатного материнства с момента оплаты Заказчиками услуг клиники … за проведение искусственного оплодотворения и трансфера эмбриона. В случае отказа она обязуется оплатить и возместить Заказчикам расходы, связанные с применением вспомогательных репродуктивных методов и технологий» [14], что свидетельствует об уважении ее репродуктивной свободы, равномерном распределении между ней и биологическими родителями рисков и последствий репродуктивных практик, законности их ожиданий, а также презумпции их интересов.

Немаловажно сказать о редукции плода и способах родоразрешения. Само собой разумеется, что редукция плода и способы родоразрешения не являются желанием сторон или обязательным требованием законодателя. Для проведения редукции плода или операции кесарево сечение необходимы медицинские показания. Так, в соответствии с Правилами и условиями проведения вспомогательных репродуктивных методов и технологий редукция лишнего плода проводится для исключения акушерских или перинатальных осложнений [15]. Помимо того, существуют медицинские противопоказания для редукции плода, каковыми являются угроза прерывания беременности или острые воспалительные заболевания [15]. Редукция плода проводится только с согласия беременной женщины и в данном случае – суррогатной матери [15]. Однако одного ее согласия недостаточно, и требуется согласие биологических родителей. К сожалению, отказ биологических родителей от редукции плода при наличии на то медицинских показаний, в законодательстве остается неурегулированным. Предположительно, основываясь на приоритете жизни и здоровья будущей матери – беременной суррогатной матери, врачи должны действовать в ее же интересах. Между тем, как показывает договорная практика в сфере суррогатного материнства, вопрос о редукции плода благополучно решается по взаимному соглашению сторон, заинтересованных в минимизации рисков осложнения течений беременности и родов. Аналогично решается вопрос и о способах родоразрешения. Операция кесарево сечение проводится для того, чтобы минимизировать материнские и неонатальные осложнения беременных и рожениц, которые находятся в группе риска [16].

Права и обязанности суррогатных матерей в штатах Иллинойс, Калифорния, Колорадо, Невада, Нью-Йорк и Флорида.

Анализ Colorado Surrogacy Agreement Act 2021 показывает, что на весь период действия договора суррогатного материнства, особенно при его заключении, суррогатная мать обязана иметь своего юридического представителя, каковым обычно на практике является независимый от биологических родителей адвокат, действующий только в ее законных интересах (ст.19-4.5-104). Колорадское законодательство не наделяет суррогатную мать правом на возмещение представительских расходов (ст. 19-4.5-105), за исключением материальных расходов, связанных с применением традиционного или гестационного суррогатного материнства [17].

Априори заключение договора суррогатного материнства в штате Колорадо предполагает право суррогатной матери принимать все решения относительно своего здоровья и благополучия, а также беременности (ст.19-4.5-106), в том числе редукции плода, прерывания беременности, образа жизни. Любая из сторон договора суррогатного материнства имеет право его расторгнуть в одностороннем порядке до трансфера эмбриона в полость матки суррогатной матери или после, если попытка зачатия не привела к беременности [17]. Несколько странным для нас выглядит освобождение суррогатной матери от возмещения материальных расходов и убытков, а также от уплаты штрафов при расторжении договора суррогатного материнства по ее инициативе (ст.19-4.5-108). Но по законодательству штата Колорадо понуждение суррогатной матери к заключению договора суррогатного материнства, принуждение ее к трансферу эмбриона, сохранению или прерыванию беременности и иным медицинским вмешательствам в ее организм не признается средством правовой защиты законных интересов биологических родителей (ст.19-4.5-112) [17].

На первый взгляд, вызывает недоумение норма, в соответствии с которой суррогатная мать вправе отказаться от ребенка в тех случаях, если будет установлено отсутствие генетической связи ребенка с ней, донором или одним из заказчиков. Тем самым, как мы полагаем, законодательство штата Колорадо руководствуется принципом свободы договора и приоритета намерений сторон – вынашивание беременности, рождение и передача ребенка, а не генетической принадлежностью ребенка.

Перечисленные выше права и обязанности есть у суррогатных матерей штата Иллинойс, наделившего ее сравнительно широким объемом прав и подробно расписавшего ее обязанности применительно к каждому случаю. Так, одним из критериев участия женщины в суррогатном материнстве является наличие юридического представителя, а также медицинской страховки на период беременности и послеродовой период в течение двух месяцев. В отличие от колорадского законодательства, иллинойское законодательство обязывает биологических родителей оплачивать представительские услуги суррогатной матери. По сложившейся практике они оформляют медицинскую страховку суррогатной матери или возмещают ей расходы, затраченные на ее оформление.

Illinois Gestational Surrogacy Act подобно казахстанской модели требует согласия супруга суррогатной матери для заключения договора суррогатного материнства. Однако по законодательству штата Иллинойс согласие супруга суррогатной матери состоит не только в предоставлении им разрешения на вынашивание беременности. Согласие супруга означает, что он принимает на себя ее обязательства, предусмотренные договором [18]. Необходимость в согласии супруга суррогатной матери объясняется тем, что в американском семейном праве действует принцип presumption of paternity в отношении ребенка, рожденного в период брака, заранее отменяющий его родительские права на ребенка и исключающий возможность возникновения спора о родительстве между ним и заказчиками. Кроме того, требование Illinois Gestational Surrogacy Act «принять на себя обязательства суррогатной матери» в договорной практике суррогатного материнства толкуется шире. Например, в соответствии с условиями типового договора о вынашивании беременности Northwest Surrogacy Center суррогатная мать и ее супруг обязуются до и после трансфера эмбриона соблюдать половой покой для исключения естественной беременности и заражения инфекциями, передающимися половым путем и представляющими угрозу для нормального течения беременности [19].

Законодательство штата Иллинойс предоставляет суррогатной матери право на выбор врача, который будет вести беременность, что исключено в казахстанской правовой системе. Устный или письменный ее отказ от права на самостоятельное принятие решения о своем здоровье или беременности признается недействительным и противоречащим закону, то есть право на сохранение или прерывание беременности либо редукцию плода остается за суррогатной матерью. Законодательство Иллинойс исключает уголовную и гражданскую ответственность сторон договора суррогатного материнства за их действия, совершенные по неосторожности. В иных случаях они пользуются правами, предусмотренными «common law» и «equality law», в качестве средств правовой защиты, в том числе правом на возмещение убытков.

В соответствии с нормами Florida Statuses биологические родители, которым показано суррогатное материнство, соглашаются с тем, что суррогатная мать признается единственным ли-

цом, чье согласие необходимо для осуществления медицинского вмешательства в ее организм и решения вопросов о ведении беременности. Следовательно, во Флориде решение вопросов о сохранении или прерывании беременности, об осуществлении медицинских процедур отдается на усмотрение суррогатной матери. Как правило, суррогатная мать соглашается пройти медицинское обследование, процедуру трансфера эмбриона в полость ее матки, выносить беременность и передать ребенка его заказчикам, но никто не может принудить ее к выполнению условий договора суррогатного материнства [20].

Штат Флорида отличился тем, что предъявляет минимальный объем требований к суррогатной матери, биологическим родителям, содержанию договора суррогатного материнства и процедуре его заключения, которые присущи диспозитивной модели с ограниченным вмешательством государства. К сожалению, очень важные вопросы, связанные с предоставлением суррогатной матери медицинского страхования, социального страхования ее жизни и здоровья, финансовых гарантий исполнения договорных обязательств, адвоката для защиты ее законных интересов остались нерешенными. Другое отличие видится в том, что законодательство Флорида возлагает на суррогатную мать родительские права и обязанности, если ребенок не имеет генетической связи с одним из биологических родителей. Следовательно, при установлении родительских прав законодательство штата Флорида придает особое значение генетической принадлежности ребенка. Следующая особенность заключается в том, что суррогатная мать имеет право требовать компенсацию разумных расходов, затрачиваемых на проживание, юридические и психологические консультации, медицинские услуги во время беременности, родов и после родов, если по условиям договора о гестационном суррогатном материнстве биологические родители приняли на себя обязательства по их возмещению [20].

То же самое можно сказать в отношении законодательства штата Невада. Но в отличие от законодательства предыдущих штатов, Nevada Revised Statuses предусматривает возможность договором суррогатного материнства возложить на суррогатную мать обязанность воздержаться от употребления табачных изделий, алкогольных напитков, наркотических средств, а также лекарственных препаратов, не назначенных врачом. Обязанность суррогатной матери воздержаться от совершения любых действий, которые могут привести к осложнению течения беременности и родов, причинить вред жизни и здоровью плода, Nevada Revised Statuses считает подлежащим исполнению. Сохранение или прерывании беременности также остается на усмотрении суррогатной матери и регулируется общим законом штата Невада [21]. Проблема отсутствия медицинского страхования при суррогатном материнстве решилась в 2020 г. с принятием Assembly Bill 472, который запретил страховщикам отказывать в осуществлении страхового покрытия медицинских расходов застрахованному лицу по причине того, что роженица является суррогатной матерью [22].

Подобно штату Невада многие аспекты суррогатного материнства в штате Калифорния остаются неурегулированными. Несмотря на отсутствие детальной регламентации суррогатного материнства или специального закона в штате Калифорния, основные гарантии суррогатной матери предусмотрены в California Family Code. В их числе: право на медицинское страхование, юридическое представительство, возмещение материальных расходов, финансовую защиту имущественных интересов. California Family Code не содержит в себе норм, которыми закреплены права суррогатной матери на репродуктивную свободу и личную автономию, выбор врача и образа жизни [23].

С принятием Gestational Surrogates' Bill of Rights в штате Нью-Йорк усилился социально-правовой статус суррогатной матери. Подчеркнем, что применение суррогатного материнства на территории штата Нью-Йорк весьма детально регламентировано законом. В частности, урегулированы вопросы медицинского страхования, социального страхования жизни и здоровья суррогатной матери, защиты ее прав и имущественных интересов. Так, Gestational Surrogates' Bill of Rights признает право суррогатной матери на медицинское страхование, действующее в период подготовки к трансферу эмбриона, ведения беременности, плановой и экстренной госпитализации, родов, после родов, а также в случаях выкидыша, мертворождения, прерывания беременности в течении 12 месяцев. Кроме медицинского страхования ей также полагается социальное страхование жизни и здоровья от страховых случаев инвалидности и смерти, с минимальной суммой страхового возмещения в 750 000 у.е. Суррогатная мать вправе требовать от

биологических родителей компенсировать представительские расходы личного адвоката [24]. Трудовое и социальное законодательство Нью-Йорка предусматривает право суррогатной матери на оплачиваемый Prenatal Leave [25] и Pregnancy Disability Leave [26].

Трансформация казахстанской модели регулирования правового положения суррогатной матери: законодательный и договорный аспекты.

Сравнительно-правовое исследование прав и обязанностей суррогатных матерей в РК и штатах Иллинойс, Калифорния, Колорадо, Невада, Нью-Йорк и Флорида позволяет прийти к выводу о необходимости трансформации казахстанской модели регулирования правового положения суррогатных матерей. Научные результаты подтвердили, что в отличие от ряда американских юрисдикций, где основным принципом правового регулирования выступает личная автономия и репродуктивная свобода суррогатной матери, казахстанская модель ориентирована преимущественно на защиту интересов биологических родителей и ребенка.

Исследование показало, что действующее казахстанское законодательство не содержит норм, четко определяющих правовой статус суррогатных матерей. Нормы брачно-семейного законодательства определяют ее права и обязанности, связанные с участием в программе суррогатного материнства. При этом вопросы защиты ее личных, имущественных, трудовых и социальных прав в значительной степени регулируются договором, что требует трансформации казахстанской модели.

Одним из ключевых направлений трансформации является закрепление в законе правового статуса суррогатной матери. Кодекс РК о браке (супружестве) и семье следует дополнить нормами, предоставляющими гарантии реализации ее прав и раскрывающими объем ее обязанностей. В частности, законодатель должен урегулировать порядок и условия получения суррогатной матерью денежного вознаграждения за вынашивание беременности и роды, выплат ей страхового возмещения в случаях осложнения течения беременности и родов, повлекших за собой потерю репродуктивных органов или потерю ими функций, прочно утвердившихся в договорной практике суррогатного материнства. Наряду с ними необходимо урегулировать механизм распределения ответственности и разрешения споров между участниками программы.

Закрепление договором суррогатного материнства широкого перечня прав суррогатной матери, отсутствие единых законодательных требований к их содержанию и государственного контроля за ними создает риск различного подхода к определению объема прав и обязанностей сторон, а также мер и пределов ответственности. Поэтому следующим направлением трансформации казахстанской модели правового регулирования должно стать установление единых требований к содержанию договоров суррогатного материнства и контроля за договорной практикой суррогатного материнства. Унификация договорной практики суррогатного материнства способствует правильному применению норм закона и исключает ситуации, при которых объем прав и обязанностей зависит от содержания договора.

Другим перспективным направлением трансформации является изменение установленной законом договорной конструкции суррогатного материнства и формы заключения договора суррогатного материнства. В соответствии с п.п. 35) п. 1 ст. 1 Кодекса РК «О браке (супружестве) и семье», «договор суррогатного материнства – нотариально удостоверенное письменное соглашение между гражданами РК, состоящими в браке и желающими иметь ребенка, и женщиной, давшей свое согласие на вынашивание и рождение ребенка путем применения вспомогательных репродуктивных методов и технологий» [7]. Репродуктивная клиника применяет вспомогательные репродуктивные методы и технологии, осуществляет отбор суррогатных матерей и супружеских пар, обследует их и выдает им медицинское заключение, требуемое для заключения нотариально удостоверенного договора суррогатного материнства, сопровождают беременность и т.п. Исходя из чего следует заключить, что репродуктивная клиника фактически участник договора суррогатного материнства.

Даже при таких обстоятельствах казахстанский законодатель исключает трехстороннюю конструкцию договора суррогатного материнства. Необходимость в заключении трехстороннего договора суррогатного материнства обусловлена тем, что медицинская организация, заключая с суррогатной матерью договор об оказании ей медицинских услуг, исключает им свою ответственность за осложнения, которые могут наступить после процедуры трансфера эмбриона в полость ее матки (кровотечение, воспаление, ранение соседних органов, внематоч-

ная беременность) [14]. Параллельно суррогатная мать и биологические родители заключают нотариально удостоверенный договор суррогатного материнства, по условиям которого биологические родители обязуются выплатить суррогатной матери компенсации за осложнения, наступившие после процедуры трансфера эмбриона. Трехсторонний договор имеет существенное юридическое значение для четкого определения объема прав и обязанностей участников, мер и пределов их юридической ответственности, справедливого распределения между ними рисков и последствий применения вспомогательных репродуктивных методов и технологий, обеспечить дополнительные гарантии защиты их прав.

В дополнение к изложенному хочется сказать, что нотариальная форма договора суррогатного материнства не гарантирует надлежащую защиту прав сторон и надлежащее исполнение ими своих обязательств. Установленная законом нотариальная форма договора суррогатного материнства необходима для сверки документов, удостоверяющих личность, выяснения дееспособности сторон, разъяснения их прав и обязанностей, смысла и значения проекта договора, проверки соответствия его содержание действительным намерениям сторон и требованиям законодательства, предупреждения о последствиях совершаемого нотариального действия [13]. Представляется привлекательной американская модель регулирования суррогатного материнства, закрепившая обязательное независимое юридическое консультирование и юридическое сопровождение суррогатной матери и биологических родителей до заключения договора суррогатного материнства и окончания срока его действия, которую нам стоило бы позаимствовать. Показательно, что в отличие от нотариального удостоверения договора квалифицированная юридическая помощь адвокатов или юрисконсультантов до осуществления медицинского вмешательства в организм сторон обеспечивает правовое информирование о потенциальных рисках вспомогательных репродуктивных методов и технологий и последствиях заключения договора суррогатного материнства, консультирование по вопросам составления проекта договора. Квалифицированная юридическая помощь способствует повышению правовой грамотности и правовой культуры сторон, предупреждению или нивелированию возникающих между ними споров.

Еще одно особо важное направление трансформации – это создание системы обязательного или добровольного страхования жизни и здоровья суррогатных матерей. Изучение договорной практики суррогатного материнства показало, что проекты договоров суррогатного материнства, разработанные нотариусами, содержат в себе обязательное условие о выплате биологическими родителями суррогатной матери компенсаций в случаях осложнения течения беременности и родов, повлекших за собой ампутацию матки, маточных труб, яичников, а также при родоразрешении способом кесарево сечение. Даже при самостоятельном изготовлении сторонами проекта договора суррогатного материнства нотариусы, удостоверяющие его, а также агентства, осуществляющие поиск, отбор и сопровождение суррогатных матерей, настаивают на включении в договор таких условий. Вызывает обеспокоенность то, что нотариальное удостоверение договора и оказание посреднических услуг зависят от включения в проект договора условий о выплате суррогатной матери не предусмотренных законодательством РК компенсаций.

В процессе сравнительно-правового исследования было установлено, что американская модель регулирования правового положения суррогатной матери предоставляет ей право самостоятельно принимать все решения относительно своего здоровья и благополучия. Опыт американского законодателя вызывает серьезные возражения и не может быть перенесен в казахстанскую модель, так как договор суррогатного материнства основывается на желании супружеской пары иметь ребенка (детей) и согласии суррогатной матери выносить, родить и передать им ребенка (детей). Право суррогатной матери самостоятельно прерывать беременность или провести редукцию плода противоречит правовой природе договора. Закрепление в ст. 57 Кодекса РК «О браке (супружестве) и семье» обязанности суррогатной матери «регулярно наблюдаться у врача и строго выполнять его рекомендации и назначения, информировать супружескую пару о течении беременности, нести ответственность за беременность, наступившую в результате применения вспомогательных репродуктивных методов и технологий» [7], является формой надлежащего исполнения ею договорных обязательств и обусловлено наличием в казахстанской правовой системе принципа недопустимости осуществления субъективных прав

во вред правам и законным интересам других лиц. Казахстанский законодатель, учитывая положения ст. 41 Конституции РК [27], допускает установление ограничений личной автономии и репродуктивной свободы суррогатной матери в целях защиты прав биологических родителей и обеспечения наилучших интересов их будущего ребенка.

Заключение

Проведенное сравнительно-правовое исследование прав и обязанностей суррогатных матерей в РК и отдельных штатах США выявило различия в подходах к определению объема прав и обязанностей суррогатных матерей, обусловленных особенностями двух разных национальных правовых систем.

В результате поведенного исследования мы пришли к выводу о том, что ограничение прав суррогатных матерей на редукцию плода и прерывание беременности по своему усмотрению, а также самостоятельный выбор врача, закрепленное законодательством РК в области здравоохранения, является правомерным. Указанные права принадлежат исключительно биологическим родителям и женщинам, вынашивающим свою беременность. Заключение нотариально удостоверенного договора суррогатного материнства на территории РК предполагает ограничение личной автономии и репродуктивной свободы женщин, изъявивших желание выносить беременность, родить и передать ребенка биологическим родителям, а равно принять ими ряд обязательств. Безусловно, суррогатная мать имеет право на личную автономию и репродуктивную свободу, однако они подлежат ограничению в целях защиты интересов биологических родителей и их детей.

Казахстанская модель правового регулирования суррогатного материнства представляется более гибкой и сбалансированной. Она основана на принципе презумпции законных интересов биологических родителей, имеющих диагноз «бесплодие», а также на обеспечении наилучших интересов детей, рожденных с применением вспомогательных репродуктивных методов и технологий. Отличительная ее особенность в том, что на территории РК действуют единые правила, обязательные для соблюдения участниками суррогатного материнства. При этом отдельные вопросы, касающиеся правового положения суррогатной матери, остаются недостаточно урегулированными. В частности, как было показано в разделе «Результаты и обсуждение», ст. 57 Кодекса РК «О браке (супружестве) и семье» вовсе не содержит прав суррогатной матери, вследствие чего значительная часть вопросов, связанных с реализацией ее прав, фактически переносится на договорный уровень. Таким образом, гибкость казахстанской модели правового регулирования суррогатного материнства проявляется не в вариативности законодательных правил, а в возможности договорной регламентации отношений между их участниками.

Между тем, на территории США в зависимости от штата действуют разные правила для лиц, участвующих в суррогатном материнстве. В США отсутствует федеральное законодательство, регулирующее суррогатное материнство. Суррогатное материнство в США регулируется отдельно каждым штатом самостоятельно, который диктует свои правила. Социально-правовое положение суррогатных матерей штата Иллинойс, Калифорния, Колорадо, Невада, Нью-Йорк и Флорида имеют между собой незначительные отличия. Общим для всех штатов является статутные ничем не ограниченные и никем не отчуждаемые права суррогатной матери на личную автономию и репродуктивную свободу. Обзор последних изменений и дополнений в законодательстве перечисленных зарубежных юрисдикций показывает тенденцию, направленную на усиление социально-правового статуса американских суррогатных матерей, расширение объема их прав и ограничение мер ответственности, применяемых к ним.

Обобщая научные результаты, следует заключить, что казахстанская и американская правовые системы представляются противоположными моделями, отличающимися принципами регулирования, каковым для казахстанской модели является принцип презумпции интересов биологических родителей и обеспечения наилучших интересов ребенка, а для американской – принцип личной автономии и репродуктивной свободы суррогатных матерей.

Резюмируя результаты проведенного исследования, вносятся следующие предложения законодательного и практического характера, направленные на развитие законодательства и совершенствования договорной практики в сфере суррогатного материнства.

Мы считаем, что, во-первых, следует устранить существующие в Кодексе РК «О браке (супружестве) и семье» пробелы в правовом регулировании статуса суррогатной матери путем расширения и конкретизации ее прав и обязанностей, четкого определения пределов ее ответственности и мер, применяемых к ней при нарушении условий договора, а также закреплением гарантий защиты ее личных, имущественных и социальных интересов.

Во-вторых, установить единые требования, предъявляемые к содержанию договора суррогатного материнства, обеспечивающие правильное толкование и применение норм закона в договорной практике суррогатного материнства, исключающие заключение договоров суррогатного материнства на кабальных условиях, а также несоответствующих его правовой природе, предмету и целям, общим началам и смыслу гражданского законодательства.

В-третьих, перейти к трехсторонней договорной конструкции суррогатного материнства с участием суррогатной матери, биологических родителей и медицинской организации, которая способствует надлежащему исполнению сторонами обязательств, осознанному пониманию ими правовых последствий заключения договора суррогатного материнства, справедливому распределению между ними рисков вспомогательных репродуктивных методов и технологий, а также соблюдению этичности и безопасности для жизни и здоровья при их применении.

В-четвертых, отказаться от установленной законом нотариальной формы договора суррогатного материнства и ограничиться простой письменной формой, применив американский законодательный опыт, предусматривающий механизм обязательного юридического консультирования и юридического сопровождения сторон.

В-пятых, предусмотреть механизм страховой защиты, предоставляющий гарантии охраны репродуктивного здоровья и социального благополучия беременных женщин и рожениц, в том числе суррогатной матери.

ЛИТЕРАТУРА

1 Fern´andez-Villaverde J., Norrick P. Terra Incognita: The Economics of a Shrinking World // Manuscript prepared for Annual Review of Economics. 2026. DOI: 10.1146/annurev-economics-081026-024323.

2 Браки и разводы в 2025 году. URL: https://stat.gov.kz/ru/news/braki-i-razvody-v-2025-godu/ (дата обращения: 25.06.2026)

3 Infertility prevalence estimates 1990–2021. URL: https://iris.who.int/server/api/core/bitstreams/a22ced65-46b1-4482-bf85-058719fec649/content (accessed: 25.06.2026)

4 Horsey K. The future of surrogacy: a review of current global trends and national land-scapes // Reproductive BioMedicine. 2024. Vol. 48, Issue 5. P. 1–16.

5 Конвенция о правах ребенка, принятая Резолюцией 4425 Генеральной Ассамблеи ООН от 20 ноября 1989 года. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml (дата обращения: 25.06.2026)

6 Кодекс Республики Казахстан о здоровье народа и системе здравоохранении от 7 июля 2020 года № 360-VI ЗРК. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000360 (дата обращения: 25.06.2026)

7 Кодекс Республики Казахстан о браке (супружестве) и семье от 26 декабря 2011 года № 518-IV. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1100000518 (дата обращения: 25.06.2026)

8 Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 1 июля 1999 года № 409. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K990000409_ (дата обращения: 25.06.2026)

9 Договор суррогатного материнства от 09 февраля 2021 года № 39.

10 Договор суррогатного материнства от 17 декабря 2021 года № 2253.

11 Договор суррогатного материнства от 23 августа 2023 года № 2319.

12 Договор суррогатного материнства от 06 ноября 2025 года № 3947.

13 Приказ министра юстиции Республики Казахстан от 31 января 2012 года № 31 «Об утверждении Правил совершения нотариальных действий нотариусами». URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1200007447 (дата обращения: 25.06.2026)

14 Приложение № 1 «Информированное согласие суррогатной матери» к Типовому Договору «Договор на предоставление платных медицинских услуг (ВРТ-суррогатная мать)». [Неопубликованный внутренний документ]. – Алматы: Институт Репродуктивной медицины, 2025. – 8 с.

15 Приказ министра здравоохранения Республики Казахстан от 15 декабря 2020 года № ҚР ДСМ-272/2020 «Об утверждении Правил и условий проведения вспомогательных репродуктивных методов и технологий». URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000021816 (дата обращения: 25.06.2026)

16 Клинический протокол «Кесарево сечение», одобренный Объединенной комиссией по качеству медицинских услуг Министерства здравоохранения Республики Казахстан от 17 марта 2023 года, протокол № 180. URL: https://diseases.medelement.com/disease/кесарево-сечение-кп-рк-2023/17600 (дата обращения: 25.06.2026)

17 Colorado Revised Statutes. Title 19 «Children's Code». Article 4.5 «Colorado Surrogacy Agreement Act». 2021. §§ 19-4.5-101–19-4.5-116. URL: https://leg.colorado.gov/bill_files/51534/download (accessed: 30.06.2026)

18 2005 Illinois Code – Chapter 750 Families 750 ILCS 47/ Gestational Surrogacy Act. URL: https://law.justia.com/codes/illinois/chapter-750/act-750-ilcs-47/ (accessed: 30.06.2026)

19 A sample surrogacy agreement from an Northwest Surrogacy Center. URL: https://media.npr.org/documents/2015/july/Surrogacy_contract_sample_070215.pdf (accessed: 10.06.2026)

20 Florida Statutes. Title XLIII «Domestic Relations». Chapter 742 «Determination of Parentage». 2025. § 742.15 «Gestational surrogacy contract» URL: https://www.flsenate.gov/laws/statutes/2025/742.15 (accessed: 30.06.2026)

21 Nevada Revised Statutes. Chapter 126 «Parentage». 2025. § 126.770 «Marriage or domestic partnership of gestational carrier after executing gestational agreement does not affect validity of agreement» URL: https://law.justia.com/codes/nevada/chapter-126/statute-126-770/ (accessed: 30.06.2026)

22 Assembly Bill No. 472 – Committee on Health and Human Services. Nevada, 2019, Chapter 188. URL: https://legiscan.com/NV/bill/AB472/2019?utm_source (accessed: 30.06.2026)

23 California Family Code. Division 12 «Parent and Child Relationship». Part 7 «Surrogacy and Donor Facilitators, Assisted Reproduction Agreements for Gestational Carriers, and Oocyte Donations». 2025. §§ 7960–7962 URL: https://leginfo.legislature.ca.gov/faces/codes_displayText.xhtml?lawCode=FAM&division=12.&title=&part=7.&chapter=&article= (accessed: 30.06.2026)

24 New York State Department of Health. Gestational Surrogates' Bill of Rights (pursuant to Child-Parent Security Act). New York, 2023. URL: https://health.ny.gov/community/pregnancy/surrogacy/surrogate_bill_of_rights.htm (accessed: 30.06.2026)

25 New York State Labor Law § 196-b(4-a), Paid Prenatal Personal Leave (eff. Jan. 1, 2025). URL: https://www.nysenate.gov/legislation/laws/LAB/196-B (accessed: 30.06.2026)

26 New York Workers' Compensation Law. Article 9. Disability Benefits (§ 201(9)(B), § 204). URL: https://www.nysenate.gov/legislation/laws/WKC/A9 (accessed: 30.06.2026)

27 Конституция Республики Казахстан от 15 марта 2026 года. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000000 (дата обращения: 01.07.2026)

REFERENCES

1 Fern´andez-Villaverde J., Norrick P. (2026) Terra Incognita: The Economics of a Shrinking World // Manuscript prepared for Annual Review of Economics. DOI: 10.1146/annurev-economics-081026-024323 (In English)

2 Braki i razvody v 2025 godu. URL: https://stat.gov.kz/ru/news/braki-i-razvody-v-2025-godu/ (data obrashhenija: 25.06.2026) (In Russian)

3 Infertility prevalence estimates 1990–2021. URL: https://iris.who.int/server/api/core/bitstreams/a22ced65-46b1-4482-bf85-058719fec649/content (accessed: 25.06.2026) (In English)

4 Horsey K. (2024) The future of surrogacy: a review of current global trends and national land-scapes // Reproductive BioMedicine. Vol. 48. Issue 5. P. 1–16 (In English)

5 Konvencija o pravah rebenka, prinjataja Rezoljuciej 4425 General'noj Assamblei OON ot 20 nojabrja 1989 goda. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml (data obrashhenija: 25.06.2026) (In Russian)

6 Kodeks Respubliki Kazahstan o zdorov'e naroda i sisteme zdravoohranenii ot 7 ijulja 2020 goda No. 360-VI ZRK. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000360 (data obrashhenija: 25.06.2026) (In Russian)

7 Kodeks Respubliki Kazahstan o brake (supruzhestve) i sem'e ot 26 dekabrja 2011 goda No. 518-IV. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1100000518 (data obrashhenija: 25.06.2026) (In Russian)

8 Grazhdanskij kodeks Respubliki Kazahstan (Osobennaja chast') ot 1 ijulja 1999 goda No. 409. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K990000409_ (data obrashhenija: 25.06.2026) (In Russian)

9 Dogovor surrogatnogo materinstva ot 09 fevralja 2021 goda No. 39. (In Russian)

10 Dogovor surrogatnogo materinstva ot 17 dekabrja 2021 goda No. 2253. (In Russian)

11 Dogovor surrogatnogo materinstva ot 23 avgusta 2023 goda No. 2319. (In Russian)

12 Dogovor surrogatnogo materinstva ot 06 nojabrja 2025 goda No. 3947. (In Russian)

13 Prikaz ministra justicii Respubliki Kazahstan ot 31 janvarja 2012 goda No. 31 «Ob utverzhdenii Pravil sovershenija notarial'nyh dejstvij notariusami». URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1200007447 (data obrashhenija: 25.06.2026) (In Russian)

14 Prilozhenie No. 1 «Informirovannoe soglasie surrogatnoj materi» k Tipovomu Dogovoru «Dogovor na predostavlenie platnyh medicinskih uslug (VRT-surrogatnaja mat')». (2025) [Neopublikovannyj vnutrennij dokument]. Almaty: Institut Reproduktivnoj mediciny. 8 p. (In Russian)

15 Prikaz ministra zdravoohranenija Respubliki Kazahstan ot 15 dekabrja 2020 goda No. ҚR DSM-272/2020 «Ob utverzhdenii Pravil i uslovij provedenija vspomogatel'nyh reproduktivnyh metodov i tehnologij». URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000021816 (data obrashhenija: 25.06.2026) (In Russian)

16 Klinicheskij protokol «Kesarevo sechenie», odobrennyj Ob#edinennoj komissiej po kachestvu medicinskih uslug Ministerstva zdravoohranenija Respubliki Kazahstan ot 17 marta 2023 goda, protokol No. 180. URL: https://diseases.medelement.com/disease/kesarevo-sechenie-kp-rk-2023/17600 (data obrashhenija: 25.06.2026) (In Russian)

17 Colorado Revised Statutes. Title 19 «Children's Code». Article 4.5 «Colorado Surrogacy Agreement Act». §§ 19-4.5-101–19-4.5-116 (2021). URL: https://leg.colorado.gov/bill_files/51534/download (accessed: 30.06.2026) (In English)

18 2005 Illinois Code – Chapter 750 Families 750 ILCS 47/ Gestational Surrogacy Act. URL: https://law.justia.com/codes/illinois/chapter-750/act-750-ilcs-47/ (accessed: 30.06.2026) (In English)

19 A sample surrogacy agreement from an Northwest Surrogacy Center. URL: https://media.npr.org/documents/2015/july/Surrogacy_contract_sample_070215.pdf (accessed: 10.06.2026) (In English)

20 Florida Statutes. Title XLIII «Domestic Relations». Chapter 742 «Determination of Parentage». § 742.15 «Gestational surrogacy contract» (2025). URL: https://www.flsenate.gov/laws/statutes/2025/742.15 (accessed: 30.06.2026) (In English)

21 Nevada Revised Statutes. Chapter 126 «Parentage». § 126.770 «Marriage or domestic partnership of gestational carrier after executing gestational agreement does not affect validity of agreement» (2025). URL: https://law.justia.com/codes/nevada/chapter-126/statute-126-770/ (accessed: 30.06.2026) (In English)

22 Assembly Bill No. 472 – Committee on Health and Human Services (Nevada, 2019), Chapter 188. URL: https://legiscan.com/NV/bill/AB472/2019?utm_source (accessed: 30.06.2026) (In English)

23 California Family Code. Division 12 «Parent and Child Relationship». Part 7 «Surrogacy and Donor Facilitators, Assisted Reproduction Agreements for Gestational Carriers, and Oocyte Donations». §§ 7960–7962 (2025). URL: https://leginfo.legislature.ca.gov/faces/codes_displayText.xhtml?lawCode=FAM&division=12.&title=&part=7.&chapter=&article= (accessed: 30.06.2026) (In English)

24 New York State Department of Health. (2023) Gestational Surrogates' Bill of Rights (pursuant to Child-Parent Security Act). New York. URL: https://health.ny.gov/community/pregnancy/surrogacy/surrogate_bill_of_rights.htm (accessed: 30.06.2026) (In English)

25 New York State Labor Law § 196-b(4-a), Paid Prenatal Personal Leave (eff. Jan. 1, 2025). URL: https://www.nysenate.gov/legislation/laws/LAB/196-B (accessed: 30.06.2026) (In English)

26 New York Workers' Compensation Law. Article 9. Disability Benefits (§ 201(9)(B), § 204). URL: https://www.nysenate.gov/legislation/laws/WKC/A9 (accessed: 30.06.2026) (In English)

27 Konstitucija Respubliki Kazahstan ot 15 marta 2026 goda. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000000 (data obrashhenija: 01.07.2026) (In Russian)

АБЛАЕВА Э.Б.,*[1]
з.ғ.к., қауымдастырылған профессор.
*e-mail: ablaeva_1981@mail.ru
ORCID ID: 0009-0002-3124-1248
С.Д. Асфендияров атындағы
Қазақ ұлттық медицина университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖӘНЕ АМЕРИКАНДЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕСІ БОЙЫНША ҚҰРСАҚ АНАНЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Қазақстан Республикасы мен Иллинойс, Калифорния, Колорадо, Невада, Нью-Йорк и Флорида штаттарындағы құрсақ аналардың құқықтары мен міндеттері ашылуда. Салыстырмалы-құқықтық зерттеу қазақ-

стандық құрсақ аналарға қарағанда американдық құрсақ аналардың өз денсаулығы, жүктілікті сақтау немесе тоқтату, ұрықтардың санын азайту, өмір салтын таңдау, шарттық міндеттемелерді орындаудан бас тарту, шартты біржақты құқықтық тәртіпте бұзу туралы өз бетінше шешім қабылдағанға дейін және т.б. құқықтарының тым кең көлеміне ие екендігін көрсетті. Зерттеу нәтижелері американдық құрсақ аналардың мінез-құлқына тыйым салудың немесе шектеулердің болмауы адам ұрығын көтеру, өміршең баланың туылуы және оны заңды ата-аналарға тапсыру сияқты құрсақ аналық мәміленің нысанасына, құрсақ ананың жүктіліктің қалыпты өтуі мен ұрықтың дамуы үшін қолайлы жағдайлар туғызу міндеттемелердің мәніне, сондай ақ бедеулік диагнозына байланысты құрсақ аналыққа тікелей медициналық көрсеткіштері бар және балалы болғысы келетін ерлі-зайыптылардың заңды мүдделеріне қайшы келетінін растайды. Иллинойс, Калифорния, Колорадо, Невада, Нью-Йорк және Флорида Штаттарының оң тәжірибесін ескере отырып, Қазақстан Республикасындағы құрсақ аналардың құқықтық жағдайын реттеуді өзгерту бағыттары ұсынылды.

Тірек сөздер: құрсақ ана, заңды құқықтар, заңды міндеттер, заңды жауаптылық, жауапкершілік көлемі, жауапкершілік шарасы, мәмілені орындауын қамтамасыз ету.

ABLAEVA E.B.,*[1]
c.l.s., associate professor.
*e-mail: ablaeva_1981@mail.ru
ORCID ID: 0009-0002-3124-1248
Kazakh National Medical University
named after S.D. Asfendiyarov,
Almaty, Kazakhstan

THE RIGHTS AND OBLIGATIONS OF SURROGATE MOTHERS IN THE KAZAKH AND AMERICAN LEGAL SYSTEMS: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

Abstract

The study examines the legal status of surrogate mothers in the Republic of Kazakhstan and in U.S. states of Illinois, California, Colorado, Nevada, New York and Florida, focusing on their rights and contractural obligations. The comparative analysis reveals a broader scope of reproductive and contractural autonomy for surrogate mothers under the laws of these U.S. states, particularly regarding health and pregnancy, fetal reduction, lifestyle choices and, subject to legal conditions, withdrawal from contractual obligations or unilateral termination of the surrogacy agreement. The results of the study confirm that the absence of prohibitions or restrictions on the behavior of American surrogate mothers contradicts the subject of the surrogacy contract, which is the carrying of an embryo, the birth of a child and its transfer to legitimate parents, the nature of obligations to create favorable conditions for the course of pregnancy and intrauterine development of the fetus, as well as the interests of the couple, who, due to diagnosed infertility, have direct medical indications for surrogacy and wish to have a child. Taking into account the positive experience of the U.S. legal system, directions for transforming the regulation of the legal status of surrogate mothers in Kazakhstan are proposed.

Keywords: surrogate mother, legal rights, legal obligations, legal liability, scope of liability, remedies, enforcement of contracts.

Дата поступления статьи в редакцию: 15.07.2026

МРНТИ 10.81.71
УДК 342
JEL K14

https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-272-284

ХАСАНОВА В.В.,*[1]
м.ю.н.
*e-mail: vikakiper85@bk.ru
ORCID ID: 0000-0001-5579-1565
БЕГИМБАЕВ С.А.,[2]
к.ю.н., ст. преподаватель.
e-mail: begimbaev.serik@mail.ru
ORCID ID: 0009-0008-1383-9223
[1]Актюбинский юридический институт
МВД Республики Казахстан им. М. Букенбаева,
г. Актобе, Казахстан
[2]Алматинский гуманитарно-экономический
университет,
г. Алматы, Казахстан

ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ: МЕЖДУНАРОДНЫЕ АКТЫ И СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Аннотация

В статье исследуется формирование многоуровневой системы международно-правовой и национальной защиты несовершеннолетних от информационных угроз в цифровой среде. Актуальность обусловлена тем, что цифровые коммуникации стали самостоятельным пространством социализации детей и подростков, а риски часто реализуются в скрытой коммуникационной форме (кибербуллинг, онлайн-груминг, распространение деструктивного и сексуализированного контента, неправомерное использование персональных данных), что затрудняет раннее выявление и правовую оценку. Целью исследования является выявление ключевых международных стандартов и сопоставление регуляторных и уголовно-правовых моделей реагирования, формируемых в различных юрисдикциях. Методологическая база включает формально-юридический и герменевтический анализ международных и национальных актов, системный и структурно-функциональный подходы к оценке распределения обязанностей государства и цифровых посредников, а также сравнительно-правовой метод для выявления общих тенденций и различий (включая стандарты Совета Европы по киберпреступности и защите детей от сексуальной эксплуатации). Показано, что современная модель защиты все в большей степени смещается от исключительно уголовного преследования к сочетанию криминализации и превентивного регулирования платформ.

Ключевые слова: информационная безопасность несовершеннолетних, цифровая среда, киберугрозы, онлайн-груминг, кибербуллинг, персональные данные детей, международные стандарты.

Введение

Стремительная цифровизация общественных отношений и расширение глобального информационного пространства обусловили появление новых угроз для несовершеннолетних как наиболее уязвимой категории пользователей. Цифровая среда уже не ограничивается функцией вспомогательного канала связи и обучения, а выступает самостоятельным пространством социализации, в котором формируются модели поведения, ценностные установки и коммуникативные практики детей и подростков. Уязвимость несовершеннолетних определяется не только возрастными психологическими особенностями, но и недостаточным знанием рисков цифровой среды, а также ограниченными возможностями самостоятельной правовой и технической защиты от противоправного воздействия.

По данным Международного союза электросвязи, около 77 процентов молодых людей в возрасте от 15 до 24 лет активно пользуются Интернетом [1]. Это создает широкие возможнос-

ти для образования, общения и участия в общественной жизни, но одновременно порождает серьезные риски, включая кибербуллинг, онлайн-груминг, распространение деструктивного и сексуализированного контента, неправомерное использование персональных данных и манипулятивное воздействие на ребенка. Дополнительную сложность создает то, что такие угрозы часто реализуются в скрытой форме и маскируются под обычное общение, развлекательный либо образовательный контент, что затрудняет их своевременное выявление, фиксацию и правовую оценку.

Осознание масштабов этих рисков привело к формированию многоуровневой системы международно-правовой защиты детей в цифровой среде. Она включает международные договоры, акты «мягкого права», политические декларации, директивы, руководящие принципы и национальные нормативные модели, закрепляющие необходимость сочетания правовых, организационных, технологических и образовательных мер при безусловном приоритете наилучших интересов ребенка. Одновременно государства адаптируют национальное уголовное законодательство к цифровой среде, расширяя перечень наказуемых деяний, уточняя составы преступлений, совершаемых с использованием информационно-коммуникационных технологий, и возлагая дополнительные обязанности на цифровые платформы как ключевых посредников современного информационного обмена.

Объектом настоящего исследования выступают общественные отношения, складывающиеся в сфере международно-правовой и национальной защиты несовершеннолетних от информационных угроз в цифровой среде.

Предмет исследования составляют международные акты, зарубежные уголовно-правовые и регуляторные модели, а также отдельные положения законодательства Республики Казахстан, направленные на предупреждение, выявление и пресечение посягательств на информационную безопасность несовершеннолетних.

Цель исследования заключается в выявлении основных международных стандартов защиты несовершеннолетних в цифровой среде и проведении сравнительно-правового анализа уголовного законодательства зарубежных стран в части противодействия информационным угрозам, затрагивающим права, свободы и законные интересы детей.

Достижение указанной цели предполагает решение следующих задач: раскрыть содержание международно-правовых стандартов защиты прав ребенка в цифровой среде; определить значение Конвенции о правах ребенка, Замечания общего порядка № 25 Комитета ООН по правам ребенка, Будапештской и Лансаротской конвенций для формирования современных подходов к защите несовершеннолетних; проанализировать уголовно-правовые и регуляторные механизмы, используемые в отдельных зарубежных государствах; выявить общие тенденции криминализации деяний, связанных с онлайн-грумингом, сексуальной эксплуатацией, кибербуллингом, незаконным оборотом материалов сексуального насилия над детьми и неправомерным использованием персональных данных; определить возможности использования зарубежного опыта при дальнейшем совершенствовании законодательства Республики Казахстан.

Практическая значимость исследования состоит в том, что сформулированные выводы и предложения могут быть использованы при совершенствовании национального законодательства в сфере защиты детей от вредной информации, развитии уголовно-правовых механизмов противодействия цифровым угрозам, подготовке методических рекомендаций для правоохранительных органов, а также при разработке профилактических мер, направленных на повышение цифровой безопасности несовершеннолетних.

Особое значение результаты исследования имеют для обоснования необходимости комплексного подхода, при котором уголовно-правовое реагирование сочетается с превентивным регулированием цифровых платформ, защитой персональных данных детей, возрастно-ориентированным проектированием цифровых сервисов и международным сотрудничеством в расследовании трансграничных киберпреступлений.

В совокупности это формирует научную и прикладную основу для оценки современных моделей защиты несовершеннолетних в цифровой среде и определения направлений дальнейшей адаптации законодательства к новым технологическим, криминологическим и правоприменительным вызовам.

Материалы и методы

Эмпирико-документальную базу исследования (материалы) образовали международные договоры и акты «мягкого права» в сфере прав ребенка и кибербезопасности, акты наднационального регулирования, национальные законы и подзаконные документы отдельных государств, а также официальные руководящие принципы регуляторов и обобщаемые сведения из международных докладов и отчетов, используемые в работе как вторичные данные для характеристики масштабов и типологии угроз. Дополнительно учитывались отдельные судебные позиции и правоприменительные ориентиры, значимые для оценки допустимых пределов вмешательства и выбора правовых средств (в той мере, в какой они отражают закрепленные подходы к защите несовершеннолетних в цифровой среде).

Методологическую основу исследования составил комплекс взаимодополняющих общенаучных и специальных юридических методов, выбор которых обусловлен межуровневой природой объекта и необходимостью сопоставления различных моделей регулирования. К ним относятся: диалектический метод, системный подход, структурно-функциональный анализ, нормативно-догматический (формально-юридический) метод, метод юридического толкования (герменевтический), сравнительно-правовой метод, логико-аналитические методы (анализ, синтез, индукция, дедукция), метод классификации и типологизации, документальный анализ и контент-анализ.

Совокупность указанных методов обеспечила корректное выявление и описание международных стандартов и национальных моделей защиты несовершеннолетних в цифровой среде как единого многоуровневого комплекса и обоснованное сопоставление правовых решений, позволяющее оценивать направления дальнейшей адаптации законодательства к цифровым угрозам.

Результаты и обсуждение

Формирование системы международно-правовой защиты несовершеннолетних от информационных угроз не может быть понято вне контекста глобальной эволюции международной защиты прав человека. Фундаментальным документом, заложившим основу для защиты интересов детей в информационной сфере, является Конвенция Организации Объединенных Наций о правах ребенка, принятая резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 20 ноября 1989 г. [2]. Конвенция, ратифицированная практически всеми государствами – членами ООН, установила универсальную систему прав ребенка, ряд положений которой имеет прямое отношение к информационной безопасности. Статья 16 закрепляет право ребенка на защиту от произвольного или незаконного вмешательства в его личную жизнь, семейную жизнь, неприкосновенность жилища или тайну корреспонденции, а также от незаконных посягательств на его честь и репутацию. Статья 17, в свою очередь, обязывает государства-участников обеспечивать доступ детей к информации и материалам из различных национальных и международных источников, одновременно содействуя разработке надлежащих мер по защите ребенка от информации и материалов, наносящих вред его благополучию. Статья 34 устанавливает обязательства государства по защите ребенка от всех форм сексуальной эксплуатации и сексуального насилия, включая использование детей в порнографических изображениях и материалах. Эти нормы были приняты задолго до массового распространения Интернета, однако их формулировки оказались достаточно широкими для применения к угрозам современной цифровой эпохи.

Конкретизация обязательств государств в отношении противодействия сексуальной эксплуатации несовершеннолетних в цифровой среде была осуществлена Факультативным протоколом к Конвенции о правах ребенка, касающимся торговли детьми, детской проституции и детской порнографии, принятым в 2000 г. [2]. Протокол обязал государства криминализировать производство, распространение, импорт, экспорт, предложение, продажу или хранение детской порнографии, определяя ее как любое изображение ребенка, совершающего реальные или смоделированные откровенно сексуальные действия, либо любое изображение половых органов ребенка в сексуальных целях. Значимость протокола состоит в том, что он впервые на международном уровне закрепил обязанность государств преследовать данные деяния независимо от

технических средств их совершения, что позволило распространить соответствующие запреты на правонарушения, совершаемые с использованием информационно-коммуникационных технологий.

Качественно новый этап в развитии международно-правовых стандартов защиты несовершеннолетних в цифровом пространстве ознаменовало принятие Комитетом ООН по правам ребенка в 2021 г. Замечания общего порядка № 25 о правах детей в цифровой среде [3]. Указанный документ стал первым авторитетным толкованием положений Конвенции применительно к цифровому контексту и установил, что цифровая среда является не обособленной сферой правового регулирования, а представляет собой пространство, в котором все права ребенка, закрепленные Конвенцией, получают новое содержание и формы реализации. Замечание охватывает широкий спектр вопросов: защиту персональных данных детей, безопасность в онлайн-среде, защиту от экономической эксплуатации, свободу выражения мнения при одновременной защите от вредного контента, а также обязанности бизнес-структур в отношении влияния своей деятельности на права ребенка. Как отмечает С. Ливингстон, профессор Лондонской школы экономики и политических наук, данное Замечание является важным документом, требующим целостного обеспечения баланса прав на защиту, обеспечение и участие с учетом возраста и зрелости ребенка [4, с. 2]. Комитет обращает внимание на то, что развитие цифровых технологий оказывает существенное воздействие на права ребенка, однако практические механизмы оценки такого воздействия остаются ограниченными, а комплексный подход к правам детей, охватывающий не только право на защиту, но и права на обеспечение и участие, реализуется не в полной мере.

Существенную роль в международной защите несовершеннолетних в цифровой среде играет инициатива Международного союза электросвязи по защите детей в Интернете, чьи обновленные в 2020 г. руководящие принципы адресованы детям, родителям и педагогам, представителям индустрии и субъектам государственной политики. Дополнительное значение имеют типовые подходы Управления ООН по наркотикам и преступности и инструментарий МСЭ, ориентированные на согласование национальных и региональных мер противодействия цифровым угрозам. Их значимость обусловлена тем, что различия в уровне правоприменения и технической готовности государств требуют международного сотрудничества и укрепления институциональных возможностей для обеспечения равной защиты детей независимо от страны проживания.

На следующем уровне ключевую роль в формировании правовых стандартов противодействия киберпреступности играет Будапештская конвенция о киберпреступности, принятая Советом Европы 23 ноября 2001 г. Она стала первым международным договором, непосредственно направленным на гармонизацию уголовного законодательства государств в сфере противодействия правонарушениям в информационном пространстве [5].

Конвенция устанавливает обязательства государств-участников по криминализации несанкционированного доступа к компьютерным системам, незаконного перехвата данных, вмешательства в функционирование информационных систем, а также правонарушений, связанных с детской порнографией. Статья 9 требует криминализации производства, предложения, распространения, передачи, приобретения и хранения детской порнографии с использованием компьютерных систем, определяя при этом понятие детской порнографии достаточно широко для охвата как изображений, так и реалистичных образов несовершеннолетних, вовлеченных в откровенно сексуальное поведение. Как подчеркивает С. Бреннер, принятие специальных норм о киберпреступности является шагом к признанию того, что киберпреступления представляют собой новый феномен и форму глобализации преступного поведения; если развитые государства не примут согласованного законодательства, они лишатся морального основания критиковать другие страны за неспособность сделать то же самое [6, с. 14].

Вместе с тем практическая эффективность Будапештской конвенции зависит от ряда факторов. Из числа подписантов лишь часть государств своевременно ратифицировала документ; ряд крупных государств, включая Российскую Федерацию и Китайскую Народную Республику, не присоединились к Конвенции, ссылаясь на вопросы суверенитета и трансграничного доступа к данным. Более того, стремительное развитие технологий, включая появление криптографических инструментов, анонимных сетей, облачных хранилищ и криптовалют, создает вызовы, которые не были предусмотрены разработчиками документа на рубеже тысячелетий.

Лансаротская конвенция Совета Европы о защите детей от сексуальной эксплуатации и сексуального насилия, принятая в 2007 г., стала первым международным документом, квалифицирующим различные формы сексуального насилия над детьми как уголовные преступления, включая деяния, осуществляемые с использованием информационно-коммуникационных технологий [7]. Конвенция предусматривает криминализацию онлайн-груминга, то есть создания доверительного контакта с ребенком с целью сексуальной эксплуатации, производство и распространение материалов сексуального насилия над детьми, а также устанавливает превентивные меры, включающие проверку и обучение лиц, работающих с детьми, и информирование самих несовершеннолетних о рисках. Глобальный альянс WeProtect рассматривает ратификацию Лансаротской конвенции в качестве ключевого ориентира для государств на пути к согласованию законодательства, подчеркивая необходимость глобальной гармонизации регуляторных режимов для предотвращения использования правонарушителями правовых лакун между юрисдикциями. Мы придерживаемся позиции, согласно которой значение Лансаротской конвенции выходит за рамки криминализации отдельных деяний и заключается в закреплении комплексного подхода, сочетающего уголовно-правовые, превентивные и реабилитационные меры. Именно этот подход стал модельным для современного национального законодательства и прослеживается в реформах уголовного права Германии, Франции, Великобритании и других государств, о которых речь пойдет дальше.

В рамках Европейского Союза ключевое значение для защиты несовершеннолетних в цифровой среде приобрел Акт о цифровых услугах, вступивший в силу в августе 2023 г. для очень крупных онлайн-платформ и с февраля 2024 г. – для остальных платформ [8]. Статья 28 Акта устанавливает обязанность онлайн-платформ, доступных несовершеннолетним, принимать надлежащие и соразмерные меры для обеспечения высокого уровня конфиденциальности, безопасности и защищенности несовершеннолетних; при этом запрещается таргетированная реклама, основанная на профилировании персональных данных детей.

В июле 2025 г. Европейская комиссия опубликовала руководящие принципы защиты несовершеннолетних в рамках настоящего Акта, содержащие рекомендации по установке приватных аккаунтов по умолчанию, внедрению верификации возраста и защите от манипулятивной коммерческой практики. Регуляторная модель Европейского Союза отличается тем, что возлагает ответственность на технологические платформы, устанавливая санкции до шести процентов глобального оборота за несоблюдение требований. Подобный подход отражает осознание того факта, что эффективная защита несовершеннолетних в цифровой среде невозможна только средствами традиционного уголовного преследования, она требует системного регулирования деятельности посредников, через которых осуществляется доступ к информационному пространству.

Обращаясь к анализу уголовного законодательства зарубежных государств, необходимо прежде всего обратить внимание на правовую систему Соединенных Штатов Америки, где сложилась многоуровневая модель регулирования, сочетающая федеральное законодательство и законодательство штатов. Базовым федеральным актом в сфере защиты цифровых данных несовершеннолетних является закон о защите конфиденциальности детей в Интернете 1998 г., обязывающий операторов веб-сайтов и онлайн-сервисов, сознательно собирающих персональные данные детей в возрасте до тринадцати лет, получать верифицированное согласие родителей [9].

В сфере уголовного права центральное значение имеют параграфы 2251, 2252 и 2252A Раздела 18 Свода законов США, устанавливающие уголовную ответственность за производство, транспортировку, распространение и хранение материалов, содержащих изображения сексуальных действий с участием несовершеннолетних, с санкциями, достигающими тридцати лет лишения свободы [9]. Как справедливо отмечает С. Бреннер, соотношение федерального законодательства и законодательства штатов в сфере киберпреступности порождает вариативность и неоднозначность, поскольку законодатели штатов сталкиваются с дилеммой: с одной стороны, перед ними, казалось бы, совершенно новые виды преступной деятельности, требующие принятия нового материального уголовного законодательства, с другой – можно утверждать, что речь идет лишь о традиционных деяниях, совершаемых новыми способами [6, с. 28]. Данная дилемма имеет не только теоретическое, но и практическое значение, поскольку определяет

подход к квалификации деяний и выбору применимых правовых норм. В основе лежит то, что именно федеральная модель, при которой специализированные нормы о киберпреступлениях не подменяют общие уголовно-правовые нормы, демонстрирует наибольшую эффективность в условиях стремительного развития технологий.

Существенный интерес представляет судебная практика Верховного суда США, который в 2024 г. подтвердил конституционность закона штата Техас, требующего проверки возраста для доступа к контенту, предназначенному для взрослых. Настоящее решение, имеющее прецедентное значение, способно повлиять на законодательные инициативы как на уровне штатов, так и на федеральном уровне. Проблема проверки возраста является одной из наиболее дискуссионных в современном информационном праве, поскольку технические методы ее осуществления неизбежно затрагивают право на конфиденциальность и анонимность, в том числе несовершеннолетних. Допустимо предположить, что баланс между эффективностью верификации и защитой персональных данных будет определяться не столько правовыми нормами, сколько технологическими решениями, позволяющими подтвердить возраст без раскрытия избыточной информации о личности пользователя.

В этой связи внимание уделяется опыту Франции, где регулятор ARCOM в 2025 г. установил технические стандарты проверки возраста для порнографических сайтов, ряд которых предпочел блокировать доступ с территории Франции вместо соблюдения требований.

Великобритания сформировала одну из наиболее развитых систем регулирования информационной безопасности несовершеннолетних. Закон об онлайн-безопасности 2023 г. возлагает на поставщиков интернет-услуг обязательства по защите несовершеннолетних пользователей от вредного контента, закрепляет обязанность проявлять должную заботу и наделяет регулятора Ofcom полномочиями по контролю за исполнением этих требований [10].

Кодекс возрастного проектирования 2021 г., разработанный Управлением комиссара по информации, содержит пятнадцать основанных на положениях Конвенции ООН о правах ребенка стандартов проектирования цифровых услуг с учетом интересов детей. Настоящий Кодекс стал образцом соответствующего законодательства в других юрисдикциях, включая штат Калифорния в США. Уголовное преследование киберпреступлений в Великобритании осуществляется на основании закона о неправомерном использовании компьютеров 1990 г.; Королевская прокурорская служба в своих руководящих разъяснениях различает киберзависимые преступления, возможные исключительно при использовании информационно-коммуникационных технологий, и киберобусловленные традиционные правонарушения, масштабируемые с помощью цифровых технологий. Оба вида в определенной степени затрагивают интересы несовершеннолетних. Мы исходим из того, что британская модель характеризуется системностью и многоуровневостью: она сочетает уголовно-правовые механизмы с регуляторным воздействием на платформы и стандартами проектирования, которые создают комплексную архитектуру защиты, не сводимую к одному лишь карательному механизму.

Уголовное законодательство Федеративной Республики Германия отличается детальной регламентацией ответственности за посягательство на информационную безопасность несовершеннолетних. Уголовный кодекс ФРГ криминализирует распространение порнографических материалов с участием несовершеннолетних (пункт 184), распространение материалов сексуального насилия над детьми (пункт 184b) и кибергруминг (пункт 176a) [11].

В 2021 г. германский законодатель осуществил принципиальную реформу, переведя распространение материалов сексуального насилия над детьми из категории менее тяжких деяний в разряд преступлений с минимальным наказанием в виде одного года лишения свободы. Данное решение непосредственно связано с ужесточением уголовной ответственности за деяния, посягающие на информационную безопасность несовершеннолетних, и свидетельствует о признании законодателем их повышенной общественной опасности, несмотря на существующую дискуссию о пределах криминализации. Закон о защите молодежи, реформированный в том же 2021 г., расширил требования к цифровым платформам, обязав их внедрять механизмы верификации и обеспечения безопасности по умолчанию. Германский подход примечателен тем, что он сочетает традиционное уголовно-правовое регулирование, характерное для континентальной системы, с элементами регуляторного воздействия на процессы цифровых компаний, заимствованными из англосаксонской практики.

Французская Республика в настоящее время занимает одну из лидирующих позиций по строгому регулированию доступа несовершеннолетних к контенту для взрослых. Закон № 2024-449 о верификации возраста обязывает операторов веб-сайтов, содержащих такой контент, внедрять надежные средства подтверждения возраста пользователей.

Уголовный кодекс Франции криминализирует вовлечение несовершеннолетних в порнографию (статьи 227-22 и 227-23); статья 227-22-1, введенная в 2020 г., устанавливает уголовную ответственность за онлайн-груминг, то есть действия по установлению контакта с несовершеннолетним с помощью электронных коммуникаций с целью совершения в отношении него сексуального преступления или правонарушения. Французский опыт свидетельствует о готовности законодателя к принятию жестких мер, однако одновременно выявляет практические трудности их реализации: часть платформ блокирует доступ из соответствующей юрисдикции вместо выполнения требований о верификации возраста, что ставит вопрос об эффективности такой меры в условиях трансграничного характера цифрового пространства.

Китайская Народная Республика реализует один из наиболее всеобъемлющих подходов к регулированию информационной безопасности несовершеннолетних. Закон о защите несовершеннолетних, пересмотренный в 2020 г., включает отдельную главу о защите в сетевом пространстве, устанавливающую обязательную регистрацию под реальным именем и ограничение игрового времени несовершеннолетних в течение недели. Закон о защите персональных данных 2021 г. требует получения согласия на обработку данных от лиц, не достигших четырнадцатилетнего возраста.

Китайская модель отличается высокой степенью государственного контроля над информационным пространством, что обеспечивает значительные возможности для ограничения доступа несовершеннолетних к вредному контенту, но одновременно вызывает вопросы соразмерности и совместимости с правами ребенка на доступ к информации и свободу выражения мнений. По нашему убеждению, оценка эффективности таких моделей должна учитывать специфику политической и законодательной системы государства, что затрудняет прямое заимствование ее элементов в других правовых контекстах.

Австралия предприняла одну из наиболее радикальных мер в мировой практике – законодательный запрет на использование социальных сетей детьми в возрасте до шестнадцати лет, вступающий в силу в декабре 2025 г. Такое решение вызвало международную дискуссию. Как считает С. Ливингстон, исследовавшая практику запретительных мер, одни лишь ограничения и запреты не дают устойчивого результата. Необходим системный подход, включающий переосмысление и редизайн технологий с учетом прав и интересов детей [4, с. 7]. Указанная позиция отражает более широкую дискуссию о пределах государственного запрета в информационном пространстве: если запретительные меры без разумного технологического обеспечения легко обходятся несовершеннолетними, их декларативный характер может подрывать доверие к системе защиты.

С другой стороны, установление четкого возрастного порога создает правовую определенность и возлагает на платформы юридически обязывающее требование, невыполнение которого влечет ответственность. Можно утверждать, что оптимальная модель должна сочетать элементы возрастных ограничений с требованиями к дизайну и функциональности цифровых платформ, обеспечивающими безопасность по умолчанию.

Сравнительно-правовой анализ различных юрисдикций позволяет выявить ряд устойчивых изменений в развитии уголовно-правовой охраны информационной безопасности несовершеннолетних. Прежде всего наблюдается постепенное расширение перечня криминализируемых деяний: от традиционного противодействия производству и распространению детской порнографии – к криминализации онлайн-груминга, кибербуллинга, несанкционированного сбора данных детей и манипулятивного дизайна цифровых услуг. Данная тенденция отражает эволюцию представлений законодателя о характере угроз: если на начальном этапе основное внимание уделялось контентным рискам, то в настоящее время осознается необходимость противодействия коммуникативным и поведенческим рискам, возникающим при использовании цифровых платформ.

Прослеживается также ужесточение санкций. К примеру, Германия перевела распространение материалов сексуального насилия над детьми в категорию преступлений с более строгими

последствиями, а в США санкции за производство детской порнографии достигают тридцати лет лишения свободы. Формируется модель регуляторного давления на платформы, при которой ответственность за принятие мер по защите несовершеннолетних несут не только непосредственные правонарушители, но и посредники – прежде всего компании, обеспечивающие функционирование информационного пространства.

Классификация киберрисков для несовершеннолетних, разработанная в современной доктрине, позволяет систематизировать угрозы и определить приоритеты правового регулирования. Согласно исследованиям С. Ливингстон и ее коллег, киберриски подразделяются на контентные, связанные со столкновением с вредным содержанием, порнографией, пропагандой насилия и суицидальным контентом; коммуникационные, включающие кибербуллинг, онлайн-груминг и сексуальные домогательства; а также потребительские, связанные с мошенничеством, нарушением прав потребителей и манипулятивным маркетингом [4, с. 3]. Данная классификация имеет практическое значение для дифференциации правовых инструментов: контентные риски требуют модерации и возрастной маркировки, коммуникативные – криминализации отдельных форм поведения и развития способов обращения с жертвами, потребительские – развития регуляторных стандартов и контроля за бизнес-практиками. Представляется обоснованным утверждение, что эффективная правовая политика в данной сфере должна охватывать все три категории риска, а не концентрироваться исключительно на наиболее очевидных содержательных угрозах.

Сквозное шифрование остается одной из наиболее сложных дилемм в сфере информационной безопасности несовершеннолетних, поскольку, с одной стороны, оно защищает конфиденциальность коммуникаций, а с другой – затрудняет выявление противоправного контента и расследование преступлений против детей. Международные стандарты и практика зарубежных государств показывают, что эффективная защита несовершеннолетних должна строиться не только на уголовном преследовании, но и на сочетании превентивных мер, платформенного регулирования, безопасного проектирования цифровых сервисов, образовательных программ и международного сотрудничества. Именно такой комплексный подход, при котором уголовное право выступает как крайнее средство, должен определять дальнейшее развитие законодательства Республики Казахстан.

Доктринальные исследования информационной безопасности несовершеннолетних в цифровой среде формируют теоретическую основу для развития правового регулирования. В российской и казахстанской юридической науке обоснована необходимость выделения информационно-психологической безопасности несовершеннолетних как самостоятельной правовой категории, обусловленной особыми различиями в воздействии цифровой среды на формирующуюся личность ребенка по сравнению со взрослым человеком [12, с. 45]. Исследователи подчеркивают необходимость постоянного обновления правового регулирования с учетом быстрого развития технологий и появления новых угроз: если законодательство фиксирует перечень конкретных деяний, оно неизбежно отстает от технологической реальности; если же оно оперирует чрезмерно абстрактными категориями, возникают проблемы правовой определенности. Согласно исследованию И.Л. Бачило, развитие информационных технологий неизбежно связано с необходимостью балансирования между свободой информации и защитой уязвимых категорий населения, прежде всего несовершеннолетних [13, с. 112]. Указанная дилемма приобретает особую остроту в условиях глобального характера информационного пространства, когда правовое регулирование одного государства может быть легко нейтрализовано посредством использования серверов и сервисов, действующих в других юрисдикциях.

Изучение международного опыта имеет непосредственное значение с точки зрения законодательства Республики Казахстан. Закон Республики Казахстан «О защите детей от информации, причиняющей вред их здоровью и развитию» от 2 июля 2018 г. определяет информационную безопасность детей как обеспечение защиты прав и законных интересов детей от информации, причиняющей вред их здоровью и развитию [14].

Статьи 39 и 39-1 Закона Республики Казахстан «О правах ребенка в Республике Казахстан» от 8 августа 2002 г. устанавливают режим защиты ребенка в информационном пространстве и государственный контроль за его соблюдением. Введение в 2024 г. статьи 127-2 Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях, устанавливающей ответственность за

киберзапугивание в отношении несовершеннолетних, является закономерным и конституционно значимым шагом. Обоснованно заключить, что действующее законодательство Казахстана требует системного развития с учетом общепринятых направлений, выявленных на основе анализа международного опыта и существующих пробелов. В их числе – введение уголовной ответственности за онлайн-груминг в качестве самостоятельного состава преступления, установление обязанностей платформ по минимизации рисков для несовершеннолетних, внедрение требований к стандартам верификации возраста и развитие международного сотрудничества при расследовании трансграничных киберпреступлений.

Трансграничный характер киберпреступности осложняет защиту несовершеннолетних, поскольку правонарушитель, сервер и жертва могут находиться в разных государствах, а традиционные механизмы международной правовой помощи нередко оказываются слишком медленными для работы с цифровыми доказательствами. Хотя Второй дополнительный протокол к Будапештской конвенции 2022 г. направлен на упрощение трансграничного доступа к таким данным, его эффективность зависит от широкой ратификации и практического применения. Одновременно высокая латентность киберпреступлений против детей обусловлена страхом потерпевших, недостаточной осведомленностью взрослых, сложностями фиксации цифровых следов и нехваткой у компетентных органов необходимых технических ресурсов и специальных навыков.

Кроме того, квалификация киберпреступлений против несовершеннолетних создает трудности в силу новизны таких деяний и затрудняет формирование устоявшейся судебной практики. При этом эффективность уголовно-правовой охраны определяется не только качеством законодательных норм, но и уровнем подготовки кадров, техническим оснащением соответствующих органов и готовностью судов к рассмотрению дел с цифровыми доказательствами.

Особую сложность представляет проблема влияния генеративного искусственного интеллекта на информационную безопасность несовершеннолетних. Развитие технологий создания изображений позволяет формировать реалистичные изображения сексуального насилия над детьми без участия реальных детей, что ставит перед законодателем вопрос о криминализации подобных материалов. Ряд юрисдикций, включая Великобританию и отдельные штаты США, распространяют уголовную ответственность на синтетический контент, однако данный подход пока не является общепринятым.

Аргументы в пользу криминализации основаны на том, что такие материалы нормализуют сексуальную эксплуатацию детей и могут использоваться в процессе груминга; контраргументы указывают на проблемы установления пределов уголовно-правового запрета и соблюдения гарантий свободы выражения. Из этого следует, что технологическое развитие опережает правовое регулирование, а законодателям предстоит адаптировать уголовно-правовые категории к реальности, в которой границы между реальным и синтетическим контентом становятся все менее различимыми.

В современной доктрине и законодательной практике все большее значение придается ответственности цифровых платформ за обеспечение информационной безопасности несовершеннолетних. Традиционная модель, основанная преимущественно на уголовном преследовании отдельных правонарушителей, уже недостаточна, поскольку значительная часть рисков формируется и распространяется через платформы, контролирующие цифровую среду общения и потребления контента. Поэтому современный регуляторный подход исходит из того, что технологические посредники должны нести самостоятельные обязанности по защите детей, включая реализацию принципа «безопасности по умолчанию», при котором цифровые сервисы изначально проектируются с максимальным уровнем защиты несовершеннолетних.

Вместе с тем возложение регуляторных функций на цифровые платформы ставит ряд проблем, требующих критического осмысления. Прежде всего возникает вопрос о соразмерности требований и их влиянии на права несовершеннолетних. Как подчеркивает С. Ливингстон, общество не может ставить цели защиты детей ценой ограничения их прав и свобод, а также посредством политики, которая, пусть и непреднамеренно, стимулирует бизнес к исключению детей из цифровых услуг [4, с. 12]. Чрезмерно строгие требования к верификации возраста и модерации контента могут привести к тому, что платформы будут полностью ограничивать доступ несовершеннолетних, лишая их возможностей, предоставляемых цифровой средой. Кроме

того, делегирование функций контроля частным компаниям ставит вопросы прозрачности принимаемых решений, права на обжалование и демократической подотчетности. Предполагается, что оптимальная модель должна устанавливать четкие стандарты безопасности, предоставляя платформам определенную свободу в выборе технических средств их реализации при существенном независимом аудите и контроле со стороны регулирующего органа.

Процессы датафикации детства, то есть массового сбора и анализа данных о детях, бросают вызов традиционным представлениям об информационной безопасности несовершеннолетних. Персональные данные детей перемещаются не только через социальные сети и развлекательные платформы, но и через образовательные сервисы, мобильные приложения и устройства умного дома. Совокупность этих данных создает детальный цифровой профиль человека, который может быть использован в коммерческих, манипулятивных или противоправных целях. Действующее законодательство большинства государств не в полной мере учитывает риски, связанные с агрегацией данных из различных источников и их долгосрочным хранением.

С нашей точки зрения, правовое регулирование защиты данных о несовершеннолетних должно учитывать не только актуальные риски, но и потенциальные последствия формирования устойчивого массива цифровых данных, который может повлиять на жизнь человека далеко за пределами периода несовершеннолетия: при приеме на работу, получении образования, страховании, доступе к социальным услугам и в иных ситуациях, где алгоритмический анализ способен привести к неблагоприятным решениям на основании информации, собранной в детстве без осознанного согласия.

Заключение

Таким образом, для Республики Казахстан, правовая система которой сочетает элементы континентальной традиции с собственной национальной спецификой, наиболее продуктивным представляется избирательное заимствование эффективных инструментов из различных юрисдикций с учетом национальных условий и международных обязательств государства. Особый интерес в этом контексте представляет соотношение уголовно-правовых и регуляторных принципов, уровень ответственности отдельных секторов за обеспечение безопасности детей и роль международного сотрудничества в противодействии трансграничным угрозам.

Предлагаем следующие меры: закрепить в уголовном законодательстве самостоятельный состав онлайн-груминга. Необходимо криминализировать установление взрослым лицом через Интернет, мессенджеры, игровые чаты и иные цифровые сервисы доверительного контакта с несовершеннолетним в целях сексуальной эксплуатации, вовлечения в изготовление интимных материалов, склонения к встрече либо иным формам противоправного воздействия. Это позволит пресекать опасное поведение на ранней стадии, не дожидаясь более тяжких последствий.

ЛИТЕРАТУРА

1 Международный союз электросвязи. Измерение цифрового развития: факты и цифры 2023 года. – Женева: Международный союз электросвязи, 2023. URL: https://www.itu.int/itu-d/reports/statistics/facts-figures-2023/ (дата обращения: 10.01.2026).

2 Конвенция о правах ребенка: принята резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 44/25 от 20 ноября 1989 г. // United Nations Treaty Collection. – United Nations, Treaty Series. 2023. Vol. 1577. P. 3. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?chapter=4&mtdsg_no=IV-11&src=IND (дата обращения: 10.01.2026).

3 Комитет ООН по правам ребенка. Замечание общего порядка № 25 (2021) о правах детей в связи с цифровой средой: CRC/C/GC/25: 2 марта 2021 г. – 24 с. URL: https://digitallibrary.un.org/record/3906061 (дата обращения: 10.01.2026).

4 Livingstone S. Realizing Children's Rights in Relation to the Digital Environment, European Review. 2021, vol. 29, no. 1, pp. 20–33. URL: https://doi.org/10.1017/S106279872000054X (accessed: 08.06.2026).

5 Конвенция о киберпреступности: принята Советом Европы 23 ноября 2001 г.: ETS № 185. – Будапешт, 2001. URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=185 (дата обращения: 10.01.2026).

6 Brenner S. W. Cybercrime: Criminal Threats from Cyberspace. Santa Barbara: Praeger, 2010. 296 p. URL: https://www.bloomsbury.com/us/cybercrime-9780313365478/ (accessed: 10.01.2026).

7 Конвенция Совета Европы о защите детей от сексуальной эксплуатации и сексуального насилия: принята 25 октября 2007 г.: CETS № 201. – Лансароте, 2007. URL: https://www.coe.int/en/web/children/lanzarote-convention (дата обращения: 10.01.2026).

8 Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act) // Official Journal of the European Union. 2022. L 277. 27 October. P. 1–102. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng (accessed: 11.01.2026).

9 United States Code. Title 18. Part I. Chapter 110. Sexual Exploitation and Other Abuse of Children: 18 U.S.C. §§ 2251–2252A. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/part-I/chapter-110 (accessed: 11.01.2026).

10 Online Safety Act 2023: 2023 Chapter 50. London: The Stationery Office, 2023. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2023/50 (accessed: 11.01.2026).

11 Strafgesetzbuch (StGB): in der Fassung der Bekanntmachung vom 13 November 1998 (BGBl. I S. 3322), zuletzt geändert durch Gesetz. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/ (accessed: 11.01.2026).

12 Рыдченко К.Д. Государственная система защиты несовершеннолетних от воздействия вредоносной информации: монография. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2018. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/2018-03-018-rydchenko-k-d-gosudarstvennaya-sistema-zaschity-nesovershennoletnih-ot-vozdeystviya-vredonosnoy-informatsii-monografiya-m (дата обращения: 14.01.2026).

13 Бачило И.Л. Информационное право : учебник для вузов. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2021. – 419 с. URL: https://urait.ru/bcode/468354 (дата обращения: 14.01.2026).

14 О защите детей от информации, причиняющей вред их здоровью и развитию: Закон Республики Казахстан от 2 июля 2018 года № 169-VI ЗРК // ИПС «Әділет». URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000169 (дата обращения: 10.01.2026).

15 Об административных правонарушениях: Кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 235-V ЗРК // ИПС «Әділет». URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235 (дата обращения: 10.01.2026).

REFERENCES

1 Mezhdunarodnyj sojuz jelektrosvjazi. Izmerenie cifrovogo razvitija: fakty i cifry 2023 goda. – Zheneva : Mezhdunarodnyj sojuz jelektrosvjazi, 2023. URL: https://www.itu.int/itu-d/reports/statistics/facts-figures-2023/ (data obrashhenija: 10.01.2026) (In Russian)

2 Konvencija o pravah rebenka: prinjata rezoljuciej General'noj Assamblei OON 44/25 ot 20 nojabrja 1989 g. // United Nations Treaty Collection. United Nations, Treaty Series. 2023. Vol. 1577. P. 3. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?chapter=4&mtdsg_no=IV-11&src=IND (data obrashhenija: 10.01.2026) (In Russian)

3 Komitet OON po pravam rebenka. Zamechanie obshhego porjadka No. 25 (2021) o pravah detej v svjazi s cifrovoj sredoj: CRC/C/GC/25: 2 marta 2021 g. 24 p. URL: https://digitallibrary.un.org/record/3906061 (data obrashhenija: 10.01.2026) (In Russian)

4 Livingstone S. (2021) Realizing Children's Rights in Relation to the Digital Environment, European Review, vol. 29, no. 1, pp. 20–33. DOI: 10.1017/S106279872000054X. URL: https://doi.org/10.1017/S106279872000054X (accessed: 08.06.2026) (In English)

5 Konvencija o kiberprestupnosti : prinjata Sovetom Evropy 23 nojabrja 2001 g.: ETS No. 185. Budapesht, 2001. URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=185 (data obrashhenija: 10.01.2026) (In Russian)

6 Brenner S.W. (2010) Cybercrime: Criminal Threats from Cyberspace. Santa Barbara : Praeger. 296 p. URL: https://www.bloomsbury.com/us/cybercrime-9780313365478/ (accessed: 10.01.2026) (In English)

7 Konvencija Soveta Evropy o zashhite detej ot seksual'noj jekspluatacii i seksual'nogo nasilija: prinjata 25 oktjabrja 2007 g.: CETS No. 201. Lansarote, 2007. URL: https://www.coe.int/en/web/children/lanzarote-convention (data obrashhenija: 10.01.2026) (In Russian)

8 Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act) // Official Journal of the European Union. 2022. L 277. 27 October. P. 1–102. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng (accessed: 11.01.2026) (In English)

9 United States Code. Title 18. Part I. Chapter 110. Sexual Exploitation and Other Abuse of Children: 18 U.S.C. §§ 2251–2252A. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/part-I/chapter-110 (accessed: 11.01.2026) (In English)

10 Online Safety Act 2023: 2023 Chapter 50. London: The Stationery Office, 2023. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2023/50 (accessed: 11.01.2026) (In English)

11 Strafgesetzbuch (StGB): in der Fassung der Bekanntmachung vom 13 November 1998 (BGBl. I S. 3322), zuletzt geändert durch Gesetz. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/ (accessed: 11.01.2026) (In German)

12 Rydchenko K.D. (2018) Gosudarstvennaja sistema zashhity nesovershennoletnih ot vozdejstvija vredonosnoj informacii: monografija. M.: JuNITI-DANA. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/2018-03-018-rydchenko-k-d-gosudarstvennaya-sistema-zaschity-nesovershennoletnih-ot-vozdeystviya-vredonosnoy-informatsii-monografiya-m (data obrashhenija: 14.01.2026) (In Russian)

13 Bachilo I.L. (2021) Informacionnoe pravo : uchebnik dlja vuzov. 5-e izd., pererab. i dop. M. : Izdatel'stvo Jurajt. 419 p. URL: https://urait.ru/bcode/468354 (data obrashhenija: 14.01.2026) (In Russian)

14 O zashhite detej ot informacii, prichinjajushhej vred ih zdorov'ju i razvitiju : Zakon Respubliki Kazahstan ot 2 ijulja 2018 goda No. 169-VI ZRK // IPS «Ədilet». URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000169 (data obrashhenija: 10.01.2026) (In Russian)

15 Ob administrativnyh pravonarushenijah : Kodeks Respubliki Kazahstan ot 5 ijulja 2014 goda No. 235-V ZRK // IPS «Ədilet». URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235 (data obrashhenija: 10.01.2026) (In Russian)

ХАСАНОВА В.В.,[*1]
з.ғ.м.
*e-mail: vikakiper85@bk.ru
ORCID ID 0000-0001-5579-1565
БЕГИМБАЕВ С.А.,[2]
з.ғ.к., аға оқытушы.
e-mail: begimbaev.serik@mail.ru
ORCID ID: 0009-0008-1383-9223
[1]ҚР ІІМ М. Бөкенбаев атындағы
Ақтөбе заң институты,
Ақтөбе қ., Қазақстан
[2]Алматы гуманитарлық-экономикалық
университеті,
Алматы қ., Қазақстан

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ АКТІЛЕР ЖӘНЕ ШЕТ ЕЛДЕРДІҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАСЫН САЛЫСТЫРМАЛЫ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада цифрлық ортадағы ақпараттық қатерлерден кәмелетке толмағандарды халықаралық-құқықтық және ұлттық қорғаудың көпдеңгейлі жүйесінің қалыптасуы зерттеледі. Өзектілігі цифрлық коммуникациялардың балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтенуінің дербес кеңістігіне айналуына, ал қатерлердің көбіне жасырын коммуникациялық нысанда іске асуына байланысты айқындалады (кибербуллинг, онлайн-груминг, деструктивті және сексуалдандырылған контентті тарату, дербес деректерді заңсыз пайдалану), бұл оларды ерте анықтауды және құқықтық бағалауды қиындатады. Зерттеудің мақсаты негізгі халықаралық стандарттарды айқындау және әртүрлі юрисдикцияларда қалыптасып жатқан реттеушілік және қылмыстық-құқықтық ден қою модельдерін салыстыру болып табылады. Әдіснамалық негіз халықаралық және ұлттық актілерді формальды-заңдық және герменевтикалық талдауды, мемлекет пен цифрлық делдалдар міндеттерінің бөлінуін бағалаудағы жүйелі және құрылымдық-функционалдық тәсілдерді, сондай-ақ ортақ үрдістер мен айырмашылықтарды айқындауға арналған салыстырмалы-құқықтық әдісті қамтиды (оның ішінде Еуропа Кеңесінің киберқылмысқа қарсы іс-қимыл және балаларды сексуалдық қанаудан қорғау жөніндегі стандарттары). Қорғаудың қазіргі заманғы моделі барған сайын тек қылмыстық қудалаудан платформаларды криминализациялау мен превентивтік реттеуді ұштастыруға қарай ығысып бара жатқаны көрсетілген.

Тірек сөздер: кәмелетке толмағандардың ақпараттық қауіпсіздігі, цифрлық орта, киберқатерлер, онлайн-груминг, кибербуллинг, балалардың дербес деректері, халықаралық стандарттар.

KHASSANOVA V.V.,*[1]
master of law.
*e-mail: vikakiper85@bk.ru
ORCID ID: 0000-0001-5579-1565
BEGIMBAYEV S.A.,[2]
c.l.s., senior lecturer.
e-mail: begimbaev.serik@mail.ru
ORCID ID: 0009-0008-1383-9223
[1]Aktobe Law Institute
of the Ministry of Internal Affairs of the
Republic of Kazakhstan
named after M. Bukenbaev,
Aktobe, Kazakhstan
[2]Almaty Humanities and
Economics University,
Almaty, Kazakhstan

INFORMATION SECURITY OF MINORS: INTERNATIONAL ACTS AND COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF CRIMINAL LEGISLATION OF FOREIGN COUNTRIES

Abstract

The article examines the formation of a multi-level system of international legal and national protection of minors from information threats in the digital environment. The relevance of the study is by the fact that digital communications have become an independent space of socialization for children and adolescents, while risks are often realized in a hidden communicative form (cyberbulbullying, online grooming, dissemination of destructive and sexualized content, unlawful use of personal data), which complicates early detection and legal assessment. The purpose of the study is to identify key international standards and to compare the regulatory and criminal law models of response being formed in different jurisdictions. The methodological framework includes formal legal and hermeneutic analysis of international and national acts, systemic and structural-functional approaches to assessing the distribution of duties between the state and digital intermediaries, as well as the comparative legal method for identifying common trends and differences (including the standards of the Council of Europe on cybercrime and the protection of children against sexual exploitation). It is shown that the modern model of protection is increasingly shifting from exclusively criminal prosecution to a combination of criminalization and preventive regulation of platforms.

Keywords: minors' information security, digital environment, cyber threats, online grooming, cyberbullying, children's personal data, international standards.

Дата поступления статьи в редакцию: 01.04.2026

МРНТИ 10.19.61
УДК 342.72/.73
JEL K24

https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-285-299

ДЮСЕБАЕВ Ж.С.,*[1]
докторант.
*e-mail: z.dyussebayev@turan-edu.kz
ORCID ID: 0009-0009-5137-9835
РЕХСОН С.Н.,[1]
к.ю.н., ассоциированный профессор.
e-mail: s.rekhson@turan-edu.kz
ORCID ID: 0009-0009-4710-0387
САБЕРДИНОВА А.А.,[1]
м.ю.н., сениор-лектор.
e-mail: saberdinova@turan-edu.kz
ORCID ID: 0009-0007-5328-6443
КУДРЯВЦЕВА А.В.,[2]
д.ю.н., профессор.
e-mail: acifna@mail.ru
ORCID ID: 0000-0001-7666-8048
[1]Университет «Туран»,
г. Алматы, Казахстан
[2]Северо-Западный филиал
Российского государственного
университета правосудия им. В.М. Лебедева,
Санкт-Петербург, Россия

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ И ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ЗАЩИТЫ ПЕРСОНАЛЬНЫХ ДАННЫХ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ С ЕВРОПЕЙСКОЙ МОДЕЛЬЮ

Аннотация

В статье проводится комплексный анализ институциональных и правовых механизмов защиты персональных данных при использовании технологий искусственного интеллекта (ИИ) в Республике Казахстан. Особое внимание уделяется сравнению с европейской моделью регулирования, в частности с Общим регламентом ЕС по защите данных (GDPR) и Регламентом об искусственном интеллекте (AI Act). Обоснована актуальность исследования в контексте масштабной цифровой трансформации Казахстана и реализации национальных стратегий в области ИИ. Цель работы – выявить правовые пробелы и противоречия между стимулированием инноваций в ИИ и гарантиями конфиденциальности личности. Методологической основой служат формально-юридический, сравнительно-правовой и институциональный подходы. Проанализированы ключевые нормативные акты Республики Казахстан, регулирующие отношения в сфере защиты персональных данных, цифровизации и искусственного интеллекта, а также действующие стратегические документы. Особое внимание уделено взаимосвязи правового регулирования персональных данных, цифровых технологий и искусственного интеллекта. Установлено, что казахстанское законодательство активно синхронизируется с европейскими стандартами, вводя рискориентированную модель регулирования ИИ с запретами на дискриминационные алгоритмы. Однако выявлены и пробелы: недостаточное внимание к предварительной оценке рисков ИИ-систем, ограниченность институционального надзора и права на объяснение автоматизированных решений. Результаты исследования актуальны для совершенствования нормативной базы Казахстана в области цифрового суверенитета, ИИ и защиты персональных данных.

Ключевые слова: искусственный интеллект, персональные данные, цифровой суверенитет, кибербезопасность, защита данных, регламент GDPR, законность обработки.

Введение

Интенсивное развитие цифровой экономики, электронного правительства и аналитических платформ принципиально изменило правовой режим персональных данных. Если в классическом понимании персональные данные выступали главным образом как сведения о частной жизни, подлежащие защите от неправомерного сбора, распространения или утечки, то в условиях алгоритмической обработки они одновременно превратились в материал для обучения моделей, профилирования, прогнозирования и последующего принятия решений, способных влиять на доступ человека к социальным благам, труду, кредиту, медицинским услугам и публичным сервисам.

Для Казахстана данная проблема имеет непосредственное конституционное значение. Конституция Республики Казахстан, принятая на республиканском референдуме 15 марта 2026 г., закрепляет человека, его жизнь, права и свободы в качестве высших ценностей государства. Особое значение для рассматриваемой проблематики имеет статья 21 Конституции, согласно которой каждому гарантируется право на неприкосновенность частной жизни, личную и семейную тайну, а также защита персональных данных от их незаконного сбора, обработки, хранения и использования, в том числе с применением цифровых технологий [1]. Тем самым защита персональных данных получила прямое конституционное закрепление не только как элемент охраны частной жизни, но и как самостоятельная гарантия в условиях цифровой трансформации.

Общий правовой режим сбора, обработки, хранения и защиты персональных данных в Республике Казахстан закреплен в специальном Законе «О персональных данных и их защите», который исходит из необходимости согласия субъекта, ограничения целей обработки и обеспечения конфиденциальности соответствующей информации [2].

Инфраструктурно-технологическая среда функционирования государственных и частных цифровых систем в настоящее время регулируется положениями Цифрового кодекса Республики Казахстан, устанавливающего правовые основы цифровизации, функционирования цифровых объектов и систем, использования цифровых данных и организации взаимодействия государства, граждан и организаций в цифровой среде [3].

Стратегический поворот к усилению киберустойчивости государства был закреплен в Концепции кибербезопасности Республики Казахстан («Киберщит Казахстана»), ориентированной на обеспечение устойчивости электронных информационных ресурсов и информационно-коммуникационной инфраструктуры [4]. В дальнейшем развитие искусственного интеллекта получило самостоятельное стратегическое оформление в Концепции развития искусственного интеллекта на 2024–2029 гг., утвержденной постановлением Правительства Республики Казахстан от 24 июля 2024 г. № 592 [5]. На современном этапе стратегическая рамка цифрового развития дополнена Общенациональной стратегией масштабной цифровизации и тотального внедрения технологий искусственного интеллекта «Digital Qazaqstan» до 2029 г., утвержденной Указом Президента Республики Казахстан от 9 июня 2026 г. № 1311. Стратегия определяет приоритеты дальнейшей цифровой трансформации и внедрения технологий искусственного интеллекта, что непосредственно связано с развитием правовых механизмов их безопасного и ответственного использования.

На официальном сайте уполномоченного министерства прямо указано, что в компетенцию профильного органа входят персональные данные и их защита, информационная безопасность, управление данными, электронное правительство и развитие ИИ, что делает институциональную архитектуру особенно важной для оценки конфликта между функциями стимулирования и контроля [6].

На уровне Европейского союза защита персональных данных в цифровой среде строится на сочетании общего и специального режимов. Базовым общим актом выступает GDPR, закрепляющий принципы законности, добросовестности, прозрачности, ограничения цели, минимизации данных, точности, ограничения хранения, целостности, конфиденциальности и подотчетности контролера [7]. Специальный секторный слой формирует AI Act, который вводит рискориентированную архитектуру регулирования ИИ, разграничивает запрещенные практики, высокорисковые системы, системы с обязанностями прозрачности и отдельный режим для моделей общего назначения [8]. Существенное значение для прикладного толкования статьи

25 GDPR имеют Руководящие принципы EDPB 4/2019 (The European Data Protection Board – Европейский совет по защите данных) о защите данных по проекту и по умолчанию, которые требуют встраивать защитные и минимизирующие решения в архитектуру продукта еще до ввода системы в эксплуатацию [9]. Международный контекст дополняется модернизированной Конвенцией 108+, закрепляющей межгосударственные стандарты автоматизированной обработки персональных данных и подтверждающей, что защита информации о личности является не исключительно национальным, а трансграничным правовым вопросом [10].

Современная научная литература исходит из того, что регулирование ИИ, защита данных и кибербезопасность образуют не изолированные, а взаимосвязанные контуры правового управления цифровыми рисками [11]. Особенно остро эта связь проявляется на стадии подготовки обучающих наборов, когда правовая проблема касается не только законности первичного сбора информации, но и последующего повторного использования данных для обучения модели, дообучения, валидации и применения выведенных из них прогнозов [12]. В результате возникает риск незаметной, но юридически значимой дискриминации: алгоритм может опираться на признаки, статистически коррелирующие с полом, возрастом, состоянием здоровья, социальным происхождением или этничностью, даже если эти признаки не названы открыто в модели [13]. Для преодоления такой асимметрии все большее значение приобретают процедуры оценки алгоритмического воздействия и документирования рисков до запуска системы, а не только санкции после наступления неблагоприятных последствий [14].

Данный подход согласуется с выводами отечественных исследователей, отмечающих, что распространение искусственного интеллекта сопровождается не только технологическими преимуществами, но и расширением рисков утечки, повторной идентификации и непреднамеренного выявления чувствительной информации. Умитчинова Б.А., Гаврилова Ю.А. и Мензюк Г.А. обращают внимание на недостаточную регламентацию автоматизированного принятия решений и отсутствие в казахстанском законодательстве полноценного механизма, обеспечивающего объяснимость решений, принятых с использованием ИИ. По мнению авторов, совершенствование регулирования должно быть направлено на усиление гарантий конфиденциальности и согласование национального законодательства с международными стандартами [27].

Актуальность настоящего исследования определяется тем, что Казахстан уже перешел к нормативному и институциональному этапу развития ИИ, однако пока не завершил переход к полноценной модели защиты персональных данных в высокорисковой алгоритмической среде. В национальном праве сохраняется разрыв между общими нормами о защите данных и специальными рисками автоматизированного принятия решений, алгоритмического вывода новых сведений, биометрической идентификации и непрозрачного профилирования. Проблема исследования заключается в том, что действующее законодательство Казахстана пока не дает однозначного ответа на ряд принципиальных вопросов: какие системы искусственного интеллекта следует относить к категории высокорисковых, в каких случаях необходимо проводить предварительную оценку их воздействия, каким должен быть объем обоснования принятого с их использованием решения, в каких формах должен осуществляться контроль и пересмотр таких решений человеком, а также на кого должна возлагаться ответственность за вред, причиненный в результате ошибочной или дискриминационной работы алгоритма.

Объектом исследования являются общественные отношения, возникающие в процессе создания, внедрения и использования ИИ-систем, обрабатывающих персональные данные физических лиц в Республике Казахстан. Предметом исследования выступают нормы национального и европейского права, официальные стратегии, механизмы надзора, права субъектов данных и обязанности операторов, разработчиков и поставщиков ИИ-систем. Цель статьи – определить степень достаточности институциональных и правовых механизмов защиты персональных данных при использовании искусственного интеллекта в Республике Казахстан и выработать предложения по их совершенствованию с учетом европейской модели. Для достижения цели поставлены следующие задачи: раскрыть характер рисков, которые ИИ создает для персональных данных; проанализировать казахстанское законодательство и институциональную архитектуру; исследовать конструкцию GDPR и AI Act; сопоставить национальные и европейские подходы к оценке воздействия и классификации риска; определить пробелы национального регулирования; предложить модель правового и институционального усиления защиты данных.

Гипотеза исследования заключается в том, что эффективная защита персональных данных в эпоху ИИ невозможна исключительно на основе общих правил согласия, хранения и конфиденциальности; она требует специальной рискориентированной модели, включающей оценку воздействия, алгоритмический аудит, объяснение значимых решений и автономный надзор.

Материалы и методы

Материальную основу исследования составили акты национального и европейского права, официальные стратегические документы, разъясняющие материалы уполномоченных органов и современные научные публикации, посвященные регулированию ИИ и защите персональных данных. Национальный массив источников был сформирован из Конституции Республики Казахстан, Закона Республики Казахстан «О персональных данных и их защите», Цифрового кодекса Республики Казахстан от 9 января 2026 г. № 255-VIII ЗРК, Концепции кибербезопасности «Киберщит Казахстана», Концепции развития искусственного интеллекта на 2024–2029 гг., а также официальных сведений и документов уполномоченных государственных органов [6]. Европейский нормативный массив включал GDPR, AI Act, официальные руководства EDPB и документы Совета Европы по Конвенции 108+ [7–10].

Научная база отбиралась по критериям релевантности теме, академической рецензируемости, новизны и пригодности для сравнительно-правового анализа. В основу положены статьи 2021–2024 гг. из Scopus и Web of Science, исследующие регуляторную конкуренцию в сфере ИИ, рискориентированное регулирование, объяснимость, подотчетность, аудит и соотношение продуктовой безопасности с фундаментальными правами. В частности, N.A. Smuha показывает, что развитие законодательства об ИИ происходит в логике глобальной регуляторной конкуренции, где государство должно одновременно обеспечивать защиту прав и технологическое развитие [15]. M. Veale и F. Zuiderveen Borgesius подчеркивают, что анализ AI Act должен строиться не только на тексте проекта или регламента, но и на оценке того, какие реальные механизмы контроля и исполнения способен породить рискориентированный подход [16].

Методологическую основу исследования составили формально-юридический, сравнительно-правовой, системный, институциональный и нормативно-аналитический методы. Формально-юридический метод использовался для выявления содержания действующих правовых норм: прав субъектов данных, обязанностей операторов, требований к безопасности, прозрачности и человеческому участию в ИИ-системах. Сравнительно-правовой метод позволил сопоставить Казахстан и Европейский союз по единым функциональным критериям: наличие классификации высокорисковых систем, обязательств по оценке воздействия, прав на объяснение, институционального надзора, санкций и средств правовой защиты. Системный метод дал возможность рассмотреть защиту персональных данных как часть более широкой цифровой архитектуры, включающей кибербезопасность, цифровой суверенитет и управление государственными платформами. Институциональный метод применялся для анализа распределения полномочий между органами цифрового развития, органами по защите данных и иными субъектами контроля. Нормативно-аналитический метод использовался для формулирования предложений de lege ferenda (с точки зрения совершенствования законодательства) по адаптации отдельных элементов европейской модели к правовой системе Казахстана.

Исследование носит доктринально-правовой характер и не включает собственные социологические опросы либо статистическое моделирование. Его задача состоит не в измерении распространенности нарушений, а в выявлении достаточности или недостаточности существующих юридических механизмов. Надежность выводов обеспечивалась триангуляцией источников: значимые положения проверялись одновременно по нормативному тексту, официальному институциональному документу и научной публикации.

Результаты и обсуждение

Персональные данные как ресурс обучения и фактор алгоритмического воздействия.

Первый результат исследования состоит в том, что ИИ радикально меняет функциональное значение персональных данных. Данные перестают быть лишь объектом пассивного хранения

и становятся активным ресурсом обучения, настройки и функционирования алгоритма. При этом правовое значение имеют не только изначально предоставленные сведения, но и новые характеристики, выведенные моделью: риск-профили, предикторы поведения, чувствительности, платежеспособности, надежности и пригодности к тому или иному решению. Формально это означает, что права субъекта должны распространяться не исключительно на первичный набор сведений, но и на алгоритмически созданные производные характеристики, если они относятся к определенному или определяемому лицу [12].

Другая принципиальная проблема заключается в том, что формальное наличие человека в цепочке принятия решения еще не гарантирует справедливости и правовой защиты. R. Binns убедительно показывает, что «человек в контуре» превращается в фикцию, если лицо, принимающее итоговое решение, не понимает ограничений алгоритма, не располагает достаточной информацией о его выходных данных и не имеет реальной возможности отменить либо исправить результат [17]. Из этого следует, что участие человека в пересмотре решения не должно носить формальный характер, а должно обеспечивать реальную возможность критической оценки рекомендации, сформированной алгоритмом.

Риск дискриминации в ИИ-системах проявляется не только через прямое использование чувствительных категорий данных, но и через коррелирующие признаки. J. Adams-Prassl, R. Binns и A. Kelly-Lyth показывают, что алгоритм может прямо или косвенно дискриминировать даже тогда, когда применяет, казалось бы, нейтральные данные – геолокацию, историю потребления, особенности цифрового поведения или образовательный трек, выступающие заменителями защищаемых характеристик [18]. Следовательно, правовой контроль качества обучающих данных должен включать не только проверку точности и полноты, но и анализ структурной предвзятости, репрезентативности и потенциальной непрямой дискриминации.

Из этого вытекает базовый вывод: защита персональных данных в эпоху ИИ не может ограничиваться безопасностью базы данных и получением согласия. Она должна охватывать весь жизненный цикл ИИ-системы: постановку цели, сбор и отбор данных, обучение модели, тестирование, внедрение, эксплуатацию, последующий мониторинг и прекращение использования.

Сильные стороны и пробелы казахстанской модели

Второй результат исследования состоит в том, что в Казахстане уже создана базовая нормативная основа защиты персональных данных в цифровой среде, однако она еще не трансформирована в полноценную ИИ-ориентированную модель. Сильной стороной национального регулирования является наличие конституционных гарантий, специального законодательства о защите персональных данных, комплексного регулирования цифровой среды в рамках Цифрового кодекса Республики Казахстан, стратегической линии развития кибербезопасности и концептуального документа по развитию искусственного интеллекта [1–5]. Это означает, что правовой вакуум в Казахстане отсутствует: обработка данных в ИИ-системах уже подпадает под существующий правовой режим.

Одновременно исследование выявило ряд системных пробелов. Во-первых, действующие нормы недостаточно четко различают обычную цифровую обработку и высокорисковую алгоритмическую обработку. Законодательство пока не предлагает общей классификации ИИ-систем по уровню риска для прав и свобод личности. Между тем одна и та же технология может использоваться в справочном сервисе с минимальным риском либо в кредитном скоринге, социальной помощи, правоохранительной идентификации или профилировании уязвимых групп, где последствия для человека многократно выше.

Во-вторых, в национальном праве пока отсутствует универсальный механизм, функционально эквивалентный европейской DPIA (Data Protection Impact Assessment – Оценка воздействия на защиту данных). Да, ИИ-системы могут подпадать под требования информационной безопасности, ведомственного контроля и внутреннего комплаенса, однако ни одна из этих процедур не заменяет полноценную предварительную оценку воздействия на права человека. Поэтому модель остается преимущественно реактивной: нарушение обычно фиксируется уже после жалобы, инцидента или негативного эффекта.

Сходная проблематика выявлена и в современной казахстанской научной литературе. Кусаинова А.К. отмечает, что действующее законодательство Республики Казахстан не в полной мере отвечает современным вызовам цифровой обработки данных, в том числе вследствие

отсутствия надлежащих механизмов оценки воздействия на защиту персональных данных, а также недостаточной регламентации обработки биометрических и поведенческих данных. Автор связывает дальнейшее развитие национальной системы защиты данных с переходом к комплексной рискориентированной модели регулирования и внедрением процедуры DPIA [28].

В-третьих, законодательство Казахстана недостаточно четко регулирует право субъекта на получение объяснения причин принятия значимого автоматизированного решения. Действующее регулирование предусматривает право на информацию об обработке персональных данных. Однако этого недостаточно, когда необходимо установить причины отказа в предоставлении услуги, повышения кредитного риска, снижения приоритетности заявки или формирования неблагоприятного поведенческого профиля. В отношении решений, принимаемых с использованием систем искусственного интеллекта, целесообразно установить дополнительные требования. Оператор должен раскрывать роль алгоритма в принятии решения, основные виды использованных данных и факторы, повлиявшие на результат. Также необходимо предусмотреть возможность пересмотра решения человеком и порядок его обжалования.

Выявленная проблема получила отражение и в отечественной научной литературе. Умитчинова Б.А., Гаврилова Ю.А. и Мензюк Г.А. указывают, что действующее регулирование Казахстана не обеспечивает в достаточной степени право лица на получение объяснения при принятии решений с использованием искусственного интеллекта. Авторы связывают данный пробел с необходимостью дальнейшего развития правовых гарантий автоматизированной обработки персональных данных и повышения прозрачности алгоритмических решений [27].

В-четвертых, национальная институциональная модель характеризуется концентрацией цифровых, ИИ- и данных-компетенций в одном министерском контуре [6]. Подобная централизация может быть удобна для координации цифровой трансформации, однако она одновременно повышает риск конфликта между задачей ускоренного внедрения технологий и задачей строгого ограничения их неправомерного либо чрезмерного применения. Из этого не следует, что Казахстан обязательно должен механически создавать полностью новый независимый орган по модели ЕС. Однако функциональное разделение стимулирующих и контрольных полномочий необходимо, особенно применительно к высокорисковым системам.

Наконец, существенным пробелом остается правовой режим биометрии и поведенческих данных. Не всякая ИИ-обработка влечет одинаковый риск, но биометрическая идентификация, удаленное распознавание, категоризация и распознавание эмоций требуют усиленного контроля. В национальном праве такие операции пока не разведены на достаточном уровне детализации, что создает риск слишком широкого усмотрения при их внедрении в государственном и частном секторе.

Отдельного внимания заслуживает правовой режим биометрических и поведенческих данных. Как отмечает Кусаинова А.К., именно данные категории требуют дополнительного нормативного внимания в связи с отсутствием достаточной детализации условий их обработки и контроля за рисками для прав субъектов данных [28].

Европейская модель как функциональный ориентир для Казахстана

Третий результат исследования состоит в том, что европейская модель не должна рассматриваться как готовый текст для копирования, но представляет собой ценный набор функциональных институтов, пригодных для адаптации. M. Almada и N. Petit обоснованно характеризуют AI Act как гибридную правовую конструкцию, в которой сочетаются логика безопасности продукции и логика защиты фундаментальных прав [19]. Для Казахстана это означает необходимость выйти за рамки чисто технической надежности ИИ и признать, что вопрос законности становится вопросом воздействия на достоинство, равенство, автономию и эффективную правовую защиту человека.

Особое значение имеет сочетание двух оценочных процедур. A. Mantelero показывает, что фундаментально-правовая оценка воздействия, предусмотренная AI Act, по своей природе шире, чем традиционная оценка воздействия на защиту данных, поскольку охватывает не только приватность, но и не дискриминацию, доступ к услугам, права ребенка и иные фундаментальные права [20]. Следовательно, при адаптации европейской модели Казахстану следует не просто копировать термин DPIA, а вводить двухуровневую процедуру: оценку воздействия на персональные данные и оценку более широкого правового риска в высокорисковых ИИ-системах.

С точки зрения институциональной подотчетности важным ориентиром является подход C. Novelli, M. Taddeo и L. Floridi, согласно которому подотчетность в ИИ невозможна без четкого распределения обязанностей между участниками жизненного цикла системы, наличия механизма объяснения, документирования и возможности внешней проверки [21]. Иными словами, ответственность не должна растворяться между программистом, поставщиком данных, интегратором, госорганом и конечным пользователем системы. Для высокой правовой определенности Казахстану необходимо закрепить принцип: ответственность следует за фактическим контролем над соответствующим этапом ИИ-системы.

Важна и координация права ИИ с кибербезопасностью. F. Casarosa указывает, что несогласованность между режимами сертификации кибербезопасности и регулированием ИИ способна породить лакуны, при которых система формально безопасна как цифровой продукт, но при этом не проходит достаточной проверки с точки зрения прав личности [22]. Для Казахстана это особенно актуально, поскольку национальная цифровая политика исторически развивалась через логику информационной безопасности и устойчивости инфраструктуры.

Следующий функциональный элемент европейской модели связан с трансграничным измерением. C. Peukert, S. Bechtold, M. Batikas и T. Kretschmer показывают, что GDPR обладает экстерриториальным и экспортирующим эффектом: компании за пределами ЕС зачастую подстраивают практики работы с данными под европейские стандарты, поскольку это снижает трансакционные издержки и облегчает участие в трансграничных рынках [23]. Для Казахстана это означает, что сближение с европейскими стандартами выгодно не только с точки зрения прав человека, но и с точки зрения конкурентоспособности цифровых сервисов.

При этом, как подчеркивают J. Laux, S. Wachter и B. Mittelstadt, ни доверие пользователей, ни политическая риторика об «этичном ИИ» не могут подменить юридическую оценку допустимости риска [24]. Поэтому правовой режим должен строиться не на декларациях о полезности технологии, а на проверяемых критериях необходимости, соразмерности, качества данных, человеческого контроля и возможности оспаривания.

Практическое значение европейской правоприменительной линии особенно хорошо видно на примере дела SCHUFA (Schutzgemeinschaft für Absatzfinanzierung – немецкое кредитное бюро). Суд ЕС признал, что автоматизированный кредитный рейтинг способен рассматриваться как решение, подпадающее под сферу статьи 22 GDPR, если организация придает ему определяющее значение при заключении, исполнении или отказе в договоре [25]. Для Казахстана это означает, что формальное участие сотрудника в принятии окончательного решения само по себе не исключает применения повышенных требований к защите прав субъекта. Если фактический результат определяется алгоритмической оценкой, наличие последующего одобрения со стороны человека не должно рассматриваться как достаточное основание для исключения такой системы из соответствующего правового режима.

Не менее важное значение для Казахстана имеет подход, сформулированный Судом ЕС в деле Schrems II (C-311/18). Поводом для рассмотрения дела стала передача компанией Facebook Ireland персональных данных пользователей в США. Максимилиан Шремс оспаривал такую передачу, указывая на недостаточный уровень защиты данных от доступа со стороны государственных органов США. В 2020 г. Суд ЕС признал недействительным решение о механизме EU–US Privacy Shield, при этом подтвердив возможность использования стандартных договорных положений при условии оценки фактического уровня защиты данных в стране их получения. Таким образом, Суд ЕС исходил из того, что наличие формальных договорных гарантий само по себе не обеспечивает надлежащую защиту персональных данных. Необходимо учитывать также законодательство и практику его применения в государстве, в которое передаются данные. Для Казахстана данный подход имеет значение при регулировании трансграничной передачи персональных данных, особенно в случаях их передачи в юрисдикции с иным уровнем правовой защиты. [26].

Использование зарубежных облачных сервисов и глобальных моделей искусственного интеллекта может предполагать передачу персональных данных за пределы Казахстана. Поэтому необходим усиленный контроль за такой трансграничной передачей, особенно при использовании ИИ-систем в государственных и квазигосударственных организациях и при обработке данных в системах с высоким уровнем риска.

Таблица 1 – Сравнительная таблица Казахстана и Европейского союза

Аспект	Республика Казахстан	Европейский союз	Сравнительный вывод
Базовые правовые акты	Конституция Республики Казахстан: принята на республиканском референдуме 15 марта 2026 г.; Закон Республики Казахстан от 21 мая 2013 г. № 94-V «О персональных данных и их защите»; Цифровой кодекс Республики Казахстан от 9 января 2026 г. № 255-VIII ЗРК; постановление Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 г. № 407 «Об утверждении Концепции кибербезопасности («Киберщит Казахстана»)»; постановление Правительства Республики Казахстан от 24 июля 2024 г. № 592 «Об утверждении Концепции развития искусственного интеллекта на 2024–2029 гг.».	Регламент (ЕС) 2016/679 Европейского парламента и Совета от 27 апреля 2016 г. о защите физических лиц при обработке персональных данных и о свободном обращении таких данных (GDPR); Регламент (ЕС) 2024/1689 Европейского парламента и Совета от 13 июня 2024 г., устанавливающий согласованные правила в области искусственного интеллекта (AI Act); руководящие документы Европейского комитета по защите данных (EDPB); Конвенция Совета Европы о защите физических лиц при автоматизированной обработке персональных данных, измененная Протоколом CETS № 223 (Convention 108+).	В Казахстане уже есть базовый каркас, но нет столь же детализированной ИИ-специфики, как в ЕС
DPIA/эквиваленты	Универсальный обязательный механизм DPIA для высокорисковых ИИ-систем не сформирован.	GDPR требует DPIA по статье 35; AI Act требует fundamental rights impact assessment для ряда deployers.	Казахстану нужен обязательный двухуровневый механизм оценки риска.
Институциональные органы	Профильное министерство совмещает ИИ, данные, инфобез и цифровое развитие.	Национальные DPA, EDPB, AI Office, органы рыночного надзора	В ЕС контроль институционально более дифференцирован.
Классификация высокорисковых систем	Фрагментарная, без законченной общей градации.	Запрещенные практики, high-risk AI systems, transparency obligations, GPAI.	Казахстану требуется материализованная классификация риска.
Полномочия по принуждению	Существуют общие механизмы административного контроля и защиты данных, но отсутствует завершенный режим именно для ИИ.	Conformity assessment, registration, market surveillance, corrective measures, substantial fines.	В ЕС enforcement-функция развита значительно глубже.
Средства правовой защиты	Общие жалобы, административное и судебное обжалование, защита прав субъектов данных по общим правилам.	Жалоба в DPA, судебная защита, компенсация, объяснение значимого решения, специальные гарантии статьи 22 GDPR.	Казахстану необходимо специальное право на объяснение и пересмотр ИИ-решения.
Примечание: Составлено авторами на основе анализа источников [1–10].			

Предлагаемая модель реформирования национального регулирования

На основании проведенного анализа предлагается комплексная национальная модель, состоящая из взаимосвязанных материальных и процессуальных элементов.

Во-первых, Закон «О персональных данных и их защите» следует дополнить специальным разделом об ИИ-обработке персональных данных. В нем необходимо определить понятия ав-

томатизированного решения, профилирования, алгоритмически выведенных данных, высокорисковой обработки, человеческого пересмотра и алгоритмического аудита.

Во-вторых, требуется закрепить обязательную оценку воздействия для высокорисковых ИИ-систем. Такая оценка должна проводиться до ввода системы в эксплуатацию и включать: описание цели, правового основания и контекста использования; перечень категорий данных и их источников; оценку необходимости и соразмерности; анализ риска для частной жизни, равенства и недискриминации; проверку качества и репрезентативности данных; описание человеческого контроля; механизм исправления ошибок и рассмотрения жалоб; меры минимизации риска; решение о допустимости внедрения.

В-третьих, необходима законодательно закрепленная классификация риска. Казахстану целесообразно выделить: запрещенные практики; высокорисковые системы; системы со специальными обязанностями прозрачности; системы общего и низкого риска. Отнесение к высокому риску должно определяться не по абстрактному названию технологии, а по сочетанию критериев: чувствительность данных, масштаб обработки, использование биометрии, влияние на права и услуги, уязвимость затрагиваемых групп, возможность дискриминации и сложность эффективного обжалования.

В-четвертых, следует закрепить специальное право субъекта данных на объяснение значимого решения. Лицо, в отношении которого принято решение с использованием ИИ-системы, порождающее юридические последствия либо сопоставимо существенно влияющее на его права и законные интересы, должно иметь право получить ясное объяснение роли ИИ, основных категорий использованных данных, ключевых факторов результата, наличия человеческого участия, способа исправления ошибок и порядка пересмотра решения компетентным должностным лицом.

В-пятых, необходим обязательный правовой режим алгоритмического аудита. Для низкорисковых систем допустим внутренний аудит, но для высокорисковых государственных и квазигосударственных систем должен быть установлен внешний независимый аудит, проводимый до запуска, периодически в ходе эксплуатации и после существенного изменения модели либо цели обработки. Аудит должен охватывать не только техническую устойчивость системы, но и соблюдение правовых требований, отсутствие дискриминационных последствий, соответствие заявленным целям, полноту документации и эффективность механизмов обжалования.

В-шестых, требуется институциональное усиление надзора. Независимо от окончательной организационной модели в казахстанской системе должно быть обеспечено функциональное разграничение между продвижением ИИ и контролем за защитой персональных данных в ИИ-среде. Система контроля за использованием таких технологий должна предусматривать возможность проведения проверок, запроса необходимой документации и аудиторских материалов, а также приостановления использования системы при выявлении высокого и неустраненного риска.

В-седьмых, следует закрепить дифференцированный режим биометрических и поведенческих данных. Закон должен отличать биометрическую аутентификацию от удаленной идентификации, категоризации и распознавания эмоций. Необходимо установить перечень запрещенных практик, режим обязательной оценки воздействия для высокорискового биометрического применения и особый порядок использования таких систем в публичном секторе.

В-восьмых, требуется усилить регулирование трансграничной передачи данных в контексте ИИ. Передача данных иностранным ИИ-провайдерам должна сопровождаться оценкой уровня защиты в юрисдикции получателя, договорными ограничениями на вторичное использование данных и обучение модели для несогласованных целей, контролем субподрядчиков, правилами удаления и механизмом внепланового аудита.

В-девятых, целесообразно ввести публичный реестр высокорисковых ИИ-систем, используемых государственными органами. Такой реестр должен содержать сведения о назначении системы, операторе, правовом основании, категориях обрабатываемых данных, факте проведения оценки воздействия, наличии аудита и процедурах обращения граждан.

В-десятых, внедрение новых технологий искусственного интеллекта должно осуществляться поэтапно и под постоянным контролем со стороны уполномоченных органов. Прове-

дение экспериментального тестирования не должно освобождать разработчиков и операторов от соблюдения требований законодательства о защите персональных данных. До начала использования системы необходимо оценить возможные риски для прав и свобод граждан, ограничить круг обрабатываемых данных и определить порядок контроля за ее работой. Решения, способные существенно затронуть права или законные интересы гражданина, не должны приниматься исключительно на основании результата автоматизированной обработки и должны предусматривать возможность их рассмотрения человеком.

Заключение

Проведенное исследование подтверждает заявленную гипотезу: эффективная защита персональных данных в условиях использования искусственного интеллекта требует перехода от классической модели охраны баз данных и согласия субъекта к модели управления алгоритмическим риском на всем жизненном цикле ИИ-системы. Казахстан уже располагает прямой конституционной основой защиты персональных данных в цифровой среде: статья 21 Конституции Республики Казахстан от 15 марта 2026 г. закрепляет защиту персональных данных от их незаконного сбора, обработки, хранения и использования, в том числе с применением цифровых технологий [1]. Вместе с тем наличие конституционной гарантии само по себе не устраняет необходимость дальнейшей детализации специальных процедур управления рисками, обеспечения прозрачности алгоритмических решений, распределения ответственности и эффективного контроля за использованием систем искусственного интеллекта.

Европейская модель важна для Казахстана прежде всего как набор функциональных институтов, а не как текст, подлежащий механическому заимствованию. Для национального законодательства наибольший интерес представляют: принцип подотчетности; защита данных по проекту и по умолчанию; обязательная оценка воздействия; обязательный человеческий пересмотр значимого решения; правовой режим внешнего аудита для высокорисковых систем; рискориентированная классификация ИИ-систем; особые правила биометрической идентификации; усиленный контроль трансграничной передачи данных.

Практическое значение статьи состоит в том, что предлагаемые выводы могут быть использованы при совершенствовании Закона Республики Казахстан «О персональных данных и их защите», а также при разработке подзаконных нормативных правовых актов, регулирующих использование высокорисковых систем искусственного интеллекта, разработке процедур аудита и оценки воздействия, а также при институциональном усилении органов, ответственных за контроль над обработкой персональных данных в цифровой среде. Научный вклад исследования выражается в интеграции казахстанской и европейской проблематики в единую сравнительно-правовую рамку, позволяющую показать, что защита персональных данных в эпоху ИИ – это уже не узкий вопрос конфиденциальности, а самостоятельный институт цифрового конституционализма, подотчетности и правовой устойчивости государства.

ЛИТЕРАТУРА

1 Конституция Республики Казахстан: принята на республиканском референдуме 15 марта 2026 года // ИПС «Әділет». – 2026. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000000 (дата обращения: 04.09.2026).

2 Закон Республики Казахстан «О персональных данных и их защите» от 21 мая 2013 года № 94-V // ИПС «Әділет». – 2026. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000094 (дата обращения: 13.07.2026).

3 Цифровой кодекс Республики Казахстан: Кодекс Республики Казахстан от 9 января 2026 года № 255-VIII ЗРК // ИПС «Әділет». – 2026. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000255 (дата обращения: 13.07.2026).

4 Об утверждении Концепции кибербезопасности («Киберщит Казахстана»): постановление Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 года № 407 // ИПС «Әділет». – 2026. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000407 (дата обращения: 13.07.2026).

5 Об утверждении Концепции развития искусственного интеллекта на 2024–2029 годы: постановление Правительства Республики Казахстан от 24 июля 2024 года № 592 // ИПС «Әділет». – 2026. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400000592 (дата обращения: 13.07.2026).

6 Министерство искусственного интеллекта и цифрового развития Республики Казахстан: официальный сайт. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/maidd?lang=ru (дата обращения: 13.07.2026).

7 Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) // Official Journal of the European Union. 2016. L 119. P. 1–88. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj (accessed: 13.07.2026).

8 Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act) // Official Journal of the European Union. 2024. OJ L, 2024/1689. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj (accessed: 13.07.2026).

9 European Data Protection Board. Guidelines 4/2019 on Article 25 Data Protection by Design and by Default. Version 2.0. Brussels, 2020. URL: https://www.edpb.europa.eu/our-work-tools/our-documents/guidelines/guidelines-42019-article-25-data-protection-design-and_en (accessed: 13.07.2026).

10 Protocol amending the Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data. CETS No. 223. Strasbourg, 2018. URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=223 (accessed: 13.07.2026).

11 Andraško J., Mesarčík M., Hamuľák O. The regulatory intersections between artificial intelligence, data protection and cyber security: challenges and opportunities for the EU legal framework // AI & Society. 2021. Vol. 36. No. 2. P. 623–636.

12 Hacker P. A legal framework for AI training data: from first principles to the Artificial Intelligence Act // Law, Innovation and Technology. 2023. Vol. 15. No. 2. P. 257–301.

13 Wachter S., Mittelstadt B., Russell C. Why fairness cannot be automated: bridging the gap between EU non-discrimination law and AI // Computer Law & Security Review. 2021. Vol. 41. Article 105567.

14 Kaminski M.E., Malgieri G. Algorithmic impact assessments under the GDPR: producing multi-layered explanations // International Data Privacy Law. 2021. Vol. 11. No. 2. P. 125–144.

15 Smuha N.A. From a "race to AI" to a "race to AI regulation": regulatory competition for artificial intelligence // Law, Innovation and Technology. 2021. Vol. 13. No. 1. P. 57–84.

16 Veale M., Zuiderveen Borgesius F. Demystifying the Draft EU Artificial Intelligence Act: analysing the good, the bad, and the unclear elements of the proposed approach // Computer Law Review International. 2021. Vol. 22. No. 4. P. 97–112.

17 Binns R. Human judgment in algorithmic loops: individual justice and automated decision-making // Regulation & Governance. 2022. Vol. 16. No. 1. P. 197–211.

18 Adams-Prassl J., Binns R., Kelly-Lyth A. Directly discriminatory algorithms // The Modern Law Review. 2023. Vol. 86. No. 1. P. 144–175.

19 Almada M., Petit N. The EU AI Act: between product safety and fundamental rights // Common Market Law Review. 2024. Vol. 61. No. 3. P. 655–696.

20 Mantelero A. The Fundamental Rights Impact Assessment in the AI Act: roots, legal obligations and key elements for a model template // Computer Law & Security Review. 2024. Vol. 54. Article 105980.

21 Novelli C., Taddeo M., Floridi L. Accountability in artificial intelligence: what it is and how it works // AI & Society. 2024. Vol. 39. P. 1871–1882.

22 Casarosa F. Cybersecurity certification of Artificial Intelligence: a missed opportunity to coordinate between the Artificial Intelligence Act and the Cybersecurity Act // International Cybersecurity Law Review. 2022. Vol. 3. P. 5–32.

23 Peukert C., Bechtold S., Batikas M., Kretschmer T. Regulatory export and spillovers: how GDPR affects global markets for data // Management Science. 2022. Vol. 68. No. 4. P. 3186–3204.

24 Laux J., Wachter S., Mittelstadt B. Trustworthy artificial intelligence and the European Union AI Act: on the conflation of trustworthiness and acceptability of risk // Regulation & Governance. 2024. Vol. 18. No. 1. P. 3–32.

25 Judgment of the Court of Justice of the European Union of 7 December 2023, OQ v Land Hessen, Case C-634/21, ECLI:EU:C:2023:957. URL: https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-634/21 (accessed: 13.07.2026).

26 Judgment of the Court of Justice of the European Union of 16 July 2020, Data Protection Commissioner v Facebook Ireland Ltd and Maximillian Schrems, Case C-311/18, ECLI:EU:C:2020:559. URL: https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-311/18 (accessed: 13.07.2026).

27 Умитчинова Б.А., Гаврилова Ю.А., Мензюк Г.А. Правовое регулирование персональных данных в условиях развития искусственного интеллекта: зарубежный опыт и вызовы для Казахстана // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. 2025. № 3 (80). С. 37–53. DOI: 10.52026/2788-5291_2025_80_3_37

28 Кусаинова А.К. Проблемы правового регулирования и перспективы совершенствования законодательства Республики Казахстан в сфере защиты персональных данных // Veritas Legis Journal. 2026. Т. 2. № 2. DOI: 10.62687/VLJ.2.2.2026.50.

REFERENCES

1 Konstitucija Respubliki Kazahstan: prinjata na respublikanskom referendume 15 marta 2026 goda // IPS «Adilet». 2026. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000000 (data obrashhenija: 04.09.2026) (In Russian)

2 Zakon Respubliki Kazahstan «O personal'nyh dannyh i ih zashhite» ot 21 maja 2013 goda No. 94-V // IPS «Ədilet». 2026. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000094 (data obrashhenija: 13.07.2026) (In Russian)

3 Cifrovoj kodeks Respubliki Kazahstan: Kodeks Respubliki Kazahstan ot 9 janvarja 2026 goda No. 255-VIII ZRK // IPS «Adilet». 2026. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000255 (data obrashhenija: 04.09.2026) (In Russian)

4 Ob utverzhdenii Koncepcii kiberbezopasnosti («Kibershhit Kazahstana»): postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 30 ijunja 2017 goda No. 407 // IPS «Ədilet». 2026. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000407 (data obrashhenija: 13.07.2026) (In Russian)

5 Ob utverzhdenii Koncepcii razvitija iskusstvennogo intellekta na 2024–2029 gody: postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 24 ijulja 2024 goda No. 592 // IPS «Ədilet». 2026. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400000592 (data obrashhenija: 13.07.2026) (In Russian)

6 Ministerstvo iskusstvennogo intellekta i cifrovogo razvitija Respubliki Kazahstan: oficial'nyj sajt. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/maidd?lang=ru (data obrashhenija: 13.07.2026) (In Russian)

7 Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) // Official Journal of the European Union. 2016. L 119. P. 1–88. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj (accessed: 13.07.2026) (In English)

8 Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act) // Official Journal of the European Union. 2024. OJ L, 2024/1689. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj (accessed: 13.07.2026) (In English)

9 European Data Protection Board (2020) Guidelines 4/2019 on Article 25 Data Protection by Design and by Default. Version 2.0. Brussels. URL: https://www.edpb.europa.eu/our-work-tools/our-documents/guidelines/guidelines-42019-article-25-data-protection-design-and_en (accessed: 13.07.2026) (In English)

10 Protocol amending the Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data. CETS No. 223. Strasbourg, 2018. URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=223 (accessed: 13.07.2026) (In English)

11 Andraško J., Mesarčík M., Hamuľák O. (2021) The regulatory intersections between artificial intelligence, data protection and cyber security: challenges and opportunities for the EU legal framework // AI & Society. Vol. 36. No. 2. P. 623–636. (In English)

12 Hacker P. (2023) A legal framework for AI training data: from first principles to the Artificial Intelligence Act // Law, Innovation and Technology. Vol. 15. No. 2. P. 257–301. (In English)

13 Wachter S., Mittelstadt B., Russell C. (2021) Why fairness cannot be automated: bridging the gap between EU non-discrimination law and AI // Computer Law & Security Review. Vol. 41. Article 105567. (In English)

14 Kaminski M.E., Malgieri G. (2021) Algorithmic impact assessments under the GDPR: producing multi-layered explanations // International Data Privacy Law. Vol. 11. No. 2. P. 125–144. (In English)

15 Smuha N.A. (2021) From a "race to AI" to a "race to AI regulation": regulatory competition for artificial intelligence // Law, Innovation and Technology. Vol. 13. No. 1. P. 57–84. (In English)

16 Veale M., Zuiderveen Borgesius F. (2021) Demystifying the Draft EU Artificial Intelligence Act: analysing the good, the bad, and the unclear elements of the proposed approach // Computer Law Review International. Vol. 22. No. 4. P. 97–112. (In English)

17 Binns R. (2022) Human judgment in algorithmic loops: individual justice and automated decision-making // Regulation & Governance. Vol. 16. No. 1. P. 197–211. (In English)

17 Adams-Prassl J., Binns R., Kelly-Lyth A. (2023) Directly discriminatory algorithms // The Modern Law Review. Vol. 86. No. 1. P. 144–175. (In English)

18 Almada M., Petit N. (2024) The EU AI Act: between product safety and fundamental rights // Common Market Law Review. Vol. 61. No. 3. P. 655–696. (In English)

19 Mantelero A. (2024) The Fundamental Rights Impact Assessment in the AI Act: roots, legal obligations and key elements for a model template // Computer Law & Security Review. Vol. 54. Article 105980. (In English)

20 Novelli C., Taddeo M., Floridi L. (2024) Accountability in artificial intelligence: what it is and how it works // AI & Society. Vol. 39. P. 1871–1882. (In English)

21 Casarosa F. (2022) Cybersecurity certification of Artificial Intelligence: a missed opportunity to coordinate between the Artificial Intelligence Act and the Cybersecurity Act // International Cybersecurity Law Review. Vol. 3. P. 5–32. (In English)

22 Peukert C., Bechtold S., Batikas M., Kretschmer T. (2022) Regulatory export and spillovers: how GDPR affects global markets for data // Management Science. Vol. 68. No. 4. P. 3186–3204. (In English)

23 Laux J., Wachter S., Mittelstadt B. (2024) Trustworthy artificial intelligence and the European Union AI Act: on the conflation of trustworthiness and acceptability of risk // Regulation & Governance. Vol. 18. No. 1. P. 3–32. (In English)

24 Judgment of the Court of Justice of the European Union of 7 December 2023, OQ v Land Hessen, Case C-634/21, ECLI:EU:C:2023:957. URL: https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-634/21 (accessed: 13.07.2026) (In English)

25 Judgment of the Court of Justice of the European Union of 16 July 2020, Data Protection Commissioner v Facebook Ireland Ltd and Maximillian Schrems, Case C-311/18, ECLI:EU:C:2020:559. URL: https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-311/18 (accessed: 13.07.2026) (In English)

26 Umitchinova B.A., Gavrilova Ju.A., Menzjuk G.A. (2025) Pravovoe regulirovanie personal'nyh dannyh v uslovijah razvitija iskusstvennogo intellekta: zarubezhnyj opyt i vyzovy dlja Kazahstana // Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii Respubliki Kazahstan. No. 3 (80). P. 37–53. DOI: 10.52026/2788-5291_2025_80_3_37 (In Russian)

27 Kusainova A.K. (2026) Problemy pravovogo regulirovanija i perspektivy sovershenstvovanija zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan v sfere zashhity personal'nyh dannyh // Veritas Legis Journal. V. 2. No. 2. DOI: 10.62687/VLJ.2.2.2026.50 (In Russian)

ДЮСЕБАЕВ Ж.С.,*[1]
докторант.
*e-mail: z.dyussebayev@turan-edu.kz
ORCID ID: 0009-0009-5137-9835
РЕХСОН С.Н.,[1]
з.ғ.к., қауымдастырылған профессор.
e-mail: s.rekhson@turan-edu.kz
ORCID ID: 0009-0009-4710-0387
САБЕРДИНОВА А.А.,[1]
з.ғ.м., сениор-лектор.
e-mail: saberdinova@turan-edu.kz
ORCID ID: 0009-0007-5328-6443
КУДРЯВЦЕВА А.В.,[2]
з.ғ.д., профессор.
e-mail: acifna@mail.ru
ORCID ID: 0000-0001-7666-8048
[1]«Тұран» университеті,
Алматы қ., Қазақстан
[2]В.М. Лебедев атындағы
Ресей мемлекеттік әділет
университетінің
Солтүстік-Батыс филиалы,
Санкт-Петербург қ., Ресей

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ПАЙДАЛАНУ КЕЗІНДЕ ДЕРБЕС ДЕРЕКТЕРДІ ҚОРҒАУДЫҢ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕРІ: ЕУРОПАЛЫҚ МОДЕЛЬМЕН САЛЫСТЫРМАЛЫ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Қазақстан Республикасында жасанды интеллектіні пайдалану кезінде дербес деректерді қорғаудың институционалдық және құқықтық тетіктері салыстырмалы-құқықтық талдауы көрсетілді. Айрықша көңіл Қазақстанның дербес деректерді қорғау туралы заңнамасы мен Еуропалық Одақтың деректерді қорғау регламенті (GDPR) және жасанды интеллект бойынша ережелері (AI Act) арасында байланыс пен айырмашылықтарды анықтауға аударылды. Зерттеудің мақсат- міндеті – инновацияны ынталандыру мен жеке өмірге кепілдік беруді ұштастыратын нормативтік негіздерді анықтау. Методолгиялық негізі ретінде формальды құқықтық, салыстырмалы-құқықтық және институционалдық тәсілдер пайдаланылды. Қазақстан Республикасының дербес деректерді қорғау, цифрландыру және жасанды интеллект саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін негізгі нормативтік құқықтық актілері. Дербес деректерді, цифрлық технологияларды және жасанды интеллектіні құқықтық реттеудің өзара байланысына ерекше назар аударылды.

Тірек сөздер: жасанды интеллект, дербес деректер, цифрлық егемендік, киберқауіпсіздік, деректерді қорғау, GDPR регламенті, өңдеудің заңдылығы.

DYUSSEBAYEV Z.S.,*[1]
PhD student.
*e-mail: z.dyussebayev@turan-edu.kz
ORCID ID: 0009-0009-5137-9835
REHSON S.N.,[1]
PhD, associate professor.
e-mail: s.rekhson@turan-edu.kz
ORCID ID: 0009-0009-4710-0387
SABERDINOVA A.A.,[1]
master of law, senior lecturer.
e-mail: saberdinova@turan-edu.kz
ORCID ID: 0009-0007-5328-6443
KUDRYAVTSEVA A.V.,[2]
d.l.s., professor.
e-mail: acifna@mail.ru
ORCID ID: 0000-0001-7666-8048
[1]Turan University,
Almaty, Kazakhstan
[2]North-Western Branch of the
Lebedev Russian State University,
Saint Petersburg, Russia

INSTITUTIONAL AND LEGAL MECHANISMS FOR PERSONAL DATA PROTECTION WITHIN AI USAGE IN KAZAKHSTAN: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS WITH THE EUROPEAN MODEL

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of institutional and legal mechanisms for protecting personal data in the context of artificial intelligence (AI) usage in Kazakhstan, compared with the European regulatory framework. Special attention is given to the EU General Data Protection Regulation (GDPR) and the AI Act. The relevance of the study is justified by Kazakhstan's large-scale digital transformation and national AI strategies. The study aims to identify legal gaps and conflicts between innovation incentives in AI and privacy guarantees. Methodologically, it employs formal-legal, comparative-legal, and institutional approaches. The key regulatory acts of the Republic of Kazakhstan governing relations in the field of personal data protection, digitalization, and artificial intelligence were analyzed, along with the current strategic documents. Particular attention was paid to the interrelationship between the legal regulation of personal data, digital technologies, and artificial intelligence. It is found that Kazakhstan is actively aligning with European standards, introducing a risk-based approach to AI regulation with bans on discriminatory algorithms. However, gaps are identified: insufficient attention to prior risk assessments, limited institutional oversight, and underdeveloped rights to explanations for automated decisions. The findings are relevant for improving Kazakhstan's regulatory framework on digital sovereignty, AI, and data protection.

Keywords: artificial intelligence, personal data, digital sovereignty, cybersecurity, data protection, GDPR, lawfulness of processing.

Дата поступления статьи в редакцию: 13.07.2026

МРНТИ 10.87.71
УДК 341
JEL K33

https://doi.org/10.46914/2959-4197-2026-1-3-300-310

САРСЕКУЛОВ К.К.,*[1]
з.ғ.м., докторант.
*e-mail: kuanyshsarsekulov@mail.ru
ORCID ID: 0009-0002-8643-0724
ЗЕБЕК Е.,[2]
б.ғ.д., профессор.
e-mail: ezebek@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8637-8391
ЖАЙЛАУ Ж.,[3]
з.ғ.к., доцент.
e-mail: zhan1831@bk.ru
ORCID ID: 0000-0001-5326-6302
УЗАКБАЕВА А.Б.,[4]
з.ғ.к., доцент.
e-mail: ms.rabbota2016@mail.ru
ORCID ID: 0009-0009-7932-4799
[1] Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан
[2] Вармия-Мазур университеті,
Ольштын қ., Польша
[3] Алматы гуманитарлық-экономикалық
университеті,
Алматы қ., Қазақстан
[4] Академик Алдамжар атындағы Қостанай
әлеуметтік-техникалық университеті,
Қостанай қ., Қазақстан

ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ СУ РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ДАУЛАРДЫ РЕТТЕУ ТЕТІКТЕРІ

Аңдатпа

Трансшекаралық су ресурстарын тиімді пайдалану және қорғау – мемлекеттердің экологиялық, экономикалық және әлеуметтік мүдделерінің өзара тәуелділігіне байланысты халықаралық-құқықтық реттеудің басым бағыты. Бұл мәселе көршілес мемлекеттер аумағында елдің су ағынының едәуір бөлігінің қалыптасуын ескере отырып, Қазақстан үшін өте маңызды. Зерттеудің мақсаты – трансшекаралық су дауларын реттеудің халықаралық-құқықтық тетіктерін жүйелеу және оларды Қазақстан Республикасының су дипломатиясында тиімді қолдану бойынша ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығы дауларды шешуді алдын-алудың, келісудің және институционалды басқарудың біртұтас жүйесі ретінде қарастырумен анықталады. Әдіснамалық құралдар Қазақстан Республикасының халықаралық Конвенциялары мен су заңнамасына салыстырмалы талдау жүргізілген формальды-заңдық, салыстырмалы-құқықтық, доктриналық, институционалдық және жүйелік-құрылымдық әдістерді қамтиды. Нәтижесінде ақпарат алмасуды, алдын ала хабарлауды, бірлескен мониторингті, келіссөздерді, мемлекетаралық комиссияларды, медиацияны, фактілерді анықтауды, сондай-ақ төрелік және сот талқылауын қамтитын реттеудің көп деңгейлі моделі негізделген. Зерттеудің құндылығы су дауларын реактивті реттеуден олардың алдын алуға және тұрақты институционалдық басқаруға көшудің тұжырымдамалық негіздемесінен тұрады.

Тірек сөздер: трансшекаралық табиғи ресурстар, трансшекаралық су ресурстары, халықаралық су құқығы, халықаралық-құқықтық даулар, дауларды бейбіт жолмен реттеу, су дипломатиясы, трансшекаралық су ынтымақтастығы.

Кіріспе

Қазақстан үшін трансшекаралық су ресурстарын тиімді пайдалану және оларды қорғау ұлттық қауіпсіздікпен, экологиялық тұрақтылықпен және өңірлік ынтымақтастықпен тікелей байланысты өзекті мәселе болып табылады. Қазақстанның су ресурстарының елеулі бөлігінің көршілес мемлекеттер аумағында қалыптасуы трансшекаралық су қатынастарын халықаралық-құқықтық реттеудің маңызын арттырады. 2025 ж. Қазақстан Республикасының Су кодексінде трансшекаралық су объектілерін қорғау мен пайдалану саласындағы халықаралық ынтымақтастық қағидаттары бекітілсе [1], 2024–2030 жж. арналған су ресурстарын басқару жүйесін дамыту тұжырымдамасында трансшекаралық су қатынастарына ерекше назар аударылған [2]. Сонымен қатар халықаралық және екіжақты құқықтық тетіктердің болуына қарамастан, оларды Қазақстанның трансшекаралық су дауларының алдын алу және реттеу мақсатында жүйелі әрі кезең-кезеңімен қолдану мәселесі жеткілікті деңгейде зерттеуді қажет етеді. Осыған байланысты халықаралық-құқықтық тетіктерді жүйелеу және оларды Қазақстанның қазіргі су заңнамасы мен су дипломатиясы тұрғысынан бағалау зерттеудің өзектілігін айқындайды.

Халықаралық деңгейде дауларды реттеудің ұстанымдары екі әмбебап режимге сүйенеді. Трансшекаралық су ағындары мен көлдерді қорғау пайдалану туралы 1992 ж. мемлекеттерді су әділ әрі ұтымды арнайы келісімдер және бірлескен органдар бағдарлайды [3]. 1997 ж. су ағындарын кеме жатпайтын мақсаттарда құқығы туралы Конвенция мазмұнды одан дамытып, әділ және пайдалану, елеулі келтірмеу, ынтымақтасу, деректер жоспарланып отырған туралы хабарлау міндеттерін және 33-бапта келіссөз, қызмет, медиация, келісімге бірлескен институттарды төрелік, Халықаралық Сот бейтарап фактілерді комиссиясын қамтитын көпдеңгейлі реттеу моделін көздейді. УНЕСЕ шеңберіндегі Имплементация осы нормаларды санкциялық орган емес, асыруға жәрдемдесетін тетігі ретінде қалыптасқан [4].

Халықаралық зерттеулер трансшекаралық жөніндегі дауларды құқықтандырудың үрдісін айқындайды. Траншекаралық су дипломатиясы жөніндегі базасына сүйенген зерттеуі мемлекеттер арасындағы әрекеттесуде қақтығыстан ынтымақтастықтың басымдығын көрсетеді. Басқа еңбекте мемлекет негізделген тар үлгіден ынтымақ пен мүдде қағидатына негізделген көшу талданады. Ал имплементациялық комитеттерді талдаған дауды міндетті қарсыластық сипаттағы сот ауыстырмай-ақ, техникалық және дауларды процедуралық тұрғыдан болатындығын негіздейді [5, 6].

Қазақстандық зерттеулер де осы өңірлік өлшемде растайды. Орталық Азия елдерінің өзендерді пайдалануын еңбектерде Амудария мен бассейндеріндегі су экологиялық тәуелділік, төменгі жоғарғы ағыс мүдделік асимметриясы негізгі көзі ретінде сипатталады. Қазақстандағы су дипломатиясын мақалада келіссөз сапасы мен институционалдық ұлттық мүдделерді басым шарты ретінде халықаралық су мен азық-түлік қауіпсіздігі арасындағы байланысқа зерттеуде құқықтық әлсіз имплементациясы өңірлік әрекеттің басты ретінде көрсетіледі [7–9].

Осыған мақаланың мақсаты – халықаралық-құқықтық реттеу тетіктерін тек шығу емес, Қазақстан үшін қандай архитектура түзетініне беру. Жаңалығы – классикалық реттеу құралдарын қазақстандық институционалдық өзгерістермен қарастыруында. Қазақстан трансшекаралық су объектілері мемлекетаралық ынтымақтастықты ететін институционалдық тетіктерінің ұлттық су мен сыртқы су өзара байланысын бағытталған. Мұндай реттеу дауларды шешу емес, келіссөз позициясын тұрғыдан үйлестірудің тиімді тетігіне айналуда.

Мақаланың ғылыми жаңалығы трансшекаралық су дауларын реттеудің халықаралық-құқықтық тетіктерін Қазақстанның су дипломатиясы тұрғысынан жүйелеуден көрінеді. Біріншіден, дауларды реттеудің превентивтік, келісушілік, үшінші тараптың қатысуымен жүзеге асырылатын және юрисдикциялық тетіктерін қамтитын көпдеңгейлі модель ұсынылды. Екіншіден, халықаралық-құқықтық тетіктер Қазақстанның су заңнамасы және мемлекетаралық ынтымақтастық институттарымен өзара байланыста қарастырылды. Үшіншіден, трансшекаралық су дауларын алдын ала хабарлау мен мониторингтен бастап келіссөздерге, медиацияға, ал қажет болған жағдайда төрелік немесе сот рәсімдеріне дейін кезең-кезеңімен реттеу тәсілі негізделді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің материалдық базасын трансшекаралық су ресурстары саласындағы халықаралық-құқықтық актілер, Қазақстан Республикасының су заңнамасы, көршілес мемлекеттермен жасалған екіжақты келісімдер, сондай-ақ отандық және шетелдік ғылыми еңбектер құрады. Атап айтқанда, БҰҰ-ның 1992 және 1997 жж. конвенциялары, 2008 ж. Трансшекаралық сулы горизонттар құқығы туралы баптар жобасы, Қазақстан Республикасының 2025 ж. Су кодексі және Қытай, Қырғызстан, Өзбекстан және Ресеймен су саласында жасалған келісімдер қарастырылды.

Зерттеуде салыстырмалы-құқықтық, формальды-заңдық, талдау және жүйелік-құрылымдық әдістер қолданылды. Салыстырмалы-құқықтық әдіс халықаралық конвенцияларды Қазақстанның су заңнамасымен және екіжақты келісімдермен салыстыру үшін, ал формальды-заңдық әдіс оларда қамтылған құқықтық нормалар мен дауларды реттеу тетіктерін талдау үшін пайдаланылды. Талдау және жүйелік-құрылымдық әдістер арқылы анықталған тетіктер жүйеленіп, трансшекаралық су дауларының алдын алу мен оларды реттеудің көпдеңгейлі моделі қалыптастырылды.

Нәтижелер және талқылау

Алғашқы нәтиже – ресурстар жөніндегі реттеу тетіктерін тек «құралдары ретінде жеткіліксіз. Халықаралық су дауды реттеу үш қабаттан тұрады: – алдын алу екіншісі – ынтымақтастық және рәсімдері; үшіншісі – тараптың қатысуымен немесе тәртіппен шешілетін құралдар. Егер мемлекеттер деректер бірлескен мониторинг, отырған шаралар туралы және комиссиялық міндеттерін жүйелі атқарса, сотқа жетпей-ақ басқарылатын айырмашылық деңгейінде қалады. Халықаралық-құқықтық реттеудің негізгі сотқа дейінгі кезеңде қосылады және қатынастарының күнделікті әкімшілік-құқықтық режимімен астасады. Қазақстан бұл теориялық қорытынды маңызды, себебі су басқаруы мен келіссөз жүргізу бір-бірінен бөлінбейтін біртұтас жүйе көрінеді.

Мақалада тұжырымдарға сүйене отырып, дауларды реттеу көпсатылы институционалдық модель ұсынылады. Бұл модельдің ерекшелігі – дауды шешу жеке-жеке рәсімдер деп оларды алдын алу, институционалдық басқару қажет болса юрисдикциялық қабылдау сияқты бірбірімен кезеңдердің біртұтас жүйесі түсінуінде. Мұндай халықаралық-құқықтық дауларды тек пайда кейін ғана реактивті модельден бас оларды алдын басқаруға және институционалдық тұрақтандыруға негізделген модельге өтуге жол ашады. Автор ұсынған практикалық құндылығы оның трансшекаралық су жағдайына бейімделе алатындығымен анықталады.

Ұсынылған модельді практикалық тұрғыдан қолдануда реттеу тетігін даудың сипатына қарай таңдау маңызды. Осы тұрғыдан трансшекаралық су дауларын фактологиялық, техникалық және құқықтық сипаттағы келіспеушіліктерге ажыратуға болады. Су көлемі, сапасы немесе гидрологиялық көрсеткіштер жөніндегі деректер сәйкес келмеген жағдайда бірлескен мониторинг, ақпаратты өзара тексеру және тәуелсіз сараптамалық бағалау басым қолданылуы тиіс. Су бөлу режимі, су шаруашылығы объектілерін пайдалану немесе жоспарланған шаралардың ықтимал трансшекаралық әсеріне қатысты техникалық келіспеушіліктер мемлекетаралық комиссиялар мен мамандандырылған жұмыс топтары шеңберінде қаралуы орынды. Ал халықаралық шарттардың ережелерін түсіндіру, мемлекеттердің міндеттемелерін орындау немесе келтірілген трансшекаралық зиян үшін жауапкершілікке қатысты құқықтық даулар келіссөздермен қатар халықаралық-құқықтық реттеу рәсімдерін қолдануды талап етуі мүмкін. Демек, нақты тетікті таңдау даудың туындау кезеңімен ғана емес, ең алдымен оның мазмұны мен құқықтық табиғатымен айқындалуы тиіс.

Зерттеулер трансшекаралық сулары саласында халықаралық басты мәселесі нормалардың мүлдем жоқ емес, олардың жеткілікті деңгейде қалыптаспауында анықтайды. Яғни, аквиферлерге қатысты мәселелер нормалардың болмауынан оларды нақтылау, қолдану мемлекеттердің құқықтық мойындау деңгейінің төмендігінен болады. Сондықтан дауларды қолданыстағы құқықтық жай ғана арқылы шешу мүмкін емес. Ең алдымен, трансшекаралық су ресурстарының құқықтық мәртебесін нақты айқындау, мемлекеттер арасында бірыңғай деректер

базасын қалыптастыру және гидрогеологиялық ақпараттың өзара танылуын қамтамасыз ету қажет. Бұл мәселе тек жерүсті су ресурстарымен шектелмей, трансшекаралық жерасты сулары мен сулы горизонттарды да қамтиды. Осы тұрғыдан БҰҰ Халықаралық құқық комиссиясы әзірлеген 2008 ж. Трансшекаралық сулы горизонттар құқығы туралы баптар жобасының маңызы ерекше. Аталған құжат трансшекаралық сулы горизонттарды әділ және ұтымды пайдалану, елеулі зиян келтірмеу, мемлекеттердің ынтымақтастығы, деректер мен ақпарат алмасу және мониторинг жүргізу қағидаттарын көздейді [10]. Сондықтан трансшекаралық су дауларын реттеудің бастапқы кезеңінде су объектісінің құқықтық мәртебесін нақтылау мен тараптар үшін ортақ фактологиялық негіз қалыптастыру юрисдикциялық рәсімдерден кем емес маңызға ие [11].

Екінші елеулі нәтиже «қатаң» халықаралық тыс жұмсақ құқық дауды реттеу маңызды орны бар анықталады. Қытайдың Ланьцан–Меконг зерттеген жұмыс классикалық міндеттемелерден тыс болатын декларациялар, жұмыс техникалық хаттамалар үйлестіру платформалары мемлекеттер сенім тапшылығын болсын толықтыра алатынын көрсетеді. Мұндай жұмсақ міндетті юрисдикцияны алмастырмаса даулы кеңістікті аймаққа айналдырып, кейінгі үшін процедуралық рөлін атқарады. Орталық жағдайында бұл ерекше маңызды, өйткені саяси сезімталдық ал ресурстық өзара тұрақты келісуді етеді.Сондықтан құқықтық тетіктердің тек олардың күшіне емес, институционалдық де тәуелді [12].

Үшінші нәтиже – үшінші тараптың формальды медиациямен ол дауды модельдеу, балама сценарийлерді және мүдделерді теңгерудің алгоритмін құрастыру дейін кеңейген. Ланьцан–Меконг бассейні жасалған зерттеу тарап институтының дербес немесе хатшылық тұрақты өзара тиімді тездететін стратегиялық бола алатынын көрсетті. Мұндай делдалдың құндылығы – мәтінді түсіндіруден бұрын құрылымды, преференциялар және ықтимал коалицияларды айқындауында. Осыдан шығатын халықаралық-құқықтық дауды реттеу тетігі медиация тиімді үшін ол тек қолдаумен емес, модельдеумен, деректерге қолжетімділікпен институционалдық мандатпен керек [13].

Төртінші нәтиже – жағдайында трансшекаралық ресурстарының құқықтық мәртебесін дауларды реттеудің алдына бөлек тетігі табылады. Қазақстан трансшекаралық су ресурстарының мен құқықтық талдаған қазақстандық зерттеу құқықтық дефинцияның мемлекеттік су саясатының тірегі екенін көрсетеді. Егер ресурстың қандай трансшекаралық объектіге қандай субъектілердің құқықтары міндеттері туындайтыны, режимнің қолданылатыны көмескі онда кез даудың шешімі саяси тәуелді болып қалады. Керісінше, ұғымдық-құқықтық анықтығы жоғары даудың нысанасы құқықтық дәлелдеу сапасы артады. Сондықтан құқықтық жетілдіру – теориялық жұмыс емес, практикалық management құралы [14].

Бесінші – Қазақстан үшін дипломатиясының тиімділігі көпжақты өзінен гөрі, толықтыратын екіжақты және келісу форматтарына тәуелді. Қазақстанның су арналған мақалада елдерінің отыз жыл елеулі күш қарамастан, Арал теңізі дағдарыстың сақталуы құралдардың жеткілікті тиімді көрсететіні негізделеді. Автор екіжақты ынтымақтастықты су–энергия–азық-түлік байланысы тереңдету идеясына аударады. Мұндағы маңызды – дауды реттеу келіссөздің ауқымын дұрыс де байланысты: даулар бүкіл өңірлік емес, нақты немесе нақты көрші тар форматта шешіледі [15]. Қазақстан үшін әсіресе Қытай [16], Қырғызстан [17], Өзбекстан [18] және Ресеймен [19] құқықтық дипломатияны маңызын білдіреді.

Алтыншы – Орталық Азиядағы пайдалану дауларының ұзаққа көбіне құқықтың емес, үйлестірілген іске тетіктерінің әлсіздігінен туындайды. 2024 ж. зерттеу интеграцияланған ресурстарын басқаруға дауларды қарастыра отырып, дауларды шешудің механизмін қалыптастыруға кедергі бірқатар факторларды көрсетеді. Олардың қатарында ортаның толық мемлекеттер мүдделерінің сәйкес құқықтық нормалардың және олардың үйлестіріліп бар. Аталған халықаралық құқықта жиі қате пікірді шығарады: мәселе әрдайым шарт қабылдауда жатпайды. Көбінесе тиімділік бұрыннан нормаларды орындаудың құрылымын құруға тәуелді. Сондықтан құқықтық реформа түрде жаңа мәтін жаңа орындаушылық дизайн болуы мүмкін [20].

Жетінші нәтиже ретінде қазақстандық еңбектерде су мен су институционалдық өлшемінің айтарлықтай байқалады. 2025 жылғы Орталық Азиядағы су теориялық-институционалдық қырларын кешенді су қауіпсіздігін, трансшекаралық және келіссөз біртұтас басқару мәселесі қарастырады. Осы тұрақты комиссиялар, ұлттық органдар, ведомствоаралық және сыртқы

саясат келісілген позициясы реттеудің қосалқы емес, алғышарты болып табылады. Егер мемлекет өз біртұтас құқықтық-саяси позиция халықаралық деңгейдегі кез келіссөз сыртқы емес, ішкі үйлесімсіздікпен тежеледі. Сондықтан дауды реттеу халықаралық құқықтың емес, ұлттық жетілудің де көрсеткіші [21].

Сегізінші нәтиже – су-энергетикалық байланыс аумақтық түйткілдердің араласуы күрделендіреді және құқықтық тетіксіз шешілмейді. 2025 ж. зерттеу Орталық су-энергетикалық консорциум құруға кедергі отырған құқықтық саяси факторларды талдайды: деңгейдегі шекаралық анклавтық мәселелер, ресурсты режимдерінің әркелкілігі, актілерді ратификациялау деңгейінің сондай-ақ су және жер өзара байланыстылығы. Осыдан негізгі тұжырым – табиғи ресурстар бойынша тек салалық аясында қарау жеткіліксіз; су, энергетика, экология және көлік түйісетін кешенді кеңістікте реттеу қажет. Қазақстан үшін бұл келіссөз мандатын күшейту тұрақты мемлекетаралық ұлттық делегациялардың функцияларын арқылы іске тиіс [22].

Трансшекаралық су Қазақстан жағдайында тиімділігіне елеулі ықпал факторлардың қатарына қамтамасыз ету мен деректердің салыстырмалылығы жатады. Су ресурстары көлемі, ауытқулар, су көрсеткіштері, гидрологиялық режим экологиялық жағдай мәліметтер әр түрлі бойынша жасалатындықтан, арасындағы келіссөздерде қосымша пайда болуы ықтимал. Осыған байланысты трансшекаралық объектілеріне қатысты тетіктер ақпарат алмасу ғана белгілеумен керек. Ақпараттың қандай берілетіні, оның деректерді тексеру тәртібі, сондай-ақ бірлескен мониторинг қолдану мүмкіндігі нақты қажет. Мұндай даудың техникалық негізін тараптардың құқықтық объективті деректермен байланыстыруға ашады.

Су немесе су объектісінің жай-күйіне қатысты тараптардың бір-бірінен алшақ болған жағдайда мониторингтің рөлі күшейеді. Мұндай жағдайда мемлекет тек ұлттық деректеріне ғана ортақ өлшемдер келісілген әдістемелерді қолдануға міндетті. Бірлескен бақылау құқықтық мәртебесін алдын айқындау да маңызды. Мониторинг барысында мәліметтер мемлекетаралық талқылауында ресми дәлелдемелік сараптамалық материал пайдаланылғанда ғана олардың құндылығы арта түседі. Осы тұрғыдан техникалық халықаралық-құқықтық дауды шешудің құралы емес, құқықтық ақпараттық негізін негізгі элемент ретінде тиіс.

Қазақстан көршілес елдермен су реттеуде аталған ерекше маңызға ие. Трансшекаралық өзендердің табиғи бірнеше мемлекет аумағындағы гидрологиялық және факторларға тікелей байланысты су ресурстарын бағалау толыққанды нәтиже алмайды. Осы мемлекетаралық комиссиялар жанында техникалық жұмыс құру және олардың гидрологтарды, экологтарды, әрі халықаралық құқық мамандарын енгізу тиімді. Мұндай топтардың міндеті шешім шығару тараптардың келіссөздері үшін фактологиялық негіз болуға тиіс. Сарапшылардың мемлекеттердің құқықтық алмастырмай, керісінше олардың әрі тексерілетін ие болуына мүмкіндік керек.

Ұлттық арасындағы үйлестіруді күшейту су дауларын маңызды бағыттарының бірі табылады. Халықаралық нәтижелілігі тек сыртқы ведомстволардың қызметіне байланысты емес. Су басқару, экологиялық ауыл шаруашылығы, энергетика төтенше жағдайлар мемлекеттік органдардың ұстанымдары бір-бірімен болуы тиіс. Егер әртүрлі ведомстволардың деректерді мен бағалау бір-бірінен өзгешеленсе, халықаралық деңгейде мемлекеттік ұстанымды қиынға соғады. Сондықтан су мәселелері ведомствоаралық ақпараттық және үйлестірудің тұрақты жүргізілуі қажет.

Мемлекетаралық қызметін бағалау тек өткізілген отырыстар немесе қабылданған ғана сүйену жеткіліксіз. Тиімділіктің нақты көрсеткіштері ақпарат алмасудың тұрақтылығын, шешімдердің орындалу даулы мәселелердің ерте анықталуын, бірлескен жүйелілігін және техникалық нәтижелерін келіссөздерде мүмкіндігін қарастыруға болады. Мұндай өлшемдер дауды механизмдерінің формальды жұмыс мен олардың нәтижелілігін ажыратуға жол ашады. Осы тәсіл трансшекаралық су дипломатиясында тетіктерді одан жетілдірудің нақты бағыттарын мүмкіндік береді.

Алдын алу тетіктерін іске барысында цифрлық әлеуетін ескерудің маңызы зор. Су ресурстары деректерді жинау және жүйелерін жетілдіру, көрсеткіштерді тұрақты бақылау ақпаратты тараптар жедел алмасу трансшекаралық қатынастарының ашықтығын алады. Бірақ цифрлық енгізудің өзі болып қалады. Мұндай алынған ақпараттың мәртебесі, деректердің дұрыстығын тәртібі және ақпаратқа тең қолжетімділігі ала айқындалуы тиіс. Осыған орай

цифрландыру дауларды шешудің құралы емес, қолданыстағы және институционалдық тиімділігін арттыратын қосымша ретінде қарастырылуы керек.

Қазақстан тұрғысынан трансшекаралық дауларын шешудің бар бағыты – халықаралық-құқықтық нормаларды, басқару рәсімдерін техникалық мониторинг құралдарын бір-бірімен байланыстыратын тұрақты құруға тіреледі. Мұндай құқықтық нормалар міндеттері мен рәсімдерін мемлекетаралық комиссиялар жүргізу мен институционалдық қамтамасыз етеді, техникалық және цифрлық ортақ деректік қалыптастырады. Осы үш өзара байланысы сотқа дейінгі кезеңде мүмкіндігін кеңейтеді трансшекаралық су қатынастарын мерзімді тұрақты ұйымдастыруға жол ашады.

Трансшекаралық су дауларын процесінде су ресурстарын экономикалық және мүдделермен өзара байланысын түрде ескеру керек. Су ресурстарын бөлуді су алудың көрсеткіштері бойынша бағалау себебі суды режимінің өзгеруі ауыл энергетика секторына, жай-күйіне және халықты ауыз қамтамасыз етуге ықпал етеді. Сондықтан кезінде бөлінетін көлемін ғана емес, шешімдердің су әртүрлі санаттарына тигізетін да назарға қажет. Осылайша кешенді қолдану су формалды бөлуден мемлекеттердің байланысты экономикалық экологиялық мүдделерін келісуге мүмкіндік береді.

Қазақстан үшін тұрақты реттеудің элементтерінің бірі – келісімдер бойынша қабылданған орындалуын қамтамасыз ету. Келісілген құқықтық режимнің жеткіліксіз болып егер міндеттемелердің орындалуын нақты рәсімдері олар бұзылған жағдайда ету тәртібі болса, өйткені бұл оның тиімділігі ықтимал. Осыған орай су объектілері келісімдерде бақылау тетіктерін, ұсыну мерзімдерін, бұзушылықтарды қарау тәртібін, сондай-ақ шешудің неғұрлым тәсілдерін қолданғанға дейін жүргізу рәсімдерін бекіткен жөн. Мұндай техникалық немесе ауытқуды міндеттемелердің жүйелі бұзылуынан ажыратуға оған сәйкес келетін қою шарасын мүмкіндік береді. Нәтижесінде мемлекеттермен қатынастардың артады және трансшекаралық қолданыстағы тетіктеріне сенім нығаяды.

Осы жинақтай отырып, табиғи ресурстарға қатысты реттеудің тиімді халықаралық-құқықтық төмендегідей логикаға құрылады пайымдауға болады. Бірінші сатыда мемлекеттер ресурстың статусы мен ортақ фактілік базасын тиіс. Екінші тұрақты ақпарат алмасу, мониторинг және отырған шаралар туралы хабарлау жолға қажет. Үшінші сатыда комиссиялар мен топтары техникалық және келіспеушіліктерді басқарылатын ұстап тұрады. Төртінші ғана медиация, қызмет, келісім комиссиясы фактілерді анықтау іске қосылады. Ал пен халықаралық даудың институционалдық арналарын құқықтық позициялар кристалданған жағдайда ғана қосалқы құрал қарастырылуға тиіс. Мұндай Қазақстан үшін ұтымды, өйткені ол мемлекеттермен ұзақ өзара тәуелділік жағдайында істейді және келген дауды жеңілген–жеңген логикасымен тұрақты басқарылатын логикасымен шешуге мүдделі.

Қазақстандағы қазіргі құқықтық осы бағытқа ішінара келеді. Жаңа кодексінің бассейндік қағидаты, ынтымақтастық нормалары, делегацияның функцияларын арнайы және су басқару тұжырымдамасының қабылдануы инфрақұрылымды күшейтті. Алайда бұл шаралардың түпкі оларды мемлекетаралық деректер алмасу рәсімдері, техникалық сараптама келіссөздердің көпсатылы хаттамалары нақтылау дәрежесіне болмақ. Сондықтан Қазақстан басым міндет – құқықтағы бар механизмдерді құқықпен түйістіру, сыртқы су дипломатиясын су басқаруымен құқықтық жүйеге айналдыру.

Практикалық тұрғыдан ұсынылған Қазақстан Республикасының трансшекаралық дипломатиясын ұйымдастыруда мүмкін. Трансшекаралық су бойынша келіссөздер кезінде дауларды тек немесе дипломатиялық қарастырудың орнына оларды ала анықтау, саралау, техникалық бағалау келісу рәсімдерінің жүйесі арқылы басқару орынды. Осыған байланысты комиссиялардың жұмыс регламенттерінде алмасу мерзімдерін, мониторинг тәртібін, техникалық тарту мүмкіндігін даулы мәселелерді жоғары деңгейге шығарғанға келісу сатыларын нақтылау маңызды.

Қазақстанның су үшін ұсынылған тәсіл алгоритм ретінде алады. Ол мынадай қамтиды: алдымен объектісі мен құқықтық анықтау, содан бірыңғай фактілік және базаны қалыптастыру, әрі бірлескен техникалық жүргізу, кейін комиссия шеңберінде келіссөздер қажеттілігіне қарай немесе фактілерді анықтау пайдалану, ал және келісу құралдары бермеген жағдайда немесе сот тетіктеріне жүгіну. Мұндай реттілік міндеттемелерді ұлттық су басқару жүйесімен және трансшекаралық даулардың алу әлеуетін бағытталған.

Жоғарыда жүргізілген салыстырмалы-құқықтық талдау және анықталған құқықтық олқылықтар негізінде Қазақстанның трансшекаралық су қатынастарын реттеудің тиімділігін арттыруға бағытталған мынадай практикалық ұсыныстар тұжырымдалды.

Біріншіден, Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы 2001 ж. Трансшекаралық өзендерді пайдалану мен қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы келісімге даулы мәселелерді қараудың кезеңдік рәсімін көздейтін қосымша хаттама қабылдау ұсынылады. Қолданыстағы Келісімнің 12-бабы келіспеушіліктерді консультациялар арқылы шешуді көздейді, алайда оларды қараудың мерзімдері мен кейінгі рәсімдері нақтыланбаған. Осыған байланысты мәселені алдымен Бірлескен комиссия деңгейінде қарау, қажет болған жағдайда сараптамалық бағалау жүргізу, кейін мемлекетаралық консультацияларға көшу және тараптар келіскен өзге де бейбіт реттеу тетіктерін пайдалану тәртібін бекіту орынды.

Екіншіден, Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы Шу және Талас өзендеріндегі мемлекетаралық пайдаланудағы су шаруашылығы құрылыстарын пайдалану туралы 2000 жылғы келісімге қосымша хаттама әзірлеп, мемлекетаралық комиссия шешімдерінің орындалуын бақылаудың нақты рәсімін бекіту ұсынылады. Хаттамада комиссия шешімдерін орындау мерзімдерін, жауапты тараптарды, орындалу нәтижелерін растайтын деректерді ұсыну тәртібін және міндеттемелер толық орындалмаған жағдайда мәселені қайта қарау рәсімін белгілеу орынды.

Үшіншіден, Қазақстан Республикасы мен Өзбекстан Республикасы арасындағы 2025 ж. 15 қарашадағы трансшекаралық су объектілерін бірлесіп басқару және ұтымды пайдалану туралы келісімді іске асыру барысында автоматтандырылған су есебі мен мемлекетаралық деректер алмасудың техникалық-құқықтық тәртібін жеке хаттамамен немесе мемлекетаралық комиссияның актісімен нақтылау ұсынылады. Онда деректерді қалыптастыру мен салыстыру әдістемесін, тараптардың ақпаратқа қол жеткізу тәртібін, көрсеткіштер сәйкес келмеген жағдайда бірлескен тексеру жүргізу рәсімін және тексерілген деректерді комиссия шешімдерін қабылдау кезінде пайдалану тәртібін бекіту орынды.

Қорытынды

Трансшекаралық ресурстарды пайдаланудан халықаралық-құқықтық дауларды нәтижелі реттеу сот немесе рәсімдердің болуы жеткіліксіз талдау нәтижелері анықтады. Негізгі шарт – даудың алуға, тараптар тұрақты ақпарат алмасуға, өткізуге және диалогты қолдауға жағдай құқықтық тетіктердің болып табылады. Сондықтан ала хабарлау, мониторинг, келіссөздер жүргізу мемлекетаралық комиссиялардың дауды шешуде қосалқы дербес маңызды ретінде қарастырылуы қажет.

Зерттеу нәтижесінде ұсынылған институционалдық модель трансшекаралық алдын алуды, және қажет болғанда тәртіппен шешуді бір-бірімен кезеңдер қатары ретінде жол ашады. Бұл модельдің басты ерекшелігі – туындағаннан кейін әрекет етуге емес, құқықтық және негізін алдын ала тараптар үшін ақпараттық база құруға тұрақты институционалдық іс-қимылды қамтамасыз етуге басымдық жатыр. Осындай арқылы трансшекаралық дауларды шешу моделінен алдын алу мен моделіне көшу пайда болады.

Қазақстан жүргізілген зерттеулер өзекті мәселені айқындады. Олардың қатарында – трансшекаралық нысандарының құқықтық мәртебесін дәлме-дәл мемлекеттер арасында ақпараттық база құру, экологиялық мониторинг техникалық сараптама жүйесін сондай-ақ үкіметаралық комиссиялардың қызметін нығайту. Аталған халықаралық деңгейде міндеттемелерді тек қағаз ғана емес, жүзінде де толыққанды істейтін институционалдық арқылы жүзеге асыруға ашады. Республикада жатқан құқықтық жаңғырту су ресурстарын және кешенді басқару ұштастыруды көздейді. Дегенмен, тек нормативтік құжаттардың жеткіліксіз. Олардың нәтиже беретіндігі – халықаралық тиісті рәсімдермен, ақпарат алмасу жүйесімен, қолдаумен және үздіксіз жұмысымен қамтамасыз деңгейіне тікелей байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, үшін ең басымдық – жаңа халықаралық актілер жасау бүгінгі таңда қолданыстағы қағидаттарды ұлттық бассейндік деңгейдегі басқару үйлестіру болып табылады.

Трансшекаралық жерасты сулары күрделі ресурстық қатысты жүргізілген зерттеулер маңызды аспектіні – дифференциация мен ортақ деректер қорының айқындады. Егер ресурстың сипатына немесе ақпаратты түсіндіруге қатысты орын алса, құқықтық механизмдерді са-

раптамалық және бірлескен қалыптастырудың нақты тәртібімен қажеттігі туындайды. Саяси жағынан нәзік жағдайларда және жұмсақ құралдары тараптар арасындағы үзбей сақтайтын әдіс ретінде қызмет алады.

Қазақстанның су саласындағы дипломатиясын мемлекетаралық комиссиялардың күшейту практикалық тұрғыдан мәнге ие. Комиссиялар жұмысының тиімділігін арттыру олардың қызметіндегі алмасу кестесін, бірлескен жүргізу регламентін, сараптаманы тарту тәсілдерін даулы мәселелерді кезең-кезеңімен барысын нақтылаған жөн. Бұл шаралар келіссөздер өнімділігін арттырып, ықтимал туындаған сәттен бастап-ақ реттелуіне жол ашады.

Қорытындылай келе, трансшекаралық ресурстарға байланысты дауларды реттеу үшін «қақтығысты шешу» үлгісінен «алдын алу ресурстарды бірлесіп тұрақты парадигмасына көшу болып табылады. Қазақстандық мұндай көзқарас құқықтан туындайтын міндеттемелерді су шаруашылығын жүйесімен біріктіруге, мемлекетаралық беріктігін арттыруға трансшекаралық су объектілерін салдарынан туындауы дау-жанжалдарды әлі ерте сатыда-ақ бақылауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан Су кодексі: Қазақстан 2025 жылғы 9 сәуірдегі № 178-VIII ҚРЗ Кодексі. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2500000178 (өтініш берілген күн: 19.02.2026)

2 Қазақстан су ресурстарын басқару дамытудың 2024–2030 жылдарға тұжырымдамасын бекіту туралы: Республикасы Үкіметінің 2024 5 ақпандағы № 66 қаулысы. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2400000066 (өтініш берілген күн: 21.02.2026)

3 Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes: adopted at Helsinki on 17 March 1992. United Nations, 1992.

4 Convention on the Law the Non-navigational Uses of Watercourses: adopted by United Nations Assembly on 21 May 1997. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/8_3_1997.pdf (accessed: 21.02.2026)

5 McIntyre O. Towards Sustainability in Transboundary Water Resources: The Role of Inter-State Solidarity // Environmental Policy and Law. 2024. Vol. 54. No. 4–6. P. 276–286.

6 Rieu-Clarke A. Collaborative versus adversarial approaches to addressing transboundary water disputes – what do implementation committees have to offer? // Journal of Energy & Natural Resources Law. 2025. Vol. 43. No. 4. P. 675–693.

7 Prniyazova A. Problems of regulation of water use of transboundary rivers of Central Asian countries // Public Administration and Civil Service. 2023. No. 1(84). P. 171–181.

8 Orumbayev N., Joldybayeva E. Improving the effectiveness of diplomacy in the problems of rivers in Kazakhstan // Public Administration and Service. 2023. No. 2(85). P. 135–142.

9 Kudabayeva A., Zholdasbekova A., Avcu S.A. The Role of International Water Law in Central Asia's Water and Food Security // Public Administration and Civil Service. 2023. No. 4(87). P. 95–101.

10 Eckstein G. International Law for Aquifers: A for Our Times // AJIL Unbound. 2021. Vol. 115. P. 201–206.

11 Draft Articles on the Law of Transboundary Aquifers, 2008: adopted by the International Law Commission at its sixtieth session // United Nations. 2008. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/8_5_2008.pdf? (accessed: 06.09.2026)

12 Devlaeminck D.J. Softness the Law International Watercourses: The (Normativities of Lancang-Mekong Cooperation // Transnational Environmental Law. 2022. Vol. 11, No. 2. P. 357–380.

13 Gu X., Gu L., Wang D., S. Resolving Trans-Boundary Water Third-Party Mediation Using Inverse Approach of GMCR Under Incomplete Environments // Water Resources Management. 2023. Vol. 37. No. 15. P. 6071–6088.

14 Kusmambetov K.D. The concept and legal status of transboundary water resources of the Republic of Kazakhstan // Journal of Actual Problems of Jurisprudence. 2023. Vol. 105. No. 1. P. 76–83.

15 Kuspayev U. Water Diplomacy of Kazakhstan: of Cooperation Possible Ways of Water Conflicts // Public Administration and Civil Service. 2024. No. 1(88). P. 90–105.

16 Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы трансшекаралық өзендерді пайдалану және қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы келісім: Астана қ., 2001 жылғы 12 қыркүйек. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P020000989_ (өтініш берілген күн: 10.07.2026)

17 Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қырғыз Республикасының Үкіметі арасындағы Шу және Талас өзендеріндегі мемлекетаралық пайдаланудағы су шаруашылығы құрылыстарын пайдалану

туралы келісім: Астана қ., 2000 жылғы 21 қаңтар. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000301_ (өтініш берілген күн: 10.07.2026)

18 Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Өзбекстан Республикасының Үкіметі арасындағы трансшекаралық су объектілерін бірлесіп басқару және ұтымды пайдалану туралы келісім: Ташкент қ., 2025 жылғы 15 қараша. URL:https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2600000345 (өтініш берілген күн: 10.07.2026)

19 Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Ресей Федерациясының Үкіметі арасындағы трансшекаралық су объектілерін бірлесіп пайдалану және қорғау туралы келісім: 2010 жылғы 7 қыркүйек. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P100000891_ (өтініш берілген күн: 10.07.2026)

20 Prniyazova A., Volkov A. Controversial Issues on Water Resources Management Central Asia Ways to Solve Them // Public Administration Civil Service. 2024. No. 1(88). P. 136–151.

21 Prniyazova A., B., Baghirova N. Institutional Theoretical Aspects Water Diplomacy in Asia. Public and Civil Service. 2025. Vol. 2. No. 93. P. 164–178.

22 Kuspayev U., Hossain Bhuiyan I., Kabaziev M. Obstacles to Establishing a Water-Energy Consortium Central Asia. Public Administration and Civil Service. 2025. Vol. 1. No. 92. P. 183–195.

REFERENCES

1 Qazaqstan Su kodeksı: Qazaqstan 2025 jylğy 9 säuırdegı № 178-VIII QRZ Kodeksı. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2500000178 (ötınış berılgen kün: 19.02.2026) (In Kazakh)

2 Qazaqstan su resurstaryn basqaru damytudyñ 2024–2030 jyldarğa tūjyrymdamasyn bekıtu turaly: Respublikasy Ükımetınıñ 2024 5 aqpandağy № 66 qaulysy. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2400000066 (ötınış berılgen kün: 21.02.2026) (In Kazakh)

3 Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes (1992): adopted at Helsinki on 17 March 1992. United Nations (In English)

4 Convention on the Law of the Non-navigational Uses of International Watercourses (1997): adopted by the United Nations General Assembly on 21 May 1997. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/8_3_1997.pdf (accessed: 21.02.2026) (In English)

5 McIntyre O. (2024) Towards Sustainability in Transboundary Water Resources: The Role of Inter-State Solidarity // Environmental Policy and Law. Vol. 54, No. 4–6. P. 276–286. (In English)

6 Rieu-Clarke A. (2025) Collaborative versus adversarial approaches to addressing transboundary water disputes – what do implementation committees have to offer? // Journal of Energy & Natural Resources Law. Vol. 43, No. 4. P. 675–693. (In English)

7 Prniyazova A. (2023) Problems of regulation of water use of transboundary rivers of Central Asian countries // Public Administration and Civil Service. No. 1(84). P. 171–181. (In English)

8 Orumbayev N., Joldybayeva E. (2023) Improving the effectiveness of water diplomacy in resolving the problems of transboundary rivers in Kazakhstan // Public Administration and Civil Service. No. 2(85). P. 135–142. (In English)

9 Kudabayeva A., Zholdasbekova A., Avcu S.A. (2023) The Role of International Water Law in Central Asia's Water and Food Security // Public Administration and Civil Service. No. 4(87). P. 95–101. (In English)

10 Eckstein G. (2021) International Law for Transboundary Aquifers: A Challenge for Our Times // AJIL Unbound. Vol. 115. P. 201–206. (In English)

11 Draft Articles on the Law of Transboundary Aquifers (2008): adopted by the International Law Commission at its sixtieth session // United Nations. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/8_5_2008.pdf (accessed: 06.09.2026) (In English)

12 Devlaeminck D.J. (2022) Softness in the Law of International Watercourses: The (E)merging Normativities of China's Lancang-Mekong Cooperation // Transnational Environmental Law. Vol. 11, No. 2. P. 357–380. (In English)

13 Gu X., Gu L., Wang D., Jamshidi S. (2023) Resolving Trans-Boundary Water Conflicts: Third-Party Mediation Using an Inverse Approach of GMCR Under Incomplete Preference Environments // Water Resources Management. Vol. 37. No. 15. P. 6071–6088. (In English)

14 Kusmambetov K.D. (2023) The concept and legal status of transboundary water resources of the Republic of Kazakhstan // Journal of Actual Problems of Jurisprudence. Vol. 105, No. 1. P. 76–83. (In English)

15 Kuspayev U. (2024) Water Diplomacy of Kazakhstan: Problems of Cooperation and Possible Ways of Solution Water Conflicts // Public Administration and Civil Service. No. 1(88). P. 90–105. (In English)

16 Qazaqstan Respublikasynyñ Ükımetı men Qytai Halyq Respublikasynyñ Ükımetı arasyndağy transşekaralyq özenderdı paidalanu jäne qorğau salasyndağy yntymaqtastyq turaly kelısım (2001): Astana q., 2001 jylğy 12 qyrküiek. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P020000989_ (ötınış berılgen kün: 10.07.2026). (In Kazakh)

17 Qazaqstan Respublikasynyñ Ükımetı men Qyrğyz Respublikasynyñ Ükımetı arasyndağy Şu jäne Talas özenderındegı memleketaralyq paidalanudağy su şaruaşylyğy qūrylystaryn paidalanu turaly kelısım (2000):

Astana q., 2000 jylğy 21 qañtar. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000301_ (ötınış berılgen kün: 10.07.2026). (In Kazakh)

18 Qazaqstan Respublikasynyñ Ükımetı men Özbekstan Respublikasynyñ Ükımetı arasyndağy transşekaralyq su obektıleрın bırlesıp basqaru jäne ütymdy paidalanu turaly kelısım (2025): Taşkent q., 2025 jylğy 15 qaraşa. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2600000345 (ötınış berılgen kün: 10.07.2026) (In Kazakh)

19 Qazaqstan Respublikasynyñ Ükımetı men Resei Federasiasynyñ Ükımetı arasyndağy transşekaralyq su obektıleрın bırlesıp paidalanu jäne qorğau turaly kelısım (2010): 2010 jylğy 7 qyrküiek. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P100000891_ (ötınış berılgen kün: 10.07.2026) (In Kazakh)

20 Prniyazova A., Volkov A. (2024) Controversial Issues on Integrated Water Resources Management in Central Asia and Ways to Solve Them // Public Administration and Civil Service. No. 1(88). P. 136–151. (In English)

21 Prniyazova A., Jarihani B., Baghirova N. (2025) Institutional Theoretical Aspects of Water Diplomacy in Central Asia // Public Administration and Civil Service. Vol. 2, No. 93. P. 164–178. (In English)

22 Kuspayev U., Hossain Bhuiyan I., Kabaziev M. (2025) Obstacles to Establishing a Water-Energy Consortium in Central Asia // Public Administration and Civil Service. Vol. 1. No. 92. P. 183–195. (In English)

САРСЕКУЛОВ К.К.,*[1]
докторант.
*e-mail: kuanyshsarsekulov@mail.ru
ORCID ID: 0009-0002-8643-0724
ЗЕБЕК Е.,[2]
д.б.н., профессор.
e-mail: ezebek@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8637-8391
ЖАЙЛАУ Ж.,[3]
к.ю.н., доцент.
e-mail: zhan1831@bk.ru
ORCID ID: 0000-0001-5326-6302
УЗАКБАЕВА А.Б.,[4]
к.ю.н., доцент.
e-mail: ms.rabbota2016@mail.ru
ORCID ID: 0009-0009-7932-4799
[1]Казахский национальный
им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан
[2]Варминьско-Мазурский университет,
г. Ольштын, Польша
[3]Алматинский гуманитарно-экономический
университет,
г. Алматы, Казахстан
[4]Костанайский социально-технический
университет им. академика Алдамжара,
г. Костанай, Казахстан

МЕХАНИЗМЫ УРЕГУЛИРОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫХ СПОРОВ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ТРАНСГРАНИЧНЫХ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ

Аннотация

Эффективное использование и охрана трансграничных водных ресурсов – приоритетное направление международно-правового регулирования, обусловленное взаимозависимостью экологических, экономических и социальных интересов государств. Данная проблематика критична для Казахстана, учитывая формирование значительной части водного стока страны на территории сопредельных государств. Цель исследования заключается в систематизации международно-правовых механизмов урегулирования трансграничных водных споров и разработке рекомендаций по их эффективному применению в водной дипломатии Республики Казахстан. Научная и практическая значимость работы определяется рассмотрением разрешения споров как целостной системы предупреждения, согласования и институционального управления. Методологический инструментарий включает формально-юридический, сравнительно-правовой, доктринальный, институциональный и системно-структурный методы, с помощью которых проведен сопоставительный анализ междуна-

родных конвенций и водного законодательства Республики Казахстан. В результате обоснована многоуровневая модель урегулирования, охватывающая обмен информацией, предварительное уведомление, совместный мониторинг, переговоры, межгосударственные комиссии, медиацию, установление фактов, а также арбитражное и судебное разбирательство. Ценность исследования состоит в концептуальном обосновании перехода от реактивного урегулирования водных споров к их предупреждению и устойчивому институциональному управлению.

Ключевые слова: трансграничные природные ресурсы, трансграничные водные ресурсы, международное водное право, международно-правовые споры, мирное урегулирование споров, водная дипломатия, трансграничное водное сотрудничество, медиация.

SARSEKULOV K.K.,*[1]
PhD student.
*e-mail: e-mail: kuanyshsarsekulov@mail.ru
ORCID ID: 0009-0002-8643-0724
ZEBEK E.,[2]
D.Sc. (Biology), professor.
e-mail: ezebek@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8637-8391
ZHAILAU Zh.,[3]
c.l.s, associate professor.
e-mail: zhan1831@bk.ru
ORCID ID: 0000-0001-5326-6302
UZAKBAYEVA A.B.,[4]
c.l.s, associate professor.
e-mail: ms.rabbota2016@mail.ru
ORCID ID: 0009-0009-7932-4799
[1] Al-Farabi National University,
Almaty, Kazakhstan
[2] University of Warmia Mazury,
Olsztyn, Poland
[3]Almaty Humanitarian-Economic University,
Almaty, Kazakhstan
[4] Kostanay and Technical
named after Academician Aldamzhar,
Kostanay, Kazakhstan

MECHANISMS FOR THE SETTLEMENT OF INTERNATIONAL LEGAL DISPUTES OVER THE USE OF TRANSBOUNDARY WATER RESOURCES

Abstract

Effective use and protection of transboundary water resources is a priority area of international legal regulation due to the interdependence of environmental, economic and social interests of States. This issue is critical for Kazakhstan, given the formation of a significant part of the country's water runoff on the territory of neighboring states. The purpose of the study is to systematize international legal mechanisms for the settlement of transboundary water disputes and to develop recommendations for their effective application in the water diplomacy of the Republic of Kazakhstan. The scientific and practical significance of the work is determined by the consideration of dispute resolution as an integrated system of prevention, coordination and institutional management. The methodological tools include formal-legal, comparative-legal, doctrinal, institutional and system-structural methods, which are used to conduct a comparative analysis of international conventions and water legislation of the Republic of Kazakhstan. As a result, a multi-level settlement model has been substantiated, covering information exchange, prior notification, joint monitoring, negotiations, interstate commissions, mediation, fact-finding, as well as arbitration and judicial proceedings. The value of the research lies in the conceptual justification of the transition from the reactive settlement of water disputes to their prevention and sustainable institutional management.

Keywords: transboundary natural resources, transboundary water resources, international water law, international legal disputes, peaceful settlement of disputes, water diplomacy, transboundary water cooperation, mediation.

Мақаланың редакцияға түскен күні: 14.07.2026

INFORMATION FOR READERS

The scientific journal Eurasian Scientific Journal of Law is included in the List of scientific publications (List 2) recommended by the Committee for Quality Assurance in Science and Education of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for publishing the main results of scientific activity, the «Law» section.

(Order of the Committee for Quality Assurance in Science and Education of the Ministry of Education and Higher Education of the Republic of Kazakhstan No. 893 dated **05.06.2025** «On Amendments to Order No. 603 dated July 12, 2024 «On Approval of the List of Scientific Publications Recommended by the Committee for Control in Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for Publication of the Main Results of Scientific Activity»).

ОҚЫРМАНДАРҒА АРНАЛҒАН АҚПАРАТ

Eurasian Scientific Journal of Law ғылыми журналы Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті негізгі ғылыми нәтижелерді жариялау үшін ұсынған ғылыми басылымдар тізіміне (2-тізім) енгізілді, «Құқық» саласы.

(ҚР ҒЖБМ Ғылым және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитетінің **05.06.2025 ж.** № 893 бұйрығына сәйкес «2024 жылғы 12 шілдедегі № 603 бұйрыққа толықтыру енгізу туралы «Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ғылыми қызметтің негізгі нәтижелерін жариялау үшін ұсынған ғылыми басылымдар тізімін бекіту туралы»).

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ ЧИТАТЕЛЕЙ

Научный журнал Eurasian Scientific Journal of Law включен в Перечень научных изданий (Список 2), рекомендуемых Комитетом по обеспечению качества в сфере науки и образования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан для публикации основных результатов научной деятельности, отрасль «Право»

(приказ Комитета по обеспечению качества в сфере науки и образования МНВО РК № 893 от **05.06.2025 г.** «О внесении дополнений в приказ № 603 от 12 июля 2024 г. «Об утверждении Перечня научных изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан для публикации основных результатов научной деятельности»).

REQUIREMENTS FOR THE DESIGN OF ARTICLES PUBLISHED IN THE EURASIAN SCIENTIFIC JOURNAL OF LAW

Manuscripts are accepted in Kazakh, Russian and English through the official website of the journal **(https://esjl.turan-edu.kz/jour)**, which provides with the detailed instructions for authors about the process of submitting articles, as well as publication fees.

The text of the article must be typed in **WINWORD XP** or *. RTF (Reach text format). **Times New Roman** font, size **14**, the text must be typed in one interval and not exceed **16** pages.

IRSTI, UDC and **JEL** are printed in the upper left part of the sheet.

Then, in the upper right part of the sheet, the author's surname and initials, place of work, academic degree and title, name of the country and city, and e-mail are printed in three languages (Kazakh, Russian, and English). If there are several authors, indicate the main author of the article (with the*sign). In the middle of the sheet, **the name of the manuscript** is printed in capital letters, followed by **keywords** (5-7 words, including no more than two phrases) in three languages. Then there is the text that should be printed without hyphenation, observing the following field sizes: left-30 mm, right-10 mm, top-15 mm, bottom-20 mm. The paragraph indent begins with the third character. Formulas must be given in the **formula editor** application (Microsoft Equation). **Tables, figures, and diagrams** are printed without fills.

In the text, references to the literature used are given in **square brackets,** the list of references is printed at the end of the article comprising 15–30 titles. The reference presented in the Cyrillic alphabet is given in two versions – in the original and in the Romanized alphabet (**transliteration – http://www.translit.ru**).

A short abstract (150-200 words, 14 size) should be given in three languages after the list of references, which indicates the purpose of the article and the research methods used. Then **the title of the article** is also printed in three languages.

Authors of the journal should adhere to the following requirements concerning the structure of the article in accordance with the headings **(title, abstract, keywords, introduction, materials and methods, results, discussion, conclusion, information about funding (if available), references, transliterated list of references).**

The headings of the structural elements of the article should be given in bold.

The text of the article must be original, not previously published anywhere.

The article is subjected to "blind" review, the reviewers are appointed by the Editorial board of the journal.

At the end of the article, please indicate your full name, return address, phone numbers, fax, and e - mail address.

The author (s) is/are responsible for the content of the article. The opinion of the Scientific and Editorial Board does not always coincide with the opinion of the author (s). The Editorial Board reserves the right to publish or reject articles.

In order to identify and prevent scientific plagiarism, in accordance with the "Regulations on the organization of activities for the identification and prevention of scientific plagiarism at Turan University", the Editorial board of the journal checks articles submitted for publication for anti-plagiarism.

A link to our publication is required when reprinting it.

Our address: **050013, Almaty, Satpaev ave. 1A, Turan University**
Phone: **8(727) 260-40-18, 260-70-00.**
Website: **https://esjl.turan-edu.kz/jour**

Editorial board

EURASIAN SCIENTIFIC JOURNAL OF LAW ЖУРНАЛЫНДА ЖАРИЯЛАНАТЫН МАҚАЛАЛАРДЫ РӘСІМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Материалдар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде журналдың ресми сайты **(https://esjl.turan-edu.kz/jour)** арқылы қабылданады, онда авторларға мақалаларды жіберу жолы, сондай-ақ ақы төлеу туралы толық нұсқаулық бар.

Мәтін **WINWORD XP** немесе*. **RTF (Reach text format)** форматында терілуі тиіс. **Times New Roman** шрифт, **14** кегль. Жазба мәтіні бір жол аралығы арқылы теріліп, **16 беттен** аспауы тиіс.

Парақтың үстінгі сол жақ бұрышында **ҒТАМИ, ӘОК** және **JEL** жазылады.

Одан әрі, парақтың оң жақ жоғары бөлігінде автордың тегі мен инициалдары, жұмыс орны, ғылыми дәрежесі мен атағы, ел мен қала атауы, e-mail үш тілде сөздер (қазақша, орысша және ағылшынша) жазылады, егер бірнеше автор болса – мақаланың негізгі авторын (* белгісімен) көрсетіңіз. Парақтың ортасына материалдың **атауы** бас әріптермен, одан әрі – **тірек сөздер** (5–7 сөз, екі сөз тіркесінен аспауы керек) үш тілде жазылады. Содан кейін мәтіннің келесі жиек мөлшерін сақтай отырып, **тасымалдаусыз** басу қажет: сол жақ – 30 мм, оң жақ – 10 мм, үстіңгі – 15 мм, астыңғы – 20 мм сақтай отырып тасымалсыз жазылады. Азат жол үшінші белгіден басталады. Формулалар тек **формалар редакторы (Microsoft Equation)** қосымшасында терілу керек. **Кестелер, суреттер және схемалар** қосымша бояуларсыз жазылады.

Мәтінде **квадрат жақшалар** ішінде қолданылған әдебиеттерге сілтемелер, ал **қолданылған әдебиеттер** тізімі мақала соңына 15–30 атау көлемінде жазылады. Кириллицада ұсынылған әдебиеттер екі нұсқада – түпнұсқада және романизацияланған алфавитте **(транслитерация - http:// www.translit.ru)** беріледі.

Қолданылған әдебиеттер тізімінен кейін мақаланың мақсаты мен қолданылған зерттеу әдістері көрсетілген **аңдатпа** (150–200 сөз, 14 кегль) үш тілде жазылады. Одан әрі, мақаланың **атауы** үш тілде жазылады.

Журналдың потенциалды авторлары тақырыптарына сәйкес мақаланың құрылымы бойынша келесі ережелерді ұстануы тиіс **(атауы, аңдатпа, тірек сөздер, кіріспе, материалдар мен әдістер, нәтижелер, талқылаулар, қорытынды, қаржыландыру туралы ақпарат (бар болса), әдебиеттер, транслитерацияланған әдебиеттер тізімі)**.

Мақаланың құрылымдық элементтерінің тақырыптары қалың қаріппен көрсетілуі керек.

Мақала мәтіні еш жерде жарияланбаған түпнұсқалық нұсқада болуы тиіс.

Мақала жасырын рецензиялаудан өтеді, рецензенттерді журналдың редакция алқасы тағайындайды.

Мақаланың соңында толық аты-жөнін, кері мекенжайын, телефондарын, факсін, электрондық пошта мекенжайын (e-mail) көрсетуіңізді сұраймыз.

Мақаланың мазмұнына автор (авторлар) жауапты. Ғылыми-редакциялық кеңестің пікірі әрдайым автордың (авторлардың) пікірімен сәйкес келе бермейді. Редакциялық кеңес мақалаларды жариялау немесе қабылдамау құқығын өзіне қалдырады.

Ғылыми плагиатты анықтау және оның алдын алу мақсатында «Тұран» университетінде ғылыми плагиатты анықтау және оның алдын алу жөніндегі қызметті ұйымдастыру туралы ережеге» сәйкес журнал редакциясы жариялауға ұсынылған мақалаларды антиплагиат бойынша тексерістен өткізеді.

Біздің басылымға сілтеме жасау қайта басылып шығарғанда міндетті.

Біздің мекен-жайымыз: **050013, Алматы қ., Сәтпаев көш., 16Аа, «Тұран» университеті.**
Анықтама телефоны: **8(727) 260-40-18, 260-70-00.**
Сайт: **https://esjl.turan-edu.kz/jour**

Редакциялық алқа

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ, ПУБЛИКУЕМЫХ В ЖУРНАЛЕ EURASIAN SCIENTIFIC JOURNAL OF LAW

Материалы принимаются на казахском, русском и английском языках через официальный сайт журнала **(https://esjl.turan-edu.kz/jour)**, в котором имеется подробная инструкция для авторов о процессе подачи статей, а также об оплате публикации.

Текст статьи должен быть набран в **WINWORD XP** или *. RTF (Reach text format). Шрифт **Times New Roman,** кегль **14**, текст должен быть набран через один интервал и не превышать **16** страниц.

В левой верхней части листа печатается **МРНТИ, УДК** и **JEL.**

Далее в правой верхней части листа печатаются на трех языках (казахском, русском и английском) фамилия и инициалы автора, место работы, ученая степень и звание, название страны и города, e-mail; если авторов несколько – указать основного автора статьи (знаком*). В середине листа прописными буквами печатаются **название** материала, далее – **ключевые слова** (5–7 слов, в том числе не более двух словосочетаний) на трех языках. Затем идет текст, который следует печатать **без переносов,** соблюдая следующие размеры полей: левое – 30 мм, правое – 10 мм, верхнее – 15 мм, нижнее – 20 мм. Абзацный отступ начинается с третьего знака. Формулы набирать только в приложении – **редактор формул (Microsoft Equation). Таблицы, рисунки и схемы** печатаются без заливок.

В тексте в **квадратных скобках** даются ссылки на использованную литературу, **список литературы** печатается в конце статьи в количестве 15–30 наименований. Литература, представленная на кириллице, дается в двух вариантах – в оригинале и романизированным алфавитом (**транслитерация – http://www.translit.ru**).

После списка литературы должна быть **аннотация** (150–200 слов, 14 кегль) на трех языках, в которой указываются цель статьи и использованные методы исследования. Далее печатается **название статьи** также на трех языках.

Потенциальные авторы журнала должны в соответствии с заголовками придерживаться следующих правил по структуре статьи **(название, аннотация, ключевые слова, введение, материалы и методы, результаты, обсуждение, заключение, информация о финансировании (при наличии), литература, транслитерированный список литературы).**

Заголовки структурных элементов статьи должны быть выделены жирным шрифтом.

Текст статьи должен быть оригинальным, ранее нигде не опубликованным.

Статья проходит «слепое» рецензирование, рецензенты назначаются редколлегией журнала.

В конце статьи просим указать Ф.И.О. полностью, обратный адрес, телефоны, факс, адрес электронной почты (e-mail).

Ответственность за содержание статьи несет автор (авторы). Мнение Научно-редакционного совета не всегда совпадает с мнением автора (авторов). Редакционный совет оставляет за собой право публикации или отклонения статей.

В целях выявления и предотвращения научного плагиата в соответствии с «Положением об организации деятельности по выявлению и предотвращению научного плагиата в университете «Туран» редакцией журнала проводится проверка на антиплагиат статей, представленных для публикации.

Ссылка на наше издание при перепечатке обязательна.

Наш адрес: **050013, г. Алматы, ул. Сатпаева, 16А, университет «Туран».**
Телефон для справок: **8(727) 260-40-18, 260-70-00.**
Сайт: **https://esjl.turan-edu.kz/jour**

Редакционная коллегия

EURASIAN SCIENTIFIC JOURNAL OF LAW
(ESJL)

Scientific and practical journal
№ 3(16) 2026

Computer layout: Zhuikova M.A.
Proofreader: Skuratova I.M.

Signed to the press on 14.09.2026
Offset paper No. 1,62 x 84/16. Density 80g/m^2.
Conditional printed sheets 40,0 Conditional publishing sheets 41,6
Circulation 500 copies
Order No. 37

Editorial Office address:
The original layout was prepared by the editorial and
publishing Department of Turan University

г. Алматы, ул. Сатпаева, 16А, университет «Туран».
Тел.: 260-40-18, 260-70-00.

ДЛЯ ЗАМЕТОК

ДЛЯ ЗАМЕТОК

ДЛЯ ЗАМЕТОК